

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola
„Európa és a magyarság a 18–20. században” Doktori Program

VÁMOS ESZTER

Szabadidő és szórakozás a két világháború közötti Pécsen
(1921–1941)

A pécsi középosztály és az alsóbb társadalmi rétegek szabadidő eltöltésével
kapcsolatos szokásai és lehetőségei

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető:

Dr. habil. Vonyó József, DSc

Pécsi Tudományegyetem

címzetes egyetemi tanár

Pécs, 2022

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	4
1.1. A disszertáció fogalmi és értelmezési keretei	10
1.2. Módszertani megfontolások.....	12
1.2.1. Történeti antropológia.....	12
1.2.2. Forrásbázis	14
1.3. Pécs kulturális hagyományai és feltételrendszere, sajátosságai az országos viszonyokhoz képest.....	20
1.4. Historiográfiai áttekintés	24
2. Szellemi áramlatok a két világháború között.....	30
2.1. A keresztény-nemzeti ideológia és a kultúrpolitika.....	32
2.2. Más ideológiák és politikai irányzatok hatásai: liberalizmus, polgári radikalizmus, marxizmus.....	36
3. A szabadidős és szórakozó társadalom Pécsen	40
3.1. A helyi társadalom.....	41
3.1.1. A város szerkezete és a lakosság területi eloszlása	41
3.1.2. Felekezeti és etnikai viszonyok	43
3.1.3. A Pécs lakosságának műveltségi szintjét befolyásoló intézményrendszer.....	45
3.1.4. A nők a pécsi társadalomban	48
3.2. A városi művelődés- és kultúrpolitika, a szabadidő legális keretei ...	50
3.3. Egyesületek a szabadidő szervezésének szolgálatában.....	54
3.3.1. Kaszinók	58
3.3.2. Felekezeti egyesületek.....	62
3.3.3. Jótékony, önkéntes és segélyező egyletek.....	65
3.3.4. Szakmai alapon szerveződött egyesületek	68
3.3.5. Pécsi munkásmozgalmi szervezetek	70
3.3.6. A szórakozás és a társas időtöltés egyletei és egyesületei	72
4. Társasélet és szórakozási formák a két világháború közötti Pécsen	78
4.1. A társasági élet szinterei.....	79
4.2. Kávéházak	80

4.2.1. Kávésipar főbb jellemzői.....	81
4.2.2. A kávéház társadalma	89
4.2.2.1. Pécsi kávéházak a „boldog békeidőkben”	94
4.2.2.2. Pécsi kávéházak a két háború között	100
4.2.2.2.1. Elit kávéházak	103
4.2.2.2.2. Nem elit kávéházak.....	109
4.3. Éttermek, vendéglők.....	115
4.4. Cukrászdák	124
4.5. Kocsmák	129
4.6. Nyilvános terek, parkok	133
4.6.1. A korzó.....	134
4.6.2. Vurstli és a Balokány-liget	144
4.6.3. A Tettye és a népünnepélyek	149
4.7. Táncmulatságok és bálók a két háború közötti Pécsen	161
4.7.1. A modern zene és tánc megjelenése Magyarországon	162
4.7.2. A modern zene és tánc fogadtatása Pécsen	171
4.7.3. Táncmulatságok típusai	175
4.7.4. Pécsi táncmulatságok és bálók helyszínei és szereplői	182
4.8. Pécsi mozik és társadalmuk	194
4.8.1. A mozi megjelenése és az első világháború.....	195
4.8.2. Mozi a Horthy-korban.....	199
4.8.3. A mozi megjelenése Pécsen	204
4.8.4. Pécsi mozik a Horthy-korban	207
4.8.5. Filmek és nézők	212
4.9. Színház	223
4.9.1. Pécs színházi hagyományai	224
4.9.2. A pécsi színház válsága.....	225
4.10. A sportélet: a szabadidő eltöltése és a testedzés	231
4.10.1. A látványsport mint szórakozás és szórakoztatás.....	231
4.10.1.1. A pécsi látványsport kezdetei	233
4.10.1.2. A látványsport terei Pécsen a két világháború között.....	235
4.10.1.3. A legjelentősebb szórakozást nyújtó sportágak Pécsen	237
4.10.2. A saját szórakozásként üzemeltetett szezonális testmozgás.....	242

4.10.2.1. Természetjárás.....	243
4.10.2.2. Strand	247
4.10.2.2.1. A strand megszületése	248
4.10.2.2.2. Pécsi strandok	253
4.10.2.2.3. A pécsi strandok erkölcei	261
4.10.2.3. Téli sportok.....	265
4.10.2.3.1. Korcsolyázás	266
4.10.2.3.2. Síelés és ródlizás.....	268
4.10.2.3.3. A pécsi téli sportok előzményei	269
4.10.2.3.4. Téli sportélet a két háború közötti Pécsen	272
5. Az elemzés főbb tanulságai. A társadalmi rétegződés és a szabadidős intézmények rendszereinek, elemeinek összefüggései	278
6. Kitekintés – szabadidő és szórakozás a háborús években.....	286
7. Források.....	288
8. Felhasznált irodalom	298
9. Mellékletek	318
1. Pécs egyesületei a két világháború között.....	318
<i>a. 1924. évi kimutatás Pécs szab. kir. városa területén működő egyesületekről</i>	318
<i>b. 1924. évi kimutatás Pécs szab. kir. városa területén működő</i> <i>fiókegyesületekről</i>	320
<i>c. 1932. évi kimutatás Pécs szab. kir. városa területén működő egyesületekről</i> <i>az 1932. évben kitöltött statisztikai kérdőívek adataival kiegészítve.....</i>	322
2. Pécs város vázlatos térképe a városrészekkel (1928).....	359
3. Pécsi egyesületek székházai, központjai.....	360
4. Pécs kávéházai a város 1926. évi térképén jelölve	361
5. Kép a Nádor Kávéház belsejéről	362
6. Pécs vendéglői, cukrászdái	363
<i>a. Az 1923–25. évi Pécs-Baranyai címtár alapján</i>	363
<i>b. Az 1942. évi Pécs-Baranyai címtár alapján</i>	364
<i>c. A Mecsek vendéglátóhelyei.....</i>	365
7. A korzó, a vurstli Pécsen, valamint útvonalak a Tettye felé.....	366
8. Képek a pécsi korzóról	367

1. Bevezetés

A két világháború közötti magyar társadalom kulturális különbségei nem pusztán az egyenlőtlen jövedelmekből eredtek, hanem az eltérő életmódból is. Az életforma a foglalkozáshoz és a jövedelemhez hasonlóan társadalomalakító erővel bírt, és hozzájárult az egyéni, illetve a csoportidentitás létrehozásához és fenntartásához.¹ A mindennapok szabadidős rituáléi (bálok, kirándulások, ünnepélyek) különösen fontos szerepet töltek be a különféle csoportok kohéziójában, ennél fogva a szabadidő kollektív vizsgálata segítséget nyújthat a társadalmi alrendszer határainak leírásában is.² A szabadidős és szórakozási szokásokat viszont nem önmagukban, hanem a társadalmi státusz, a jövedelem, a fogyasztás és a kulturális hatások egymásra hatásának függvényében érdemes tárgyalni.

A Horthy-korszak társadalomtörténetének kutatásában – az egyéb életmódkutatások mellett – kiváltképp hasznosítható a szabadidős és szórakozási formák feltárása, mivel ekkoriban a jövedelmi és vagyoni helyzet különbsége – a megelőző korszakokhoz képest – már nem minden esetben adott választ arra, hogy hol húzhatók meg a társadalom belső választóvonalai. A magukat a középosztályhoz sorolók jelentős része például nem élvezett magasabb fizetést, mint a jól kereső szakmunkások, viszont eltérő életvezetésük miatt jelentős távolság volt a két réteg közt.³

A jövedelmi helyzet mindazonáltal továbbra is erősen meghatározta az emberek társadalmi pozícióit, illetve hatással volt a mindennapi életükre. Sokat számított, hogy valaki kiszámítható, fix fizetést kapott-e havonta vagy csupán napi- és teljesítménybért, ami nem feltétlenül jelentett folyamatos bevételt. Előbbiek körébe tartozott a közsférában vagy magánvállalatoknál dolgozó alkalmazotti, illetve az altiszti réteg, utóbbiakhoz pedig az ipari munkásság. A fix keresetű csoportok élethelyzetét tovább árnyalta fizetségük mértéke, valamint családi és kulturális háttérük: a kevesebbet kereső altiszti réteg tagjai például igyekeztek a középosztály életformáját utánozni, de annak csak egy – a középosztály szempontjából – olcsóbb és rosszabb ízlésű változatát tudták megvalósítani. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a csoportok közti átjárás nem volt lehetetlen. Az

¹ Gyáni – Kövér, 2003. 352.

² K. Horváth, 2013. 129.

³ Bódy, 2015. 240.

altiszti réteg a kulturális hátrányok mérséklésének érdekében gyakran tűzte ki célként, hogy gyermekeit – iskoláztatás révén – a középosztályba vagy annak közelébe juttassa. A munkásság ritkábban törekedett hasonlóra: tagjai általában akkor sem léptek ki saját közegükből, ha az anyagi javaik egyébként rendelkezésre álltak a középosztálybeli léthez.⁴

A jövedelemmel szoros összefüggésben érdemes megvizsgálni a különböző társadalmi csoportok fogyasztási szokásait is. A materiálisan megvásárolható tárgyi javak (a lakás vagy a ruhák) mellett az áruvá vált szolgáltatások és élmények (köztük a szabadidős és szórakozási lehetőségek) is alakították az életmódot. Az alsóbb társadalmi rétegek (kiváltképp a munkásosztály) háztartásai rendszerint keveset költöttek az alapszükségleteken (a lakhatáson, az élelmiszeren és a ruhán) kívüli dolgokra; többek között kikapcsolódásra és szabadidőre. A jobb módú szakmunkások gyakran a szakszervezetekhez kötődő egyesületek és szervezetek révén jutottak hozzá újság- és rádióelőfizetéshez, illetve megengedhették maguknak, hogy rendszeresen látogassák a mozit. A polgári körök jóval többet fordítottak az egyéb kiadásokra, köztük a szórakozásra is.⁵

Az első világháborút követően a korábbi polgári jellegű középosztály életformája jelentősen átalakult. A változások az életmód szinte minden területére kiterjedtek: lakás, közlekedés, öltözködés, higiénia, testkép, illemszabályok, nők helyzete. A középosztályi divatot immár a tömegkultúra új eszközei közvetítették: leginkább a mozi és a képes magazinok. A mintát már nem az arisztokrácia tagjai, hanem a tömegkultúra új hírességei nyújtották.⁶

Az életforma átalakulását nemzetközi, zömmel amerikai trendek inspirálták.⁷ A 19. században elkezdődő kommunikációs és közlekedési forradalom hatására megváltozott az emberek szubjektív térérzékelése; az újságok, a filmvásznon, a telefon, a vasút és a többi új találmány miatt a két világháború között közhellyé lett, hogy a tér összezsugorodott, valamint az egész világ megismerhetővé vált. A Horthy-korszak közéletében aktív diskurzus folyt a folyamatról és hatásairól. A felek többek között a kultúrák egyneművé válásáról, a nemzeti sajátosságok fontosságának csökkenéséről, a hagyományos értékek

⁴ Bódy, 2015. 241–244.

⁵ Bódy, 2015. 244–245.

⁶ Bódy, 2015. 246–247.

⁷ Bódy, 2015. 246–247.

háttérbe szorulásáról és az utánzás általánossá válásáról vitatkoztak. Egy részük – például Szerb Antal és Babits Mihály – a világ amerikanizálódását vizionálták, másik részük pedig azt hangsúlyozta, hogy a 20. század első felére kialakult városi uniformitás oka az egyetemesülés, tehát a gazdasági, technikai, kulturális, tudományos eredmények lakhelytől független hatása az egész emberiségre.⁸ Az egységes világkultúra kialakulásának víziója a Trianon utáni Magyarországon többekben (kiváltképp a konzervatívokban) szorongást kelthetett, félthették a saját nemzeti identitásukat. Aggódásukat az a felismerés is fokozhatta, melyre Szerb Antal is utalt már *A világvárosi ember* című esszéjében: a fővárosi ízlés öltözködésben és szórakozási módban lényegében már a 19. század óta hasonló volt a többi európai városhoz.⁹ A világháború után ráadásul a nagyobb vidéki városok is egyre jobban és gyorsabban követték a budapesti mintákat.

Doktori disszertációmban Pécs középosztályának és alsóbb társadalmi rétegeinek 1921 és 1941 közötti szabadidő- és szórakozástörténetét mutatom be.¹⁰ Munkám egy alap kutatás első része, tekintettel arra, hogy mindezidáig nem került sor a Horthy-korszak szabadidő- és szórakozástörténetének átfogó feldolgozására. A túlságosan általánosító következtetések elkerülése végett döntöttem úgy, hogy csak egyetlen várossal foglalkozom.

Pécs választása mellett több érv szólt. A város Debrecen és Szeged mellett a Trianon utáni Magyarország egyik regionális centruma volt élénk kulturális élettel, népes és színes társadalommal, lényegében a Dél-Dunántúl legjelentősebb kulturális, oktatási és ipari központjának funkcióját töltötte be. Mindemellett fontos szempont volt számomra, hogy alaposan ismerjem a város földrajzi jellemzőit, építészeti és kulturális sajátosságait. Dolgozatomban ugyanis várost nem statikus térként értelmezem, hanem olyan specifikus és egyedi közegként, amely egyrészt adottságainál fogva határozza meg a városban zajló folyamatokat, másrészt különböző döntések, események hatására folyamatosan formálódik.

Miért éppen a Horthy-korszak mellett döntöttem? A két világháború közötti időszak ambivalens megítélése nemcsak a közéletre, hanem a magyar történetírára is rányomta a bélyegét. Az 1920 és 1944 közötti intervallum feltárása egyenletlen. Bizonyos témák – például a politikatörténet, a holokauszt, államférfiak életútjának

⁸ Sipos, 2012. 491–497.

⁹ Szerb, 2007. 131–135.

¹⁰ A kezdő évet Pécs szerb megszállásának 1921-es végéhez rendeltem.

és munkásságának – feldolgozása örvendetes módon alaposabb, más területek viszont kevesebb figyelmet kaptak az elmúlt évtizedekben: ilyen terület a korszak kultúra-, művelődés- és életmódtörténete is. Témavezetőmmel eleinte Pécs két háború közötti kultúrtörténetnek feldolgozását terveztük, viszont rövid időn belül szembesültem azzal, hogy egy doktori dolgozat kereteit túlfeszítette volna egy ilyen hatalmas vállalkozás. Érdeklődésem homlokterébe a terület egy jóval kisebb szelete került: az 1920-as és 1930-as évek „neobarokk” és a modernizálódó társadalmának szabadidős és szórakozási formái.

Az életmódtörténet – különösen annak a szabadidő eltöltésére vonatkozó része – nem tartozik a preferált kutatási témák közé. A téma látszólagos banalitása miatt kevésbé van presztízse a hasonló vizsgálatoknak, azonban érdemes szem előtt tartani, hogy a mindenkori hatalmi-politikai rendszer jellege nemcsak bizonyos objektív tényezőkön és körülményeken – így a jogrendszeren, a társadalmi mobilitáson, a központi hatalom vagy a társadalom viszonyain – keresztül vizsgálható, hanem a mindennapi élet aspektusából is. A mindennapi élet, szűkebben a szabadidős és szórakozási szokások leírásával ráadásul valós társadalmi (és gazdasági) viszonyokat is fel lehet vázolni.¹¹

A dolgozat célja, hogy bemutassa a két világháború közötti Pécs szabadidős és szórakozási formáit, valamint hogy a lehetőségekhez képest az országos trendekkel is összevesse azt. Munkám két irányból közelíti meg Pécs szabadidőtörténetét. Egyfelől az országos és helyi szintű hatalmi elvárások és valós társadalmi gyakorlatok viszonyát vizsgálom: elsősorban a makro- és mikrofolyamatok kölcsönhatásai kerülnek előtérbe; a különböző tevékenységeket tehát politikai és társadalmi kontextusba helyezem. Másfelől – a népesség heterogenitásából adódóan – a városban élő társadalmi csoportok szabadidős és szórakozási szokásait hasonlítom össze és értelmezem. Mivel az eltérő társadalmi rétegekhez tartozók gyakran eltérő helyeken és módokon szórakoztak, a szabadidő eltöltésének vizsgálata a közösségek közötti határvonalakat is tovább árnyalja. A disszertációban csupán a középosztály és az azalatti rétegeket vizsgálom, mert e csoportok vettek részt leginkább az új (tömeg)szórakozási formákban. Munkám során mindvégig szem előtt tartottam, hogy koherens képet alkossak a két háború közötti Pécs mindennapjairól.

¹¹ L. Nagy, 1995. 22–23.

A szabadidő és szórakozás rendkívül szerteágazó, hatalmas és komplex téma, ezért óhatatlanul szükséges volt pontosan kijelölni a kutatás határait. A dolgozat társadalomtörténeti aspektusa miatt a városi népesség legszélesebb köre számára elérhető tevékenységekre fókuszáltam. Azokat az elfoglaltságokat tekintettem könnyen hozzáférhetőnek, amelyek nyilvános, valamint félnyilvános helyeken zajlottak. A privát terek, mint a magánházak, prэшázak vagy nyaralók nem képezik a kutatás részét, hiszen ezekhez csak egy szűk és zárt csoport férhetett hozzá; nem összehasonlítható a különböző társadalmi csoportok térhasználata ebben a szférában. Fontos szempont volt továbbá, hogy az adott tevékenység minden általam vizsgált társadalmi csoport kulturális regiszterében megjelenjen, így a disszertáció nem tartalmazza a magaskultúrához köthető szórakozási formákat (mint például a művészeti kiállítások, egyes színházi műfajok, hangversenyek látogatását). A sportolási lehetőségek közül csak azokat vettem számba, amelyek nem követelték meg a fegyelmet, az elhivatottságot, az önrendelkezéses szabadidőt és a különösebb technikai tudást vagy anyagi befektetést, ezáltal a különböző versenysportokkal nem foglalkozom a dolgozatban. A rendezvények közül nem tárgyalom az alkalmi, évfordulós eseményeket, csupán a rendszeres, de minimum ciklikusan ismétlődő programokat vizsgáltam, mert ezeken lehetett nyomon követni a korszakban bekövetkező változásokat. A turizmust és idegenforgalmat (bár a korszakban válik rendkívül népszerűvé például a hétvégi pihenés, azaz a *week-endezés*) szintén nem vizsgálom, mert a pécsiek utazási szokásait és célpontjait megfelelő források hiányában nem tudtam volna feldolgozni. A Pécsre érkező turisták szabadidő-eltöltését pedig abból a megfontolásból hagytam ki, hogy e csoportok tevékenysége nem a pécsi társadalomról referálna. Végül fontos hangsúlyozni, hogy a feltárás kizárólag a társas szórakozási formákra koncentrál, hiszen a fókuszban az egyes társadalmi csoportok szokásai, valamint a hatalom társadalomformáló kísérletei állnak. Az egyéni és családi elfoglaltságok nem részei a munkának, csak a nyilvános vagy félnyilvános terekben zajló társas szórakozásokra koncentrál. Ide tartoznak a vendéglátás terei, illetve a korzó és más nyilvános terek. A disszertáció mélyebben foglalkozik a két háború közötti időszakban széles társadalmi körökben népszerűvé vált modern, kiépített strandokkal és téli sportpályákkal, továbbá a mozi intézményével, melynek népszerűsége a hangosfilm megjelenésével újabb lendületet vett.

Mivel a disszertáció témáját politikai és társadalmi összefüggésben vizsgálom, a fogalmi, módszertani és historiográfiai bevezetőt követően röviden kitérek a 20. század első felének a kutatás szempontjából is releváns áramlataira; foglalkozom globális trendekkel, a keresztény-nemzeti ideológiával, a marxizmussal, a polgári radikalizmussal és a liberalizmussal. Az első világháború utáni magyarországi szabadidő-eltöltést meghatározó eszmék és gyakorlatok számbavételét követő fejezetben a korabeli Pécs társadalmának összetételét, szerkezetét és legfőbb jellemzőit, továbbá a város művelődés- és kultúrpolitikáját és jelentősebb egyesületeit ismertetem.

A munka gerincét és legterjedelmesebb részét a negyedik fejezet adja. E szakaszban mutatom be az 1921 és 1941 közötti évek társaséletének tipikus pécsi szórakozóhelyeit, szabadidős intézményeit, rendezvényeit és eseményeit. A téma feltárásához többféle forrást használtam. A hatalmi-politikai berendezkedés és az uralkodó társadalmi norma által elfogadott szabadidő-eltöltési módokat szabályrendeletek, illemtankönyvek alapján vizsgálom.¹² A mindennapokban megvalósuló gyakorlatokat a levéltárakban fellelhető kérvények, engedélyek, továbbá sajtóanyagok, naplók, esetenként szépirodalmi művek segítségével tárom fel. Kutatásom során a következő kérdésekre kerestem választ:

- 1.) Milyen szabadidős és szórakozási szokások voltak jellemzőek a két világháború közötti Pécsen?
- 2.) Milyen hatással volt a modernitás a helyi szórakozási szokásokra? Milyen új tevékenységek jelentek meg? Hogyan alakultak át a régi szórakozási formák?
- 3.) Miként befolyásolta a politika a szabadidős intézmények működését, továbbá a rendezvények, programok tartalmát?
- 4.) Milyen tipikus szabadidős elfoglaltságai és törzshelyei voltak az egyes társadalmi csoportoknak?
- 5.) Milyen intézmények, terek álltak a szórakozás szolgálatában?
- 6.) Hogyan reagáltak az érintett szolgáltatók a megváltozott szokásokra?
- 7.) Hogyan függött össze a lakhely, a társadalmi státusz és a foglalkozás az egyes szórakozóhelyek elhelyezkedésével és látogatásával?

¹² A téma szempontjából nem releváns párbajkódexeket azonban már nem vizsgálom.

- 8.) Hogyan alakultak át azok a városi terek, amelyeket alárendeltek a szabadidő-eltöltésnek? Mely társadalmi rétegek preferenciáit vették figyelembe a döntéshozók?
- 9.) Csökkentek-e a társadalmi különbségek a szabadidő intézményein belül?

A fenti kérdések megválaszolásával disszertációm a Horthy-korszak művelődés- és társadalomtörténetének feltárására irányuló kutatások közé kíván illeszkedni. Munkám határozott célja, hogy árnyalt képet nyújtson a két világháború közötti politikai-társadalmi berendezkedésről; hogy újabb szintjét tárja fel a tekintélyelvű rendszer működésének és gondolkodásának, s hogy láthatóvá tegye a társadalmon belül uralkodó különbségeket és egyenlőtlenségeket.

1.1. A disszertáció fogalmi és értelmezési keretei

A szabadidő és szórakozás fogalmi jóval tágabbak és szerteágzóbbak annál, mint amiről a disszertációban szó esik, így szükséges definiálni, hogy milyen értelemben használom őket. Ezenfelül indokolni szeretném, miért szűkítettem le a szabadidő és szórakozás alá tartozó tevékenységek körét.

A szabadidő és szórakozás témakörének meghatározását számos vita övezi.¹³ A társadalomtudósok nagyjából egyetértenek abban, hogy a szabadidő nem teljesen egyenlő a munkán kívüli idővel, más tudományterületek viszont különböző irányokból közelítik meg a fogalmat. A közgazdaság tudománya fogyasztási cikként tekint a szabadidőre, melyet a modern gazdaságok egyik fő ágazatának tekint. A pszichológia alapvető emberi szükségletként tekint rá, míg a szociológia olyan történelmi, kulturális és szerkezeti adottságokkal rendelkező összetett emberi tevékenységnek látja a szabadidőt, amely mind individuálisan, mind csoportosan képes motiválni az embereket. A filozófusok egy része az egyén szabadságával hozta összefüggésbe a fogalmat: eszerint a szabadidő a nap azon része, melyet az emberek nem használnak fel létszükségeik kielégítésére; akinek nincs ideje úgy dönteni, ahogy akar, annak nincs valós szabadideje.¹⁴ A történelmi munkák általában

¹³ A szabadidő és szórakozás problémájával az 1960-as évektől foglalkoznak a nemzetközi és magyar társadalomkutatók. Magyarországon a 20. század második felében a szociológia tudománya tárgyalja intenzívebben a jelenséget. Több mérvadó összefoglaló munka született ekkoriban a magyar szabadidő-kutatásokról: Szántó, 1967.; Falussy, 1976.

¹⁴ Stebbins, 2018. 256–260.

a fenti definíciók egyikét adaptálják kutatásuk tárgyához. Jelen disszertáció a szociológiai irányvonalat követi.

A szórakozás fogalmát a szabadidőhöz hasonlóan nehéz körülhatárolni. A szociológiai kutatások a szórakozást a művelődés mellett a szabadidő részének tekintik.¹⁵ Nem egyértelmű, hogy a szabadidőn belül pontosan mi minősül szórakozásnak, de abban konszenzus mutatkozik, hogy a szórakozás a szubjektum számára kellemes és kényszermentes élményt nyújt. Az egyén számára kellemes és kényszermentes tevékenységek leírása viszont rendkívül változatos.¹⁶ Jánosi György szerint a szórakozást nem elég a kellemesség meglétéhez kötni, mivel az érzés a mindennapi élet legkülönbözőbb tevékenységei közben is létrejöhet. A szerző a szórakozást olyan mesterségesen megkonstruált, intenzíven átélt, sajátos világ kialakítására törekvő jelenségnek tekinti, amely szemben áll az objektív társadalmi viszonyok által szabályozott mindennapi élet kényszereivel és törvényszerűségeivel, valamint a szabadság és az otthonosság kellemes érzését teremti meg az ember számára. Jánosi emellett az egyén szórakozási szokásainak kialakulását a társadalmi struktúrában elfoglalt helyének sajátosságaival köti össze.¹⁷

A kapitalizmus kibontakozását követően a társadalom vagyoni helyzetének különbségei a szabadidő és a szórakozás területén is jelentkeztek, és eltérő sajátossággal ruházták fel az egyes csoportok szabadidő-eltöltési szokásait. A társadalmi hierarchia csúcsán elhelyezkedő arisztokrácia, valamint az iparból és kereskedelemből meggazdagodó nagypolgárság szabadidős kultúrája a gazdasági, társadalmi és politikai hatalmat egyaránt tükrözte. A polgári középosztály az elit kultúráját tekintette követendőnek, és anyagi erejéhez mérten megpróbálta átvenni a felsőbb osztályok szabadidős szokásait. A korai kispolgárság ellenben folyamatosan a létfenntartásért küzdött, emiatt szabadidejét a gazdasági-termelő tevékenységhez igazította, és ritkábban engedte meg magának a szórakozást. A legalsó rétegek, főleg a munkásság számára a szabadidő sokáig a fizikai regenerációt jelentette.¹⁸

¹⁵ Szántó, 1967. 12.

¹⁶ Mankó, 1989. 12–15.

¹⁷ Jánosi, 1986. 72–75.

¹⁸ Jánosi, 1986. 235–239.

A századforduló környékén a munkáltatók csökkentették a – korábban átlagosan napi 10-12 óra – munkaidőt, illetve bevezették a szabad vasárnapot. A szabadidő a társadalom szélesebb körében a mindennapok része lett, a városokban pedig kezdett önállóvá válni a mai értelemben vett szórakozás.¹⁹ A piac reagált a változásokra, a századfordulótól már a tömegkultúra és a tömegszórakoztatás is elkezdett kibontakozni. A megvásárolható áruvá vált szórakozáshoz a városi társadalom anonim sokasága az újonnan kialakult színtereken, kabarékban, revükben, cirkuszokban férhetett hozzá.²⁰ A tömegszórakoztatás a társadalom széles – a munkaidő után és vasárnaponként kikapcsolódó – rétegeinek akart megfelelni, így az alacsony művelődési szinten álló fogyasztói csoportok szórakozási igényeihez igazodott.²¹ A szabadidő piacát elárasztó termékek új kulturális mintákat és orientációs pontokat biztosítottak a társadalmi érintkezés, a művelődés és a szórakozás területén az alsó rétegek számára. Bár a folyamat valamelyest elősegítette a társadalmi konszolidációt és a szórakozás emancipálódását, a változatlanul fennálló társadalmi egyenlőtlenségek miatt az emberek másképp értékelték a vagyonosabbak és a szegények szabadidős szokásait.²²

1.2. Módszertani megfontolások

A 20. század első felének szabadidő- és szórakozástörténete – a két fogalomhoz kapcsolt eltérő jelentésekből adódóan – sokféle módszertannal feldolgozható. Jelen dolgozat a két világháború közötti Pécs lakóinak szabadidős és szórakozási formáival foglalkozik, különös tekintettel a különböző csoportok társadalmi gyakorlatára. A kutatás témája és jellege miatt a modern társadalomtörténeti módszerek közül elsősorban a történeti antropológia eszközeivel dolgozom.

1.2.1. Történeti antropológia

A történeti antropológia nem egy szűken értelmezett, egyértelműen körülhatárolható irányzat. Művelőinek interdiszciplináris szemléletre van szüksége, hogy összefüggéseiben láthassák vizsgálatuk tárgyát.²³ Az antropológiai jellegű

¹⁹ Granasztói, 2000. 104-109.

²⁰ Márkus, 2016. 126.

²¹ Jánosi, 1986. 249.

²² Jánosi, 1986. 246–247.

²³ Sebők, 2000. 9.

munkák általában azokat a beidegződéseket és a rituálékat kutatják, amelyeknek fontos szerepe van egy bizonyos világnézet fenntartásában vagy érvényre juttatásában: ilyenek voltak a karneválok és más közösségi ünneplések.²⁴ A nem hétköznapi események és jelenségek – mint például a farsangi bálók vagy népünnepélyek – értelmezése új eredményekkel gazdagíthatja a mindennapi helyzetek megértését: egy-egy csoport értékei, reprezentációi, motivációi és dilemmái is feltárulhatnak. Ráadásul az ünnepi helyzetek vizsgálata lehetőséget ad az egyház és az állam szabadidőbe – és ezáltal a magánéletbe – való „beférkőzésének” bemutatására is.²⁵ A hivatalos intézményi ünnepélyeken a jelenlét egyértelmű, ellenben a jóval hétköznapiabbnak számító táncmulatságok vagy akár téli sportok üzése során sem elhanyagolható az egyházi és állami befolyás.

A szabadidő és szórakozás rendkívül összetett történeti, kulturális és szerkezeti adottságokkal rendelkező témájának tanulmányozáshoz indokolt a történeti antropológia interdiszciplináris megközelítése. Nem elég megvizsgálni a tárgyalt időszak szokásait, hanem kvalitatív módon, társtudományok segítségével fel kell tárni azt a társadalmi kontextust, amelyben értelmet nyernek a szokások által generált társadalmi gyakorlatok.²⁶ A társadalmi kontextus értelmezéséhez szükséges ismerni azokat a makrofolyamatokat, amelyek hatással lehetnek a vizsgált település vagy csoport mindennapi életére és szórakozási formáira. Továbbá elengedhetetlen tisztában lenni a település és a lakosság sajátosságaival is, hiszen a társadalom interakcióinak mélyebb értelmezéséhez elengedhetetlen a saját normák és kategóriák ismerete.²⁷

A minél teljesebb kép felrajzolásához a várost is alaposabban kell tanulmányozni, hiszen a különböző terek használata az egykori társadalmi különbségekről árulkodik. A csoportok egymáshoz való viszonya a térbeli mozgás és viselkedés alapján is meghatározható.²⁸ Különösen fontos ez a társasági élet színtereinek szempontjából, ugyanis a helyek minőségének megítélése erősen függött a használók társadalmi összetételétől.

²⁴ Burke, 2000. 18.

²⁵ Sebők, 2000. 9–11.

²⁶ Sebők, 2000. 8.

²⁷ Burke, 2000. 17.

²⁸ Keszei, 2019. 101–103.

Nemcsak Pécs esetében, hanem általánosságban elmondható, hogy a szabadidő és szórakozási szokások vizsgálatához több típusú forrást kell bevonni. Egyrészt kevés a jó minőségű és rendszeres forrás, másrészt a levéltárakban esetlegesen fennmaradt források leginkább a hatalom – sok esetben torzító²⁹ – öndokumentációi. A megmaradt források egy része ráadásul nehezen dekódolható, mert sok esetben olyan tevékenységekre utal, amelyek a korszakban evidensnek számítottak, de időközben kikoptak a köztudatból.

Az antropológiában a témák jellegzetes vonásainak feltárásához módszertani szempontból a résztvevő megfigyelések és az analógiák segíthetnek.³⁰ A történeti kutatások esetében – közvetlen megfigyelés híján – a forrásszövegek mélyreható értelmezése, valamint a fennmaradt dokumentumok kritikus olvasása vezethet eredményre. A források eredetének, műfajának és intenciójának ismerete kulcsfontosságú, ahogy a vizsgált közösség társadalmi kontextusának értelmezési kerete is.³¹ Végül azt is szükséges mérlegelni, hogy a vizsgált esemény mennyire tipikus.³²

1.2.2. Forrásbázis

Munkám során a szakirodalom mellett levéltári forrásokra, sajtóforrásokra, egodokumentumokra, valamint korabeli útmutatókra, illetve tankönyvekre támaszkodtam. Egy-egy szabadidős és szórakozási tevékenységet sok esetben nem lehetett egyetlen típusú forrásból rekonstruálni, mivel a primer források keletkezésének idejében a szórakozási szokások evidensek voltak. A felhasznált dokumentumok tehát – különbözőségeikből adódóan – eltérő megközelítést igényeltek.

Levéltári kutatásokat a téma pécsi vonatkozása miatt a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában végeztem. Elsősorban rendeleteket, szabályozásokat, Pécs Város Tanácsának és polgármesterének, valamint Pécs Város Elsőfokú Közigazgatási Hatóságának iparra vonatkozó iratanyagát tekintettem át. Nagy segítségemre voltak Pécs Város Tanácsának mutatókönyvei, amelyekbe a szerv alá tartozó ügyosztályok ügyeit vezették évről évre. Ezekből

²⁹ Gyáni, 1999. 13–14.

³⁰ Molnár, 2019. 282–284.

³¹ Apor, 2006. 465.

³² Burke, 2000. 17–18.

nemcsak a hatóságok feladatai rajzolódtak ki, hanem a városban újonnan megjelenő problémák és jelenségek is. Az új típusú szórakozási szokások – mint például a modern táncok vagy strandolás – a városvezetést is foglalkoztatták. A mutatókönyvekben többnyire rögzítették a szabályozásokat, a beérkező panaszokat és a kérvényeket, továbbá a helyi szinten végrehajtandó miniszteri rendeleteket is. Az iratanyagok esetlegesen maradtak fent. Számos irat eltűnt, megsemmisült vagy már a korszakban leselejteztek. Ennek ellenére az általam megtekintett dokumentumok – a mutatókönyvekben rögzített információkkal és az egyéb kiegészítő forrásokkal együtt – elegendőek voltak ahhoz, hogy viszonylag teljes képet alkothassak a két háború közötti Pécs szabadidős és szórakozási szokásairól.

Az iratokban hivatkozott országos törvénycikkekhez és rendeletekhez adatbázisokban fértem hozzá.³³ A levéltárban külön, válogatva őrzött helyi rendeletek olvasásakor külön figyelmet szenteltem a tiltásoknak, melyek leginkább árulkodnak a ténylegesen létező szokásokról és viselkedési módokról: amit tiltottak, illetve bíráltak, többnyire létezett is.³⁴

A levéltári források vizsgálatakor fontos szempont volt, hogy a különböző dokumentumokat kritikával kezeljem. Kiindulópontként meg kellett határozni az adott irat célját és műfaját. Ezt követően megvizsgáltam, hogy milyen személyek, szervek vagy intézmények között zajlott az ügyintézés. Végül az érintettek közötti kapcsolat minősége alapján mérlegeltem, hogy a hatóságok döntését mennyiben befolyásolhatta valamilyen egyéb tényező, illetve hogy milyen érdekeket tükrözött a forrás. A panaszok és kérvények esetében például a hatóságoknál jelentkező fél azt kívánta elérni, hogy kérése pozitív elbírálásban részesüljön, emiatt semmi olyat nem vetett papírra, ami miatt fennállhatott az azonnali elutasítás lehetősége. Emellett jellemző volt, hogy a köztisztviselőben álló személyek vagy a régebbi, ismert egyesületek röviden és szárazon fogalmazták meg kérvényeiket, míg például a Horthy-korszakban fokozottan ellenőrzött munkásegységek vagy az alsóbb társadalmi csoportból származó egyének hosszabb, több érveléssel alátámasztott szövegeket küldtek. A jelenség háttérében az állhat, hogy a hatóságokkal jó kapcsolatot ápoló személyeknek vagy intézményeknek feltehetően nem kellett tartaniuk a kérelmek stílusából származó előítéletektől.

³³ Elsősorban az Ezer év törvényei és a Hungaricana nevű adatbázisokat használtam.

³⁴ Fábri, 2001. 14.

A sajtóforrások kiegészítették a hiányos levéltári forrásokat, valamint segítettek feltérképezni a nyilvános és félnyilvános térben elérhető szabadidős és szórakozási formákat. Az újságok számos fontos információt tartalmaztak elsősorban a szervezett programokról és a szórakozóhelyek működéséről: többek között a bálók, népünnepélyek és a különféle előadások pontos helyszínéről és időpontjáról, vagy a kávéházak és vendéglők nyitvatartásáról, kínálatáról tájékoztatták az olvasókat. Bár a lapokban megjelenő programajánlóiban, reklámokban, cikkekben szereplő adatok tényszerűnek tekinthetők – máskülönben a potenciális érdeklődők nem tudtak volna megjelenni a meghirdetett eseményeken –, a sajtóforrást is érdemes fenntartással kezelni, hiszen forrásértékére hatással van, hogy milyen szemléletet képviselt, illetve kiket szólított meg.

A 20. század első felében a sajtó tömegkulturális médiummá vált, a periodikák széles társadalmi rétegekhez eljutottak. A lapok társadalmi hatása ekkor kezdett el jelentőssé válni, hiszen egyre inkább a tömegek számára íródtak.³⁵ Magyarországon az első világháborús vereségért és a forradalmakért egyesek a sajtót hibáztatták, a Horthy-korszakban a korábbiaknál szigorúbb sajtószabályozás és -irányítás kezdődött.³⁶ 1919 és 1921 között cenzúrát vezettek be, az új időszak lapok alapítását miniszterelnöki engedélyhez kötötték, illetve a belügyminiszter lapokat is betilthatott.³⁷ A korlátok között működő sajtóban nem terjeszthette bárki szabadon a gondolatait, ennek ellenére a Horthy-korszak sajtópiacát pluralitás jellemezte: szociáldemokrata, polgári radikális, liberális, konzervatív, keresztény és fajvédő lapok jelenhettek meg. Az ideológiai megoszlás aránya azonban közel sem volt ilyen kedvező. A politikai lapok nagy része kormánypárti vagy kormánytámogató volt. A vidéki sajtótermékek között szintén magas volt a kormányhoz közeli újságok száma, hiszen a kisebb piac miatt jobban rá voltak utalva a hatóságok támogatására.³⁸ A vizsgált időszak két legfontosabb pécsi napilapja, a keresztény-konzervatív *Dunántúl*,³⁹ illetve a polgári-liberális *Pécsi*

³⁵ Gyáni, 2006a.

³⁶ Sipos, 2011. 43.

³⁷ Sipos, 2011. 121–124.

³⁸ Sipos, 2011. 108–109.

³⁹ A *Dunántúl* 1944-es megszűnéséig töretlenül követte alapvető eszméjét, a keresztény eszmeiség terjesztését; eleinte kimondottan harcos, a társadalmat felrázni kívánó hangnemből szólalt meg. Toleranciát mutatott a többi felekezet felé, a híreket naprakészen és közérthetően tálalta – mindezek hozzájárultak a lap népszerűségéhez. (Lásd: Kerekes, 1996. 71–79.)

*Napló*⁴⁰ szintén kormánytámogató platform volt. A programajánlókban és hirdetésekben ez kevésbé vagy egyáltalán nem érvényesült, a beszámolóknak, a riportoknak és egyéb publicisztikáknak gyakran tetten érhetőek a hivatalos nemzeti-keresztény kurzus szólamai.

A politikától látszólag távolságot tartó lapokat szintén fenntartással kell kezelni. A szabadidős és szórakozási szokások rekonstruálásában sok esetben hiánypótló forrásokról van szó, hiszen időnként hosszan foglalkoztak a divatos elfoglaltságokkal. Gyakran életmódmintákat, életvezetési tanácsokat is megfogalmaztak, így az olvasó képet kaphatott arról, hogy mit tekint társadalmi normának egy-egy szerkesztőség. Gyáni Gábor azt javasolja, hogy ezekre a típusú forrásokra ne csupán adathalmazként tekintsünk, hanem olyan rendszernek lássuk, amelynek szöveg- és szimbólumelemzése fontos ismeretekkel gyarapíthatja a társadalomról való tudásunkat.⁴¹ Az illemkönyvek és útmutatók használata esetén érdemes ugyanezt a felfogást követni. Ezek a források alkalmasak a társas viselkedés és interakciók tanulmányozására, továbbá szintén referálnak a korszak társadalmi normájáról.⁴²

Míg a levéltári és a sajtóforrások valamelyest megbízhatóan tartalmaznak tényyszerű adatokat, addig az olyan szubjektív források mint a naplók vagy visszaemlékezések, nem a történeti múltra vonatkozó elsődleges adatok miatt válnak fontossá (hiszen ezek gyakran tévesek és pontatlanok lehetnek), hanem a szubjektív történelem szinte primer dokumentálása miatt.⁴³ Hogy mennyire számított egy-egy szórakozás kényszermentes elfoglaltságnak, és hogy milyen érzéseket generált általánosságban a résztvevőkben, a legjobban talán az egodokumentumok⁴⁴ tudják visszaadni. A disszertáció elkészítéséhez Arató Jenő, pécsi jogász naplóját használtam fel. Arató rendszeresen vezette a naplóját a két háború között. Vaskos, többkötetes irományait a pécsi Janus Pannonius Múzeum őrzi.

⁴⁰ A *Dunántúl* riválisa a liberális szemléletű *Pécsi Napló* volt, amelynek főszerkesztői feladatait haláláig a zsidó származású Lenkei Lajos látta el. (Lásd: Paksy, 2001. 64–71.) A *Dunántúllal* ellentétben a lap rendszeresen beszámolt a Zsidó Hitközség programjairól és legfontosabb eseményeiről is.

⁴¹ Gyáni, 2006a. vö. Apor, 2006. 465–467.

⁴² Fábri, 2001. 14.

⁴³ Gyáni, 1997. 27.

⁴⁴ A fogalom szubjektív forrásokat takarja: naplókat, memoárokat és önéletrajzi ihletésű szépirodalmi írásokat.

A napló a naplóíró saját magának szánt vagy a nyilvánosság számára készülő feljegyzése. A memoárt viszont rendszerint a nyilvánosság számára írja a szerző, ilyenformán az olvasók széles és ismeretlen tömegéhez szólnak ezek az írások. A naplóíró a jövő ismerete nélkül a saját jelenében a saját jelenéről írt, s ezáltal olyan avatott dokumentummá válik, mely képes kiemelni a pillanatnyi érzéseket, ugyanakkor megmutatja, hogy szerzője mely élményeit tartotta írásbeli rögzítésre méltónak. A visszaemlékezés ezzel szemben a személyes emlékek és olykor további források felhasználásával írt retrospektív beszámoló.⁴⁵ A dolgozat írásakor több visszaemlékezéshez is nyúltam. Például Csorba Győző, pécsi költő röviden foglalta össze a második világháború előtti pécsi emlékeit a *Tükör* című lap hasábjain.⁴⁶ Deésy Alfréd, rendező memoárjában elfeledett régi szórakozásokat mesél el a szerző.⁴⁷

A szépirodalmi munkák történeti és szociográfiai forrásértékének kérdésköréhez Kósa László adott szempontokat. Az ilyen típusú írások szerinte tartalmaznak olyan részleteket, amelyek a mű esztétikai értékétől függetlenül önálló adatközlésként is fölfoghatók: az életmód, a megszólítások, az egymás közötti érintkezések, a településkép, a lakáskörülmények leírása, a hétköznapi gesztusok és egyéb naponta gyakorolt viselkedési, illetve magatartásformák az életnek azon területei, melyeket a klasszikus történeti források alapján nem vagy csupán alig lehetséges rekonstruálni. Kósa szerint a szépirodalomban találkozhatunk a mindennapi élet megörökítésével, mindemellett felhívja a figyelmet, hogy a szépirodalmi művet történeti forrásként való használatakor elsősorban azok a részletek jelentősek, amelyek más forrásokkal és korábbi kutatási eredményekkel összevetve hitelesnek bizonyulnak.⁴⁸ Munkámban többek között Tatay Sándor *Lődörgések kora* című regényét tudtam felhasználni. A szerző a Pécsen töltött diákéveit örökítette meg szépprózában. A műben megidézi barátait, akik szintén ekkor jártak egyetemre a városba, Weöres Sándort és Takáts Gyulát.⁴⁹

A 20. század első felének megismerését segítik a különféle vizuális források és hanganyagok. A 19. században lehetővé vált a fényképezés, a hang- és filmrögzítés. Az új találmányok néhány évtized alatt rengeteget fejlődtek. A

⁴⁵ Gyáni, 2020. 345–347.; K. Horváth, 2015. 21–43.

⁴⁶ Csorba, 1975.

⁴⁷ Deésy, 1992.

⁴⁸ Kósa, 2003. 320–339.

⁴⁹ Tatay, 1983.

fényképezőgépek a századfordulóra bekerültek a vagyonosabbak háztartásába is, tömegével születtek a különféle (családi) eseményeken készült privát fotók.⁵⁰ A 20. század első évtizedeiben nőtt az igény az otthoni zenelejátszókra és a hanglemezekre is.⁵¹ Ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan megjelentek az első mozgóképek, amelyek képesek voltak dokumentálni a mindennapi élet mozzanatait is.

A fényképek és a mozgóképek egyedülálló módon közvetítenek információt a múlttól.⁵² A korabeli anyagi kultúrát, épített örökséget, viseletet és szokásokat sok esetben csak e forrásfajták tudják hűen visszaadni, forrásértéküket éppen ezért már korán felismerték.⁵³ A vizuális források kiegészíthetik az életmódkutatásokat; a fotók és filmfelvételek mindennapi eseményeket, tevékenységeket vagy mozdulatokat rögzíthettek. Megfelelő értelmezésükhöz szükséges ismerni azt a kontextust, amelyben létrejöttek és elemezni kell a tartalmi és formai jegyeiket.⁵⁴ Mindezek alatt érdemes szem előtt tartani, hogy a szövegekhez hasonlóan mind a fényképek, mind a filmek manipulálhatóak, ezért használatuk körültekintést igényel. Például a fotók csupán egy adott pillanatot rögzítenek egy adott szögből, ezáltal kiemelnek a valóságnak bizonyos részleteit és jelentéssel ruháznak fel egyes momentumokat. Ezért az, hogy valaki vagy valami miért nem szerepel a képen szintén átgondolandó kérdés.⁵⁵ Kutatásom során a Janus Pannonius Múzeum és a pécsi Csorba Győző Megyei Könyvtár fényképgyűjteményére, valamint a Fortepan adatbázisra támaszkodtam.

A statikus képekhez képest a mozgókép időben és térben több anyagot képes rögzíteni, így egy korabeli város utcaképe sokkal inkább a maga valójában tud megjelenni. A két médium közötti további különbség, hogy a fénykép olyan értelemben nem narratív forrás, hogy nem próbál meg egy irányított történetet elmesélni, míg a filmek – főleg a 20. század első felében – igen.⁵⁶ A film emiatt – amellett, hogy meghatározó szórakoztatóiparaggá fejlődött – jelentős propagandaeszközzé tudott válni a két világháború között. A korszak filmhíradóit

⁵⁰ Stemplerné, 2009. 72.

⁵¹ Briggs – Burke, 2012. 194–195.

⁵² Elek, 2018. 5.; Lénárt, 2010. 160.

⁵³ Burke, 2001. 12.

⁵⁴ Ö. Kovács, 2006. 81–82.

⁵⁵ Elek, 2018. 8.

⁵⁶ Elek, 2018. 16.

és dokumentumfilmjeit, de még a játékfilmeket is ennek fényében kell nézni.⁵⁷ Filmhíradókhöz a Nemzeti Filmintézet adatbázisában fértem hozzá.⁵⁸

A gramofonok, majd a rádió elterjedésével a zene sokak számára a mindennapok részévé vált. Az emberek már nemcsak a vendéglátóhelyeken és a bálokon hallgathattak zenét, hanem otthon vagy az egyesületekben. Az első világháború után ráadásul egy teljesen új zenei irányzat is betört Magyarországra: a jazz. Rengeteg gramofonlemez,⁵⁹ valamint rádióműsor maradt fent ebből az időszakból az újságokban. A dalszövegek – más szövegekhez hasonlóan – szintén forrásértékkel bírnak. Lefesthetik egy korszak hangulatát, számot adhatnak arról, hogy egy egyén vagy egy közösség hogyan élt meg bizonyos eseményeket.⁶⁰

1.3. Pécs kulturális hagyományai és feltételrendszere, sajátosságai az országos viszonyokhoz képest

Pécs a dualizmus időszakában rendkívül lendületesen fejlődött. Az 1009-től püspöki székhely, egyben püspöki város 1780-ban nyerte el szabad királyi rangot, a kiegyezés után törvényhatósági jogú várossá vált, vagyis a megyékkel egyenrangú lett. A népességszáma is gyorsan gyarapodott. A város a megyei önkormányzatnak is központja volt, a történeti Magyarország 63 megyeszékhelyének egyike. A megyék ekkor a főváros után a legmagasabb szintű közigazgatási funkciókkal rendelkeztek. Pécs a dualizmusban a polgári államszervezet kiépülése során a térség igazgatási (jogszolgáltatási, katonai), kulturális (oktatási-művelődési) és egészségügyi központjává vált.⁶¹

A századfordulón a Kolozsvárhoz, Pozsonyhoz, Szegedhez, Kassához és Debrecenhez hasonlóan regionális centrumnak számító város három tényezőnek köszönhette pozícióját. A gazdaságilag gyenge, ellenben kiterjedt régióban vetélytárs nélkül vált sokoldalú regionális központtá. A Pécs határában talált szén feldolgozása és felhasználása pedig tovább erősítette a település gazdasági pozícióját. Kulcstényező volt továbbá a modern bányatelep és iparváros elkülönülése a hagyományos polgárvárostól, hiszen így a régi polgári értékek és

⁵⁷ Lénárt, 2010. 162–165.

⁵⁸ Az adatbázis a <https://filmhiradokonline.hu/> linken keresztül érhető el.

⁵⁹ Magyar nyelvű gramofonlemezek elérhetőek a Gramofononline, valamint az Archive.org adatbázisaiban.

⁶⁰ Gilbert, 2005. 118.

⁶¹ Nagy, 2010. 20.

városmag is fenn tudtak maradni.⁶² Pécs helyzetének megerősödését végsősoron az infrastrukturális fejlettség jelentette. Országosan is egyedülállóan magas volt a kőből vagy téglából épült házak aránya. A sűrűn beépített település a lakosság számottevő részének biztosított burkolt utat. A kiemelkedő technikai urbanizáció, a magasfokú vízvezeték-, gáz- és villanyáram-ellátottság mellett a város csatornázatlansága kirívónak számított. A kulturális ellátottság (iskolák, színház, múzeum, könyvtár, egyesületek stb.) országos szinten korszerű volt.⁶³

A pécsi egyházmegye igazgatási és oktatási intézmények központja volt, és a helyi egyházi szereplők meghatározó funkciót töltek be a város társadalmi és kulturális életében még annak ellenére is, hogy a dominánsnak számító katolikus egyház hegemoniája visszaszorult a kiegyezést követően a településen. A világi egyházszervezet intézményei mellett a városban jelen lévő szerzetesrendek (ferencesek, jezsuiták, pálosok, Irgalmas Rend) és iskoláik szintén jelentős szerepet játszottak Pécs fejlődésében. A pécsi püspökök tevékenysége különösen hatott a városra. 1905-ben nevezték ki pécsi püspöknek gróf Zichy Gyulát, aki húsz éven keresztül töltötte be ezt a tisztséget. Zichy Pécsen új templomokat, iskolákat és kollégiumokat építtetett, nevelőintézményeket alapított, nyomdát és napilapot működtetett, alapítványokat hozott létre, majd a trianoni békét követően jelentős mértékben segítette egy újabb rangos intézmény, a pozsonyi egyetem Pécsre telepítését. Az eredményekben minden bizonnyal része volt a korra jellemző gazdasági fejlődésnek, illetve a püspök jó kapcsolatainak is: testvére, az országos katolikus politika központi alakja, Zichy János 1910 és 1913 között vallás- és közoktatásügyi miniszterként támogatta elképzelései megvalósításában.⁶⁴

A dualizmus időszaka alatt emelkedett a protestáns és az izraelita felekezetek híveinek száma. A korszak végére kialakult felekezeti sokszínűség, továbbá a nem katolikusok társadalmi pozícióinak megerősödése jelentős hatást gyakorolt a város életének több területére – mindenekelőtt a gazdaság, az oktatásügy és a szellemi élet alakulására. Míg az 1860-as évekig Pécsen leginkább római katolikus fenntartású iskolák működtek – így azok szellemi irányítása az egyház kezében volt, az oktatás vallási tételekre épült –, addig a 19. század utolsó évtizedeire a városban is felerősödtek a liberális pedagógiai törekvések, melyek az

⁶² Nagy, 2010. 20.

⁶³ Nagy, 2010. 19–20.

⁶⁴ Csibi, 2022. 250–256.

iskolák állami jellegűvé alakítását, a hazaszeretetre nevelést és a magyar tanyelvű oktatást szorgalmazták.⁶⁵

A 19. században a városi népesség folyamatosan emelkedett, a népességnövekedés forrása a negatív természetes szaporodás mellett kizárólagosan a betelepülés, bevándorlás volt. Sokan német nyelvterületről érkeztek, hogy a Duna-Gőzhajózási Társaság bányauzemeiben vállalhassanak munkát, de a baranyai falvakból is sokan telepedtek le Pécssett.⁶⁶ A lakosság lélekszáma ekkoriban a háromszorosára növekedett, a városban élő gyerekek száma is gyarapodott, ami miatt új iskolákat kellett létesíteni, valamint sokkal több tanítót, tanárt alkalmazni. A településen megtelepedett gyáraknak szakképzett munkaerőre volt szükségük. Az élénkülő kereskedelem, a pénzügyi élet, a közlekedés és a hírközlés rohamos fejlődése növekvő számú szakembert követelt, miként az államigazgatás és jogszolgáltatás hatókörének, ennek megfelelően a bennük dolgozók számának bővülése is.⁶⁷ A dualizmus alatt megszorodtak a város által alapított új iskolák. Az elemi iskolák mind minőségben, mind felszereltségben magas színvonalat képviseltek. A középfokú iskolái országszerte ismertek voltak, például a ciszterciek gimnáziumába távoli vidékek diákjai is beiratkoztak. Pécs nőnevelésben egyedülálló volt a Dél-Dunántúlon, de tanítókat is csak itt képeztek a régióban. Az ország két hadapródiskolája közül itt működött az egyik. A korszak végére a város valamennyi társadalmi rétegének biztosították az egyre nélkülözhetlenebb alapismeretek elsajátítását. Pécs hagyományos iskolaváros jellege és oktatási centrum szerepe tovább erősödött a dualizmus időszakában.⁶⁸

Pécssett a kiegyezést követően a polgárság alakította leginkább a kulturális életet. A virágzásnak indult egyesületi élet szerepe a gazdasági, politikai, társadalmi és a kulturális miliőben felértékelődött: a dualizmus alatt a városban közel 200 egyesület működött.⁶⁹ A törvényhatósági jogú városok viszonylatában Pécs az egyesületekbe szerveződött lakók számát tekintve a 4. helyen állt, a színházi férőhelyek számában pedig 3. volt.⁷⁰ A kulturális életbe egyre több társadalmi csoport vonódott be, hiszen a szabadidő megjelenésével a kultúra különböző formái

⁶⁵ Pásztor, 2022. 280–284.

⁶⁶ Kaposi, 2022. 193.

⁶⁷ Pásztor, 2022. 284.

⁶⁸ Pásztor, 2022. 289–324.

⁶⁹ Márfi, 2017. 179.

⁷⁰ Vörös, 1982. 80.

– más-más ütemben és eltérő mértékben, de – a városi lakosság szinte minden rétege számára elérhetővé váltak.⁷¹

A polgárság kedvelt szórakozásai közé tartozott a korzózás, a bálozás, a zenés-táncos teadélután. Állandó színtársulat játszott a pécsi színházban, amelynek korszerű épületét 1895-ben adták át. A városban 1900-tól voltak filmvetítések, az első igazi filmszínházat 1912-ben avatták fel. Bár nem volt a településen megfelelő hangversenyterem, a zenei élet virágzott az első világháború előtt. Mind a polgárság, mind a munkások dalárdákat alakítottak. A századforduló környékén a sport is egyre többek számára vált fontossá, sportágak szerint szerveződtek egyesületek.⁷²

A kiegyezést követően váltak fontos tényezővé a városban a kávéházak, melyek eleinte a színvonalas társasági élet mellett a mozik, kabarék, s más kulturális rendezvények helyszínéül szolgáltak. Szintén befolyásoló tényező volt a természetjárás, kirándulás elterjedése: amikor az 1870-es években a filoxéra letarolta Pécs évszázados szőlőkultúráját, a városvezetés a bevételkiesés pótlására a természeti örökség felfedezéséhez, illetve az idegenforgalom, a vendéglátás fejlesztése felé fordult.⁷³

A ma is ismert pécsi városkép a dualizmus időszakában alakult ki. A közintézmények mellett számos olyan új épületet emeltek ekkoriban, amely a kulturális életben, a szabadidőben és a szórakozásban jelentős funkciót töltött be. Az iskolák, a színház és a mozi mellett ekkor épültek meg Pécs legelőkelőbb szállói, a Nádor és a Pannónia, valamint a város fontos egyesületeinek székházai, például a Nemzeti Kaszinó és a Pécsi Jótékony Nőegylet épületei.⁷⁴

Pécs regionális központi szerepe már a 20. század elején is vitathatatlan volt: püspöki székhely, iskolaváros, kulturális centrum. A dualizmus alatt létrejövő kulturális infrastruktúra egy értékes és biztos alapnak bizonyult a későbbi korokban is. Az első világháború és a szerb megszállás megtörte ugyan a városfejlődés lendületét, azonban ezek az alapok tették lehetővé, hogy a város újrakezdje az életét a béke és a konszolidáció beköszöntével.

⁷¹ Pilkhoffer, 2022a. 325.

⁷² Pilkhoffer, 2022a. 325–362.

⁷³ Márfi, 2010a. 57–58.

⁷⁴ Pilkhoffer, 2022b. 392–393.

1.4. Historiográfiai áttekintés

Magyarországon a történettudomány a kultúr- és művelődéstörténet keretein belül kezdett el foglalkozni a szabadidő és szórakozás történetével. Már az 1960-as évektől élénk diskurzus folyt a kultúra és a művelődés történeti fogalmairól. Az 1970-es években Hanák Péter a kultúrtörténet szerves részének tekintette az életmódot és ezen belül a szabadidő különböző formáit: a társaséletet, a szórakozást és a művelődést. A szerző szerint az életmód vizsgálata hozzájárulhat a társadalmi rétegek differenciálásához, hiszen az elit és a legalsó társadalmi csoportok helyzete viszonylag könnyedén jellemezhető a tulajdonviszonyokkal, a birtok, a vagyon nagyságával, forrásával, ám *„nehezebb a középrétegek tudományos igényű differenciálása, elhatárolása, tipizálása, mert a határvonalak elmosódottabbak, pontosabban: nem egyértelműen a tulajdonviszonyok mentén húzódnak. A gazdasági kritériumok alapján nehéz eldönteni, hogy hol a határ az értelmiségi és tisztviselő rétegen belül, valamint e rétegek és a kistermelő polgári rétegek között. Ilyen esetben az életmódelemek, a lakásviszonyok, az öltözködési és táplálkozási szokások, a társasélet formái és a társasági hovatartozás nagyon jellemző, esetleg rétegekvalifikáló értékű lehet.”*⁷⁵ Hanák a szabadidő és a szórakozás vizsgálatának helyét a többi életmódelemmel (lakás, öltözködés, táplálkozás) együtt a társadalomtörténeten belül határozta meg. Amellett érvelt, hogy az életmódelemek alapos vizsgálata újabb mélységeket adhat a társadalom történetének alaposabb megismeréséhez: *„strukturális elemzéshez hozzákapcsolva, mint rétegekvalifikáló bizonyítvány, de összefoglalható külön témaként is, mint az egész formációra jellemző közös, és az egyes osztályokra, rétegekre jellemző sajátos jegyek, különös ismérvek mutatója is.”*⁷⁶ Hanák parciális módon hatott a magyar művelődéstörténet-írásra: munkássága nyomán nem alakult programatikus történészcsoporthozulás, egyéni kutatások, individuális és elszórt teljesítmények viszont születtek.⁷⁷

Az 1990-es évek második felétől élénkült meg igazán a múlt szabadidős és a szórakozási szokásainak vizsgálata, leginkább a tömegkultúra és a hétköznapok történetének kutatásakor.⁷⁸ A tendencia figyelemreméltó eredménye a *Budapesti Negyed* folyóirat több tematikus lapszáma, melyek a kávéházakról,⁷⁹ a budapesti

⁷⁵ Hanák, 1974. 448–449.

⁷⁶ Hanák, 1974. 449.

⁷⁷ Gyáni, 1997. 19.

⁷⁸ Dobszay – Fónagy – Szívós, 2006. 412.

⁷⁹ A *Budapesti Negyed*, 1996/12–13. száma *Budapest, a kávéváros* címmel jelent meg.

tömegszórakozásról⁸⁰ vagy a moziról⁸¹ szólnak. Szintén izgalmas vállalkozás volt a Békés Megyei Levéltár kiadásában megjelent *A hétköznapok historikuma*⁸² című tanulmánykötet. A könyvben olyan írások is helyet kaptak, amelyek egy-egy kisebb település szabadidős és szórakozási szokásait vették górcső alá. Kiemelkedik közülük Czeglédi Imre *Társasélet, szórakozás, ünnepek egy kisvárosban – Újságcikkek a Békés 1896. évi számaiból* című tanulmánya abból a szempontból, hogy a helyi szórakozási formákat a település saját kontextusán belül értelmezi, valamint nem átfogóan, hanem rendszerezve ismerteti a tipikus szabadidős tevékenységeket.

A kutatók főleg a reformkor és a dualizmus társasélete iránt érdeklődtek. L. Nagy Zsuzsa 1995-ben jelezte a két háború közötti időszakokkal kapcsolatban, hogy *„[a]z elmúlt időkben szinte semmi hely sem jutott az életviszonyok, az életmód bemutatásának, hacsak nem a munkásság, az agrárszegénység kétségtelen hátrányos helyzetét vetítették ki az egész társadalomra.”*⁸³ Fontosnak tartotta a szabadidő vizsgálatát is: *„Szabadidő és eltöltése a társadalom csaknem minden rétege számára adott volt: kimaradt azonban belőle a parasztság, az agrárszegénység. Továbbá: ha egyébként semmi sem tenné, úgy éppen a szabadidős intézmények és rendezvények demonstrálnák, hogy bár a két háború között sok tekintetben csökkentek az egyes rétegek közötti távolságok, lényegüket tekintve mégis megmaradtak.”*⁸⁴

A Horthy-korszak társadalom- és művelődéstörténetéről általánosságban kevés értekezés született a rendszerváltást követő másfél évtizedben. Gyáni Gábor egy interjúban ezt annak tulajdonította, hogy *„a két háború közti időszakhoz való viszony, a hozzá fűződő személyes kapcsolat még mindig túl sok problémát vet föl, olyat, amely a közélet és a történetírás szoros érintkezését látszik tartósítani. [...] A Horthy-kori múlt tehát még ma sem kellően történelmi ahhoz, hogy ne hasson folyton közvetlen politikai vonatkozásaival a mai közgondolkodásra.”*⁸⁵ Az ezredforduló tájékán közölt írások közül külön figyelmet érdemel Mohácsi Gergely munkája, aki a modernitással és az urbanizációval összefüggésben vizsgálta a

⁸⁰ A *Budapesti Negyed*, 1997/16-17. számában a szórakozás intézményeit is tárgyalják a szerzők.

⁸¹ A *Budapesti Negyed*, 2001/31. számában megjelenő tanulmányok a város és a mozi témáját dolgozzák fel.

⁸² Duszónki-Draskovich – Erdész, 1997.

⁸³ L. Nagy, 1995. 24.

⁸⁴ L. Nagy, 1995. 24–25.

⁸⁵ N.N., 2004. 7–8.

budapesti szabadidőt és a testkultúrát.⁸⁶ A tanulmány jelentősége erős elméleti megalapozottságában rejlik, ebben az értelemben unikális munkáról van szó. Mohácsi utal továbbá a szabadidő-eltöltés térbeli aspektusára:⁸⁷ a szabadidő ugyanis nemcsak az időbeli kérdés az egyén életében, hanem térbeli is; eltöltése sok esetben a munkahelytől és otthontól távol zajlik. A tér és szórakozás kapcsolatára hívta fel a figyelmet 2017-ben a *Város – liget – tér – szórakozás* címet viselő VI. Magyar Várostartörténeti Konferencia is.⁸⁸ Az előadások egy része a szórakozás nyilvános tereire fókuszált.⁸⁹

Az utóbbi 15–20 évben több munka született a Horthy-korszak életmódkultúrájáról; néhány a szabadidős és szórakozási szokásokat is érintette, például Gyáni Gábor *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*⁹⁰ című tudománynpszerűsítő könyve. A témát leginkább tanulmányformában dolgozták fel,⁹¹ a két világháború közötti Magyarországról született monográfiák zömmel politikatörténeti írások voltak.⁹² 2020 őszén a Magyar Tudományos Akadémia *Horthy-korszak vitatott kérdései* címmel rendezett konferenciát. A rendezvény létjogosultságát azzal indokolták a szervezők, hogy „[a]z elmúlt évek új kutatási eredményei és emlékezetpolitikai vitái okán indokoltnak látszik, hogy a Horthy-korszakkal kapcsolatos tudásunkat górcső alá vegyük, és ha szükséges, részben vagy egészben revideáljuk. E céltól vezérelve elhatároztuk egy olyan konferencia megrendezését, amelynek keretében a korszak kompetens kutatói – tekintet nélkül ideológiai meggyőződéseikre és intézményi hovatartozásukra – politikailag indifferens közegben fejthetnék ki, és ütköztethetnék nézeteiket.”⁹³ A konferencia témái között szerepelt a Horthy-korszak kultúrpolitikája, művelődése és oktatása, de az életmód nem. Ennek feltehetőleg nem az az oka, hogy ne volna szükséges

⁸⁶ Mohácsi, 2002b. 34–55.

⁸⁷ A „térbeli fordulat” szellemében írt első magyar monográfia Gyáni Gábor *Az utca és a szalon – Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940* című munkája volt 1999-ben. (Gyáni, 1999.)

⁸⁸ Kenyeres, 2019. 9.

⁸⁹ A konferencia előadásai két kötetben jelentek meg: Kenyeres, 2019.; Kenyeres, 2020.

⁹⁰ Gyáni, 2006b.

⁹¹ A teljesség igénye nélkül néhány példa: Bódy, 2015.; K. Horváth, 2013.; Katona, 2010.; Záhonyi-Ábel, 2012.; Zipernovszky, 2017.

⁹² Említésre méltó kivétel Zeidler Miklós *A magyar irredenta kultusz a két világháború között* című munkája, valamint Papp Barbara és Sipos Balázs *Modern, diplomás nő a Horthy-korban* című, a korszak gender-szemponitú feldolgozását kínáló könyve. (Zeidler, 2002a.; Papp-Sipos, 2017.)

⁹³ A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának meghívója *A Horthy-korszak vitatott kérdései* című konferenciára:

https://mta.hu/data/dokumentumok/ii_osztaly/meghivok/2020/Meghivo_Horthy2020_vegleges.pdf
(letöltés ideje: 2020. 12.07.)

felülvizsgálni a témát; inkább arról lehet szó, hogy nem áll rendelkezésre kellő számú friss kutatás a két háború közötti mindennapi életről.

*

Pécs város két világháború közötti történetéről még nem született átfogó monográfia. A magyarországi várostörténet-írás egyik aranykorának tartott 19–20. század fordulóján sem készült Pécsről városbiográfia.⁹⁴ A település római-kori, középkori, törökkori és dualizmus kori történelmét teljeskörűen feldolgozó kiadványok csak a közelmúltban láttak napvilágot.⁹⁵ Bár az utóbbi három évtizedben a tematikus konferenciáknak és a tudományos megbízásoknak köszönhetően rengeteg tanulmány és kötet született, továbbra is nagy különbségek vannak az egyes korszakok és témakörök feldolgozottságában. A két világháború közötti időszak – az országos trendekkel összhangban – a kevésbé feltárt korszakok közé tartozik.

Az 1960-as évek végén Babics András és Szita László kezdeményezésére indult *Baranya Monográfia*-sorozat a megye történetének egy-egy tematikus egységét kívánta feldolgozni. A sorozat részeként megjelentek forrásközlések és önálló monográfiák.⁹⁶ A Horthy-korszakot – a kor szellemiségének és a hatalom elvárásainak megfelelően – érintették a megye és a város munkásmozgalmának történetéről szóló kiadványok.⁹⁷ Szita László szerkesztésében jelent meg *A baranyai-pécsi munkásmozgalom története* két kötete, amely az 1867-től 1944-ig tartó időszakra koncentrált.⁹⁸ A mű – az ipar és ezáltal a nagyüzemi munkásság koncentrációja következtében – elsősorban a pécsi viszonyokat tárgyalja.⁹⁹ A második kötet két alfejezete foglalkozik a pécsi munkások művelődési és kulturális lehetőségeivel. A szerző e részekben a legfontosabb munkásegyesületek tevékenységeit mutatja be, a munkások életmódja a fejezeten belül nem képez külön egységet.¹⁰⁰ A sorozat részeként két évvel később jelent meg az 1945 előtti pécs-baranyai sportélet fejlődését bemutató *Baranya megye testnevelés és*

⁹⁴ Nagy, 2009. 377–411.

⁹⁵ Az eddig megjelent három kötetet a Kronosz Kiadó gondozta. Visy Zsolt (Szerk.): *Pécs története I. Az őskortól a püspökség megalapításáig*. Pécs, 2013.; Font Márta (Szerk.): *Pécs története II. A püspökség alapításától a török hódításig*. Pécs, 2015.; Sudár Balázs – Varga J. János – Varga Szabolcs: *Pécs története III. A hódoltság korában, 1543–1686*. Pécs – Budapest, 2020.; Kaposi – Vonyó, 2022.

⁹⁶ Vonyó, 2012. 79.

⁹⁷ Babics – Szita, 1970.; Babics – Szita, 1972.

⁹⁸ Szita, 1985a.; Szita, 1985b.

⁹⁹ Vonyó, 2012. 80.

¹⁰⁰ Szita, 1985b. 135–154.; Szita, 1985b. 194–208.

sporttörténete című kiadvány, amely szintén az egyesületek és egyletek munkáját helyezte előtérbe.¹⁰¹ A *Baranya Monográfia*-sorozat, bár jelentős részeredményeket produkált, félbeszakadt.¹⁰²

Az 1992-ben létrejött Pécs Története Alapítvány egyik fő feladata egy tudományos igényű, Pécs történetét mind tematikai, mind kronológiai értelemben a teljesség igényével feldolgozó többkötetes nagymonográfia létrehozása.¹⁰³ A szervezet számos konferenciát szervezett, valamint több konferenciakötetet adott ki, hogy ezzel is elősegítse a nagymonográfiához szükséges alap kutatások létrejöttét. 2008-ban az alapítvány megjelentette az 1960 és 2005 között született írásokat összegyűjtő *Pécs bibliográfiája* című kiadványt.¹⁰⁴ (Az 1960 előtti munkákat Csekey István összegezte.¹⁰⁵) A kötet első egységében kaptak helyet a város általános történetéről szóló munkák, ám Pécs két világháború közötti időszakáról itt nem szerepel egy írás sem. A szerb megszállást tárgyaló műveket a második világháború pécsi eseményeinek feldolgozásai követik.¹⁰⁶ A város Horthy-korszak alatti eseményeivel és viszonyaival foglalkozó tanulmányok egyéb tematikai egységekbe kerültek: például a Kultúra című fejezet alatt találkozunk a pécsi szabadidő eltöltéséről szóló írásokkal is, közülük Nádor Tamás *Adatok és dokumentumok a pécsi ünnepi játékok történetéből (1933–1938)* című 1985-ös tanulmányával.¹⁰⁷

Bár Pécs 1921 és 1944 közötti történetéről nem készült összefoglaló munka, sok tanulmány és kisebb alfejezetnyi egység tárgyalja korszakot. A legtöbb írás egy-egy tematikus konferencia eredménye vagy könyvrészlet: nagyon fontos alap kutatást végzett Hoóz István, aki Pécs népességének alakulását vizsgálta a két világháború közötti időszakában.¹⁰⁸ Szintén mérvadó előrelépést jelentett Kaposi Zoltán Pécs mintegy 130 évnyi gazdaságtörténetét feldolgozó monográfiája.¹⁰⁹ A közelmúltban jelent meg Nagy Imre Gábornak a pécsi polgármesterekről készített munkája, amelyben a szerző bemutatja a Horthy-korszak két polgármesterének

¹⁰¹ Bezerédy, 1987.

¹⁰² Vonyó, 2012. 80.

¹⁰³ Vonyó, 2012. 80–81.

¹⁰⁴ Surján, 2008.

¹⁰⁵ Csekey, 1964.

¹⁰⁶ Surján, 2008. 27–28.

¹⁰⁷ Surján. 353.

¹⁰⁸ Hoóz, 1995.

¹⁰⁹ Kaposi, 2006.

(Nendtvich Andornak és Makay Istvánnak) az életét, munkásságát, továbbá a pécsi közéletben betöltött szerepét.¹¹⁰

A 20. század első felének pécsi társadalmáról és művelődéséről szűk résztémákat dolgoztak fel szerzők. Viszonylag népszerű témaválasztásnak bizonyult a pécsi egyesületek és intézmények története, feltehetőleg a kedvező forrásadottságoknak köszönhetően. Sok esetben a pécsi közgyűjtemények munkatársainak tollából kerültek ki az ilyen jellegű munkák.¹¹¹ Az első világháború utáni pécsi társadalom állapotairól a legplasztikusabb képet azok az írások vázolják fel, amelyek a társadalom egy rétegéről vagy kisebb csoportjáról szólnak.¹¹² E munkák erőssége, hogy a vizsgált korszak általános problémáihoz és jelenségeihez (antiszemitizmus, nők társadalmi helyzete, irredentizmus) kapcsolódnak, valamint hogy az általuk vizsgált köröket igyekeznek minél részletesebben bemutatni. A tanulmányok így többnyire az országos jelentőségű kérdések lokális szintjét dolgozzák fel. Kiemelkedik közülük Haiser Anna szakdolgozata, amely a mikrotörténet eszköztárával tárta fel a két háború közötti elit báli szokásait.¹¹³ Haiser ismerteti a legfontosabb pécsi báli helyszíneket, illetve az irredentizmus hatásait a báli kultúrára és viseletre. Munkájára a disszertáció vonatkozó fejezetében nagy mértékben támaszkodom.

¹¹⁰ Nagy, 2021.

¹¹¹ Márfi, 1988.; B. Horváth, 1993.; Futaky, 1995.; Rajczi, 1996.; Tengely, 2008.; Rayman – Millei, 2009.

¹¹² Schweitzer, 1994.; Lengvári, 2008.; Árvai, 2015.

¹¹³ Haiser, 2015.

2. Szellemi áramlatok a két világháború között

Az első világháború és következményei sokféle átalakulást indítottak el a legtöbb ország gazdaságában és társadalmában. A háború előtt megkezdődő folyamatoknak új irányt szabtak a megváltozott körülmények. Számos helyen belső társadalmi és politikai konfliktusok kerültek felszínre, ami többnyire sokféle kihívással járt együtt. Az amerikai és az európai közkultúrában megjelentek a faji és a nativista¹¹⁴ ideológiák, népszerű lett a pszichoanalízis, a nők a legtöbb országban kivívták maguknak a választójogot és tömeges munkába állásukkal önálló egzisztenciát teremtettek maguknak. A hagyományos és a progresszív irányzatok világszerte egymásnak feszültek a korszakban, különösen a kultúra területén, ahol a korábnál jóval hangsúlyosabbá vált az ideológiai elkötelezettség.¹¹⁵

A két háború közötti időszak tárgyalásánál a legtöbb szakmunka a háború negatív hatásait emeli ki, főleg a gazdaság esetében.¹¹⁶ Európában autoriter államok, valamint totális diktatúrák születtek, amelyek a korábban soha nem látott mértékben avatkoztak be állampolgáraik magánéletébe. A kontinensen mindenütt bevezették az útlevel-kötelezettséget, a határok a korábbi évtizedekhez képest merevebbé váltak.¹¹⁷ Az országok gazdaságilag és politikailag befelé fordultak. Ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan a tömegkultúra teljesedett ki, amit sokan egyidejűleg a kultúra hanyatlásának és a modernitás térhódításának tartottak. A két háború között soha nem látott sebességgel terjedtek a korábbi társadalmi normákat megbolygató divatok: a jazz, a modern táncok, a testhez simuló fürdőruhák. A tömegkultúra legritkább esetben tartotta tiszteletben az országhatárokat, csupán a legszigorúbb cenzúra és szabályozás tudott neki gátat szabni.

A tömegkultúra nagyfokú terjedéséhez jelentős lökést adott az első világháború alatti népmozgás: a társadalom legszélesebb rétege jutott el más országokba, például katonaként vagy ápolóként. A külföldön látott és tapasztalt normákat hol tudatosan, hol tudattalanul a háború után hazavitték a saját településeikre. A nyugat-európai mintákat, amelyekre pedig az Egyesült Államok tömegkultúrája hatott nagyon erősen, felerősítették az olyan technikai vívmányok,

¹¹⁴ A nativisták bevándorlásellenes nézetek vallottak.

¹¹⁵ Currell, 2009. 1–2.

¹¹⁶ Tomka, 2019. 48–54.

¹¹⁷ Torpey, 2001. 269.

mint a (hangos)film, a rádió és a szenzációhajhászó képes újságok tömeges előállítására.¹¹⁸ Ezek a találmányok tömegekhez jutottak el a városokban, hiszen a század első felében a szórakozás már megvásárolható áruvá változott.¹¹⁹ Mind a mozgóképek, mind a rádió és a képes újságok alkalmasak voltak arra, hogy a legkülönbözőbb társadalmi csoportok számára kínáljanak kikapcsolódást és kulturálódást egyaránt, természetesen fizetség ellenében. Részből emiatt is vált a modern értelemben vett szórakozás néhány társadalmi csoport számára kiváltsággá, hiszen függött az anyagiaktól. Részből pedig a munka- és a szabadidő közötti különbség határozta meg, hogy az egyén mikor és hogyan szórakozott.

A szabadidő-eltöltés és a szórakozás minősége és mennyisége a keresethez és az oktatáshoz hasonlóan az életminőség indikátora lett. Különösen azon fiatalok esetében volt ez kimutatható, akik önálló keresettel rendelkeztek és még nem voltak házasok.¹²⁰ Az új szórakozási formák is a körökben hódítottak a legintenzívebben.¹²¹

A két háború között tovább csökkent az átlagos heti munkaidő. A munkán kívüli idő már nem csupán fizikai regenerációt jelentette, hanem a szellemi feltöltődést. Az arisztokrácia és középosztály számára ez a változás kevésbé volt érzékelhető, hiszen ezeknek a társadalmi rétegeknek már az előző században sem munkával telt a napjuk nagy része. A szabadidő emiatt nem kizárólag pihenést jelentett számukra, hanem lehetőséget az önművelésre. Az alsóbb társadalmi csoportoknál kevésbé volt jellemző az önművelés; a szabadidő és szórakoztatóipar számukra olcsó, könnyen és gyorsan hozzáférhető szórakozást igyekezett biztosítani, mint például a ponyvairodalmat, a mozit vagy a vurstlit. Mivel ezek a szórakozási formák a konzervatív középosztály szemében gyakran erkölcsileg aggályosnak számítottak, ezért szívesen támogatták az egyesületek és egyházak társadalmi munkáját. A szocialista nézeteket valló csoportok szintén problémásnak látták a filléres individualista szórakozásokat. Véleményük szerint a munkásosztályt a közösen eltöltött szabadidős tevékenységeken keresztül lehet

¹¹⁸ Newman – Houlbrook, 2013. 642–643.

¹¹⁹ Márkus, 2016. 126.

¹²⁰ A házasság elsősorban a nők számára jelentette ennek az időszaknak a végét, mivel többségük felhagyott a munkával.

¹²¹ Strange, 2007. 199.

egyesíteni és jobb életre nevelni. A legtöbb európai országban sportkörök és kiránduló egyesületek alakultak kimondottan a dolgozók számára.¹²²

A szabadidő-eltöltésről szóló viták az európai kormányoknál társadalmi és politikai szinten egyaránt megjelentek. Például Nagy-Britanniában a Munkáspárt törvényi szabályozásokon keresztül formálta a szabadidőt.¹²³ A mozira, az alkoholfogyasztásra, a szerencsejátékra, a testmozgásra a legkülönbözőbb javaslatok születtek a nyugati államokban. Ezek a törvények nem voltak hasonlíthatóak a náci, a szovjet vagy a fasiszta rendszerek szabadidő-politikájához, hiszen itt nem a társadalom tudatának az átformálása volt a cél, hanem a munka termelékenységének növelése azáltal, hogy csökkentették a munka monotonitását, valamint elősegítették a munkások pihenését.¹²⁴ Annak érdekében, hogy érthetővé váljon, mi ösztönözte a kormányokat a szabadidő és szórakozás szabályozására, szükséges megvizsgálni a mikroszint (a város) makrokörnyezetének (az állam) ideológiai hátterét és motivációit.

2.1. A keresztény-nemzeti ideológia és a kultúrpolitika

Magyarországon a legkülönbözőbb ideológiák hódítottak teret az első világháború után. Az őszi rózsás forradalmat követő egy évben nemcsak a politikai berendezkedés változott többször, hanem a politikai eszméhez köthető kultúrpolitika, valamint a hivatalosnak elismert értékrend is.

A két világháború közötti Magyarországon a konzervatív és a keresztény politikai áramlatok tudták érvényre juttatni az akaratukat. A konzervativizmusra általában és a magyar keresztény-nemzeti kultúrafelfogásra az emberi haladással kapcsolatos pesszimizmus, a felvilágosodással és a forradalmakkal szembeni elutasítás volt a jellemző. Az irányzat bírálta a liberalizmust és baloldali eszméket. A kultúrában mindenekelőtt az őrzés, a szerves (organikus) fejlődés biztosítékát és a stabilitás értékét látta. Azt hirdette, hogy a kultúra a közösségi intézmények, a keresztény vallás és normarend, az úri osztályok hatalma, a nemzet, az állam, az egyházak, a hagyományos erkölcsök, a család megőrzésének eszköze, illetve

¹²² Strange, 2007. 198–200.

¹²³ Strange, 2007. 200.

¹²⁴ Jones, 1987. 164–165.

helyreállításukat, tekintélyük visszaszerzését, megerősítését tekintette küldetésének.¹²⁵

A korszakban meghozott törvényeket és szabályrendeleteket átította a keresztény-nemzeti ideológia, különösen a kulturális területeket. A 20. század első felében a hatalom gyorsan felismerte, hogy a kultúra nem csupán önmagáért való dolog, amely a társadalom életminőségét javítja, hanem politikai célok elérésére felhasználható eszköz is.¹²⁶ Ennek a legnyilvánvalóbb szegmense az oktatás és népművelés volt, de közvetve vagy közvetlenül a szabadidő eltöltését is befolyásolta.

A kormányzónak megválasztott Horthy Miklós 1921-től a konzervatív gróf Bethlen Istvánt nevezte ki miniszterelnöknek, aki egy évtizeden keresztül állt a kormányzó Egységes Párt élén. Bethlen szembefordult az 1919-ben és 1920-ban megerősödő szélsőjossal, valamint elhatárolódott azoktól az erőkötől is, amelyek a korlátozott, 19. századi értelemben felfogott parlamentarizmus kiszélesítésére, demokratizálására törekedtek; élesen kritizálta a liberalizmust és a radikalizmust. Tízéves miniszterelnöksége alatt Bethlen mindvégig éberem örködött azon, hogy a politikai hatalom töretlenül a történelmi elit kezében maradjon. Változás legfeljebb annyi történt, hogy az arisztokrácia részvételi aránya és befolyása a törvényhozó és végrehajtó szervekben valamelyest csökkent, a dzsentrié, illetve az úri középosztályé pedig növekedett.¹²⁷

1920 után a dualizmus alatt kiépített kulturális intézményrendszer jelentős része az új határokon kívül került, Budapest szellemi központ jellege erősödött. A magyar kultúrpolitikának az új helyzethez kellett igazodnia. A Horthy-korszak kultuszminiszterei többnyire katolikusok és a – rendszer jellegéből adódóan – jobboldaliak voltak. A korszak kultúrpolitikájára legmélyebb nyomot Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint hagyta.¹²⁸

Klebelsberg Bethlennel közösen céltudatos kultúrpolitikát vizionált, amelynek egyik célja volt „*kiküszöbölni azokat a hibákat, amelyek - sajnos – [a nemzet] veleszületett tulajdonságai*”, hiszen úgy vélték, hogy csak így biztosítható az „*igazi konszolidáció*”.¹²⁹ Klebelsberg a közoktatásra és az iskolán kívüli

¹²⁵ Agárdi, 2015. 39.

¹²⁶ Vonyó, 2012. 90–91.

¹²⁷ Romsics, 2000. 444–445.

¹²⁸ Ujváry, 2014. 97–100.

¹²⁹ Romsics, 2000. 120. vö.: Ujváry, 2014.79.

népművelésre volt közvetlen hatással. Utóbbi egyik célja volt, hogy csökkentsék a tanköteles koron túli alsóbb társadalmi csoportok analfabetizmusát, valamint fejlesszék a műveltséget, jórészt annak érdekében, hogy nemzeti érzésük erősödjék és ezáltal immunissá váljanak a rendszer szempontjából felforgatónak, destruktívnak tartott, forradalmi mozgalmakkal szemben. Az iskolán kívüli népművelési bizottságok állami hátszéllel szaktanfolyamokat is szerveztek, amelyek előtt a nemzeti érzés erősítését célzó előadásokat tartottak. Ezek – különösen a szociáldemokratákhoz kötődő ipari munkásság körében – nem mindig voltak népszerűek.¹³⁰

Az iskolán kívüli népművelésben a kultusztárcán kívül fontos szerepet játszottak az egyházak is.¹³¹ Nem alakult ki mérvadó, a politizálás szempontjából hatékony keresztény párt vagy mozgalom Magyarországon, de a miniszterelnök és a kormány törekvéseit támogatta a katolikus egyház felső hierarchiája is. Például a magyar katolikus egyház legmarkánsabb gondolkodója, Prohászka Ottokár is az elitdemokrácia létesítését tartotta célravezetőnek. A kormány és egyház összefonódásának leglátványosabb pillanatai 1938 folyamán peregtek le, amikor az eucharisztikus kongresszust Budapesten rendezték meg, illetve megünnepelték a Szent István-évet.¹³²

Az első világháborút követő néhány évben jelentős társadalmi hatása volt Gömbös Gyula köré tömörülő fajvédő csoportnak. A fajvédők célja a „zsidó túlsúly” megtörése és a magyarság erősítése volt a gazdaságban és a kultúrában egyaránt. Nem néztek jó szemmel a tömegkultúrának az idegen elemeire, mivel azokat a zsidósághoz kötötték.¹³³ Támogatottságuk a bethleni konszolidáció következtében rohamosan csökkent, az antiszemitizmus azonban a korszak végéig fennmaradt.¹³⁴ 1932-ben Gömbös Gyula lett a miniszterelnök. Kormányzása alatt a kormányzat és a kormánypárt a kultúra szinte minden területén politikai megfontolásból beavatkozott. Az új oktatási törvényekben a fókusz a nevelőmunkára esett. A cél az volt, hogy a diákok „valláserkölcsi meggyőződése”, illetve a „nemzethűségre” épülő „hazafias magatartása” a hatalom szempontjából

¹³⁰ Ujváry, 2014. 158–159.

¹³¹ Ujváry, 2014. 159.

¹³² Ormos, 2009. 205–206.

¹³³ Vonyó, 2012. 94.

¹³⁴ Vonyó, 2012. 16–21.

megfelelő legyen. Ennek a programnak a kidolgozója Hóman Bálint, vallás- és közoktatásügyi miniszter volt.¹³⁵

Hóman úgy vélte, hogy a korszak válságának valódi és alapvető oka a világnézeti, ideológiai bizonytalanság és az egység hiánya, ezért egy egységes, komplex társadalom-, illetve művelődéspolitikai koncepcióban gondolkodott. A művelődéspolitikai tevékenységek és intézmények összehangolt, tervszerű irányításának célja volt, hogy az érintettek (gyerekek vagy felnőttek) szemléletének, jellemének, világnézetének formálódását tudatosan elősegítse a közoktatásban és az iskolán kívüli színtereken, valamint a társadalmi szervezetek, felnőtt népművelődési szervezetek és művelődési intézmények (múzeumok, színház, könyvtárak, egyetemek stb.) tevékenységében.¹³⁶ Hóman szorgalmazta, hogy a társadalmat megfelelő (lehetőleg magyar) szépirodalmi alkotások felolvasásával, filmek vetítésével, színművek előadásával és közös megbeszélésével kell erkölcsileg megnevelni.¹³⁷

Noha a keresztény-nemzeti ideológia képviselői sok mindenben különböztek, abban viszont egyetértettek, hogy a trianoni békediktátumhoz vezető okok egyike a magyarság lelki és erkölcsi válsága volt. A kultúrpolitika emiatt az előző évtizedekhez képest kiemelkedő szerepet kapott, mivel ez volt az egyik leghatékonyabb eszköz a társadalom átformálására.¹³⁸ A jobboldali politikusok Nyugatról beáramló friss divatokat fenntartással kezelték, valószínűleg a magánéletben is nehezen barátkoztak meg az újdonságokkal. Bethlen István, ha ritkán meg is jelent egy-egy bálon, akkor is csak csárdást táncolt. Művészetben és irodalomban rendkívül konzervatív ízlése volt.¹³⁹ Klebelsberg szintén elzárkózott a modern irányzatoktól.¹⁴⁰ Gömbös nem vetette meg életében a szórakozást, bár miniszterelnöksége alatt szolidabb keretek között folytatta. Hivatalos bálókba járt, érdeklődött a filmművészet iránt, kabarékat látogatott és szépirodalmat olvasott, de szinte csak a magyar alkotások érdekelték.¹⁴¹

A keresztény-nemzeti ideológia, valamint nemzetnevelés szemlélete nem csupán a szoros értelemben vett intézményi rendszerekben (jogalkotás, oktatás,

¹³⁵ Vonyó, 2018. 329–337.

¹³⁶ Dévényi, 2020. 137–141.

¹³⁷ Dévényi, 2020. 193–194.

¹³⁸ Vonyó, 2012. 24.

¹³⁹ Romsics, 2019. 370.

¹⁴⁰ Ujváry, 2014. 174.

¹⁴¹ Vonyó, 2018. 524–530.

állami kulturális intézmények) jelent meg, hanem a mindennapok gyakorlatában is. Az állami és a lokális hivatalos ünnepeket, az elit rétegek reprezentációs eseményeit és az egyesületek nyilvános programjait lényegében ebben a szellemben szervezték, hiszen követték az állami kultúrpolitikát. Ezekkel az eseményekkel állították szembe az „alsóbbrendűbb” „nemzetidegen” és „erkölcstelen” szórakozásokat, mint a jazz zenét vagy a kávéházi kártyázást. A korszak ellentmondása volt, hogy bár a külföldről érkező új vagy a keresztény erkölccsel össze nem egyeztethető szabadidő-eltöltést nyilvános elítélte a hatalom, de végsősoron nem tiltotta meg őket. Ennek többféle oka lehetett. Egyrészt, mert könnyebb volt ellenőrzést gyakorolni a társadalom felett, ha nem titokban mulattak, hiszen a hivatalos művelődéspolitikára minden erőfeszítése dacára újratemelődték a szórakozás negatív előjelű formái. Másrészt a hatalom maga határozhatta meg, hogy milyen keretek között tolerálja a szórakozást, ezzel megkísérelte manipulálni a társadalmat.¹⁴²

2.2. Más ideológiák és politikai irányzatok hatásai: liberalizmus, polgári radikalizmus és marxizmus

A liberális szemlélet az egyéni szabadságot tekintette a legalapvetőbb értéknek, ebből kiindulva ítélte meg a művelődés és a tömegkommunikáció, illetve vele kapcsolatban a közösség, a nemzet, az állam, a társadalmi mobilitás és a modernizáció ügyét. A liberalizmus a kultúrában, a művelődésben is az egyéni választás, ízlés, tehetség, fogyasztás elsődlegességét, a hatalomtól, a kormányzattól való függetlenséget hirdette. Az állam szerepét a strukturális, törvényi és anyagi feltételek biztosítására, a kultúra ösztönzésére, illetve minimális közvetlen irányítói szerepűre szerette volna korlátozni.¹⁴³

A két háború közti magyar liberális gondolkodók egy része a Horthy-rendszer hivatalos világához tartozott, más részük annak ádáz ellenfele volt, részben idehaza, részben külföldön. A közigazdász vagy gazdasági vezető elit sok tagja vallott liberális nézeteket.¹⁴⁴ Bethlen István miniszterelnök is liberális elveket vallott ezen a téren.¹⁴⁵ Az egyén szabadságjogait – idesorolva a szabadidő-eltöltés

¹⁴² Jánosi, 1986. 36–43.

¹⁴³ Agárdi, 2015. 80–81.

¹⁴⁴ Takáts, 2007. 129–130.

¹⁴⁵ Ormos, 2003. 80.

különböző módját – követelő hangok, viszont inkább a kormánypárton kívül maradtak.¹⁴⁶

A liberális pártok működése fennmaradt a két világháború között. Tevékenységük főleg Budapestre és vidéki városokra korlátozódott, az itt élő kispolgári és polgári rétegeket kívánták megszólítani laza, klubszerű szervezeteikkel. Üléseiket és kulturális rendezvényeiket olyan hagyományos polgári intézményekben tartották, mint a kávéházak, klubok és körök. Az úri és nemzeti kaszinók zárt világával szembe fordultak. Társadalmi támogatottságuk alacsony volt országos viszonylatban, de – különösen Budapesten és a nagyobb, iparosodott, regionális központként is funkcionáló városokban – az egyesületekben, szervezetekben, írók és művészek között számos liberális beállítottságú egyén dolgozott kiterjedt kapcsolatokkal, főleg a sajtóban.¹⁴⁷

A polgári radikalizmus képviselői a Tanácsköztársaság bukását követően emigráltak vagy teljesen visszavonultak a közéletől, általában az irodalom, a művészet és könyv- és lapkiadás területeire váltottak. Ezáltal megőrizték egyes pozícióikat a magyar szellemi életben, hatásuk csak egy nagyon szűk értelmiségi réteghez jutott el.¹⁴⁸ Az emigrációban élő Jászi Oszkár például továbbra is aktívan publikált a Társadalomtudományi Társaság *Huszádik Század* (később *Századunk*) című lapjába.¹⁴⁹

A baloldal megosztottsága mélyült a két világháború között időszakban: a szociáldemokraták és kommunisták közötti kapcsolat erősen megromlott a két háború között. Kassák Lajos, aki szimbolikus alakja volt a korabeli munkásmozgalomnak, úgy látta, hogy a baloldali mozgalmak inkább a politika irányába mozdultak el, a különböző csoportok konfliktusai pedig ebből eredtek. Kassák szorgalmazta, hogy a pártok térjenek vissza a munkásság gazdasági és kulturális felemelkedésének programjára.¹⁵⁰ A két háború között a baloldali csoportok végeztek ilyen irányú tevékenységet, viszont jelenős különbség volt, hogy míg a kommunisták mindezt illegalitásban tehették, addig a

¹⁴⁶ Takáts, 2007. 129.

¹⁴⁷ L. Nagy, 1980. 76–85.

¹⁴⁸ L. Nagy, 1980. 10.

¹⁴⁹ Takáts, 2007. 131.

¹⁵⁰ Takáts, 2007. 125.

szociáldemokratáknak legális és féllegális keretek között dolgozhattak országszerte.¹⁵¹

1920 és 1944 között a szociáldemokrácia fokozatosan átalakult Magyarországon. Míg a század elején az állami beavatkozás híveinek számítottak, addig az 1930-as évek végére elismerték az egyéni jogok fontosságát. Peyer Károly, ezen időszak talán legismertebb szociáldemokrata politikusa 1943-ban egy párttanácskozáson elutasította, hogy a szociáldemokrácia a tulajdon, a család, a haza vagy a vallás ellensége volna. A párt új végcélja a tiszta demokrácia lett, amely nemcsak a politikát hódítja meg, hanem a gazdasági és társadalmi életet is.¹⁵²

A Horthy-korszakban az állam megkövetelte a különféle társadalmi szervezetektől, művelődési egyesületektől a politikamentességét, ugyanakkor a hatalom elvárta, hogy lojálisak legyenek a keresztény-nemzeti eszmerendszerhez és az annak szellemében kormányzó hatalomhoz. A Szociáldemokrata Párt, amelynek képviselői 1922-től voltak tagjai a Nemzetgyűlésnek, majd az Országgyűlésnek, legalitása megőrzése érdekében figyelembe vette a hivatalos kultúrpolitikát, de ellenzéki pártállásból és hagyományaiból adódóan más szellemiséget képviselt. Emellett a kommunisták ideológiai befolyásával szemben is igyekeztek fellépni a szociáldemokraták által felügyelt munkásegységekben.¹⁵³

A munkások általában részt vettek mind a hazafias, mind munkásinternacionalizmust hirdető rendezvényeken. Rengeteg ismeretterjesztő, népnevelő előadást hallgathattak a párt szervezésében. Az 1920-as évek közepétől egyre nagyobb érdeklődéssel fordultak a munkások a szocialista-avantgárd művészi kísérletek felé is, amelyek a hivatalos és konzervatív művészi szemlélettel szembe határozták meg magukat. A szociáldemokraták célja volt, hogy a munkásság minél magasabb színvonalú kultúrához és szórakozáshoz jusson.¹⁵⁴

Nemcsak a politikai irányzatok és ideológiák keretein belül, hanem a társadalmon belül sem alakult ki egységes álláspont a megváltozott szórakozási formákról. Sok esetben az azonos társadalmi csoport tagjai is másképp viszonyultak az újdonságokhoz. Emiatt az országban lévő települések között eltérő gyakorlatok

¹⁵¹ Varga, 1999. 72.

¹⁵² Takáts, 2007. 126.

¹⁵³ Varga, 1999. 297.

¹⁵⁴ Varga, 1999. 297–302.

jöhettek létre. Ahhoz, hogy megvizsgáljuk egy adott település szabadidős és szórakozási szokásait, előbb szükséges megismerni társadalmát és környezetét.

3. A szabadidős és szórakozó társadalom Pécsen

Pécs az első világháborút megelőzően dinamikusan fejlődő, prosperáló városnak számított, kiterjedt déli kapcsolatokkal, ezt követően mégis az ország peremvidékére szorult. A boldog békeidőkre jellemző kulturális pezsgés enyhült az 1920-as évekre, a szerb megszállás után a helyiek fokozatosan próbáltak visszatérni korábban megszokott életvitelükhöz.

Pécs 1920 után Magyarország egyik legnépesebb vidéki városa volt, a szerb megszállást követően a lakosság számának növekedési ütemét csak Miskolc haladta meg.¹⁵⁵ 1920-ban a városban közel 48 ezren éltek, nyolc évvel később már majdnem 57 ezren, 1941-ben pedig megközelítette a 73 ezret a lakosság száma. Főleg a városba költözők miatt gyarapodott a létszám, a lakosság alig egy harmada született helyben. Valószínűleg nem a jobb kereseti lehetőségek vonzották elsősorban az új jövevényeket a városba, mivel az 1920-as évek első felében lakásínséggel és munkanélküliséggel kellett megbirkóznia a városnak.¹⁵⁶ A Pécsre költözők legnagyobb hányada – különösen a mezőgazdasági munkások – a külterületeken fekvő olcsóbb, nem közművesített telkeket vásároltak, ahol komfort nélküli épületeket építettek alkalmilag szerzett anyagokból.¹⁵⁷

A kulturális és társasági élet szerényebb formában működött a boldog békeidőkhöz képest, a mindennapi életet megnehezítette a nagymértékű infláció, emiatt meglehetősen kevesen áldoztak időt a szórakozásra, és kevesen költöttek a kultúrára. A pengő, mint stabil valuta bevezetése, valamint a munkanélküliség fokozatos csökkenése megfordította ezt a tendenciát az évtized végére, azonban a nagy gazdasági világválság megtörte a kezdeti lendületet. Amikor az 1930-as évek második felétől ismét nőni kezdett a foglalkoztatás a városban, főleg a közlekedés, a kereskedelem, a hitélet és a kulturális területeken,¹⁵⁸ felélénkült a szabadidő és a szórakozás iránti kereslet.

¹⁵⁵ Hoóz, 1995. 96.

¹⁵⁶ Kaposi, 2006. 150–151.

¹⁵⁷ Erdősi, 1968. 64.

¹⁵⁸ Kaposi, 2006. 151.

3.1. A helyi társadalom

A pécsi társadalom többségét az első világháború előtt a modern, illetve modernizálódó lakosság alkotta: a bányászatból, iparból, kereskedelemről, közlekedésből, szállításból élők, a tisztviselők és az értelmiségiek.¹⁵⁹ Utóbbiak száma a pozsonyi egyetem Pécsre költöztetését követően gyarapodott, illetve kiegészültek az 1923-tól a városban tanuló egyetemi hallgatókkal.¹⁶⁰ A korszak tendenciáinak megfelelően a mezőgazdaságból élők létszáma jelentősen csökkent.¹⁶¹ A városi elit többnyire a közjogi méltóságok, helyi értelmiségi, klerikális, köztisztviselői és ipar- vagy gyártulajdonosi rétegből került ki. Jellemző, hogy a századfordulótól a második világháború befejezéséig a pécsi polgármesterek mind jogászvégzettségűek voltak.¹⁶² Mivel Pécs püspöki város volt így a katolikus egyház is befolyással bírt a város ügyeire, a városvezetésben közvetlenül is megfordultak a hitéleti szereplők.¹⁶³ A pécsi szabadidős és szórakozási szokások szabályozásában sok esetben ezeknek a csoportoknak az akarata és preferenciái tükröződtek, a külvárosokban élő szegényebb csoportok, mint mások véglet, teljesen kimaradtak. A szervezett munkásság, akiknek a jogkiterjesztés következtében¹⁶⁴ nagyobb politikai befolyása volt a város ügyeire, többnyire saját erőforrásból gondoskodott tagjainak szórakozásáról, valamint hasznos szabadidőeltöltéséről.

3.1.1. A város szerkezete és a lakosság területi eloszlása

Pécs városszerkezetének és utcarendszerének kialakulására nagy hatást gyakoroltak a természeti tényezők. A domborzati viszonyok, a talaj minősége, a talajvíz és a vízfolyások, sőt még a szél is befolyásolta az utcák irányát. A magas talajvíz miatt

¹⁵⁹ Nagy, 2010. 17. vö. Kaposi, 2022. 195–196.

¹⁶⁰ Kaposi, 2014. 42.

¹⁶¹ Kovács, 1928. 365.

¹⁶² Majorossy Imre (1896–1906), Nendtvich Andor (1906–1936), Makay István (1936–1940) a pécsi püspöki joglyceumba jártak. Esztergár Lajos (1940–1944) a kolozsvári egyetemen kezdte meg jogi tanulmányait, majd a háború után Debrecenben fejezte be.

¹⁶³ Nagy, 2007. 11.

¹⁶⁴ 1921 végén Bethlen István kormányfő és Peyer Károly, a szociáldemokrata mozgalom küldötte kompromisszumos megegyezést kötött. Eszerint a Szociáldemokrata Párt lemond a sztrájkjogokról, nem szervezkedhet az állami alkalmazottak és mezőgazdasági munkások körében. Cserébe a kormány nem gátolta a szociáldemokrata szakszervezetek működését és megígérte az egyes munkásjogok rendezését. 1922-ben a Szociáldemokrata Párt nemcsak bekerült a nemzetgyűlésbe, de az egyik legnagyobb parlamenti ellenzéki erőt alkotta. Pécsen rendkívül erős volt a szociáldemokrata mozgalom. Az 1922., 1926. és 1931. évi nemzetgyűlési választásokon a két pécsi választókerület egyikében mindig a Szociáldemokrata Párt jelöltje nyert. (Paksy, 1999. 228–236.)

a 20. század elejéig nem épült be a várostól délre eső terület. A dualizmusban főleg északi irányban bővült a város, ahol a filoxéra következtében elveszítették gazdasági szerepüket a korábbi szőlők. A fő égtájaktól eltérő utcavonalak (Apáca, Munkácsy Mihály utca) megszületésében a szél ellen való védekezés is közrejátszott.¹⁶⁵

Pécs belterülete a 20. század első felében négy nagyobb városrészből állt, továbbá szoros kapcsolatok fűzték a városhatáron kívül eső bányászkolóniákhoz, köztük Pécsbányatelephez. A két legsűrűbben lakott rész a Budai és a Szigeti külváros volt. Előbbi a belvárostól keletre olyan nagyobb gyárak vonzáskörzetében helyezkedett el, mint például a Zsolnay-gyár. Utóbbi a város nyugati felén terült szét, növekvő lélekszámát pedig az egyetemi épületek idehelyezése, továbbá a laktanyákban élő katonaság beszámításának köszönhette.¹⁶⁶ A szerb megszállást követően a legiparosultabb városrészé a déli Siklósi városrész vált dinamikusán fejlődő iparának köszönhetően. A Dohánygyár háború előtti gyors üzembehelyezése, valamint a kisebb, de új profilú üzemek megjelenése azt eredményezte, hogy a két háború között itt valamivel több embert foglalkoztattak ipai üzemből, mint a Budai Külvárosban. Az új vásárteret szintén ezen a városrészen hozták létre.¹⁶⁷ A Belvároshoz közelebb eső részein – elsősorban a Rákóczi úti egyetemi épület és a Rét utca közötti területen – egyetemi oktatók és hallgatók, illetve tisztviselők és alkalmazottak laktak. Bár jelentős volt a Siklósi városrészben a közlekedésből élők száma, a korszakban csökkent a számuk, hiszen sokan átköltöztek a Szigeti külváros MÁV lakásaiba.¹⁶⁸

A gyorsan növekedő Szigeti városrész új dél-keleti negyedeibe elsősorban nyugdíjasok, tisztviselők és vállalkozók költöztek, illetve az itt élők zöme a középosztályhoz tartozott,¹⁶⁹ emiatt egyre több szolgáltatás nyílt a városrészben, valamint a Belváros nyugati felén. A Belváros ugyan továbbra is megőrizte centrumjellegét a két háború között, azonban a többi városrész szolgáltatásainak fejlődésével fokozatosan és lassan veszített súlyából. A belvárosi lakók vagyoni helyzete és életszínvonala továbbra is kiemelkedő volt, amit az is mutat, hogy 1930-ban itt volt a városon belül a legmagasabb a házicselések száma. A belváros tágas,

¹⁶⁵ Pilkhoffer, 2022b. 379–380.

¹⁶⁶ Kovács, 1928. 355.

¹⁶⁷ Erdősi, 1968. 55.

¹⁶⁸ Erdősi, 1968. 71.

¹⁶⁹ Erdősi, 1968. 71.

sokszobás lakásaiban főtisztviselők, vállalkozók, kereskedők, ügyvédek, orvosok és más módos szabadfoglalkozásúak laktak. A legalacsonyabb életszínvonalon a Budai Külvárosban éltek.¹⁷⁰ Az itt élők több mint 45%-a iparban dolgozott, elsősorban munkásként.¹⁷¹ Többségük nem keresett többet napi 5 pengőnél.¹⁷² A két háború között épült ki jelentősen a Mecsekoldal exkluzív villanegyede, ahol az 1930-as évek közepén helyet kapott az akkori idők egyik legkorszerűbb szállója is, a Mecseki Üdülészálló, melyről 1937-ben film is készült *Hotel Kikelet* címmel¹⁷³ Kabos Gyula, Tőkés Anna, Páger Antal és Turay Ida főszereplésével.¹⁷⁴

A lakhely és foglalkozás sok esetben összefüggésben állt a társadalmi pozícióval, ezáltal a kulturális, szabadidős szokásokkal, valamint a térhasználattal, hiszen bizonyos nyilvános (és félnyilvános) terek szerepét jelentősen meghatározta elhelyezkedésük és társadalmi környezetük.

3.1.2. Felekezeti és etnikai viszonyok

A város felekezeti és etnikai homogenizálódása már jóval az első világháború előtt megkezdődött, a trianoni békediktátumot követően pedig felgyorsult. A római katolikusok aránya nem változott jelentősen. Míg az 1910-es népszámlálás szerint 85%, addig az 1920-as szerint 82% volt az arányuk a lakosságon belül. Az evangélikusok aránya stagnált (2,3%), a reformátusok és az izraeliták száma pedig valamelyest növekedett; a reformátusok aránya 4,3%-ról 4,7%-re emelkedett, az izraeliták 8,1%-ról 9%-ra.¹⁷⁵ Egy évtizeddel később mérsékelten emelkedett a katolikusok és a reformátusok száma, a zsidóság aránya pedig a korábbi 9-ről 6,5%-ra csökkent.¹⁷⁶ Ez a tendencia az 1930-as években folytatódott.¹⁷⁷

Kovács Alajos 1928-ban publikált felmérései szerint Pécssett 38 785 katolikus élt, ebből 31 643 fő a belterületen, 7142 fő pedig a külterületben (ide tartozott Pécsbányatelep). Katolikusok a legnagyobb létszámban a sűrűn lakott Budai külvárosban laktak: 13 072 fő. A két háború között terjeszkedő Szigeti

¹⁷⁰ Erdősi, 1968. 72–74.

¹⁷¹ Kovács, 1928. 355–358.

¹⁷² Szabó, é.n., 14.

¹⁷³ A film bemutatása után a turisták kezdték el Hotel Kikeletnek emlegetni a szállót, a hely hivatalos elnevezése továbbra is Mecseki Üdülészálló maradt. (*Dunántúl*, 1941. szeptember 18. 3.)

¹⁷⁴ Erdősi, 1968. 80–81.; A pécsi Hotel Kikelet, régen és most. <http://kepter.blogspot.com/2012/01/pecsi-hotel-kikelet-regen-es-most.html> (Letöltés: 2022. 05. 26.)

¹⁷⁵ Kovács, 1928. 353.

¹⁷⁶ 1930. évi népszámlálás 1. Demográfiai adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint. 27.

¹⁷⁷ 1941. évi népszámlálás 4. Demográfiai és foglalkozási adatok törvényhatóságok szerint. 39.

külvárosban 8617 katolikust tartottak számon, a Belvárosban 6772 főt. A legkevesebb katolikus (3182) a Siklói városrészben élt, bár ebben a városrészben éltek összességében a legkevesebben, összesen 4600 fő.¹⁷⁸ A reformátusok közel egyharmada a két háború között dinamikusan fejlődő Szigeti városrészben telepedett le, az izraeliták felének pedig a belvárosban volt lakása.¹⁷⁹ Az evangélikusok több, mint 40%-a a Budai külvárosban lakott, a többi városrészben nagyjából egyenlően oszlott meg a felekezet. Kovács 1167 főt az egyéb vallásúakhoz sorolt.¹⁸⁰ Tanulmányában nem részletezi, de feltehetőleg ide kerültek a görögkeletiek, a görögkatolikusok, az unitáriusok, hiszen őket az 1920-as népszámlálási eredmények között is feltüntették.¹⁸¹ Valószínűleg elenyésző létszámban muzulmánok is éltek Pécsen. 1926-ban egy Ibrahim Izmahil nevű ember váltotta ki iparengedélyét fagyaltkészítésre az iparlajstrom mutatója szerint.¹⁸² Az 1930-as pécsi címtárban pedig a cukrászok között szerepel egy Iza Bajrárné is.¹⁸³ Csorba Győző pécsi költő egy visszaemlékezésében török cukrászként emlegette, üzlete a Ferencesek utcájában volt.¹⁸⁴

A városi számarányuknál jóval nagyobb arányban voltak jelen az izraelita és az evangélikus felekezetek tagjai a városvezetésben; előbbieket elsősorban szakigazgatási szervezetekben (építésügy, egészségügy stb.), az evangélikusok politikai vezető szerepet is játszottak. Nagyrésztük saját hitközségük életében is aktív szereplők voltak.¹⁸⁵ Az 1906–1936 között a polgármesteri széket elfoglaló Nendtvich Andor szintén evangélikus volt, viszont támogatta a katolikus egyházat, hiszen a lakosság többsége ehhez a felekezethez tartozott.¹⁸⁶

Pécs etnikai összetételét tekintve szinte teljesen elmagyarosodott a 20. század első felére, kivéve Pécsbányatelepet, ahol még 1920-ban is közel 50%-os volt a németajkú lakosság aránya.¹⁸⁷ A magyarok a lakosság 85,5%-át tették ki, a németek az összlakosság 10,6%-át.¹⁸⁸ Az 1910-ben még nagy számban jelenlévő

¹⁷⁸ Kovács, 1928. 356.

¹⁷⁹ Hoóz, 1995. 105.

¹⁸⁰ Kovács, 1928. 356.

¹⁸¹ *1920. évi népszámlálás 6. Végeredmények összefoglalása 30.*

¹⁸² MNL BaML IV.1422.d. Iparlajstrom mutató I. II.

¹⁸³ *Pécs-Baranyai Címtár, 1930.*

¹⁸⁴ Csorba, 1975. 17.

¹⁸⁵ Schweitzer, 1994. 70.

¹⁸⁶ Nagy, 2019. 306–307.

¹⁸⁷ Hoóz, 1995. 105.

¹⁸⁸ Kovács, 1928. 357.

délszlávok a két háború között nem tették ki a helyiek 1%-át.¹⁸⁹ Kovács felmérése szerint arányaiban a legtöbb magyar a Szigeti külvárosban volt, a legnagyobb horvát-szerb tömb pedig a Budai külvárosban. Pécs belterületén belül élő németek, akik korábban a Belvárosban sűrűsödtek, eddigre a Budai Külvárosban voltak jelen nagyobb létszámban.¹⁹⁰

Az egyes felekezeti és nemzetiségi csoportok egyesületekbe tömörülve tartottak szabadidős programokat tagjaik részére, amelyek elsősorban kulturális jellegűek voltak, hiszen ezeken az alkalmakon nem csupán a felszabadult szórakozás volt a cél, hanem a saját hagyományaik ápolása és az identitásuk megőrzése is. Egy szűk közösség szabadidő-eltöltését így jelentősen befolyásolhatta, hogy mely vallási vagy etnikai közösséghez tartozott, de a szélesebb tömegek szórakozására aligha voltak hatással ezek a csoportok. Egyedüli kivétel a római katolikus egyház volt, amelynek ünnepi körmenetei általában az egész város területére kiterjedtek. Emellett az 1933 és 1938 között megrendezett pécsi ünnepi játékokban az egyház főszervezői tevékenységet látott el.

3.1.3. A Pécs lakosságának műveltségi szintjét befolyásoló intézményrendszer

Pécs általános műveltségi szintje megfelelt a korszak többi törvényhatósági jogú városénak. 1920-ban a 6 éven felüli népességnek a 88,5%-a tudott írni és olvasni.¹⁹¹ A városi népesség 71,9%-a elvégezte az elemi iskola első négy osztályát, 17,2%-a a középiskola első négy osztályát, mind a 8 osztályát 4,6%-a. Egyetemet, főiskolát pedig csupán 1,7%-a.¹⁹² 1930-ra valamennyivel javultak ezek az arányok. A 6 éven felüli népesség már 93,3%-a tudott írni és olvasni, 75,5%-a elvégezte legalább az elemi iskola első négy osztályát, a középiskolát a 20,1%-a kezdte meg. A középiskola összes osztályát már jóval többen végezték el, mint egy évtizede: 7,2%. Az egyetem és oktatóinak Pécsre költözésével emelkedett a felsőiskolát végzettek

¹⁸⁹ 1920. évi népszámlálás 6. Végeredmények összefoglalása. 39.

¹⁹⁰ Kovács, 1928. 358.

¹⁹¹ 1920. évi népszámlálás 6. Végeredmények összefoglalása. 59.

¹⁹² A fenti adat az összlakosságra vonatkozik, tehát beleszámítva azokat is, akik még aktívan folytatták tanulmányaikat vagy életkorukból adódóan még el se kezdték. 1920. évi népszámlálás 6. Végeredmények összefoglalása. 63.

száma is 2,5%-ra.¹⁹³ 1941-re az analfabéták aránya már 5% alá csökkent a városban.¹⁹⁴

A lakosság műveltségi szintje nem volt független a korszak oktatáspolitikai intézkedéseitől, illetve a pécsi iskolák számától. Többek között népiskolát tartott fenn lányoknak a Miasszonyokról nevezett Női Kanonokrend. A pécsi püspökség a tanítóképző gyakorló iskolájában tette lehetővé a fiúk taníttatását. A városban működött még az izraelita hitközség teljesen osztott népiskolája, a vármegye által fenntartott árvaház népiskolája és a Dunai Gőzhajózási Társaság (DGT) bányatelepi iskolája, ahova nem csupán a DGT alkalmazottak gyermekei jártak, hanem a környékbeli is. A felsoroltak mellé, valamint az eddig is meglévő belvárosi állami iskolák mellé a két háború között számos külterületen létesítettek további népiskolát a helyi felügyelő igazgató, Szieberth Róbert jóvoltából, így egyre több gyereket tudtak nemcsak bevonni, de megtartani is az oktatásban.¹⁹⁵ Az 1923-25. évi *Pécs-Baranyai Címtár* szerint összesen hét elemi iskola volt a városban: három állami elemi fiúiskola (Szepešy utca 1.; Ágoston tér 6.; Felsővámház u. 20.), kettő állami elemi leányiskola (Sörház utca 13.; Mária u. 4.), kettő állami elemi népiskola (Gyárvaros, pécsváradi országút 74.; Makár utca 22.). A címtár megemlíti a DGT üszögi iskoláját is.¹⁹⁶ 1942-re a városi elemi iskolák száma tizenegyre emelkedett. Az új intézmények többnyire a külterületeken és az új városrészekben nyíltak: Istenkút, Megyeri-kertváros, Bártfa utca, Fiume utca (ma Petőfi utca). Egy elemi iskola nyílt a városközpont közelében az Egyetem utcában.¹⁹⁷ 1921 és 1931 között az országos népiskolai akció keretein belül emelték a gyárvárosi, az Istenkúti, a Bártfa utcai, a Fiume utcai és az Egyetem utcai épületet. Utóbbi – bár eredetileg népiskolának szánták – 1932-ig az egyetem kollégiumaként működött.¹⁹⁸

Az elemi elvégzése után lehetőség volt további ismeretek megszerzésére. Szakmát a helyi tanonciskolákban lehetett tanulni, a műveltséget a különféle pécsi középfokú tanintézményekben lehetett gyarapítani.¹⁹⁹ Az 1920-as évek elején

¹⁹³ A fenti adat az összlakosságra vonatkozik, tehát beleszámítva azokat is, akik még aktívan folytatták tanulmányaikat vagy életkorukból adódóan még el se kezdték. *1930. évi népszámlálás 6. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei.* 58.

¹⁹⁴ *1941. évi népszámlálás 2. Demográfiai adatok községek szerint.* 320.

¹⁹⁵ Rajczi, 1996. 182.

¹⁹⁶ *Pécs-Baranyai Címtár, 1923-25.* 27–28.

¹⁹⁷ Császár Géza (Szerk.): *Pécs-Baranyai címtár: 1942.* Pécs, 1942. 122–123.

¹⁹⁸ Stelcz, 2006. 37–58.

¹⁹⁹ Rajczi, 1996. 184–185.

fémipari és cipész szakiskolába tanulhattak a fiatalok, valamint egy kereskedő tanonciskolában.²⁰⁰ 1929-ben készült el a városi iparostanonciskolája, ahová fiúkat és lányokat egyaránt vártak.²⁰¹ 1941-ben a megszüntették a fémipari iskolát, helyette egy felsőipariskolát nyitottak, ahol gépészeti és villamosipari tagozatot indítottak.²⁰² Létezett egy-egy polgári iskola és felsőkereskedelmi iskola külön a lányok és a fiúk számára. A lányok előtt ezeken felül csak a Miasszonyunkról elnevezett Női Rend Leánygimnáziuma és Tanítónőképzője állt nyitva, továbbá 1930-tól felsőbaranyai református egyházmegye leánynevelő intézete.²⁰³ A fiúk számára elérhető volt Gróf Széchenyi István Gyakorló Reáliskola, a Ciszterciarendi Reálgimnázium, a Pius-alapítványi Jézus-társasági rk. Gimnázium, a Püspöki tanítóképző-intézet, illetve a katonai nevelést biztosító Zrínyi Miklós m. kir. reáliskolai nevelő intézet.²⁰⁴ 1941 őszen nyílt meg a Magyarországi Németek Szövetségének Pécsi Német Gimnáziuma a gróf Benyovszky Móric (ma Bajcsy-Zsilinszky) utca 8. alatt. Az iskolát egy régi házból átalakított épületben helyezték el. A tanulók zömmel a dunántúli német nemzetiségi községekből került ki.²⁰⁵

1923-tól mindkét nem előtt nyitva állt az Erzsébet Tudományegyetem bölcsész- és orvosképzése. Az itt tanuló nők aránya azonban csak az 1920-as évek végén haladta meg a 30%-ot, a következő évtizedben a világgazdasági válság hatására a pécsi egyetemen is korlátozták a hallgatói létszámot, amelynek következtében kevesebb nőt vettek fel.²⁰⁶ A jogi, valamint a Sopronban működő evangélikus hittudományi kar csupán férfiakat fogadott. A város kulturális életében az egyetem fontos szerepet játszott. Nemcsak a tudományos élet felpezsdítésében, hanem a helyi szórakozási lehetőségek kibővítésében is. Az egyetem hallgatói egyesületei és szövetségei számos bált, mulatságot és népünnepélyt szerveztek, amelyekre szívesen várták a helyi lakosokat is. Az egyetemek környékén lévő vendéglátóhelyeken pedig nem ritkán eleven élet folyt. Az új közép- és felsőfokú intézmények megjelenése új funkciókkal bővítette a városrészeket, amelyek a két háború között tovább növekedtek.

²⁰⁰ Pécs-Baranyai Címtár, 1923-25. 28.

²⁰¹ Pécsi Napló, 1929. augusztus 29. 2.; Dunántúl, 1929. szeptember 14. 5.

²⁰² Dunántúl, 1940. november 7. 4.

²⁰³ Pécsi Napló, 1930. október 1. 2.

²⁰⁴ Pécs-Baranyai Címtár, 1930. 36–38.

²⁰⁵ Pécsi Napló, 1941. szeptember 10. 5.

²⁰⁶ Lengvári, 2008. 397–398.

3.1.4. A nők a pécsi társadalomban

A városi lakosság több, mint fele nő volt. A háború után – nem függetlenül a háborús veszteségektől – 1000 férfira 1163, 1930-ban 1110 nő jutott. A városi nőtöbbség a nők magasabb születéstől várható élettartammal is magyarázható. Az itt élő férfiak többsége a bányászatban és az iparban nehéz fizikai munkát végzett veszélyes munkakörnyezetben, ami gyakran megbetegedésekhez és korai halálhoz vezetett.²⁰⁷ 1920-ban a pécsi nők 28%-a végzett valamilyen kereső tevékenységet.²⁰⁸ Az első világháborút követő időszakban főleg ott ugrott meg a dolgozó nők száma az országban, ahol a parasztság kevésbé volt jómódú, valamint ahol nőket foglalkoztató, nagyobb ipari üzemek működtek, mint Pécsen például dohánygyár.²⁰⁹ A munkásnők azonban rendkívül alacsony bérért dolgoztak. A legtöbben napi 0,50–2 pengő között kerestek.²¹⁰ A dohánygyárban, ahol a város más üzeméhez képest jobb volt a fizetés, a munkásnők átlagosan 16,70 pengőt kerestek hetente.²¹¹ Pécsen a kereső nők legmagasabb létszámában (2870), a városi átlaghoz hasonlóan, a bányászatban, az iparban és a közlekedésben voltak jelen. Az egyéb foglalkozásúak képezték a második legnagyobb csoportot 1470 fővel. Ebbe a kategóriába tartozott minden olyan nő, aki nem az őstermelésben vagy a közszolgálatban dolgozott, valamint nem szabad foglalkozású, napszámos vagy házcseléd volt. Utóbbi alkotta a harmadik legnagyobb csoportot 1192 fővel.²¹² Egy évtizeddel később a sorrend nem változott, azonban amíg a bányászatban, iparban és közlekedésben dolgozó nők száma csupán 332 fővel emelkedett, addig az egyéb foglalkozásúak 905 fővel. A szabad foglalkozású és közszolgálatban dolgozó nők aránya is másfélszer több volt, mint az előző népszámlálás idején: számuk 591-ről 890-ra emelkedett.²¹³ A számok alakulása többek között arra utal, hogy egyre több középosztálybeli nő lépett be a munkaerőpiacra, ami megfelelt az országos tendenciának. A korábban férfiak által uralt hivatalokban és a tisztviselők között rohamosan emelkedett a nők száma, a női munka megítélése azonban továbbra is alacsony volt. A középosztálybeli nők alkalmazására leginkább ideiglenes

²⁰⁷ Árvai, 2015. 17–18.

²⁰⁸ Gortvay, 1930. 356.

²⁰⁹ Gortvay, 1930. 357.

²¹⁰ Szabó, é.n. 14.

²¹¹ T. Mérey, 1997. 246–247.

²¹² 1920. évi népszámlálás 6. Végeredmények összefoglalása. 72.

²¹³ 1930. évi népszámlálás 6. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népszámlálások végeredményei. 103.

állapotként tekintettek. A közvélekedés szerint a nők célja nem a karrierépítés, hanem a házasság és a családalapítás volt.²¹⁴ Ennek ellenére a nők közéleti szerepe egyre hangsúlyosabbá vált, valamint a korabeli reklámpia is felismerte, hogy az otthoni szervezői és gondoskodási feladatok miatt a nőket kell megcélozni, mint potenciális fogyasztót, hiszen elsősorban rajtuk múlik, hogy mit és hogyan fogyaszt a család.²¹⁵

A két háború közötti időszakban a nők társas és társadalmi helye megváltozott. A 19. század végétől egyre több olyan területen vált elfogadottá a nők jelenléte, ahol korábban nem. Megjelent a modern nő típusa, akik életük (legalább egy bizonyos) területén egyenlőségre törekedtek a férfiakkal, társadalmi pozíciójukat férfihozzátartozóiktól függetlenül kívánták meghatározni. Az első világháború felgyorsította a modern női típusok elterjedésének folyamatát, hiszen a hátrországban bekövetkezett válságok sikeres kezelése érdekében a nőket is be kellett vonni a társadalom előtt álló feladatok megoldásába. A háborút követően a nők a férfiakéhoz hasonló választójogot kaptak, így a politikai emancipációjuk elméletben megvalósult. A bethleni konszolidációval, amikor is Magyarországon elkezdődött egy konzervatív és nacionalista autoriter politikai rendszer kiépítése, a választójogi törvény megváltoztatásával közel félmillió nő veszítette el szavazati jogát, a numerus clausus (1920. évi XXV. törvény) miatt pedig számos nő nem jutott be bizonyos egyetemekre.²¹⁶ Pécsen nem korlátozták a női hallgatók felvételét, emiatt Budapestről és az ország más részeiről érkeztek ide nők tanulni.²¹⁷

A modern dolgozó és tanuló nő támogatói és ellenzői egyaránt jelen voltak a két háború közötti Pécsen. A helyi keresztény konzervatív hangvételű *Dunántúl* propagálta a nők visszaterelését a családba és a hagyományos szerepekhez, elítélte a modern nő szórakozási szokásait és bírálta minden olyan jelenséget, ami veszélyeztette a tradicionális nemi szerepeket. Az anyaság és a gyereknevelés szimbolikusan honvédelmi feladatként jelent meg a lapokban, a nők közéleti szerepét szinte kizárólag a nőegyesületek munkáján keresztül ismerték el. A konkurens polgári liberális *Pécsi Lapok*, később *Pécsi Napló* több teret engedett a nők individualizációjának, de alapvetően szintén inkább kritikusan viszonyult a

²¹⁴ Sárai Szabó, 2019. 269–276.

²¹⁵ Gortvay, 1930. 355.

²¹⁶ Papp – Sipos, 2017. 47–53.

²¹⁷ Lengvári, 2008. 395–400.

modern nő jelenségéhez. Mindkét sajtótermék méltatta a pécsi nőegyleteket, amelyek elsősorban szociális és jótékony tevékenységet végeztek. Kiemelt figyelmet kapott a Pécsi Jótékony Nőegylet, amelyben általában a városi elit feleségei és nőrokonai voltak a vezetők. A többi nagyobb nőegylet foglalkozás szerint vagy felekezeti hovatartozás alapján szerveződött,²¹⁸ mint a Pécsi Tanítónők Egyesülete vagy a Pécsi Izraelita Jótékony Nőegylet.²¹⁹ A nőegyletek a karitatív tevékenységek mellett zenés-táncos multságokat rendeztek, amelyeknek a keretek között tartott szórakozás mellett általában az adománygyűjtés volt a legfőbb céljuk. Erre nemcsak a tagságot és családjaikat várták szeretettel, hanem sok esetben a szélesebb városi közönséget.

3.2. A városi művelődés- és kultúrpolitika, a szabadidő legális keretei

Pécs a szerb megszállást követően ismét önálló törvényhatósági jogú város lett. A saját belügyeit önállóan intézhette a törvényi keretek szabta határokon belül. A hozott városi rendeleteket addig nem lehetett végrehajtani, amíg a kormány azokat jóvá nem hagyta. Ugyanakkor a város tanácsa véleményt formálhatott országos politikai ügyekben, akár közvetlenül a kormányhoz vagy a törvényhozáshoz fordulva. 1927-től a város vezetői a felsőházi képviselőkön keresztül közvetve szólhattak bele az országos politikába. A város általában gördülékenyen működött együtt a kormánnyal, hiszen a közigazgatás szereplői általában a kormányzat hívei, támogatói voltak.²²⁰

A törvényhatósági joggal felruházott városok élén a törvényhatósági bizottságok álltak, amelyek tagjainak egy részét a helyhatósági választásokon választották. Ezeknek a testületeknek a személyi összetételét négy kategória alapján állapították meg: a legtöbb adót fizetők közül választott tagok; az összes választók által választott tagok; a szakszerűség, vallásfelekezetek és érdekképviselet címén bekerülő tagok, illetve a törvényhatóság hivatalból bekerülő tagjai, azaz a városi tisztvelők; és az örökös tagok. Pécs esetében ez azt jelentette, hogy a bizottság 139 főből állt, amelyből 48-48 tagot a virilisek és az összes választók választhattak, 13 fő – köztük a polgármester – hivatalból vett részt a testület munkájában, 24 főt az érdekképviseletek delegálhattak, 6 fő pedig örökös tag volt. A virilisek közé nem

²¹⁸ A pécsi egyesületekről és egyletekről később részletesebben tárgyalásra kerül.

²¹⁹ *Pécs-Baranyai Címtár, 1923–25.* 47–52, *Pécs-Baranyai Címtár, 1928.* 45–52.

²²⁰ Püski, 2006. 184.

csupán a ténylegesen legnagyobb adót fizetők tartoztak, hanem a diplomás, szabadfoglalkozású értelmiségiek is, hiszen nekik kétszeresen számították az adójukat. A választható tagokat Pécsen az 1929-től kialakított 12 választókerületben választották meg. Az 1920-as évek végén a helyi lakosság 30%-a rendelkezett választói jogosultsággal.²²¹ A városi politikai elit a rendszer felépítéséből adódóan egy szűk körből került ki és jelentős átfedése volt a helyi gazdasági elitel. A pécsi gazdasági elit, többek között a pécsi gyártulajdonosok és gyárigazgatók, valamint a pénzügyintézetek vezetői ugyanis virilisként részt vettek a városi bizottság munkálataiban, ezáltal közvetlenül hatásuk volt a helyi döntéshozatalban. A választott képviselők egy része pedig gyakran gazdasági pozíciókhoz jutott a városházi munkának köszönhetően.²²² Mivel a törvényhatósági bizottságok közgyűlésein születtek meg egyebek mellett a költségvetés, a zárszámadás, a szabályrendeletek, továbbá az állásfoglalások az országos jelentőségű politikai kérdésekben is, emiatt főleg a helyi elit érdekei érvényesültek a városi ügyekben, nem a lakosság többségéé.²²³

A városvezetésen belüli pártharcok, más vidéki törvényhatósághoz hasonlóan, nem voltak jellemzőek. A Bethlen-kormány idejében a városok általában jól működtek együtt a kormánnyal. Az 1929-es közigazgatási törvény koncepcióját emiatt úgy alkották meg, hogy a helyi erőviszonyokat minél kisebb mértékben bolygassa meg.²²⁴ Pécsen 1921 után is az első világháború előtt megválasztott bizottság működött, csupán időközi választással módosult némileg a testület összetétele: az ellenzékben lévő szociáldemokrata párt képviselőinek száma csökkent.²²⁵ Az új közigazgatási törvény bevezetése után újabb szociáldemokrata képviselők kerültek be a pécsi testületbe, viszont csekély létszámukkal jelentéktelen súlyt képviseltek a zömében kormánypárti bizottságon belül.²²⁶

Az 1930-as évekre három párt képviseltette magát Pécs önkormányzatában: a Városi Párt (Egységes Polgári és Munkáspárt), a polgári ellenzék (Független Polgári és Munkáspárt) és a Magyar Szociáldemokrata Párt. A kormánypárti Városi Párt mind az 1929-es, mind az 1934-es helyhatósági választásokon elsöprő

²²¹ Schweitzer, 1994. 64–68.

²²² Schweitzer, 1994. 71–75.

²²³ Püski, 2006. 194.

²²⁴ Püski, 2006. 196.

²²⁵ Nagy, 2016. 2.

²²⁶ Szita, 1985b. 174.

győzelmet aratott.²²⁷ A közgyűlésen elfogadott döntések, köztük a szabadidőre és szórakozásra vonatkozóak, emiatt nem ütköztek különösebben a kormány törekvéseivel. Amennyiben mégis, a korszakra jellemző közigazgatási gyámkodásnak köszönhetően a kormány visszaküldhette vagy elutasíthatta a döntést.²²⁸

Mivel Pécs törvényhatósági jogú városként önállóan intézkedhetett saját ügyeiben bizonyos szintig, a városi tanácsban több beruházásról, városfejlesztési irányról, támogatásról dönthettek. A döntések sok esetben hatással voltak a városlakók szabadidős és szórakozási lehetőségeire. A városvezetők például nagy figyelmet fordítottak a település népszerű és látogatott tereinek rendezésére, valamint városfejlesztési tervekbe figyelembe vették az idegenforgalom igényeit is. Az idegenforgalom fejlesztésében illetékes közreműködők és a város vezetői tisztában voltak azzal, hogy az ide látogató vendégek rendezett városképre és attraktív látványosságra vágnak. Ennek megfelelően 1930-ban döntöttek a Széchenyi tér átépítéséről és a díszvilágítás kiépítéséről, 1933-ban pedig megkezdték a Balokányban lévő uszoda strandfürdővé fejlesztését. Látványos ünnepségeket, programokat is támogatott a város.²²⁹

A pécsi vezetés nagy energiákat szentelt a város oktatásihálózatának fejlesztésére is. Állami támogatással fejlesztette az alap- és középfokú iskoláit, valamint küzdött azért, hogy a vesztes háború után Magyarországra menekült pozsonyi egyetem Pécsre költözzön. Helyi szinten Nendtvich Andor pécsi polgármester és Zichy Gyula pécsi megyéspüspök tett sokat az ügyért.²³⁰

A törvényhatósági bizottságtól függetlenül, 1919 októberétől közvetlenül a belügyminisztérium alá rendelve működött az államrendőrség, amely szintén fontos szerepet játszott a város működtetésében. Feladata a közrend fenntartása volt, amibe beletartozott az erkölcsrendészet, valamint a politikai vagy állambiztonsági rendészet. Az államrendőrség tevékenységei közé tartozott az események ellenőrzése, valamint az államrend biztosítása. A rendőri hatóságoknak nem kellett szorosan a jogszabályokhoz kötötnen eljárniuk, belátásuk alapján cselekedhettek

²²⁷ Nagy, 2016. 3–9.

²²⁸ Például 1928-ban a Belügyminisztérium váratlanul elutasította a városi közgyűlés határozatát a balokányi uszoda megépítéséről. (MNL BaML IV. 1406. b. Pécs város Tanácsának közigazgatási iratai. Mutatókönyvek. 1928)

²²⁹ Gonda–Kaposi, 2019. 59–73.

²³⁰ Nagy, 2021. 267–273.

egy-
szituációkban.²³¹ Az állam működése szempontjából reális és kényelmes is volt, hogy a rendőrséghez kerüljenek olyan feladatkörök, amelyeket egyébként rendvédelmi szempontból nem feltétlenül tartoztak a rendőrség hatáskörébe. E tevékenységeket azonban a kormányok közvetlenül kívánták felügyelni. Ide sorolható például az útlevelek kibocsátása, egyesületek engedélyezése, fegyvertartási engedélyek kiadása.²³²

A két világháború között a rendőrség felügyelte az engedélyek kibocsátását, engedélyezte az üzletek, szórakozóhelyek üzembe helyezését, meghatározta nyitvatartásuk rendjét. Korábban a városi hatóságok intézték az ilyen jellegű helyi ügyeket, azonban miután a rendőrséget államosították, ezek a jogkörök nem kerültek vissza a településhez. Ráadásul a rendőrség ilyen természetű teendőit tovább bővítették a Horthy-korszakban.²³³

A pécsi államrendőrséghez érkeztek az egyesületek és más csoportosulások alakulásáról szóló dokumentumok, valamint hozzájuk kellett betérjeszteni az egyesületi alapszabályokat is. Betilthattak mozsizkeccseket, megszüntethették az egyesületek működését, eldönthették, hogy engedélyeznek-e zenés táncos mulatságot, elrendelheték az egységek bezárását.²³⁴ A szórakozás legális kereteit végső soron a belügyminisztérium határozta meg, de betartatása a rendőrség feladata volt az egész korszakban. Ahhoz, hogy sikeres legyen ez a rendszer, nem volt elég egy megfelelő végrehajtó szerv, hanem szükség volt olyan közvetítőkre, akik a hatalom és a helyi társadalom között képesek voltak egyensúlyozni. A közvetítők lehettek konkrét személyek, de sok esetben olyan szervezetek voltak, amelyek befolyásolták az emberek szabadidős tevékenységét, mint például az egyház vagy egyesületek.

²³¹ Madzsar, 1928. 25–26.

²³² Parádi, 2011. 132.

²³³ Parádi, 2011. 132.

²³⁴ A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában őrzött pécsi államrendőrség iratai rendkívül hiányosak. Az 1922 és 1939 közötti iratok nagy része megsemmisülhetett vagy megsemmisíthették. A pécsi állami rendőrség munkájáról a Pécs város Tanácsának mutatókönyvei adhatnak némi áttekintést. A mutatókönyvek rögzítették a szervhez érkezett ügyek tárgyait. Egyes ügyekhez tartozó dokumentumok megmaradtak, amennyiben más közigazgatási osztály ügyeihez csatolták őket, például a korabeli táncengedélyek vagy az egyesületi ügyek egy részét. (MNL BaML IV. 1406. b. Pécs város Tanácsának közigazgatási iratai. Mutatókönyvek. 1921–1941)

3.3. Egyesületek a szabadidő szervezésének szolgálatában

A Horthy-korszakban a hatalom felismerte, hogy több figyelmet kell fordítania az ideológia és kulturális tevékenységekre és nagyobb állami beavatkozás szükséges ezen a területen, hogy elkerülhesse a forradalmi eszmék terjedését. 1919-ben hatályon kívül helyeztek minden olyan egyesületi törvényt, ami 1918. október 30-a után keletkezett. A magyar kormány 1919. évi 5.084. M. E. számú rendelete, az egyesülési és a gyülekezési jogról fenntartotta a háború alatt elrendelt egyesületalapítási tilalmat. Csupán a belügyminiszter engedélyezhetett új egyesületalapítást, amennyiben úgy vélte, hogy azt a közérdek indokolja. Emellett továbbra is kivételt jelentettek a hadviseléssel és a hadijótékonsággal foglalkozó szervezetek. A már működő egyesületeknek be kellett mutatniuk az alapszabályaikat, hiány esetén felfüggesztették az egyesületek működését.²³⁵ Az új rendelet kedvezett a háború után népszerűvé váló bajtársi egyesületek létrejöttének, valamint korlátozta a baloldali szervezetek alapítását. Utóbbinak nyomatékot adott a rendelet későbbi kiegészítése: *„Elvárom az illetékes hatóságok minden egyes tagjától, hogy felfogva azon fontos államérdekeket, amelyek a mai nehéz átmeneti időkben az egyesületi és gyülekezési joggal szoros összefüggésben vannak, minden tőlük telhető eszközzel azon fognak iparkodni, hogy egyrészt megszűnjenek az egyesülési és gyülekezési jog égisze alatt az úgynevezett tanácskormány visszaállítása mellett folyó agitációk, a mai nehéz politikai helyzetből való kibontakozás lehetőségének mesterséges megzavarása érdekében kifejtett tevékenységek; másrészt pedig a legmesszebbmenő hatósági támogatásban részesítik a tanácsrendszer által megbolygatott régi egyesületeknek eredeti állapotuk visszaállítására irányuló törekvéseit. A legnagyobb körültekintés és figyelem fordítandó a láttamozott alapszabályokkal nem bíró, vagy az újonnan alakuló egyesületek kérelmeinek véleményezésére; és ott, ahol alapos gyanúok merül fel az iránt, hogy az illető egyesület tagjai az előbbi bekezdésben érintett államellenes magatartás felé hajlanak, a jelentésben erre, az esetleges adatok közlése mellett, okvetlenül ki kell terjeszkedni.”*²³⁶

²³⁵A magyar kormány 1919. évi 5.084. M. E. számú rendelete, az egyesülési és a gyülekezési jogról.

²³⁶A belügyminiszter 1919. évi 88.318. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, az egyesülési és gyülekezési jog szabályozásáról szóló 5.084/1919. M. E. számú rendelet végrehajtásáról.

A bethleni konszolidáció során fokozatosan enyhültek a korlátozások. A helyi egyesületek megalakulásáról az illetékes törvényhatóság első tisztségviselője, például a polgármester határozhatott elsőfokon. A határozatot köteles volt azonban a belügyminisztériumba továbbítani, valamint csak olyan egyesületalapítást fogadhatott el, amelyet a közérdek indokolt.²³⁷ A legtöbb hagyományos egyesületnél eddigre már megfigyelhető volt a konzervatív, jobbra tolódás. Az „úri” kaszinók mellett a gazdakörök, a polgári és kispolgári, valamint a különféle kulturális egyesületek esetében is. A kormány törekedett arra, hogy egy alapvonásait tekintve egységes kulturális intézményhálózatot hozzon létre és ezt az egyesületi politikájában is megpróbálta érvényesíteni.²³⁸ 1922-ben belügyminiszteri rendeletben meghatározták az egyesületi alapszabályok általános kellékeit, azaz azokat az általános elveket, illetőleg szervezeti alaki kellékeket, amelyeket a joggyakorlat minden egyesületi alapszabálytól megkívánt: egyesület címe, székhelye, működési területe, hivatalos nyelve, pecsétje, jelvénye, az egyesület célja, a cél elérésére szolgáló eszközök, az egyesületi vagyona vonatkozó rendelkezések.²³⁹

Az 1920-as és az 1930-as években eltért az állam ellenőrző szerepe. A háborút követő évtizedben a belügyminiszter ellenőrzési jogát a jogi szakirodalom szerint liberálisan gyakorolta. A gazdasági világválságot követően viszont már jobban korlátozták az egyesületek jogi működését, illetve megkísérelték központilag irányított és ellenőrzött szervezetekkel átvenni a korábban alakult társadalmi intézmények szerepét.²⁴⁰ A Gömbös-kormány törekedett arra, hogy szűkítse a társadalom mozgásterét és kormányzati politikát befolyásoló szerepét. A kormányprogramja kilátásba helyezte ugyan az egyesületi és gyülekezési jog biztosítását, de egyúttal korlátozta is azzal, hogy érvényesítését feltételhez kötötte: „[...] minden egyesületnek és gyülekezésnek közvetlenül vagy közvetve a nemzeti erők meghatározását kell szolgálnia.”²⁴¹ Emellett Gömbös és köre úgy ítélte meg, hogy a – hatalom által nem kontrollált – „társadalmi szervezkedés terén túltengés mutatkozik”, ezért szükségesnek tartották „a hasonló célú társadalmi

²³⁷A m. kir. belügyminiszter 1922. évi 44.126. számú körrendelete, az egyesületek helyi csoportjainak megalakulásánál követendő eljárásról.

²³⁸Kovalcsik, 2003. 462.

²³⁹A m. kir. belügyminiszter 1922. évi 77.000. számú rendelete, az egyesületi alapszabályok általános kellékeiről.

²⁴⁰Pásztor, 2010. 23.

²⁴¹Nemzeti Munkaterv 8. pont – idézi Vonyó, 2018. 294.

*egyesületek összevonását.*²⁴² Azt, hogy mely egyesület szolgálta a „nemzeti közösség érdekeit”, maga a hatalom határozhatta meg.²⁴³ Valamennyi szervezetet igyekeztek beterezni a Társadalmi Egyesületek Szövetsége alá, amelynek vezére maga Gömbös Gyula volt.²⁴⁴ Továbbá Gömbös és a pártvezetés arra is ügyelt, hogy új egyesületek létesülése ne adjon keretet további önálló civil kezdeményezések érvényesülésének.²⁴⁵ Ezt szolgálta az ún. társadalmi tevékenységi csoportok megszervezése a kormánypárt szervezeté belül. A szabadidő eltöltése terén a népművelési és az ifjúsági csoportnak szántak kiemelt szerepet. E csoportok elsődleges feladatává tették, hogy minden társadalmi akciót ők szervezzenek meg, elérve ezzel, hogy a civil szerveződések szűnjenek meg, és minden akciót a Nemzeti Egység pártja szervezzen meg.²⁴⁶

1938-tól is fokozottabban ellenőrizték az egyesületeket,²⁴⁷ illetve újból szigorúbban korlátozták az egyesületalakítást, hogy ezen a módon csökkentsék a működő egyesületek számát. Utóbbit azzal indokolták, hogy egyes városokban és községekben, indokolatlanul, több azonos, vagy hasonló célú egyesület működik. A rendelet emellett külön kitért arra, hogy az egyesületeket évente ellenőrizni kell és különös figyelmet kell fordítani azon egyesületek működésének és vezetésének ellenőrzésére, amelyek hatósági vagy társadalmi támogatásban részesülnek.²⁴⁸ Amennyiben egy egyesület nem felelt meg az ellenőrzés során, hiányosságait nem tudta megfelelően pótolni, a hatóságok feloszlathatták. 1939. szeptember 1-jétől ismét általános egyesületalapítási tilalmat vezettek be.²⁴⁹ Kivételt képeztek a hadijótékonysági, honvédelmi célú, népbetegségek ellen fellépő csoportosulások és végül azok, amelyek megalakulását fontos országos közérdek tette kívánatossá.²⁵⁰

Mivel átfogó egyesületi statisztika csak egy alkalommal, 1932-ben készült, ezért nem lehet megállapítani, hogy ezek a fent említett rendeletek hogyan alakították a második világháború előtt az aktív egyesületek számát. Valószínűleg

²⁴² Nemzeti Munkaterv 10. pont – idézi Vonyó, 2018. 294.

²⁴³ Vonyó, 2018. 294.

²⁴⁴ Vonyó, 2018. 381–382.

²⁴⁵ Vonyó, 2018. 393.

²⁴⁶ Vonyó, 2018. 443–458.

²⁴⁷ A m. kir. belügyminiszter 1938. évi 181.000/1937. számú körrendelete, az egyesületek működésének fokozottabb felügyeletéről és ellenőrzéséről.

²⁴⁸ A m. kir. belügyminiszter 1938. évi 181.001/1937. számú körrendelete, újabb egyesületek alakításának korlátozásáról, és a felesleges egyesületek megszüntetéséről.

²⁴⁹ A m. kir. minisztérium 1939. évi 8.110. M. E. számú rendelete, az egyesülési jog korlátozásáról.

²⁵⁰ A m. kir. minisztérium 1939. évi 10.620. M. E. számú rendelete, az egyesülési jog korlátozásáról szóló 8.110/1939. M. E. számú rendelet kiegészítéséről.

sok olyan szervezetet szüntettek meg, amelyek nem feleltek meg a kormányzat politikai elvárásainak, illetve vezetői és tagjai nehezen bírkóztak meg a bürokratizált rendszerrel. Ez különösen az alsóbb társadalmi osztályok²⁵¹ egyesületeinél okozhatott problémát, ahol nem feltétlenül voltak pénzügyekben jártas tagok.

Bár a két háború között már megjelentek – különösen a sport terén – olyan egyesületek, amelyekhez a társadalmi hovatartozástól függetlenül lehetett csatlakozni, a legtöbb egyesület továbbra is egy-egy társadalmi csoport tagjait gyűjtötte a saját körébe, hogy kialakíthassa és fejleszthesse az adott társadalmi osztály identitástudatát.²⁵² A társadalmi tagozódás szerint az egyesületeknek – tömegességét tekintve – két szélső pólusa volt: az „úri” kaszinók, illetve a munkás- és szegényparaszti egyesületek. E két végpont között a különböző társadalmi rétegek, tevékenységek vagy felekezetek szerint szerveződött egyesületek sokasága helyezkedett el.²⁵³

Pécsett ezer lakosra 3,1 egyesület jutott, ami viszonylag magasnak számított. A hasonló népességszámmal rendelkező Miskolcon és Hódmezővásárhelyen 2,7 és 2,5 volt az átlag. Az 1930-as években – a levente-, cserkész- és más ifjúsági, valamint önképzőköröket nem számítva – 53 191 taggal 190 egyesület működött a városban.²⁵⁴ A magas szám abból adódhatott, hogy Pécsen viszonylag átlagosnak számított több egyesülethez is tartozni. Arató Jenő pécsi jogász visszaemlékezéseiből kiderül, hogy ő legalább három egyesületnek is a tagja volt huzamosabb ideig: a Pécsi Nemzeti Kaszinónak, a Katolikus Körnek, valamint a Mecsek Egyesületnek.²⁵⁵ A három egyesületnek bár eltérő céllal szerveződtek, társadalmi bázisuk azonos volt. Tagjaik többnyire a városi keresztény középosztályból kerültek ki.

A dolgozat keretei nem teszik lehetővé, hogy Pécs összes egyesületét számba vegyem, emiatt csupán azokat emelem ki, amelyek fontos szerepet töltek be mintaként vagy szervezőként a város – szórakozási lehetőségeket is teremtő – társasági életében.

²⁵¹ Az osztályt mint leíró kategóriát használom. Az alsóbb osztályok közé sorolom a kispolgárságot, iparosokat, kereskedőket, altiszteket, munkásokat. Vö. Kövér–Gyáni, 2006. 161–222.

²⁵² Bősze, 1993. 74.

²⁵³ Kovalcsik, 2003. 463.

²⁵⁴ Dobrovits, 1935. 435.

²⁵⁵ Márfi, 2010b. 96–97.

3.3.1. Kaszinók

A kaszinók a legmagasabb presztízsű társaskörnek számítottak. Több típusú kaszinó létezett a két világháború között, azonban a céljaik nagyrészt megegyeztek. A belügyminisztérium 1922. évi 77.000. számú rendelete kapcsán kiadott egyesületi kézikönyvben az egyesületek alapszabályaira vonatkozó rendelkezéseket jelentették meg. A kiadványban külön szerepelnek a kaszinókra vonatkozó szabályok, melyek szerint egy kaszinó céljai között mindenképpen szerepelnie kell „*a hazafias és korszerű eszmék terjesztése és a társadalmi élet kellemesebbé tétele*” kitételeknek.²⁵⁶

Az első világháború után a régóta működő kaszinókra elkezdtek használni az úri kaszinó elnevezést. A polgári kaszinók többnyire megtartották a polgári jelzöt. A két típusú egyesület társadalmi összetétele nem tért el jelentősen egymástól, a polgárság mindkét helyen jelen volt a tagságban. A két intézmény közötti különbség a vezetőség társadalmi összetételéből derült ki igazán: az úri kaszinókat nem a gazdasági elit irányította, hanem a hagyományos.²⁵⁷

Az úri kaszinók az 1930-as évek végére zárkózottabbá, merevebbé és előkelőbbé váltak. A legtöbb városban kiszorították a kaszinó falai közül a baloldali, liberális és a zsidó tagokat. Társadalmi presztízsüket tovább növelte exkluzív jellegük. Bár a kaszinók könyvtárát a tagokon kívül mások is használhatták, de sok esetben csak társadalmi kapcsolatokon keresztül.²⁵⁸

Ahogy az ország politikai elitjének a gyűjtőhelye a Nemzeti Kaszinó volt, a városé a Pécsi Nemzeti Kaszinó.²⁵⁹ Az 1838-ben alapított intézmény célja eleinte a magyar nemzeti színészet fellendítése és pécsi meghonosítása, a magyar irodalom népszerűsítése volt.²⁶⁰ A mintegy száz évvel későbbi 1939-es egyesületi nyilvántartás szerint a Pécsi Nemzeti Kaszinó alapszabályszerű célja az lett, hogy társadalmi központot teremtsen a városi művelt közönség számára.²⁶¹ A szervezetet az 1940-es évek végén oszlatták fel.

²⁵⁶ Páskándy János (Összeáll.): *Egyesületi (egyesülési) és gyűlekezési jogszabályok kézikönyve*. Bp., 1931. 7. – idézi Eőry, 2016. 24.

²⁵⁷ Eőry, 2016. 80–82.

²⁵⁸ Kovalcsik, 2003. 463–467.

²⁵⁹ Schweitzer, 1994. 75.

²⁶⁰ Várady, 1896. 487.

²⁶¹ MNL BaML IV. 1407 e-127/1940.

Saját épülettel rendelkezett, amely a város korzója mentén a Király utcában volt. Arató Jenő naplójában ekképpen írta le az intézmény belső életét az első világháborút követő időszakban: „*Mint minden kaszinóban, úgy a Pécsi Nemzeti Kaszinóban is az idősebb urak dominálnak s mint fiatal ember nem is gondolhatok arra, hogy szerepet játszak köztük; habár mindennapos, de nagyon szerény tagja vagyok a Kaszinónak. Eszembe se jut, hogy a hosszú fehér asztal körül ebéd utáni feketére gyülekező idősebb urak közé menjek – vezérük Visy László, Pécs város ny. főispánja, a Kaszinó elnöke – igaz hogy nem is nagyon kíváncszom közéjük, mert mint fiatal ember nem érzem jól magamat az öregurak között. (Ennek a fehér asztalnak pécsi vegyesdandárparancsnok korábban mindennapos látogatója volt Werth Henrik jelenlegi vezérkari főnök is.) Mindig esténként megyek fel a Kaszinóba, hat és hét óra között; kártyás nem vagyok, esténként a nagyteremben sötét van, úgynevezett esti társalgó élet nincs és így az olvasót látogatom; végignézem a lapokat, megnézem a képes újságokat, hét óra felé aztán ott hagyom a Kaszinót; 19.30 körül nagy élet folyik a billiárd szobában – Madarász Pista bácsi, Szabó József postatanácsos, Dr. Cholnoky Ferenc, Krasznay Miklós, Kampradd Hermann a főbilliárd matadorok – ebben az időben gyakran benézek ide s nézegetem a billiárdot; 19.35 után pedig az igazgatósági szobában esténként egy bírói társaság ül össze – Konczwald Endre táblai elnök, Szabó Lajos törvényszéki, majd táblai elnök, Szapár József főügyész, Révy László főügyész, Balta Béla táblabíró, Boda Gáza táblabíró, Kiss György táblabíró, majd törvényszéki elnök, Szigriszt Tibor törvényszéki tanácselnök, majd táblabíró, Páva István táblai titkár, majd táblabíró stb. járogatnak ide – idősebb törvényszéki bírói koromban, majd táblabíró koromban többször üldögélek én is ezzel a társasággal.*”²⁶² A leírásból kiderül, hogy a Kaszinó ekkoriban olyan zárt klub volt, ahová város prominens férfiai elsősorban szórakozni jártak, illetve kapcsolatokat építeni. A város kulturális ügyének ápolása eddigre már nem tartozott explicit feladataik közé. A tagok mind fontos tisztséget töltöttek be a városban. Arató szerint a Kaszinó tagsága a háború előtt leginkább liberálisnak volt tekinthető, a háború után azonban fokozatosan eltűntek az intézményből. A zsidók kiszorítását csupán az 1940. évben ismeri el, az

²⁶²JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1940-1941) 353.75.7., 1941. február 23. 363–364.

1920-as évek elején végbemenő kizárásokat a szerb megszállás, valamint a Tanácsköztársaság alatti tevékenységgel indokolja.²⁶³

A Pécsi Nemzeti Kaszinó élete exkluzív, társasági életének élénksége pedig az aktuális vezetőség agilitásától függött. A két háború között rendszeres volt télen a Kaszinóbál, amely a város egyik legelőkelőbb eseményének számított, de csupán a tagok és családjaik vehettek részt. Nyáron hasonlóképpen a kerthelyiségben tartottak táncos multságokat.²⁶⁴ A széles közönség számára nem voltak elérhetőek a Kaszinó szolgáltatásai és programjai. Az intézmény elzárkózott a tömeg elől, exkluzivitásuk ellenére azonban mintát adtak más társadalmi csoportoknak és egyesületnek. Ahogy a városi elit a Nemzeti Kaszinóba tömörült, úgy más társadalmi vagy foglalkozási csoportok is saját zárt klubot hoztak létre.

A Pécsi Polgári Kaszinó már 1884-ben megalakult. Tagjai iparosok, kereskedők voltak. Az intézmény célja megegyezett a Pécsi Nemzeti Kaszinóéval azaz, hogy társadalmi központot teremtsen a művelt közönség számára. Bevételeik nagyrészt a bor- és sörfogyasztásból származtak, illetve a tagdíjakból.²⁶⁵ A Polgári Kaszinó számos programot szervezett a tagjai számára – többek között sakkversenyt,²⁶⁶ szüreti ünnepélyt²⁶⁷ –, legkiemelkedőbb eseményük a Zsolnay serleg ünnepély volt.²⁶⁸ A Kazinczy utca 4. szám alatti helyiségüket időnként más egyesületek használhatták bálozásra.²⁶⁹ A szervezet, a Nemzeti Kaszinóhoz hasonlóan, túlélte a második világháborút.

A Pécsi Gyárvárosi Polgári Kaszinót 1925-ben hozták létre hasonló céllal, csupán a gyárvárosi városrészre koncentrálnak: *„A Gyárváros társadalmi és kulturális életét előmozdítandó, a kölcsönös támogatás és az egymást megértő és tisztelő polgári kötelességeinek ápolása, fejlesztése szükségessége kötelezően parancsolja, hogy az egyébként a várostól távolabb eső külvárosban, az igényeket kielégítő olyan társadalmi alakulás jöjjön létre, melynek hivatása és működése úgy az egyén, mint az összpolgárság békéjét, boldogabb jövőjét lesz hivatva*

²⁶³JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1940-1941) 353.75.7., 1941. február 23. 370–372.

²⁶⁴JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1940-1941) 353.75.7., 1941. február 23. 369–374.

²⁶⁵MNL BaML IV. 1407 e-127/1940.

²⁶⁶Dunántúl, 1928. május 12. 6.

²⁶⁷Dunántúl, 1929. szeptember 20. 4.

²⁶⁸Hárs, 1998. 68–72.

²⁶⁹Például a Pécsi Sport Club részére. *Dunántúl*, 1934. február 7. 6.

megalapozni és a jövőnek kiépíteni.”²⁷⁰ Saját helyiséggel nem rendelkeztek, a Pécsváradi úton²⁷¹ lévő Becker-féle vendéglőben találkoztak eleinte.²⁷² Az egyesület az 1930-as évek második felében valószínűleg megszűnt, az 1940. évi egyesületi nyilvántartásban már nem szerepelt.

Nemcsak társadalmi rétegek, hanem foglalkozások szerint is alakultak a korszakban kaszinók. A Bányatisztviselők Kaszinóját 1927-ben alakították Pécsbányatelepen. Az intézmény célja volt, hogy tagjaik társadalmi érintkezést folytassanak, könyvtárt létesítsenek. Emellett tenisz-, és tekepályát, valamint fürdőmedencét tartottak fent, társas szórakozásokat és estélyeket rendeztek. A kaszinó által használt terek és eszközök a DGT tulajdonában voltak. Rendes tagjai csakis a DGT tisztviselői közül kerülhettek ki. Az új jelentkezőnek legalább két tagtól kellett ajánlást szereznie. 1932-ben tagjainak száma 82 volt, ebből 3 fő nő. A tagok a családtagjaik mellett egyéb vendéget is hozhattak a kaszinóba, de csupán rövid időre. Bevételük a tagdíjakból, a teniszpálya használatából, valamint kártyapénzből volt.²⁷³ Pécsbányatelep – bár területileg elkülönült tőle –, szoros viszonyban volt Pécs városával. Lakói szinte kizárólag a szénbánya dolgozói voltak, a bányatisztviselők a kolónia tanult munkavállalóinak számítottak. Belőlük kerültek ki a helyi vezetők, tehát a bányásztársadalom elitje. Az intézményt 1940-ben oszlatták fel, mivel nem vezették megfelelően és szabályszerűen a pénzügyeket.²⁷⁴

A Pécsi Helyőrségi Altishti Kaszinó 1928-ban jött létre. A tagok művelődésének támogatásán felül céljuk volt a tagok özvegyeinek és árváinak támogatása.²⁷⁵ Számos jótékony táncestélyt szerveztek, hogy a belépők díjaiból segítsék a rászorult hozzátartozókat. Eleinte más egyesületek épületét használták, 1934-től már saját székházzal rendelkeztek. A Majorossy Imre utca 8. szám alatti épületet kapták meg, ahol néhány éve még népszerű szórakozóhely üzemelt.²⁷⁶ Az Altishti Kaszinó ezt követően viszont nem csupán a tagok szellemi pallérozására és

²⁷⁰ *Dunántúl*, 1925. február 1. 3.

²⁷¹ A vendéglő a Pécsváradi út 72. szám alatt volt található. Ez ma a 6-os főút mentén, Pécs keleti végén, a Komlói úti és a Schroll József úti kereszteződésénél lehetett, jóval a mai Gyárvárosi városrészen túl. A környéken zömmel a szénbánya dolgozói laktak.

²⁷² *Dunántúl*, 1925. február 1. 3.

²⁷³ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

²⁷⁴ MNL BaML IV. 1407 e-127/1940.

²⁷⁵ MNL BaML IV. 1407 e-127/1940.

²⁷⁶ *Dunántúl*, 1934. február 6. 4.

a jótékonyági táncestekre fektetett hangsúlyt, hanem a testedzésre is. Az épület nagytermében ugyanis rendszeresen tartottak ökölvívó bajnokságokat.²⁷⁷

A kaszinók bár csak egy adott zárt kör számára voltak hozzáférhetőek, mégis fontos központi funkciót töltöttek be egy-egy társadalmi csoport vagy városrész életében. Helyiségeikben gyűltek össze és szórakoztak az adott társadalmi vagy foglalkozási csoportok meghatározó alakjai. A kaszinótagság olyan szempontból emelkedett ki a többi egyesületi tagsággal szemben, hogy deklarált exkluzív, elitista jellege miatt presztízsértékkel bírt. Amennyiben rendelkeztek saját helyiséggel, ez az elkülönülés fokozottabbá válhatott, hiszen a saját tér egyben a csoport szimbólummá is tudott válni, ezzel erősítve a tagok közötti összetartozást.

3.3.2. Felekezeti egyesületek

A korszakban vallásos egyesületnek kellett tekinteni azt a kizárólag vallási célra alakult és egyházi hatóság irányítása alatt álló egyesületet vagy egyesületi jellegű szervezetet, amelynek alapszabályait bevett vagy törvényesen elismert vallásfelekezet illetékes egyházi hatósága megerősítette.²⁷⁸ Bevett vallásnak számított a római és görög katolikus, a református, az evangélikus, az unitárius, a görög keleti és 1942-ig az izraelita.²⁷⁹ Törvényesen elismert vallásnak számított a baptista²⁸⁰ és az iszlám.²⁸¹ Az 1932. évi statisztikai felmérés szerint az országban 157 vallásos egyesület létezett.²⁸² Azonban a felekezeti hovatartozás alapján szerveződött egyesületek száma ennél jóval magasabb volt. A jótékony, a kulturális, az önszegélyező és a társaskörök között egyaránt megtalálhatóak voltak katolikus, izraelita vagy protestáns egyesületek.

A Horthy-rendszer politikájának prioritásai megegyeztek a Magyar Katolikus Egyház képviselőinek elképzelésével, ezért az egyházi és a politikai hatalom szorosan együttműködött a keresztény-nemzeti, konzervatív

²⁷⁷ *Dunántúl*, 1937. szeptember 15. 5.; *Pécsi Napló*, 1938. február 4. 7.

²⁷⁸ A m. kir. honvédelmi miniszter 1940. évi 70.000. eln. számú rendelete, a honvédelemről szóló 1939:II. törvénycikk végrehajtására vonatkozó utasítás levontkötelezettségre vonatkozó II. része 1. Címének kibocsátásáról.

²⁷⁹ 1942. évi VIII. törvénycikk az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról

²⁸⁰ A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1905. évi 77.092. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság közönségéhez és a fiumei kormányzóhoz, a baptista vallásfelekezet törvényes elismeréséről.

²⁸¹ 1916. évi XVII. törvénycikk az iszlám-vallás elismeréséről.

²⁸² A statisztika valószínűleg azokra az egyesületekre gondolt, amelyeknek a tevékenysége egycélú, tehát tagjai kizárólag vallási tevékenységet folytattak. Dobrovits, 1935. 31.

társadalomszemlélet kialakításában, eszmei alátámasztásában.²⁸³ A katolikus szervezeti háló a társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális életet egyaránt átszötte. A katolikus egyház intézményei lelki gondozással, szociális tevékenységgel, hazafias és vallásos oktatással, érdekképviseléssel, kulturális élettel, társasélettel és politikával egyaránt foglalkoztak. Ifjúsági és rétegszervezeteik, gyermekek, nők és férfiak számára kialakított egyesületeik, szövetkezeteik, mozgalmaik, rendezvényeik szinte mindenkit elértek, aki a felekezethez tartozott.²⁸⁴

A századforduló környékén létrejött katolikus egyesületek reneszánszukat élték, a háború végén megalakult Mária-kongregációk száma az 1920-as évek közepéig növekedett. A politikai konszolidációval párhuzamosan a régebbi katolikus szervezetek is újra életre keltek és folytatták a korábbi tevékenységeiket. Az 1930-as évektől hivatásrendiség alapján szerveződtek katolikus egyesületek, azaz egyes, a vagyoni helyzettől függetlenül egy típusú „hivatásba” tartozó társadalmi csoportok – például földműves legények, ipari munkások – egy országos egyesületbe tömörültek.²⁸⁵

Az izraelita egyesületek szorosan kötődtek a saját hitközségükhöz; nagy részük szociális, jótékony, oktatási, kulturális, valamint egészségügyi feladatot látott el.²⁸⁶ Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság követő időszakban felerősödő antiszemita hullámok nem kímélték a zsidóság egyesületeit, az egyetemeken gyakran bántalmazták tettelesen a zsidó hallgatókat.²⁸⁷ A kedélyek csillapodásával a zsidó közösség elleni atrocitások a zsidótörvények bevezetéséig visszaszorultak. A jogfosztások a zsidó-szervezeteket is érintették. 1942-től a zsidótörvények érvényesek voltak az izraelita egyesületekre és azokra a szervezetekre, melyekben a tagság túlnyomó többsége valamely zsidó felekezethez tartozott.²⁸⁸

A protestáns egyesületek folytatták a dualizmus alatt megkezdett munkájukat. A két világháború között jöttek létre a protestáns diákszövetségek, az ifjúsági és a leányegyesületek. Ezek, ahogy a többi egyesület is, egyházi felügyelet

²⁸³ Horváth, 2008. 185.

²⁸⁴ Szabó, 2010. 43–44.

²⁸⁵ Tengely, 2008. 178.

²⁸⁶ Harsányi, 2019. 24.–26

²⁸⁷ Harsányi, 2019. 89.

²⁸⁸ Márfi, 1988. 261.

alá tartoztak, fontos volt a hitéleti munka, de jóval többet foglalkoztak a szabadidő hasznos, közösségekben való eltöltésével: zenéltek, sportoltak, színdarabokat adtak elő, ünnepeket tartottak.²⁸⁹

Pécsett katolikus, izraelita, evangélikus és református egyesületek egyaránt jelen voltak. Többségük jótékony, segélyező és kulturális feladatot látott el. A városban katolikus egyesületből volt a legtöbb, illetve a katolikus egyesületeknek volt a legtöbb tagja. A legnagyobb taglétszámmal a korszakban a kizárólag férfiakból álló Pécsi Katolikus Kör rendelkezett, tagsága szinte végig megközelítette az ezret.²⁹⁰ Bár nevében és céljaiban a kör a katolikus értékeket helyezte előtérbe,²⁹¹ valós tevékenysége ennél jóval kötetlenebb lehetett: „*ide borozni járnak az emberek (tréfásan szent csárdának hívják a Kört). A Katolikus Kör papok, tanárok, tanítók, postások, kishivatalnokok stb. tanyája, akik itt isszák meg a napi esteli 3-5 deci „dukanciát”. [...] a Körben is kártyáznak, de amíg a Kaszinóban főleg a bridge járja, addig itt a tarokk megy.*”²⁹² A kör társadalmi hovatartozástól függetlenül vette fel tagjait, aktív törzstagjai azonban nagyjából ugyanahhoz a csoporthoz tartoztak. A katolikus elit hiába volt tagja a Katolikus Körnek, a mindennapokban nem vettek részt. Helyette a Nemzeti Kaszinót, esetleg más egyesületet, kávéházat látogattak. Tagságuk inkább névlegesnek volt tekinthető.

1932-ben nagyjából 180 aktív egyesület volt a városban.²⁹³ Ebből körülbelül 44 olyan egyesület működött, amely vagy elnevezésében vagy céljai között utalt arra, hogy mely felekezethez tartoznak vagy mely valláserkölcsei felfogás szerint működnek. Ez nagyjából az összes egyesületnek a negyedét jelentette. Fontos azonban, hogy ezek a címkék nem minden esetben valós hitgyakorlást takartak, hanem identitásképző funkciójuk volt. Például a különböző egyetemi bajtársi egyesületeknél a keresztény jelző csupán annyit jelentett, hogy nem zsidó.²⁹⁴ Másik példa pedig a keresztényszocialista munkásegységek, amelyek a hagyományos szociáldemokrata munkásegységektől szerettek volna elkülönülni. Ez a fajta elkülönülés gyakran térben is tetten érhető volt, mivel a legtöbb felekezeti

²⁸⁹ Wirth, 1993. 147–148.

²⁹⁰ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.; MNL BaML IV. 1407 e-127/1940.

²⁹¹ Lásd: 1. számú melléklet.

²⁹² Arató Jenő: Életem c. önéletírása –idézi Márfi, 2010b. 96.

²⁹³ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

²⁹⁴ Ránki – Hajdu – Tilkovszky, 1984. 574.

egyesületnek a székhelye a saját hitéleti központjához közel esett. Így az izraelita szervezetek a Fürdő utcába, az evangélikusok a Dischka Győző utcába, a reformátusok a Ferenc József (ma: Szabadság) utcába voltak bejegyezve. A katolikus egyesületek néhány esetben rendelkeztek saját székházzal, ezek viszont gyakran valamely plébánia közelében helyezkedtek el.

A két háború közötti társas szórakozások szervezői között nagy számban voltak jelen a különböző vallási egyesületek. Számos mulatságot, teadélutánt, műsoros estet szerveztek tagjainak és családtagjaiknak. A már említett Katolikus Kör mellett agilis rendező volt a Pécsi Izraelita Jótékony Nőegylet, a Pécsi Református Nők "Regnum Christianum" Egyesülete, az evangélikus Diakónia, a Budai és a Szigeti Külváros Katolikus Köre, az Emericana egyesületek és a Katolikus Legényegylet. Különösen az ünnepi időszakokban bizonyultak aktívnak. Egy-egy vallási ünnep közös ünneplésére könnyen mozgósították viszonylag nagylétszámú tagságukat és családjaikat. A vallásos nőegyesületek kiemelkedtek általában a szervezői mezőnyből, mivel az ő munkájuk nem csupán az aktuális ünnepkörhöz kapcsolódott. Munkájuk nagyrészt szociális és jótékony feladatokat tartalmazott, így egész évben azon dolgoztak, hogy minél több adományt gyűjtsenek a rászorulóknak. Mivel a legnagyobb sikereket akkor érték el, ha egy-egy gyűjtés köré rendezvényt szerveztek, ezért arra törekedtek, hogy minél több és szenzációsabb eseményt hirdessenek meg.

3.3.3. Jótékony, önkéntes és segélyező egyletek

A 19. században jelentkező modern urbanizáció egyik árnyoldala a tartós szegénység volt. Az ipari és városi fejlődés előnyeiből a társadalom nem egységesen részesült, sőt bizonyos társadalmi csoportok olcsó munkaerejének kihasználása révén valósulhatott meg. A szabadversenyos kapitalizmust megelőző időkben a bajba jutott egyén támaszkodhatott a saját közösségére, azonban a század második felében, amikor nagy számban vándoroltak az emberek a városba munka reményében, ez a kölcsönös segítség elmaradt. A századforduló előtt jelentkező állami szociálpolitikai törekvések emiatt elsősorban a munkásosztály követeléseiből indulhattak ki. A civil társadalom körében viszont már jóval korábban elkezdtek foglalkozni a szegényüggyel, és már a 19. század első felében sorjában alakultak meg a különböző jótékony és szegénygondozási egyesületek.

Ezeknek nem minden esetben a városi koldusok vagy munkaképtelenek felkarolása volt a célja, a középrétegeket is védelmezték a lecsúszás ellen.²⁹⁵

Pécs egyik első jótékonycélú szervezetét a pécsi izraelita hitközség tagjai alapították. A Chevra Kadisát, azaz a Szent Egyletet valamikor 1827 és 1840 között hozták létre és alapvetően halottgondozással és a zsidó temető gondozásával foglalkoztak.²⁹⁶ Tagjai 1909-ig kizárólag feddhetetlen jellemű vallásos férfiak lehettek.²⁹⁷ 1869-ben alakult meg a Pécsi Izraelita Jótékony Nőegylet, amelynek célja a hitközség szegénysorsú tagjainak a támogatása volt. Figyelmükkel különösen a nőket és a gyerekeket tüntették ki. Tevékenységük finanszírozását tagdíjkból, adományokból, alapítványokból és rendezvények bevételeiből oldották meg. A szervezeten belül volt külön vigalmi bizottság is, ami a karitatív célú rendezvények megszervezéséért felelt. Az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre költözésének hírére a hitközség tagjai elhatározták, hogy a Zsidó Magyar Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségével együttműködve adománygyűjtést és jótékony estélyeket szerveznek a zsidó egyetemi hallgatók menzája javára.²⁹⁸ A Pécsi Izraelita Jótékony Nőegylet 1924-ben támogatókkal együtt 488 taggal rendelkezett, 1932-ben az aktív rendes tagság száma 380 fő körül alakult.²⁹⁹ 1939-ben 374 fővel működött.³⁰⁰

1871-ben létrejött a Pécsi Jótékony Nőegylet, amelynek 1932-ben érvényes alapszabálya szerint vallási különbség nélkül kívánta támogatni a rászorulókat.³⁰¹ Ez a megjegyzés utalhatott arra, hogy minden olyan személyt támogatnak, akik nem élvezik valamelyik felekezeti szociális egyesület támogatását. A két pécsi jótékony nőegylet időnként összefogott az egész várost érintő ügyekben.³⁰² A Jótékony Nőegylet a város talán legagilisabb rendezvényszervezőjének számított. Mária utcai székházukat gyakran átengedték az Izraelita Nőegyletnek táncmulatságok, bálók és más nagyobb rendezvények céljából, mivel utóbbi nem rendelkezett alkalmas térrel. A Jótékony Nőegylet az Izraelita Nőegylet mellett még számos más pécsi egyesületnek adta bérbe a saját helyiségét, különösen az olyan kisiparos,

²⁹⁵ Tóth, 2005. 53–55.

²⁹⁶ Vörös, 2016. 78.

²⁹⁷ Radnóti, 2012. 133.

²⁹⁸ Árvai, 2015. 73–74.

²⁹⁹ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

³⁰⁰ MNL BaML IV.1407 e-127-1940.

³⁰¹ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

³⁰² Árvai, 2015. 74.

kispolgári és sportegyesületeknek, amelyek nem rendelkeztek saját klubhelyiséggel.

A Nőegylet székházában szinte egész évben zajlottak a programok. A fenti rendezvények mellett táncot is lehetett náluk tanulni. A táncok gyakorlására teadélutánokat vagy teaesteket szerveztek. 1920-ban, a szerb megszállás alatt, olyan modern táncokat is tanítottak itt, mint a fox-trott vagy a ragtime.³⁰³ 1927-ben pedig a legújabb tánctípusokat mutatták be a díszteremben.³⁰⁴ A pécsi zeneegyesületekkel gyakran együttműködtek műsoros esteken és népünnepélyeken. Tagjaik művelésére különféle előadásokat szerveztek. A befolyó bevételeket természetesen jótékonyosságra fordították. Működésüket tagdíjakból és a teaestekből fedezték.³⁰⁵

A Pécsi Jótékony Nőegylet vezetőségi tagjai főleg a városi elit és magas beosztású tisztviselők feleségei közül kerültek ki. 1918 és 1930 Littke Jenőné Komáromi Mariska, 1930-tól Fischer Béláné Visy Márta, 1935-től Faluhelyi Ferencné Kalmár Rózsa volt az egylet elnöke.³⁰⁶ Littke Jenő a Máv üzletigazgatója volt, Fischer Béla Baranya vármegye alispánja, Faluhelyi Ferenc pedig a pécsi egyetem jogi karán egyetemi tanár.³⁰⁷ Komáromi Mariska korábban operaénekesnőként,³⁰⁸ Kalmár Rózsa pedig színésznőként kereste a kenyerét.³⁰⁹ Szorgalmas karitatív tevékenységük alatt számos magas színvonalú rendezvényt vezényeltek le, a programok színpadias vonásai pedig feltehetőleg nem volt független színházi múltjuktól. A Nőegylet eseményei végig népszerűek voltak a két háború közötti időszakban, különösen farsangi álarcos báljuk, amelyről még a Színházi Élet is beszámolt képriportban.³¹⁰

A két pécsi jótékony nőegyleten felül további 22 egyesület végzett jótékonyossági vagy segélyező munkát a városban.³¹¹ Egy részük a nőegyletekhez hasonló adománygyűjtő tevékenységet végzett, alkalmanként táncmulatságokkal egybekötve. Saját helyiség hiányában elsősorban vendéglőkben tartották rendezvényeiket és közgyűléseiket. A Pécsi 48-as Jótékony Egyesület a Siklói utca

³⁰³ *Dunántúl*, 1920. szeptember 22. 2.

³⁰⁴ *Dunántúl*, 1927. november 8. 6.

³⁰⁵ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

³⁰⁶ Árvai, 2015. 78.

³⁰⁷ Lásd: Katics, 1933.

³⁰⁸ Lásd: Schöpflin Aladár (Szerk.): *Színművészeti Lexikon 2. Favariné - Komjáti Ferenc*. Bp, 1929. 460.

³⁰⁹ Árvai, 2015. 188–189.

³¹⁰ *Színházi Élet*, 1931/9. 79.

³¹¹ Lásd: 1. számú melléklet.

32. alatti Schmidt-féle vendéglőben tartotta családi estélyeit.³¹² Pécs Szigeti "Vas" Jótékonycélú Asztaltársaság a Szigeti úton a Róthermel-féle vendéglőben.³¹³ Az olyan nagy presztízsű szervezetek, mint a Pécsi Önkéntes Tűzoltó Testület többnyire a Pannóniában vagy a Tettye fennsíkon tartották nagyszabású rendezvényeiket.³¹⁴

3.3.4. Szakmai alapon szerveződött egyesületek

A szakmai alapon szerveződő közösségeket az abszolutizmus időszaka alatt ellenőrzés alatt tartották a hatóságok, mivel tevékenységükben államellenes jelleget láttak. A kiegyezés után, bár a kortárs szakírók ennek a jellegnek az ellenkezőjét bizonygatták, továbbra is belügyminiszteri jóváhagyás kellett a szakmai egyesületek létrehozásához. A hatósági kontroll ezáltal továbbra is politikai töltetet adott az ilyesfajta kollektív szervezkedéseknek. A szakmai közösségek tevékenysége nem is hagyta érintetlenül a politikát, hiszen sok esetben szervezkedésük eredményeképpen meghiúsítottak egy, a szakmai közösségre nézve előnytelen törvényjavaslatot vagy tervezett kormányzati intézkedés bevezetését. Gyakran már az egyesület születésének célja is politikai volt, hiszen sok szakmai egyesület az érdekvédelmet jelölte meg prioritásaként. Később a célok kiegészültek a társasélet előmozdításával és a szabadidő tartalmas eltöltésével.³¹⁵

A szakmai egyesületeknek kiemelkedő volt a közösségformáló ereje. A munkán kívüli programok és események szorosabb kapcsolatot hoztak létre a tagság között. Az egyesületek összefogták az embereket, célt és eszközöket adtak a tagjaik számára,³¹⁶ emellett normakövetésre buzdították őket.³¹⁷ Ezen a módon segítették az olyan tagok integrációját, akik számára a beilleszkedés etnikai, felekezeti vagy társadalmi okokból nehezebb lett volna.

Pécsett több mint 70 olyan egyesület működött, amelyek nevében utalnak valamely foglalkozásra. Ezek az egyesületek alig rendelkeztek saját helyiséggel. Többnyire a munkavégzés helyére vagy annak a közelében lévő vendéglátóegység címére voltak bejegyezve.³¹⁸

³¹² *Dunántúl*, 1922. február 2. 4.

³¹³ *Dunántúl*, 1920. december 30. 2.

³¹⁴ *Dunántúl*, 1923. július 19. 2.; *Dunántúl*, 1926. január 31. 7.

³¹⁵ Szívós, 2000. 44–45.

³¹⁶ Kovalcsik, 2003. 518.

³¹⁷ Szórá, 2015. 318.

³¹⁸ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.; MNL BaML IV.1407 e-127-1940.

A kultúra, művelődés és szórakozás területén agilisnak bizonyult a Pécsi Iparos Olvasókör, valamint a vasutas- és a postásegységek. A pécsi napilapok rendszeresen beszámoltak felolvasóestjeikről, táncestjeikről, sportrendezvényeikről, valamint szüreti mulatságaikról. A Pécsi Iparos Olvasókör saját tevékenységét röviden így foglalta össze: „Közös értekezések, művészi előadások, társas estélyek, tudományos és ipari tárgyú felvonások rendezése.”³¹⁹ A Magyar Posta Altisztek Országos Egyesülete és a Pécsi Posta Távirda Igazgatósági Kerület Kezelési és Műszaki Segédszemélyzetének Jótékony Egyesülete hasonló célokat határozott meg a szabályzatában. Mindkét egyesület gondoskodott saját tagjairól és családjaikról, társas összejöveteleket, előadásokat, hangversenyeket és felolvasásokat szervezett tagjai számára.³²⁰ A Pécsi Vasutas Altiszti Körnek az államvasutasok kebelébe tartozó altisztek voltak a tagjai. Céljaik között szerepelt a szellemi műveltségének önképzés útján való fejlesztése és kartársi összetartozásának előmozdítása.³²¹

A szakmai egyesületek tagságának társadalmi összetétele feltehetőleg rendkívül heterogén lehetett, különösen a sportköröké. Az egyesület tiszteletbeli vezetői rendszerint a munkahely vezetői köréből, az aktív tagság pedig az egyszerű dolgozók közül kerültek ki. A D.G.H.T. Villamostelepi Athletikai Club tiszteletbeli elnöke például Moticska József volt,³²² aki a DGT-nél főfelügyeleti tisztséget töltötte be.³²³ A sportegyesület tagsága a DGT fiatal munkásaiból állt össze.³²⁴ A Börgyári Torna Club díszelnöke pedig Visnya Ernő volt, aki többek között a pécsi Börgyár Rt. elnöke is volt.³²⁵ Az ő tagságuk szimbolikus volt, az egyesületek hétköznapi dolgaiban valószínűleg nem ők, hanem az egyesületek ügyvezetői vállaltak részt.

Számos egyesületnek voltak férfi és női tagjai egyaránt, de a nemi arányok nagyon eltérhettek a különböző csoportokban. A Magyar Posta Altisztek Országos Egyesület 119 tagja között 3 nő volt, a Posta és Távirda Üzemi Tisztviselők Országos Egyesületének 63 tagjából 33 volt nő. Néhány szervezet kimondottan csak női munkásokat gyűjtött maga köré, ilyen volt például a Pécsi Tanítónők

³¹⁹ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933

³²⁰ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933

³²¹ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933

³²² *Pécs-Baranyai címtár, 1923-1925.* 47.

³²³ Katics, 1933. 147.

³²⁴ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

³²⁵ *Pécs-Baranyai Ismertető.* Pécs, 1934. 440.

Egyesülete. (Párhuzamosan működött a Pécsi Tanító Egylet, amelynek 71 tagjából 41 volt nő.) Az egyesület az alapszabályába is lefektette, hogy a célja a pécsi tanítónők és nevelőnők támogatása és a nőnevelés napi kérdéseinek megfigyelése továbbá, a tanítónők önképzésének előmozdítása.³²⁶ Ezeken felül küzdöttek azért, hogy a bérük megegyezzen a férfi tanítókkal.³²⁷

A szakmai egyesületek tevékenységét a hatalom mind a Monarchia időszakában, mind a Horthy-korszakban éberrel figyelte. Jóllehet a legtöbb szakmai szervezetnek – például az orvosoknak és az ügyvédeknek³²⁸ – nem volt alapvetően érdeke az állam ellen cselekedni, de amennyiben úgy látták, hogy igazságtalanság éri őket, képesek voltak közösen fellépni. A közös kiállás pedig időnként veszélyt jelentett a hatalom által meghatározott gazdasági és társadalmi rendre.

3.3.5. Pécsi munkásmozgalmi szervezetek

A két világháború között a hatalom gyakorlóit a legnagyobb veszélynek a különböző munkásegyesületeket tartották, hiszen nagyrésztük olyan baloldali értékeket vallott, amivel szemben állt a Horthy-rendszer. Az 1921-ben aláírt Bethlen-Peyer paktumot követően a Szociáldemokrata Párt szervezeteinek nagyobb mozgástere volt. A szakszervezetek végezhettek kulturális tevékenységet, lapokat és könyveket adhattak ki, valamint ismeretterjesztő előadásokat, szemináriumokat és szaktanfolyamat szervezhettek. Mindemellett énekkarokat, színjátszóköroket alakítottak, műsoros előadói esteket, tanulmányi kirándulásokat és egyéb rendezvényeket tartottak.³²⁹ A nemzetközi és magyar munkásmozgalmokban a munkásság kulturális felemelkedése fontos volt, a kulturális tevékenység pedig egyben a szervezkedési keretet is biztosította. A szervezett munkásság munkásotthonokat hozott létre, az üzemekben saját helyiségük volt az olvasóköroeknek és dalárdáknak. Sok helyen a gyár- és bányagazgatók támogatták dolgozóik művelődési törekvéseit, részt vettek az egyletek vezetésében.³³⁰ Pécsen elsősorban a Dunagőzhajózási Társaságnak voltak ilyen törekvései, de a Zsolnay-gyár, valamint a Bőrgyár és a Dohánygyár is támogatta dolgozóit a szabadidő tartalmas eltöltésében.

³²⁶ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

³²⁷ Árvai, 2015. 80.

³²⁸ Szívós, 2000. 45–51.

³²⁹ Kovalcsik, 2003. 474.

³³⁰ Kovalcsik, 2003. 509–510.

1922-ben Pécsen 38 munkásegyletet tartottak számon, ezek közé sorolták a szociáldemokrata és a keresztényszocialista munkásegyletek alosztályait is, valamint a munkáskötődésű dal- és sportköröket.³³¹ A két legnagyobb szervezetnek a szociáldemokrata kötődésű Pécsi Munkásképző Egylet és a Pécsi Keresztényszocialista Egylet számított, mindkettő számos szakmai alosztállyal rendelkezett.

A Munkásképző Egylet hivatalosan 1893-ban alakult. Állandó székházuk a belvárosban, a Zrínyi utca 13. alatt volt.³³² Feladatának a munkások kulturális fejlődésének elősegítését tekintette, amit társas összejövetelek, előadások rendezése útján kívánt elérni. Az egylet összefogta a városban és a bányavidéken működő munkás zenekarokat, kórusokat, színjátszókat. A művelődési csoportosulások az értékes kulturális tevékenységük mellett gyarapították a Munkásképző Egylet anyagi bázisát, valamint erősítették az összetartozás érzését a munkások közösségén belül. Közreműködtek a szociáldemokraták politikai gyűlésein is, emelve azok hangulatát.³³³

A két háború között a munkássághoz köthető csoportokat, beleértve a művészeti csoportokat is, folyamatos megfigyelés alatt tartották a hatóságok. Műsorterveiket előzetesen be kellett mutatniuk, rendezvényeiket időközönként a rendvédelmi szervek figyelték. Amennyiben a hatóságok politikailag aggályosnak tartották a műsort, azt azonnal felfüggesztették. A Pécsi Munkásképző Egylet törekedett arra, hogy ne korlátozzák és tiltsák be a szervezetet. Kulturális tevékenységükben a zene- és dalkar dominált, valószínűleg amiatt, mert az irodalmi, az eszperantista és sport egyleteik működését a hatóságok korábban már korlátozták. A Gutenberg Dalkör, Pécsi Munkásképző Egylet dalárdája, a Pécsi Egyesített Munkás Kórus és az egyletben működő többi zenekar rendszeresen fellépett a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek rendezvényein, valamint egyéb táncestélyeken, hangversenyeken.³³⁴ Nagyszabású báljaikat időnként a Nőegylet dísztermében tartották. Hétféteken a tagok gyakran mulattak külvárosi vendéglőkben és kocsmákban. Jellemzően a várostól távolabb eső

³³¹ MNL BaML IV.1407 e-127-1940.

³³² MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

³³³ Szita, 1985a. 308.

³³⁴ Szita, 1985b. 145.

vendéglátóhelyeken és zöldterületeken tartották meg politikai színezetű mulatságaikat azzal a céllal, hogy ne kerüljenek a városi hatóságok látószögébe.³³⁵

Keresztény Szocialista Egyesületek Országos Szövetségének fiókegyesületeként működött a Pécsi Keresztényszocialista Egyesület 1907-től. A szervezet célja: „*A kisemberek, tágabb értelemben vett munkásosztály társadalmi és gazdasági érdekeit előmozdító szövetkezés.*” Az egyesület vezetője a mindenkori pécsi püspök volt.³³⁶ Az egyesület a Keresztényszocialista Párt belvárosi székházában kapott helyet, a József utca 15. szám alatt.³³⁷ A két munkásegység között már a kezdetektől feszültség volt tapasztalható.³³⁸ Az 1920-as években az ellentétek tovább mélyültek, mivel a keresztényszocialistákkal engedékenyebbek és támogatóbbak voltak a hatóságok. Ennek ellenére nem tudtak akkora bázist elérni és tömeget mozgatni, mint a szociáldemokraták.³³⁹ Az egyesület a rendezvényei többnyire a József utcában voltak, programjaikban a keresztény és nemzeti eszmét sugárzó elemek voltak hangsúlyosabbak. A város más egyesületeivel ritkán működtek együtt, az egyesületi élet inkább befelé forduló volt, a tagság összefogását szolgálta.

3.3.6. *A szórakozás és a társas időtöltés egyletei és egyesületei*

Az egyesületi élet már önmagában a szabadidőhöz tartozott, hiszen az egyén munkán kívül vett benne részt az egyéb személyes kötelezettségei mellett. Az identitás (szakmai, felekezeti, társadalmi pozíció) vagy szociális (jótékonyosság, segélyezés, érdekvédelem) alapon alakult szervezetek mellett közös érdeklődés alapján is szerveződtek egyesületek. A tagok ezáltal a szabadidős tevékenységet intézményesített keretek űzhették, sok esetben olyan eszközökkel és infrastruktúrával, amelyekhez másképpen nem jutottak volna hozzá. Az eszközöket az egyesület kasszájából vagy adományokból gyűjtötték össze, az infrastruktúrát közös munkával alkották meg.

Pécsett 1924 és 1932 között a szabadidős egyesületek, – főleg a sportkörök és a zeneegyesületek – száma nagymértékben növekedett.³⁴⁰ Minden társadalmi

³³⁵ Szita, 1977. 161.

³³⁶ Márfi, 1989. 159.

³³⁷ *Pécs-Baranyai címtár, 1923-1925.* 51–53.

³³⁸ Szita, 1985a. 187.

³³⁹ Szita, 1985b. 95.

³⁴⁰ Lásd: 1. számú melléklet.

csoporthoz jellemzően saját szervezete volt. Az egyesületek rangsorát jelzi, hogy melyeknek voltak elnökei vagy díszelnökei a városi elit tagjai, például a főispán vagy a polgármester.³⁴¹ A legtöbb pécsi egyesület tagsága kizárólag férfiakból állt. Azokban a szervezetekben, ahol nők is lehettek tagok – a nőegyleteket leszámítva – számuk elenyésző volt a férfiakhoz képest. Ennek oka lehetett, hogy bár a nők kivívtak egy sor politikai jogot az első világháborúig, a gazdasági és társadalmi emancipáció még nem történt meg. A nők szabadideje korlátozott volt a férfiakéhoz képest, emiatt kevésbé tudtak részt venni az egyesületek életében. Azokban a családokban, ahol nem engedhették meg, hogy cselédet fogadjanak, továbbra is a nők végezték a házimunkát és a gyereknevelést, még akkor is, ha a férfiakhoz hasonlóan dolgozniuk kellett. A napi teendők mellett kevés nőnek lehetett ideje és lehetősége egyesületi életben rendszeresen szerepet vállalni és részt venni. (A Jótékony Nőegyletben is a középosztály módosabb felének feleségei tevékenykedtek.) A szabadidős egyesületek közül főleg a kiránduló egyesületekben voltak nagy létszámban jelen még nők.³⁴² Ez valószínűleg azzal is magyarázható, hogy az ilyen egyesületek főleg vasárnaponként kínáltak programokat, és többnyire az egész család számára.

A város legnagyobb létszámú egyesülete a Mecsek Egyesület volt, a két háború között több mint 2000 taggal. A szervezet 1891-ben alakult meg, azzal a céllal, hogy a Mecseket feltárja és szépítse, valamint turistaútvonalakkal, kilátókkal és menedékházakkal lássa el. Az elnöki tisztelet a város polgármestere, Nendtvich Andor töltötte be, de tagjai között számos egyéb városi előkelőség megtalálható volt.³⁴³ A Mecsek Egyesület rengeteg kirándulást szervezett, valamint alkalmanként kisebb népünnepélyeket tartottak a Tettyén, hogy bevételt és támogatást nyerjen céljai megvalósításához. A téli sportok népszerűvé válásával sí- és szánkópályákat alakítottak ki a Mecseken.³⁴⁴ A tagság összetétele rendkívül színes volt: iparosok, kereskedők, bankárok, papok alkották, de a második világháború idején sok tanuló (középiskolások, egyetemisták), katona és munkás is csatlakozott a szervezethez.³⁴⁵

³⁴¹ Tímár, 2000. 476.

³⁴²MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

³⁴³MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

³⁴⁴ B. Horváth, 1993. 147.

³⁴⁵ B. Horváth, 1993. 154.

A város másik természetjáró egyesülete az 1911-ben alakult Természetbarátok Turista Egyesületének pécsi fiókja volt.³⁴⁶ Tagjai közé leginkább a szervezett munkásságot várták, célul pedig a munkásság egészséges életmódjának kialakítását tűzték ki.³⁴⁷ A tagok az egyesület által szervezett belföldi és külföldi társas utazásokon vehettek részt, valamint megfelelő eszközök biztosításával hódolhattak a téli sportoknak. A Mecsek Egyesülettel közösen ápolták a Mecsek kiránduló útvonalait.³⁴⁸ Számos kisebb mulatságot tartottak tavasszal és nyáron a várostól távolabb eső tisztásokon. A zenés-táncos alkalmakon többnyire maguk a tagok vagy egy zeneegyesület tagjai szolgáltatták a zenét.

Rengeteg sportkör volt a városban. A Pécsi Atlétikai Club még 1886-ban jött létre.³⁴⁹ Tagjai között voltak egyaránt munkások és tisztviselők. Az egyesület több sportággal foglalkozott, de legeredményesebb szakosztálya az atlétika volt. A szervezeten belül lehetőség volt a birkózó, a labdarugó, a tenisz, az úszó, a vívó, a vízilabda és a torna szakosztályokhoz csatlakozni.³⁵⁰ A Pécsi Sport Club 1911-ben³⁵¹ alakult, tagságát kisüzemek dolgozói, kereskedősegédek, pincérek és más alkalmazottak alkották. A szervezet sokoldalúan foglalkozott sporttal; itt jött létre a város első boxszakosztálya, valamint kísérleteztek a kézilabda bevezetésével, amelyet azonban nem tudtak meghonosítani.³⁵² 1919-ben alakult meg a Pécsi Vasutas Sport Club.³⁵³ A Hun utcában (ma Verseny utca) társadalmi összefogással saját sporttelepet létesítettek, az egyesületet és a sportlétesítményeit a MÁV támogatta.³⁵⁴

A két háború között Pécsen rendkívül aktív és fejlett zenei élet zajlott. A zenei egyesületek nemcsak a kulturális életben töltöttek be fontos szerepet, hanem meghatározóak voltak a pécsi társaséletben is. Saját helyiséggel nemigen rendelkeztek, a városi iskolák tantermeiben vagy az üzemek kulturális tereiben próbáltak. A zenei élet nagy hátránya volt, hogy nem volt megfelelő koncertterem. Az egyesületek általában más egyesületek székházaiban, a Pannónia dísztermében vagy a színházban léptek fel.

³⁴⁶ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

³⁴⁷ Kővágó, 1984. 30.

³⁴⁸ *Dunántúl*, 1929. június 13. 4.

³⁴⁹ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

³⁵⁰ Csernus, 1987. 360–362.

³⁵¹ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

³⁵² Csernus, 1987. 363–364.

³⁵³ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

³⁵⁴ Csernus, 1987. 367.

1929-ben a m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter kérésére felmérték a város zenei életét. E szerint kilenc zenekar működött a városban: a Pécsi Zenekedvelők Egyesülete, a Pécsi Önkéntes Tűzoltó Egyesület zenekara, a Keresztény Munkásifjak Cserkészzenekara, a Zsolnay gyári munkás zenekar, a Veterán egyesület, a Leventék és a Foederatio Emerikana zenekara. A Pécsi Zenekedvelők Egyesületét leszámítva, mind valamely másik egyesülethez tartozott és annak alapszabályai szerint működött.³⁵⁵

A városban működött még tizenkét dalárda, amelyből hét jelezte, hogy tagja az Országos Magyar Dalszövetségnek. A legnagyobb presztízzsel a Pécsi Dalárda rendelkezett, amely 1925-ben királydíjat is nyert. A dalárda először 1847-ben, majd véglegesen 1862-ben alakult meg. Tagjai zömmel köz- és magántisztviselők voltak. Próbáikat hetente kétszer tartották az egyik állami elemi iskolában. Évente 4-5 hangversenyt tartottak hangversenyteremben vagy a színházban, illetve felléptek városi rendezvényeken is.³⁵⁶

A Pécsi Dalárdához hasonló megbecsültségű volt a Pécsi Polgári Daloskör. A dalkör 1884-ben alakult, a felmérés idején 130 fős tagsággal rendelkezett, amelyből 38 fő volt működő tag. Közülük négyen tisztviselőként dolgoztak, a többiek iparban és kereskedelemben helyezkedtek el. A tagok a Mária utcai leányiskolában próbáltak és évente kétszer tartottak nagyobb hangversenyt a színházban. A közönségük nagy részét – a tagság összetétele miatt – a helyi iparosok tették ki.³⁵⁷ Repertoárjuk nagy részét klasszikus és magyar dalok tették ki, utóbbi népszerűsítése az egyesületi céljaik között is meghatározó volt.³⁵⁸

Mind a Pécsi Dalárda, mind a Pécsi Polgári Daloskör rendkívül népszerű volt a pécsiek körében. A Nőegylet, a Mecsek Egyesület és a többi polgári kötődésű egyesület rendezvényein, műsoros estélyein rendszeres vendégnek számítottak. Szervezőként is jelentős munkát végeztek. A századfordulótól kezdve gyakran rendeztek a tömegeknek népünnepélyt a Tettyén.

A pécsi zenei élethez sorolandó a Pécsi Postatisztviselők Dalárdája, a MÁV Ébredés Dalkör, a Pécsi Bőrgyári Dalárda, a Pécsi Gutenberg Dalkör, a Pécsi Munkásképző Dalárda, a Pécsbányatelepi Turul Dalárda, valamint a Pécsi

³⁵⁵MNL BaML IV. 1407. 15899/1929

³⁵⁶MNL BaML IV. 1407. 15899/1929

³⁵⁷MNL BaML IV. 1407. 15899/1929

³⁵⁸ MNL BaML IV.1407 e-127-1940.

Angsztergyári Dalkör, a M. kir. Dohánygyári Dalkör, a Pécsi Katolikus Legényegylet Dalárdája és a Pécsi Helyőrségi Altiszti Dalkör. Tagjaik elsősorban az alkalmazotti és munkásrétegből kerültek ki.³⁵⁹ A munkás dalegyesületek nagy számát valószínűleg annak lehetett köszönni, hogy az 1920-as évek második felében a hatóságok betiltottak több munkás sportkört, eszperantista egyesületet, valamint korlátozták az irodalmi estjeik programját is, így a munkások a zenés produkciók felé fordultak. Tevékenységüket a hatóságok így is ellenőrizték.³⁶⁰ A különféle dalárdák repertoárja függött a szervezetek szociokulturális környezetétől. Egyesek a munkásmozgalmi, mások az irredenta műveket preferálták.³⁶¹

A pécsi zenei egyesületek nyilvános szereplései révén produkcióikat a városi lakosság szélesebb köre élvezhette. Mivel a zene minden műsoros estélynek elengedhetetlen része volt, így a zenei egyesületek megannyi más szervezettel kerültek kapcsolatba munkájuk során. Az együttműködést sok esetben meghatározta a közös világnézet vagy az azonos társadalmi körökhöz való tartozás.

*

Az egyesületek, noha némelyik folyamatosan súrolta vagy akár át is lépte a határokat, alapvetően igyekeztek legális keretek között működni, tevékenységükkel pedig megfelelni az állami elvárásoknak. Műsoros, valamint zenés-táncos rendezvényeiken elsőbbséget élveztek a keresztény-nemzeti diskurzus keretébe illeszkedő elemek, különösen az elit csoportok esetében. A saját egyesületi helyiség lehetőséget biztosított a kulturális autonómiára, viszont Pécsen kevés ellenzéki szervezet rendelkezett magántulajdonú ingatlannal. Számukra elsősorban a lakó- vagy munkahelyhez közeli vendéglátóhelyek nyújtottak hajlékot. A helyválasztás függött a csoport társadalmi státuszától, hisz minél előkelőbbnek számított a társaság, annál előkelőbb vendéglátóhelyben tarthatták közgyűléseiket és rendezvényeiket.

Az egyesületi székház megléte egyfajta státuszjegynek és kiváltságnak számított. A saját ingatlan egyben gazdasági tőke és autonómiát biztosító eszköz volt. A saját helyiséggel rendelkező egyesületek bérbe adhatták termeiket, a bevételből biztosították a működésüket. Ráadásul nem kellett attól tartaniuk, hogy az általuk használt épületet egyik napról a másikra elveszíthetik. Az anyagi

³⁵⁹MNL BaML IV. 1407. 15899/1929

³⁶⁰Szita, 1985b. 145.

³⁶¹MNL BaML IV. 1407. 15899/1929

függetlenségen felül a saját tér lehetőséget adott arra, hogy az adott kör tagjai olyan jellegű rendezvényeket szervezhessenek, amelyek megfelelnek érdekeiknek. A hatóságok keze általában nem ért el a klubhelyiségek belső termeibe, az emberek itt szabadabb viselkedhettek, mint a nyilvános és félnyilvános terekben.

4. Társasélet és szórakozási formák a két világháború közötti

Pécsett

A társasélet a köz- és a magánélet között helyezkedett el a korszakban. Az egyén a társasélet során egyrészt nyilvános életet élt, amennyiben gondjait otthon hagyta, másrészt magánéletet, amennyiben ezeket a gondokat nem tette közzé.³⁶² A két háború közötti pécsi társasélet és szórakozás a 19. század hagyományából építkezett.³⁶³ Az egyesületi és kaszinói élet, a báli szezonok, a kávéház vagy a korzó a háború után is fontos szerepet tölthettek be a középosztály mindennapi életében. A tradicionális szabadidő-eltöltési szokások mellett, azonban már megjelentek a modernitással és a tömegkultúrával összefüggésbe hozható, új tevékenységek is mint a moziba járás, a rádiózás, a strandolás vagy a szánkózás.

Egy átlagos év az alábbi módon telt a szórakozás tekintetében: az újév utáni első szakasz a farsangi időszak volt, amikor több helyen, általában egyesületek szervezésében farsangi bálakat, zenés-táncos esteket tartottak. Ezt a bőjti időszak követte, amikor nem illett zenés multságokat tartani, a programkínálatok nagy része inkább olyan kulturális rendezvényekre invitálta a közönséget, mint például hangversenyek, színi előadások, felolvasó estek stb. A húsvét után ismét lehetőség volt a nagyobb multságokra, sőt az időjárástól függően egyre több szabadtéri és kertnyitó ünnepélyt tartottak. Az olyan kiránduló egyesületek, mint a Mecsek Egyesület és a Természetbarátok Turista Egyesülete, hétvégeként az erdőbe hívták tagjaikat és az érdeklődőket. Júniusban a Tettyét ellepték a különböző népünnepélyek, néhány kimondottan gyerekeknek szólt, amit azért fontos megemlíteni, mert a gyerekeket ekkoriban nem volt szokás elvinni nyilvános helyekre, mint pl. kávéház, bál, mozi vagy színház, csupán a nekik szóló programokra.³⁶⁴ Pécsett a Stefánia Szövetség³⁶⁵ pécsi fiókja szervezett számukra programokat, például bábelőadásokat.

A nyár látszólag eseménytelen volt. A világháború után a nyaralás – legfőképpen a középosztály körében és afölött – már divatnak számított, sokan

³⁶² Fábri, 2004.

³⁶³ Márfi, 2017. 175–176.

³⁶⁴ A gyerekekről In: *Az Új Idők illemkódexe*. Singer és Wolfer, Bp., 1930. 240.

³⁶⁵ A szövetség 1915-ben alakult, elsődleges célja az anyák és csecsemők védelme volt. Munkájuk három fő irányban haladt: „Az első az anya és csecsemővédelem gondolatának és jelentőségének ismertetése; a második a vonatkozó szakismeretek terjesztése a tudatlanság és a babona leküzdésére; a harmadik a meglazult erkölcsös, vallásos és hazafias gondolkodás erősítése.” (Lásd: Az Országos Stefánia Szövetség 1926. évi működése. In: *Városi Szemle*, 1927. 747-749.)

belföldre utaztak megpihenni és a város kiürült. Az itthon maradt pécsieknek a Madarász strand (későbbi nevén Hullámfürdő), illetve a Balokány fürdő nyújtott kikapcsolódást. Csúpan szeptember második felétől kezdett el újraéledni a város, az egyesületek ismét aktívak lettek, újraindultak a tánciskolák, a kávézók és sörözők ismét programokat kínáltak, a színházak, dalárdák pedig kitűzték az új évad műsorát. December végéig minden héten minimum 2-3 programról számolt be a sajtó. Az első faggyal előkerültek a korcsolyacipők, az első hóval pedig a sílécek és a szánkók. Az évet a szilveszteri ünneplések zárták. Az Apolló és a Park mozi egész évben várta a nézőket, eleinte még némafilmmel, hiszen az első hangosfilmet Magyarországon csak 1929-ben mutatták be.

4.1. A társasági élet szinterei

Az emberek számos helyszínen jöhettek össze társaséletet élni: a parkoktól a kávéházakon át a zártkörű kaszinókig. A szabadtéri és nyilvános helyek a társadalom minden rétege számára elérhetőek voltak, de ki voltak téve az időjárás szeszélyeinek, emiatt csúpan szezonálisan tudták betölteni ezt a fajta szerepüket. A zárt terek és az intézmények ezzel szemben egész évben az emberek rendelkezésére álltak, amennyiben a tulajdonos vagy az üzemeltető nem rendelt el hosszabb szünetet.

A nyilvános terek, mint az utcák, a terek és a közparkok egyik legfontosabb sajátossága, hogy megteremtik a lehetőségét az idegenek és az egymástól merően eltérő emberek találkozására. A nyilvános terek megszületésével párhuzamosan kialakultak azok a szabályok, amelyek megfogalmazták az utcán elvárt viselkedést. Az iránymutatások elsősorban a nemkívánatos interakciók elkerülését szolgáló távolságtartási normákat, a viselkedés stilizáltságát, a reprezentáció szerepét emelték ki.³⁶⁶ A nyilvános tereken zajló társaséletet a visszafogottság jellemezte. A belvárosi utcákon az egyetlen elfogadott szórakozásnak jóformán csak a korzózás számított. Kivételt jelentettek ez alól a vurstlik és a népünnepélyek, amelyek harsánysága és felszabadultsága ellentétes volt a korzózók tartózkodó modorával.

A nyilvánosság egy része – főleg a társasélet – zárt terekbe tevődött át. Egyes helyekhez azonban nem mindenki fért hozzá. Az olyan intézmények, mint a kaszinók vagy egyes egyesületi helyek, csúpan egy zárt kör részére voltak

³⁶⁶ Sziujártó, 2010. 57–58.

fenntartva, a tagságon és a hozzátartozóin kívül mások nem vehették igénybe ezeket a tereket és szolgáltatásait, emiatt a közönségük is ritkán változott. Jóval változatosabb képet mutattak viszont a félnyilvános terek, ahol a széles értelemben vett társasélet zajlott.

A félnyilvános terekre jellemző, hogy az utcától és más közterülettől elzártak és a területükön többnyire valamilyen fizetős szolgáltatást lehet igénybe venni. Ilyenek voltak a 20. század első felében a különböző vendéglátóhelyek – kávéházak, kávémérések, vendéglők, cukrászdák, kocsmák, szállodák, fogadók –, illetve a városi strandok, színházak, hangversenytermek és mozik. Az egyén félnyilvános terekhez való hozzáférését részben az anyagi helyzete határozta meg, részben a társadalmi identitása, hiszen a különböző társadalmi helyzetű, foglalkozású, felekezetű stb. csoportoknak megvoltak a saját törzshelyei. Ez a fajta elkülönülés főleg a vendéglátás színterein volt tetten érhető, hiszen míg például strandból és moziból egy-egy vidéki városban egy vagy kettő volt, addig a különböző vendéglátó egységből jóval nagyobb volt a választék.

Pécsett a társasélet, különösképpen a szórakozás és a szórakoztatás helyszínei, a belvárosban, a Széchenyi tértől keletre, a Király utca mentén sűrűsödtek. Az 1921 és 1941 között kiadott pécsi címtárak alapján a társasélet legtipikusabb intézményei – kávéház, étterem, cukrászda – a központban működtek. Kisebb vendéglők és kocsmák a külvárosokban is megtalálhatóak voltak, de jóval kevesebb volt belőlük, mint a centrumban.³⁶⁷

4.2. Kávéházak

A 19. század második és a 20. század első felében a kávéház a társasélet egyik legjellegzetesebb intézménye volt az európai kontinens fővárosaiban és nagyvárosaiban egyaránt. Ezekhez kizárólag azok fértek hozzá, akik rendelkeztek kellő szabadidővel és fizettek a használatért.³⁶⁸ Ez viszont nem jelentett valamiféle szigorú vagyoni cenzust, a különböző színvonalú kávéházakban egy csésze fekete kávé elfogyasztása sem a századforduló környékén, sem a vizsgált korszak végén nem számított hatalmas kiadásnak, bár a napi szintű kávéházi időtöltés ekkor is csak

³⁶⁷ Pécs-Baranyai Címtár, 1928. 45-52.; 226; 244., 247.; 271-272.

³⁶⁸ Gyáni, 1999. 85.

egy szűk réteg kiváltsága lehetett.³⁶⁹ Az idelátogatók összetétele – a kávéház intézményének befogadó volta miatt – mégis rendkívül vegyesnek számított. Ez részben a vendégek társadalmi státuszáról, részben a korszak újdonságaihoz való viszonyulásról árulkodik, hiszen ez utóbbiak (pl. mozgófilm, telefon, zene, tánc stb.) mindig gyorsan megjelentek a kávéház falai között. A Horthy-korszak politikája viszont bizonyos esetekben nem támogatta, hogy a kávéházak integrálják a technikai és kulturális novumokat, mivel nem volt lehetősége a félnyilvános terek közvetlen ellenőrzésére. A háború utáni általános gazdasági válság, továbbá a különböző szabályozások profiltisztításra kényszerítették a kávéházakat, melyeknek új, beszűkülő keretek között kellett lendíteniük a forgalmukon. Jelen fejezet azt vizsgálja, hogy a két háború közötti pécsi kávéházak hogyan élték túl a háborút és a szerb megszállást követő regressziót, és hogyan tudtak reagálni az új politikai rezsim elvárásaira. Mindenekelőtt viszont szükséges kitérni a korszak kávéiparának legfőbb jellemzőire és fordulópontjaira.

4.2.1. A kávéipar főbb jellemzői

Kávéházak eleinte a városi csomópontokban nyíltak, városkapuk, hídfők, piacok közelében.³⁷⁰ A 20. század elejére a legtöbb város főterén vagy korzóján már üzemeltek.³⁷¹ Jellemzően azoknak a piacoknak a helyén épültek, amelyeket ekkorra már felszámoltak vagy áthelyeztek.³⁷² Ez történt Pécs esetében is.³⁷³ Annyi bizonyos, hogy a 19. század végétől sok esetben tudatosan terveztek kávéházi helyiségeket az útkereszteződéseknél álló bérházak földszintjére. Az utcakép tudatos alakítása érdekében a kávéház főbejárata általában az építészeti díszelemekkel is kiemelt sarokrészen helyezkedett el. Kezdetben a saroktelek mellékutca felé néző oldalán helyezték el a biliárdtermet, amely később általában

³⁶⁹ 1892-ben Kóbor Tamás szerint a kávéház egy mindenki által hozzáférhető intézmény: „hiszen a legocsmányabb kávéházban is tíz krajcár az ára a fekete kávénak, és a legelegánsabban sem drágább tizenhat krajcárnál”. (Kóbor Tamás: Budapest a kávéházban. *Budapesti Negyed*, 1999/23.54.) 1939 novemberében egy csésze fekete kávé 70 fillér a budapesti nagykörúti kávéházakban. (*Az Est*, 1939. november 9. 5.) 1938-ban egy gyáripari munkás évente keresett 1200 pengőt, a havi átlag kereset ekkor 200 Pengő alatt volt. (L. Nagy, 1995. 362.)

³⁷⁰ Saly, 2004. 39.

³⁷¹ Gyarmati, 2000. 107.

³⁷² Kosárhó, 2007. 4.

³⁷³ Hantos, 1940. 49–52. vö. Erdősi, 1968. 38–39. Erdősi a megnövekedő vasúti forgalommal, illetve a Siklósi úttól a piacra érkezők számának növekedésével indokolja, hogy a századfordulón új vendéglátó gócpont alakult ki a Siklósi út és a Rákóczi út kereszteződésénél.

az alagsorba került.³⁷⁴ 1900 és 1923 között Budapesten szabályozták a kávéház méreteit és elhelyezkedését is. Ennek értelmében a kávéház az utcaszinttel egy magasságba került, továbbá legalább négyméteres belmagassággal és minimum 150 m²-es alapterülettel kellett rendelkeznie. Ezek a megkötések az első világháborút követően tarthatatlanná váltak, viszont továbbra is jellemző volt a nagy alapterület.³⁷⁵ Az ún. *café-restaurant*³⁷⁶ típusú vendéglátóhelyek elterjedése a korábbi, viszonylag egységes L-alakú kávéházi tér felosztásához vezetett, anélkül, hogy élesen elhatárolták volna egymástól a kávézó és az étkező vendégek számára fenntartott asztalokat. Főétkezések idején, ha kellett, néhány órára minden asztalnál fehér abrosszal terítettek, majd a kávézó részben beszédtek a fehér terítéket, s így visszaállt az eredeti rend.³⁷⁷ A kávézó rész a nyüzsgőbb utcaszakasz felé nézett, hiszen az italok fogyasztása – az ebédtől vagy a vacsorától eltérően – kevésbé kötődött fix időponthoz. Ez a fajta „időtlenység” fontos tényezőnek számított a betérő vendégek számára: a különböző napszakokban mást és mást nyújtott a kávéház.³⁷⁸ A hatalmas, kirakatszerű, utcára néző ablakok kettős funkcióval bírtak: kifejezték az utcai nyilvánosság iránti nyitottságot, ugyanakkor alkalmasak voltak arra, hogy a kávézó közönség passzívan, belülről szemlélje a városi központok külső forgatagát.³⁷⁹ A kávéházak népszerűségének oka inkább abban rejlett, hogy a tér egyszerre volt alkalmas találkozó-, munka- és szórakozóhelynek. Az enteriőr kialakítása, valamint a berendezés stílusa is ezt tükrözte. A Thonet székek, a tükrök, a márványasztalok, újságtartók és a falak mentén, vagy a pillérek körül elhelyezett plüss-, illetve bőrpamlagok a kávéházak állandó alkotóelemeiként egyszerre szolgálták a kényelmet és az ideiglenes luxusérzetet. A belső tér és a berendezés díszítése változatos volt. A korai kávéházak még *biedermeier* vagy *klasszicista* stílusban pompáztak, a századfordulón viszont divatba jöttek a *szecessziós* és *orientalista* jegyeket felmutató enteriőrök, a két háború között pedig a *Bauhaus* és

³⁷⁴ Grasl, 2002. 33.

³⁷⁵ Zeke, 2015. 106.

³⁷⁶ „*A café-restaurant [...] olyan kávéház, amelyben nemcsak kávéházi fogyasztási cikkeket: tejet, tejtermékeket, tejes italokat és ételeket, szeszes italokat (italmérési engedéllyel), hideg és meleg hentesárut és hideg húsételeket szolgáltatnak, hanem meleg ételeket is. A kávéházi üzem ilyen kiterjesztése a vendéglős-ipar részéről kifogás tárgya. Jogszábaik értelmében mind a kávéházi, mind a vendéglői ipar iparendély alapján gyakorolható, képzéshez kötött ipar és mint rokon iparokat a képzés külön igazolása nélkül lehet őket együtt gyakorolni.*” (Új Idők Lexikona, 5–6. kötet. Bp., 1937. 1205.)

³⁷⁷ Grasl, 2002. 33.

³⁷⁸ Szántó, 2002. 89–90.

³⁷⁹ Gyáni, 1999. 87.

az Art Deco hagyott nyomott a legnépszerűbb helyek belső kialakításán.³⁸⁰ Noha a kávéházak külső és belső jegyei mutattak egyfajta egységességet, ezek – nagyon rövid időt leszámítva – nem voltak kötöttek. Kialakításukban inkább a hagyományok és a funkciók játszottak szerepet, a belső tér pedig elsősorban a korszak művészeti irányait tükrözte.

Lényegében törvény szabályozta, hogy mi tekinthető kávéháznak, melynek nyitása és üzemeltetése iparendély alapján gyakorolható, képezéshez volt kötve az 1922. évi ipartörvény óta:³⁸¹ „*Kávéháznak olyan üzletet kell tekinteni, amelyben kávé, csokoládé, kakaó, tejet, tejtermékeket, tejbefőttet, sajtot, teát, csaját,*³⁸² *fagylaltot, jegeskávé, tojást és ebből készült ételeket, hideg és meleg hentesárút (sonkát, felvágottat, kolbászt), egyéb hideg húsételeket, valamint konzervféléket, gyümölcsöt, mézet, üdítő italokat és a felsorolt cikkekkel fogyasztani szokott cukrász- és péksüteményeket szolgáltatnak ki, és amelyekben legalább egy tekeasztal állandóan a közönség rendelkezésére áll.*”³⁸³ Az alapkeretet minden olyan egységnek be kellett tartania, amelynek működtetéséhez kávéházi iparendélyhez volt szükség. A legtöbb kávéház a fentiekén kívül más szolgáltatásokat is nyújtott. Ezeket feltételezhetően a közönség igényeire szabták, hogy fenntartsák az állandó forgalmat. Ilyenek voltak a különböző kávéházi játékok (például a kártya, a dominó, a sakk és a biliárd), de az – elsősorban esti szórakozást jelentő – élőzene is. Egyes kávéházak melegkonyhás vendéglőüzemet is fenntartottak, így nem csupán a törvényileg előírt ételeket szolgálhatták fel, hanem akár ebédet és vacsorát is. A kávéház legismertebb szolgáltatása, az újságtartás, inkább kialakult szokás volt, mint követelmény (továbbá a két háború között a telefonszolgálat is általánossá vált).³⁸⁴ Ezeket a plusz szolgáltatásokat a legtöbb helyen el lehetett érni, viszont nem feltétlenül egyenlő arányban, így különböző kávéházi típusok alakulhattak ki.

A 20. század első évtizedétől kezdve igen jellemzőek voltak a németes, fényűző szalonokra emlékeztető Kaffé-Konditorei-ek – azaz a bécsi típusú

³⁸⁰ Pap, 2002. 58–75.

³⁸¹ Madzsar, 1928. 354.

³⁸² A csája egy meleg cukros alkoholos ital, amelynek az alapja az erős orosz fekete tea, illetve valamilyen pálinkaszármazék vagy likőrféle. (Lásd: *Új Idők*, 1926/37. 315.)

³⁸³ A m. kir. kereskedelemügyi miniszternek 1923. évi 78.000. számú rendelete, az 1884: XVII. törvénycikkbe iktatott ipartörvény módosításáról szóló 1922: XII. törvénycikk végrehajtásáról. 130 §.

³⁸⁴ Tolnai *Új Világlexikona* 8., Bp., 1927. 167.

nagykávéházak, amelyek újságot tartottak és a kávé mellé péksüteményt, tortákat szolgáltak fel³⁸⁵ –, az ebédet és vacsorát biztosító café restaurantok, valamint népszerűvé váltak a zenés kávéházak is, melyek cigány-, s kuriózumként női zenekarokkal csábították a vendégeket, és nem siették el a zárórát sem. A századelőn szintén a kávéházak közé sorolták a kávé mellé műsorral és italokkal is szolgáló intézményeket, lényegében a kabarék és az orfeumok elődeit. A második világháború előestéjén az éjszakai élet fénypontjaiként tűntek fel az amerikai jellegű café bárók.³⁸⁶ A félig kávéházra, félig mulatóhelyre emlékeztető intézményekben a zenekar mellett – elsősorban női – artisták szórakoztatták a közönséget, továbbá helyiségekben lehetővé tették a táncot is.³⁸⁷

A kávéházak mellett léteztek ún. kávémérések is. Ezek a kávéházzal ellentétben nem tarthattak teke- vagy biliárdasztalt,³⁸⁸ illetve kártyát és más játékot, továbbá tilos volt zenélni,³⁸⁹ valamint a működtetésükhöz nem volt szükség ipari képesítésre, csupán iparendélyre.³⁹⁰ A kávémérésekhez köthető ipari tevékenységek gyakorlása csupán a bejelentési kötelezettségtől függött, az üzemeltetőknek nem kellett ipartestülethez csatlakozniuk, és az ipartársulatokba is csak önkéntes alapon léptek be.³⁹¹ Emiatt nehéz megállapítani, hogy pontosan milyen létszámban és módon működtek kávémérések az országban. Annyi bizonyos, hogy a kávéházakhoz képest kisebb alapterülettel és puritánabb belső térkialakítással rendelkeztek, és jóval kevesebbszer jelentek meg a korabeli hírlap- és szépirodalomban, mint a kávéházak, holott ital- és életkínálatuk – a törvényi szabályozás miatt – ugyanaz volt.³⁹² A kávémérések nyitva tartását a

³⁸⁵ Grafe – Bollerey, 2007. 16–17.

³⁸⁶ Varga, 1996. 69–70.

³⁸⁷ A zenés-kávéházaknak, illetve a mulatóhelyeknek emiatt komoly konkurenciát jelentett ez a típusú intézmény. (A Budapesti Kávésok Ipartestületének Taggyűlése. *Magyar Országos Tudósító*, 1934. január 29.)

³⁸⁸ A m. kir. kereskedelemügyi miniszternek 1923. évi 78.000. számú rendelete, az 1884: XVII. törvénycikkbe iktatott ipartörvény módosításáról szóló 1922: XII. törvénycikk végrehajtásáról. 130 §.

³⁸⁹ *Magyar Közigazgatás*, 1930. szeptember 7. 5.

³⁹⁰ 1922. évi XII. törvénycikk az 1884. évi XVII. törvénycikkbe iktatott ipartörvény módosításáról

³⁹¹ Zeke, 2015. 92.

³⁹² 1940-ben a háborús helyzetre való tekintettel korlátozták a kávéházakban és a kávémérésekben a hús- és húsneműek felszolgálatát: „Kávéházakban és kávémérésekben egytál ételes napon (bizonyos napokon csupán egytálételeket lehet felszolgálni a nyilvános étkező helyeken) az egész napon át húsételként csak kétféle húsételt: sonkát és egy tálon kétféle felvágottat szabad kiszolgáltatni.” (A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszternek 119.646/1940. K. K. M. számú rendelete. A vendéglőkben, kifőzésekben, korcsmákban, kávéházakban és kávémérésekben kiszolgáltatható ételek korlátozása.) 1942-ben a kávémérések – a kávé- és tejellátás akadozása miatt – levest is szolgálhattak fel, de legfeljebb csak kétfélét. További megkötés volt, hogy csak rántottlevest, továbbá rántással készült bab-, borsó-, lencse-, burgonya-, paradicsom- vagy más főzeléklevest

törvényhatóságok és a rendezett tanácsú városok – a helyi viszonyokat figyelembe véve – szabályrendeletben határozhatták meg, az általános elveknek megfelelően, melyek betartásának ellenőrzése a kereskedelemügyi miniszter, valamint az egyéb érdekelt miniszterek hatáskörébe tartozott.³⁹³ Ennek értelmében a különböző településeken más és más lehetett a zárórája az egyes kávésméréseknek. A kávéházakénál rövidebb nyitvatartási idő elve nem sérülhetett, ez főleg a zárórakülönbségekben figyelhető meg.³⁹⁴ A kávémérések reggeli nyitása³⁹⁵ hasonló volt a kávéházakéhoz, a kínálat egyezése miatt így inkább reggelizőhelynek lehettek alkalmasabbak, az árak pedig alacsonyabbak voltak a kávéházakhoz képest,³⁹⁶ emiatt az állandó klienskör az alsóbb osztályokból és a diákokból került ki.³⁹⁷ Kávémérések a városok központjaiban és külsőbb területein egyaránt működtek. Az üzemeltetés költségei csekélyebbek voltak, mint a kávéházak esetében. A kisebb alapterületből és a nem kötelező utcaszinti elhelyezésből adódó olcsóbb bérleti díj, a kevésbé díszes berendezés, valamint a kislétszámú és zömmel alacsonyan fizetett női személyzet foglalkoztatása lehetővé tette, hogy a kisebb tőkével rendelkezők is önálló egzisztenciát teremthessenek.³⁹⁸ Valószínűleg ebből következett, hogy a kávémérések tulajdonosai között egyenlő arányban fordultak elő férfiak és nők, hiszen utóbbiak gazdasági teljesítőképessége a korszakban alacsonyabb volt. Ezzel szemben a kávéházak tulajdonosai között mérsékelt a nők száma, többségük özvegyi jogon jutott hozzá a helyekhez.³⁹⁹

lehetett készíteni. A levesbe azonban aprólékhúst, csülköt, oldalast, kolbászt vagy egyéb húst, illetve gombócot, galuskát, csipetkét, tarhonyát vagy egyéb szárított tésztaféléket tilos volt rakni. (A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 1942. évi 27.600. K. K. M. számú rendelete, kávémérésekben leves kiszolgáltatásának megengedéséről.) A kávéházaknál ezt nem vezették be. A Budapesti Kávésok Ipartestületének véleménye szerint nem volt rá szükség, hiszen elegendő kávékészlet állt rendelkezésre a kávémérésekkel ellentétben. (*Pesti Hírlap*, 1942. január 21. 6.) Vendéglőüzemet tartó kávéházak már korábban is szolgálhattak fel levest.

³⁹³ 1922. évi XII. törvénycikk az 1884. évi XVII. törvénycikkbe iktatott ipartörvény módosításáról

³⁹⁴ 1925. december 1-től a kávéházak országosan hajnali 3-ig tarthattak nyitva. (A m. kir. belügyminiszternek 225.724/1925. B. M. számú körrendelete. A kávéházak zárórájának újabb megállapítása.) A kávéméréseket este 9 és 11 között kellett bezárni. (Lásd: *Rendőrségi Zsebkönyv*, 1929. 704.; *A budapesti m. kir. államrendőrség hivatalainak útmutatója. Az utca rendje*, 1936. 63.)

³⁹⁵ Budapesten a kávémérések már reggel 3-tól kinyithattak. (Lásd: *Rendőrségi Zsebkönyv*, 1929. 704.; *A budapesti m. kir. államrendőrség hivatalainak útmutatója. Az utca rendje*, 1936. 63.) Péccsett este 10-kor zártak és reggel 5 órakor nyithattak a kávéházakkal egyidőben. (MNL BaML IV.1418.58-4. Szabályrendelet a fogadók, szállodák, vendéglők, kávémérések nyitva és rendtartásáról)

³⁹⁶ 1922-ben Budapesten egy tejeskávé ára a kávéházakban 28-, míg a kávémérésekben 20 korona körül alakult. (*Beliügyi Közlöny*, 1922/47. 2144.)

³⁹⁷ Gyarmati, 2003. 26.

³⁹⁸ Zeke, 2015. 103–106.

³⁹⁹ Nagy, 1996. 107–109.

Ár és funkció tekintetében a kávémérések számára csupán az 1930-as évektől megjelenő eszpresszók jelentettek konkurenciát, amelyek olcsók voltak, valamint modern kávégépeikkel, illetve gyorsan fogyasztható szendvicseikkel és salátáikkal gyors kiszolgálást is ígértek.⁴⁰⁰ Az eszpresszóknak a kávéházakkal és kávémérésekkel szembeni sajátsága abban rejlett, hogy a kiszolgálás és a fogyasztás is a pultnál történt.⁴⁰¹ Berendezésük többnyire egy felszolgáló asztalból vagy pultból, egy vagy kettő eszpresszó berendezésből, néhány asztalból és székből állt. Alapterületük még a kávéméréseknél is kisebb volt, viszont modern kinézetük miatt a kiskeresetű társadalmi csoportoknál módosabb vendégekört is vonzották.⁴⁰² A kávéházakhoz hasonlóan a forgalmasabb szakaszokon nyílt üzletek főleg a belváros képét alakították át.⁴⁰³ A gyorsuló, modern, nagyvárosi igényeket ez a fajta intézménytípus hatékonyabban használta ki, Budapesten az évtized végén „gombamódra szaporodtak” az eszpresszók.⁴⁰⁴ Arculatuk és a városon belül elfoglalt pozícióik alapján arra lehet következtetni, hogy – noha árban szinte bármely társadalmi csoport számára elérhetőek voltak, mégis – a nívósabb közönség igényeire igyekeztek reagálni.

Az eszpresszó új, harmadik típusú kávé intézményként megbolygatta a korábbi kávé hierarchiát. A kávémérések „beszorultak” a két intézménytípus közé: bár törekedtek rá, de a jogi korlátozások miatt nem válhattak kávéházzá, az eszpresszók modernizációs kihívásaival pedig az alapvetően családi hangulat miatt nem tudták felvenni a versenyt.⁴⁰⁵ A budapesti sajtó sokat foglalkozott az új jelenségnek számító eszpresszókkal és az ezzel összefüggő feszültségekkel a kávéosok között, a vidéki városokban azonban nem szenteltek sok figyelmet a témának. Utóbbiak beszámoltak az elsősorban cukrászdákban vagy falatozóokban üzembe helyezett kávégépekről, az eszpresszókat pedig valamiféle budapesti jelenségnek tartották.⁴⁰⁶ A híradások mellett a statisztikák is hiányosak: mivel az

⁴⁰⁰ Zeke, 2015. 92.

⁴⁰¹ Zeke, 2015. 97.

⁴⁰² Zeke, 2015. 111.

⁴⁰³ „[M]a [...] jóformán minden jobb kávéház vagy vendéglő szomszédságában van egy privilégizált kávé mérés, kifőzés, vagy ha jobban tetszik »espresso« kávé mérés.” (Budapesti kávéosok beadványa a közellátási miniszternek az 1942-es tejrrendelet kapcsán. Idézi Zeke, 2015. 101.)

⁴⁰⁴ Zeke, 2015. 100.

⁴⁰⁵ Zeke, 2015. 97–98.

⁴⁰⁶ Pécssett 1937-ben helyezték üzembe az első eszpresszó gépet a Széchenyi cukrászdában (*Pécsi Napló*, 1937. december 5. 13.). Miskolcon 1940-ben nyílt meg az első eszpresszó a színházban (*Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1940. október 6. 4.). Debreczenben 1941-ben (*Debreczeni*

eszpresszók nyitásához elegendő volt kávémérési iparendélyt kérni, és sokuk kifőző iparendéllyel is rendelkezett,⁴⁰⁷ nehéz megállapítani, hogy Budapesten kívül hány egység működött. A kevésbé nyüzsgő, a konvenciókhoz jobban ragaszkodó vidéki városokban a társadalomnak valószínűleg nem volt akkora igénye az eszpresszókra, hiszen a budapesti típusú eszpresszók közel egy évtizedes késéssel, nagyjából a háború ideje alatt jelentek meg csak nagyobb számban.

A kávémérések helyzete tehát a korszakban sokkal stabilabban alakult Budapesten kívül, viszont a fővárosban sem kellett teljesen eltemetni őket. Ehhez jelentősen hozzájárult az 1942-es tejrendelet is: *„Vendéglőkben, kávéházakban, pensiókban, cukrászdákban, eszpresszóban, egyéb vendéglátó ipari üzemekben – a kávémérések és a kifőzések kivételével – tejet, tejes ételeket és tejjel készült italokat (tejes kávé, csokoládé, aludttej, joghurt, tejbedara, tejberizs, valamint a tej mennyiség tekintetében lényegében hasonló összetételű más tejes ételek és italok) kiszolgáltatni nem szabad. Kávémérések és kifőzések részére a polgármester által kiutalható tej mennyisége a napi tejfelhozatal öt százalékát nem haladhatja meg.”*⁴⁰⁸ A rendelet a fővárost érintette közvetlenül, de más településen is bevezethették, amennyiben a helyi vezetés szükségesnek tartotta azt.⁴⁰⁹ A rendelettel egyetértők szociális okokra hivatkoztak: *„A rendelet szociális és elsősorban a kisemberek érdekeit szolgálja. Cukrászdák, kávéházak, éttermek, espressok és egyéb többé-kevésbé luxushelynek minősíthető üzem ugyanis indexre került – a kávémérések és kifőzések ellenben nem. Sokan vannak a milliós fővárosban, akiknek esetleg vacsorájuk, – ha nem éppen ebédjük, – az a bögre kávé, amelyet a filléres étkezőüzemek szolgáltak fel eddig nekik. A kávé mérés és étkezde tehát kivétel: szemben a nyugodt üldögélésre, újságolvasásra, randevúztatásra és egyéb – más időkben kétségtelenül normális mindennapi szórakozásra berendezett villogó tükrös, neonfényes, plüspamlagos helyiségekkel.”*⁴¹⁰

Újság – Hajdúföld, 1941. április 6. 7.), Szekszárdon 1943-ban nyílt hasonló hely (*Tolnamegyei Újság*, 1943. augusztus 25. 3.).

⁴⁰⁷ Zeke, 2015. 97.

⁴⁰⁸ *Belügyi Közlöny*, 1942/22. 982–983.

⁴⁰⁹ *„A kormányrendelet keretrendelet, amely felhatalmazást ad a közellátási miniszter részére a tej és a tejtermékek forgalmának felhasználásának (feldolgozásának) szabályozására, a készletek bejelentésének elrendelésére és igénybevételére. A közellátási miniszteri rendelet pedig a kormányrendeletben kapott felhatalmazás egy részének végrehajtásaképpen [sic!] a Budapest területén elsősorban tejellátásra igényjogosultak tejszükségletének kielégítéséről gondoskodik.”* (*Tejgazdasági Szemle*, 1942. május 31. 1.)

⁴¹⁰ *Esti Újság*, 1942. május 16. 4.

A felháborodott budapesti kávéházasok és eszpresszósok úgy próbálták meg kijátszani a rendeletet, hogy kávéméréssé válnak.⁴¹¹ Az eszpresszósok többnyire rendelkeztek kávémérési engedéllyel, így számukra nem okozhatott problémát a jogi kiskapu kijátszása, egyszerűen átírhatták a tábláikat. A kávéházat működtetőknek annál nagyobb gondot okozott a rendelet: forgalmuk az 1942. év második felében kimutathatóan csökkent.⁴¹² A Budapesti Kávés Ipartestület tárgyalásokat kezdeményezett az illetékesekkel, amelyek sikerrel jártak, hiszen egy évvel később revideálták a tejrendeletet. Szász Lajos közellátási miniszter így nyilatkozott a sajtónak: *„Az elmúlt év tavaszán kiadott tejrendelet eltiltotta a kávéházakban, vendéglőkben, cukrászdákban a tej és tejes ételek kiszolgáltatását. A kávémérések és kifőzések azonban továbbra is szolgáltatathattak ki tejet és tejes ételeket. Ha megadtuk a lehetőséget a kávémérések tejellátására, az egyenlő elbánás elve alapján biztosítanunk kell a kávéházak tejellátását is. Ezért legutóbb úgy intézkedtem, hogy a napi felhozatal 5%-a, amely eddig a kávémérések és kifőzők rendelkezésére állt, a jövőben a kávémérések és a kávéházak között kerüljön szétosztásra.”*⁴¹³ A Budapesti Kávés Ipartestület a sajtón keresztül jelezte a közvéleménynek *„hogy a legutóbbi miniszteri rendelettel a kávéházak részére engedélyezett tejmenyiséget nem abból a készletből fedezi, amely a közszükséglet (betegek, aggok, csecsemők) részére van fenntartva, hanem abból az 5 százalékból, amelyet a közellátásügyi miniszter ipari célokra (kávémérések részére) tartott fenn. Miután az új rendelet a tejes italok és ételek fogyasztását a délutáni órákban eltiltotta, a rendelkezésre álló 5 százalékból lehetségessé vált a kávéházak délelőtti tejszükségletének fedezése, ami a fővárosba hozott tejmenyiségnek másfél százalékat sem éri el. Ez a rendelkezés tehát semmiképpen sem csorbította a közszükséglet ellátására szolgáló tejmenyiséget, sőt a miniszteri rendelet lehetővé tette azt, hogy a közönségnek az a része, amely háztartást nem vezet, a kávéházban is megkapja reggelijét, ami személyenkint legfeljebb egy deciliter tej fogyasztását jelenti, holott minden tejjegyre legalább három deciliter tejet kell kiszolgáltatni.”*⁴¹⁴

⁴¹¹ Zeke, 2015. 101–102.

⁴¹² *„Az év második felében csak 30 kávéház forgalma emelkedett, viszont 63 kávéháznál forgalomcsökkenés állott be. Az utóbbiak közül 47 kávéháznál a forgalomcsökkenés 25%-ig terjedt.”* (Népszava, 1943. január 20. 8.)

⁴¹³ Pesti Hírlap, 1943. május 20. 3.

⁴¹⁴ Pesti Hírlap, 1943. május 12. 6.

A rendelkezés módosításában valószínűleg közrejátszottak azok a gyakorlatok, amelyek a tiltást követően a kávéházak üzemeltetők és a közönség körében alakultak ki: a kávéások vagy pótolni próbálták a tejet (például mandulatejjel vagy tojássárgájával), vagy megpróbálták kijátszani a rendeletet, esetleg tudomást sem vettek róla.⁴¹⁵ A kávéházi közönség egy része pedig egyszerűen átsétálhatott a legközelebbi kávéházba tejeskávéért.⁴¹⁶ A gyakorlat éppen a rendelet szociális alapját kezdte ki, hiszen a tej nagy része nem azokhoz jutott el, akiknek szánták. Nemcsak arról van szó, hogy sokkal egyszerűbb volt módosítani a tejszabályozást, mint szigorúan betartatni azt, hanem arról is, hogy ezek a problémák – a háborús fenyegetettség fokozódása miatt – egyre kevésbé számítottak fontosnak. 1943 kora tavaszán még felmerült az eszpresszók szabályozásának a kérdése, de a korábbiakhoz képest különösebb változás nem állt be.⁴¹⁷ Az 1944 tavaszán bekövetkező német megszállás, illetve a magyarországi zsidósággal kapcsolatos intézkedések azonban merőben új helyzetet teremtettek, ám ez túlmutat a disszertációban vizsgált időszakon.

4.2.2. *A kávéház társadalma*

A kávéházak fennállásuk során szellemi és testi pihenést, felfrissülést egyaránt kínáltak.⁴¹⁸ Az emberek nem csupán kávézni és beszélgetni jártak ide, hanem enni, szórakozni, az ügyeiket intézni és időnként dolgozni, tehát elsősorban társaséletet élni,⁴¹⁹ illetve újságot olvasni. Ezek a tevékenységek azonban nem voltak egységesen jellemzők a kávéházakra. Egyrészt függött a kávéház típusától, ahogy arról már a fentiekben szó esett, másrészt a napszaktól, harmadrészt pedig az állandó vendégkörétől. Utóbbi kettő ráadásul nem is volt feltétlenül független egymástól, a nap különböző részein más és más típusú társaság dominálhatott ugyanazon a helyen.

Legendák szólnak a kávéházak „eldobott kulcsairól”, azaz arról, hogy nem volt záróra,⁴²⁰ ez azonban nem volt általánosan jellemző, csupán néhány nagyobb

⁴¹⁵ Zeke, 2015. 102–103.; Ellenzék, 1943. március 1. 8.

⁴¹⁶ „Igen sok tekintélyes állású és jó vagyoni sorban lévő tisztviselő, orvos, ügyvéd étkezik a kávéházban és kifőzésben” (Idézi Zeke, 2015. 102.)

⁴¹⁷ Zeke, 2015. 104–114.

⁴¹⁸ Saly, 2004. 39.

⁴¹⁹ Kovalcsik, 2003. 538–539.

⁴²⁰ Szántó, 2002. 90.

budapesti kávéházat érintett.⁴²¹ A többségük így is általában reggel 5-től éjjel 3-ig tarthatott nyitva, ennek szabályozása a helyi törvényhatóságok joga volt.⁴²² A kora reggeli nyitás következtében az éjszakai műszakból érkezők is betérhettek a kávéházakba,⁴²³ de a kisebb városokban, ahol érvényben volt a záróra, inkább azokat szolgálhatta, akik korán kezdték a munkájukat, és előtte reggeliztek volna valamit. A legtöbb helyen ugyanis kínáltak reggelit, általában friss péksüteményt, kiflit, zsemlet, vajat, lekvárt és tojást. Emellé – szintén kávéházi élvezetként⁴²⁴ – lehetett olvasni a friss lapokat. Az újságtartás a törvényi meghatározás szerint nem volt kötelező, a legtöbb hely mégis élt a lehetőséggel, hiszen a különböző szemléletű és nyelvű lapok ingyenes elérhetősége sok vendéget vonzott.⁴²⁵ (Közrejátszhatott, hogy Budapesten, illetve a többi magyar városban a bécsi típusú kávéházak honosodtak meg elsőként, melyben már korán, a 19. század elején számos újságot járattak.⁴²⁶) A Japán Kávéház bérlőjének, Kraszner Menyhértnek a lánya így emlékezett vissza a délelőtti forgalomra egy vele készített interjúban: *„Délelőtt más volt a forgalom, sokkal kevesebben voltak. Jöttek olyanok, akik itt megreggeliztek, megitták a kávéjukat vagy a tejeskávét, inkább azt, mert akkor többnyire nem feketét fogyasztottak korán reggel. Kinn voltak az asztalon a péksütemények, a pacsnitól a stefániakifliig, és amikor fizetni kellett, megmondták, mit ettek. Persze a víz ott volt a kávé mellett a tálcán, azt mindig cserélték. Volt*

⁴²¹ Az első világháború ideje alatt korlátozták a kávéházak nyitvatartási idejét. 1922-ben a m. kir. belügyminiszternek 9.600/1922. B. M. sz. rendelete alapján is csak éjjel két óráig lehettek nyitva a nyilvános szórakozó- és étkezőhelyek. 1925-ben országosan éjjel 3 óráig állapították meg a kávéházak nyitvatartását. (A m. kir. belügyminiszternek 225.724/1925. B. M. számú körrendelete. A kávéházak zárórájának újabb megállapítása.) 1927-ben Budapesten felfüggesztették a kávéházi zárórát, (A m. kir. belügyminiszter 1927. évi 150.760. számú rendelete, a budapesti kávéházak zárórájának újabb megállapításáról.) amit a leggyorsabban a zenés kávéházakban használtak ki a vendégek (*Vendéglősök Lapja*, 1927. június 5. 3.). A vidéki városokban azonban továbbra is az 1925-ös rendelet maradt érvényben, bizonyos alkalmakra – például Szilveszterre – kérhették a záróra meghosszabbítását.

⁴²² Kecskeméten törvényhatósági szabályozás hiányában a helyi rendőrtanácsos szabályozta 1929-ben, ami egy még korábbi időpontot is megengedett. E szerint: *„Nyilvános étkező helyiségek (vendéglők, kávéházak, korcsmák és más hasonló üzletek) hétköznapokon május elsejétől október 30-ig reggel 4 órakor, november elsejétől október 30-ig pedig reggel 5 órakor nyithatnak. Vasárnapokon és Szent István napján és az ezeket követő hétköznapokon reggeli hat órakor lehet kinyitni az üzleteket.”* (*Vendéglősök Lapja*, 1929. szeptember 20. 4.) Pécssett a két háború között egy 1916-os rendelet volt hatályban, amely 3 órában határozta meg a zárórát, viszont zenélni külön engedély nélkül csak éjfélig lehetett. A kávéházakat, kávéméréseket, szállodák és vendéglők éttermeit legkorábban reggel 5 órakor nyithatták ki. (MNL BaML IV. 1418.58-4. Szabályrendelet a fogadók, szállodák, vendéglők, kávémérések nyitva és rendtartásáról)

⁴²³ Szántó, 2002. 90.

⁴²⁴ Szántó, 2002. 91–92.

⁴²⁵ Gyáni, 1999. 90–91.

⁴²⁶ Droste, 1996. 13.

választék kávéban, teában. A Pavoni kávéfőzőgép huszonnégy órán át ment. Az italkínálatunk volt az, amit éjjelnappal kapni lehetett, de hát ki volt az, aki reggel bort akart inni butéliával? Akkor a vendég elolvasott három újságot, tudta, hogy mi történt, elment, és kinyitotta az üzletét.”⁴²⁷

Az újságolvasás nem csupán az egyéni információéhséget elégítette ki, hanem lehetőséget nyújtott a közélet legfrissebb témáinak megvitatására is.⁴²⁸ Gyáni szerint ez a fajta jólérsétség főleg a polgári rétegeket jellemezte,⁴²⁹ de a munkakereső rétegek számára is ugyanúgy jelentős lehetett az információs csomópontnak számító kávéházak látogatása. Ez viszont nemcsak az újságtartásnak volt köszönhető, hanem annak is, hogy sokan itt bonyolították négyszemközti, társasági vagy telefonbeszélgetéseiket, így bizonyos hírek – főleg helyi szinten – sokkal gyorsabban terjedtek. Valószínűleg nem véletlenül működött számos folyóirat szerkesztősége a kávéházakban a századforduló körül.

A kávéházi időtöltéshez – főleg a délutáni és az esti órákhoz – hozzátartoztak a különböző játékok: a kártya, a dominó, a sakk és a biliárd. Utóbbi szükséges tartozéka volt a kávéházaknak, enélkül csupán kávémérésként lehetett működni. A játékokat a hatóságok adókötelessé tették: a két háború között vigalmi adót róttak ki, ami a játékosokat terhelte, illetve az eszközök után fényűzési adót is kellett fizetni.⁴³⁰ A vigalmi adó 33,25%-át a játékok után fizetendő használati díj tette ki.⁴³¹ Az esti órákban ráadásul az adóterhek növekedtek, Pécssett például a duplájára.⁴³² Mindezek ellenére mind a biliárd, mind a kártya továbbra is népszerű volt: „Jöttek-mentek az emberek. Volt, aki kiült a teraszra, vagy bent megevett valamit, és kiült beszélgetni, vagy kint evett, és bejött kártyázni, dominózni, mert sakk volt, dominó volt és kártya. Szerencsejátékok, tehát póker meg ilyenek nem voltak. És persze biliárd, állandóan biliárdoztak.”⁴³³ A biliárdasztaloknak sok esetben külön termet tartottak fent, kártyázni viszont csak olyan helyiségben lehetett, amely jól látható volt a főhelyiségből (a szerencsejátékok tiltása miatt a kávéház a kártyaengedélyét, s így a bevételeit kockáztatta).⁴³⁴ A kávéházakban

⁴²⁷ Kresalek – Zeke, 1996. 157.

⁴²⁸ Droste, 1996. 13.

⁴²⁹ Gyáni, 1999. 96.

⁴³⁰ 1920. évi XVI. törvénycikk a fényűzési forgalmi adóról

⁴³¹ Az adózás jelen állása Magyarországon. *Budapesti Szemle*, 1926/587–589. 179.

⁴³² MNL BaML IV. 1418. Szabályrendelet a városi vigalmi adóról

⁴³³ Kresalek – Zeke, 1996. 165.

⁴³⁴ MNL BaML IX. 251. Pécsi Ipartestület iratai – Pécs-Baranyai Vendéglősök, Szállodások és Korcsmárosok Ipartársulatának iratai

leginkább az egyszerű, kommersz kártyajátékokat kedvelték: a magyar kártyával játszott alsós, dartli, máriás, snapszli, piké, preferánsz és a lórum, továbbá a francia kártyával játszott kaszinó, tarokk, hárfa- és wahnsinn-pasziánsz, valamint a sikanöz.⁴³⁵ A legnépszerűbb azonban a bridzs és a rómi volt. Az 1930-as évek elején bridzs- és rómiszalonok nyíltak a kávéházak külön helyiségeiben, valóságos bridzs-őrületről írt a korabeli sajtó.⁴³⁶ Akadt olyan város is, ahol szabályozták a kártyatermek létesítését.⁴³⁷ Eközben a biliárd sem veszített a népszerűségéből, ekkor jelentek meg tömegesen az első automata biliárdasztalok, s viszonylag hamar⁴³⁸ országos rendelettel kellett szabályozni a felállításukat és az üzemben tartásukat.⁴³⁹ A kávéházak jellegükből adódóan gyorsan és könnyen fogadták be az újdonságokat, melyeket a hatóságok sok esetben megpróbáltak mihamarabb szabályozni.

A kávéházak egyik legjelentősebb változása zenei téren következett be. Az 1925-ben megjelent rádióból több kávéház beszerzett egy-egy darabot:⁴⁴⁰ ezeken eleinte elsősorban nem híreket hallgattak, inkább szórakozásra használták őket, hiszen az adásidő négyötödét zenei műsorok tették ki.⁴⁴¹ Az 1920-as éveket viszont – főleg esténként – még inkább az élőzene jellemezte, kezdetben cigányprímások, majd jazz-zenekarok léptek fel. A zenehallgatás mellett lehetőség nyílt táncra is, az ún. „táncőrület” nem csupán Nyugaton tombolt.⁴⁴²

Az évtized második felében a hatóságok a Magyar Tánctanárok Országos Egyesületének nyomására⁴⁴³ a közérkölciség védelmére hivatkozva korlátozták az ún. „rögtönzött” táncokat. A rendelet elsősorban a vendéglátóhelyekre, többek

⁴³⁵ *A művelt és udvarias ember a XX. században*. Budapest, [1935]. 245–262.

⁴³⁶ *Miskolci Estilap – Reggeli Hírlap*, 1931. március 22. 7.; *Esti Kurír*, 1932. január 1. 9.; *Népszava*, 1932. augusztus 20. 11.; *Pécsi Napló*, 1935. február 12. 5.; A játék népszerűségét mutatja, hogy 1931-től megjelent a *Bridzsélet* című szakfolyóirat.

⁴³⁷ MNL BaML IX. 251. Pécsi Ipartestület iratai – Pécs-Baranyai Vendéglősök, Szállodások és Korcsmárosok Ipartársulatának iratai – 235-2/1938 Kártyatermek létesítése; *Békésmegyei Közlöny*, 1934. december 29. 4.

⁴³⁸ A sajtó 1934-ben tudósít az automata biliárdasztalok szabadalma körüli harcokról.

⁴³⁹ A m. kir. belügyminiszter 1936. évi 184.300/1935. számú rendelete, az automata biliárdasztalok felállításának és üzemben tartásának rendőrhatalósági engedélyezéséről.

⁴⁴⁰ A nyilvános helyiségeknek használati díjat kellett fizetni a rádióberendezések után. Ezt a m. kir. kereskedelemügyi miniszter 1925. évi 32.250. sz. számú rendelete, majd a m. kir. kereskedelemügyi miniszter 1927. évi 9.557. számú rendelete szabályozta. A m. kir. kereskedelemügyi miniszter 1929. évi 37.944. számú rendelete pedig a 9.557/1927. kiegészítéseként megtiltotta a szentbeszéd és a vallási szertartásokkal összefüggő egyéb közvetítések korcsmai, kávéházi stb. rádióhíradó-berendezéseken való felvételét.

⁴⁴¹ Gergely, 1975. 36.

⁴⁴² *Vendéglősök Lapja*, 1926. május 5. 3.

⁴⁴³ *Az Est*, 1926. március 11. 8.; *Magyarország*, 1926. szeptember 2. 4.

között a kávéházakra vonatkozott.⁴⁴⁴ A tánc terepének és idejének szabályozása által a szórakozás egyik modern formája a kávéházakban is kötötté vált, a jazz-zenekarok viszont megmaradtak a cigányprímások mellett.⁴⁴⁵

A szórakozáson és a szabadidő eltöltésén kívül a kávéházban olykor munka is folyt, bár ez csak az elitebb helyeket jellemezte, a zenés-mulatós kávéházak esténként alkalmatlanok voltak az elmélyült munkára. Az elsőrangú helyeket sokszor irodalmi kávéháznak is nevezték: újságírók, írók, költők, kereskedők és más szabadfoglalkozásúak gyűltek össze, akik itt jutottak friss információhoz, sokszor híján voltak a saját irodának vagy dolgozószobának, vagy csak azért, mert itt szerettek dolgozni.⁴⁴⁶ A jelenség elsősorban a szépirodalomból ismerős, ezért sokáig tartotta magát az a közhely, hogy a kávéházi közönség nagy részét – többnyire férfi – művészek alkotják. Ezek a toposzok elsősorban az értelmiségi és polgári csoportokhoz kötődő, tehát „rétegspecifikus” visszaemlékezésekből táplálkoztak,⁴⁴⁷ amelyeket főleg férfiak írtak. A források szélesítésével azonban megállapítható, hogy a kávéházi látogatók köre mind foglalkozást,⁴⁴⁸ mind a nemeket tekintve jóval szélesebb volt. A századfordulón kibontakozó nőmozgalmak ugyanis nem hagyták érintetlenül ezeket az intézményeket sem. A nők jelenléte korábban sem volt teljesen szokatlan, hiszen a férjük oldalán jártak kávéházba, ám a nőmozgalmak, illetve az első világháború alatt bekövetkezett változások – például a nők tömeges munkába állásának – hatására a két háború közötti időszakban már nem keltett látványos nemtetszést, ha egy nő barátnői vagy családja társaságában, esetleg egyedül jelent meg. Utóbbi az 1920-as években még ritkább jelenségnek számított, csupán az értelmiségi- és a művésznők képeztek kivételt, az 1930-as években viszont lassan megszokottá vált, hogy az önálló egzisztenciával rendelkező nők is éltek a lehetőséggel.⁴⁴⁹

⁴⁴⁴ A m. kir. belügyminiszter 1927. évi 206.000/1926. számú körrendelete, az úgynevezett „rögtönzött” táncok engedélyezéséről.

⁴⁴⁵ A témát bővebben a *Táncmulatságok és bálók a két háború közötti Pécs* című fejezetben tárgyalom.

⁴⁴⁶ Kovalcsik, 2003. 538–541.

⁴⁴⁷ Kovalcsik, 2003. 540.

⁴⁴⁸ Voltak kávéházak, amelyek a vendégek foglalkozása szerint szakosodtak. Például külön törzskávéháza volt a vasutasoknak és a famunkásoknak. (Saly, 2004. 49–50.) Az egyetemvárosokban a diákoknak is kialakulhatott saját törzshelyük, a soknemzetiségű városokban pedig akár nemzeti alapon is tagozódhatott egy-egy intézmény közönsége. (Lásd: Kovács, 1981. 280–281.)

⁴⁴⁹ Varga, 2002. 147–148.

A két háború közötti kávéházak funkcionálisan nem sokat változtak a korábbiakhoz képest, viszont sokkal differenciáltabban működtek. Az első világháború következtében kialakult gazdasági válság hatására a kávéházak száma Magyarországon drasztikusan csökkent. Az árak emelkedtek, ám ez nem feltétlenül jelentett vendégkörcsökkenést, sok esetben csupán a fogyasztás esett vissza.⁴⁵⁰ A kávéházak fenntartása egyre nehezebbé vált, az adók és a szabályozások fokozatosan szűkítették a mozgásteret, emiatt a szolgáltatások terén kevésbé lehetett megújulni. Az intézményi válságot tovább súlyosbította az általánosan megváltozott fogyasztói kultúra, az életmód, illetve a szabadidő eltöltésének módjai, melyeknek – a zenét leszámítva – nem volt többé tere a kávéházakban. A két háború között ugyanis a legtöbb településen már az olcsó szórakozást biztosító állandó mozi működött (korábban a kávéházakban tartottak vetítéseket), továbbá széles körben elterjedt a sportolás és a weekendezés mint szabadidős lehetőség. Az újdonságok ráadásul jellemzően a fiatalokat vonzották, akik egyre kevésbé jártak kávéházba.⁴⁵¹ Az üzemeltetők a túlélés érdekében leginkább a nagyobb bevétellel kecsegtető szórakoztató funkciót próbálták meg erősíteni, ez viszont a hatósági korlátozások miatt nem tudott kiteljesedni. A kávéház intézménye, amelynek varázsa korábban éppen abban rejlett, hogy képes volt integrálni az újdonságokat, konzerválódott a Horthy-korszakban, ami végül a hanyatlásához is vezetett.

4.2.2.1. Pécsi kávéházak a „boldog békeidőkben”

A dualizmus időszakában élénk kávéházi élet folyt Pécsen. A kiegyezést követően a belvárosban sorra nyíltak az elegánsabbnál elegánsabb helyek, eleinte fogadók és szállók részeként, majd többnyire önálló üzlethelyiségben. Pécs első kávéházai a városi piacok és a régi városkapuk közelében jöttek létre. A Búza téri piac mellett⁴⁵² működött a legelső beszállónak titulált⁴⁵³ Hétfejedelem szálloda, nem sokkal messzebb tőle pedig – az óváros budai kapujánál, a Király és a Felsőmalom utca találkozásánál – a legrégebbi kávéházi helyiséggel rendelkező⁴⁵⁴ Magyar Király Szálloda. Ezek még egyszerre voltak szállók, vendéglők és kávéházak.⁴⁵⁵ A Majláth

⁴⁵⁰ Zeke, 2015. 30–32.

⁴⁵¹ Zeke, 2015. 33.

⁴⁵² A Búza tér és a Király (korabeli nevén Fő) utca találkozásánál.

⁴⁵³ *Pécsi Napló*, 1918. július 28. 4.

⁴⁵⁴ *Pécsi Lapok*, 1924. augusztus 2. 3.

⁴⁵⁵ Márfi, 2017. 201–202.

téri (ma Kossuth téri) piac szomszédságában, a régi déli városkapu bejáratánál,⁴⁵⁶ 1868-ban nyitotta meg kapuit a Bedő-féle kávéház. Az alapító, Bedő Károly 16 évig működtette a sarki üzletet, majd megvásárolta a szemben elhelyezkedő Kaltwasser-féle házat, azt lebontatta, és a helyére emeletes palotát tervezett elegáns kávéházzal a földszinten. A tervet Schlauch Imre építész, számos más pécsi épület későbbi tervezője készítette el.⁴⁵⁷ Az 1885-ben megnyílt kávéház később Hungaria néven üzemelt.⁴⁵⁸ A „régii” Bedő helyén megmaradt kávéházi szolgáltatás előbb az Európa, majd a Pannónia nevet kapta, végül 1908-ban Erzsébet Kávéházza keresztelték, és így működött tovább nagyjából az első világháborúig.⁴⁵⁹ 1906-tól 1909-ig⁴⁶⁰ a Siklói út 15. szám alatti, Tündéerkertnek keresztelt orfeum rendelkezett kávéházi iparendélllyel. 1913-tól közvetlenül mellette – és feltételezhetően hiánypótlásként –nyílt meg a Siklói út 11–13. szám alatt az Orfeum Kávéház és borozó, amely inkább mulatóhelynek számított, mint kávéháznak: udvarán nyári színpadot létesítettek, és állandó orfeumi társulatot ígértek.⁴⁶¹ Valószínűleg nem volt független a női kiszolgálástól, hogy állandó közönsége közé tartoztak a katonák,⁴⁶² akik a közeli laktanyából járhattak át; a háború ideje alatt pedig a vasútállomásra érkezők utolsó mulatóhelye lehetett az Orfeum a frontszolgálat előtt. A környéken helyezkedett el az elsősorban kocsmaként működő Rákóczi kávéház és borozó (a mai Kossuth tér és a Hal tér sarkán).⁴⁶³ Lehetséges, hogy az üzemeltető rendelkezett kávéházi iparendélllyel, de a nagyobb hasonló intézmények mellett nem sok értelme lehetett egy kisebb kávéházat fenntartani. A későbbiekben a déli városkapu környékén inkább kávéházak és kocszmák működtek.⁴⁶⁴ A laktanya, a városkapuk, a piac és a vasút közelsége indokolhatta az első kávéházak elhelyezkedését, viszont ezek polgári körökben nem számítottak nivósnak. Közönségüket általában a környékeliek, a piacra igyekvő árusok és vevők, az átutazók, illetve a mulatni vágyók alkották.

⁴⁵⁶ Az akkori Siklói (ma Bajcsy-Zsilinszky) és Rákóczi út sarka.

⁴⁵⁷ Schlauch Imre munkásságáról lásd bővebben: Pilkhoffer, 2000. 64–73.

⁴⁵⁸ Kovács, 2000. 105.

⁴⁵⁹ *Pécsi Napló*, 1942. április 21. 7.

⁴⁶⁰ *Pécsi Napló*, 1909. július 25. 8.

⁴⁶¹ *Pécsi Napló*, 1913. június 15. 9.

⁴⁶² *Dunántúl*, 1914. szeptember 5. 3.; *Dunántúl*, 1914. november 26. 5.; *Dunántúl*, 1915. március 23. 6.; *Dunántúl*, 1916. március 7. 6.

⁴⁶³ Márfi, 2017. 213.

⁴⁶⁴ MNL BaML IV.1422.d. „B” Iparlajstromkönyvek 9. (1905–1937); 16. (1928–1948) kötet

A belvárosi kávéházak előbb a Széchenyi téri piac, majd a korzó mentén nyíltak meg. Az első és a leghosszabb ideig fennálló kávéház a Nádor volt, melynek tárgyalására később kerül sor. A kiegyezést követően a városban fellendült a vállalkozó kedv, 1870 körül Ribay Ferenc a Nádorral szemben, a ciszterciék melletti copf stílusú palota emeletén megnyitotta a Nemzeti Kávéházat. A teke- és a kártyaasztal mellett az 1873-ban megépült, vasoszlopon álló, főtérre néző erkély, valamint a hangulatos kert vonzotta ide⁴⁶⁵ a városi elitből és az értelmiségből kikerülő közönséget: „*A pécsi nép társadalmi helyzetét leghívebben tükrözte vissza a hajdani Ribay-féle Kávéház, melyet a pécsi előkelőség a maga képére és hasonlatosságára teremtett. A 80-as 90-es években városunk intelligenciája szabadidejében itt gyűlt össze. Iparosok, kereskedők, hivatalnokok, mérnökök, tanárok, ügyvédek, orvosok, szóval társadalmunk minden kategóriája találkozott itt. [...] Ha valaki ennek a közönségnek a feje fölé akart volna emelkedni, félő hogy a 'Ribaysták' azt teszik vele, amit a görögök és a rómaiak a köztársaságra veszélyes elemekkel: körükből száműzik, vagy módját ejtik, hogy fejét a többiekkel egy színvonalra lenyomják.*”⁴⁶⁶ A hely az 1890-es években a fővárosi típusú kávéházak elterjedésével párhuzamosan vált egyre elavultabbá, az épület 1896-os lebontásával pedig el is tűnt a Széchenyi térről. A Nemzeti Kávéházzal szinte párhuzamosan jelent meg 1877 májusában a Ferencesek utcájának elején a Kávéforrás, amely a kávé mellett – ekkor még szokatlan módon – melegételt is felszolgált, ám a köztes típusú kávéház⁴⁶⁷ nem tudott sokáig fennmaradni, és az 1880-as években be is zárt.⁴⁶⁸ Ekkortájt formálódott ki a klasszikus értelemben vett kávéházi intézmény, amihez valószínűleg a kávéstestületek megalakulása, valamint a kávéipar szabályozása is hozzájárult.⁴⁶⁹ A korszak jellegzetes vendéglátóhelye a Széchenyi tér déli részén, a Lóránt palota földszintjén 1888 novemberében nyílt Központi Kávéház volt, amely később a Balaton és a Belvárosi nevet is viselte. A századfordulótól itt is megjelentek az alkalmi zenés vagy műsoros programok, többek közt a varieté-előadások.⁴⁷⁰ 1890-ben a Jókai tér déli sarkán a Nemzeti Szállóban jött létre kávéház tekeasztallal, de ez inkább számított mulatóhelynek,

⁴⁶⁵ Kovács, 2000. 104.

⁴⁶⁶ *Pécsi Napló*, 1911. október 8. 2.

⁴⁶⁷ Kovács, 2000. 102–104.

⁴⁶⁸ *Pécsi Napló*, 1927. december 28. 6.

⁴⁶⁹ Bevilaqua Borsody–Mazsáry, 1935. 1240–1260.

⁴⁷⁰ Márfi, 2017. 206–207.

mint kávéháznak, később már lebujként emlegették.⁴⁷¹ A két intézmény a szoros értelemben vett központban, forgalmas ponton helyezkedett el, mégsem vált nivós helyé, mert egyik sem feküdt elég reprezentatív helyen. A korszak nagyhírű kávéházai a korzó mentén (a Király utca és a Széchenyi tér vonalán) létesültek, vagy születtek újjá a századforduló környékén. A Ferencesek utcájára például hiába lehetett a Király utca folytatásaként tekinteni, az itt alapított kávéházak⁴⁷² mégsem tudtak néhány évnél tovább fennmaradni.

Az 1846-ban épített Nádor Szállóban szintén helyet kapott egy kávéház, ám az épület 50 év alatt elavult, ezért 1902-ben lebontották, és Schlauch Imre tervei alapján újjáépítették. Az új kávéház a bejáratától jobbra került, egy 12,5 méter széles és 30 méter hosszú helyiségbe.⁴⁷³ A 375 m²-es területet 1903 és 1930 között a 16 méter hosszú és 4 méter széles, teraszként szolgáló dobogóval bővítették. A terasz használatához minden évben engedélyt kellett kérni a várostól, amit a polgármester 1936-ban a Széchenyi tér rendezésére hivatkozva végleg megtagadott.⁴⁷⁴ Az újjáépített kávéház belső berendezése és kialakítása megfelelt a kor követelményeinek, díszítése egyszerű és letisztult volt, a korszakban népszerű szecesszió tipikus stílusjegyei domináltak a belső térben.⁴⁷⁵ A visszafogott enteriőr tartósnak bizonyult, hiszen maximálisan kielégítette a hagyományokhoz ragaszkodó közönség ízlését: „[...]nagyarányú kávéházba lépünk, melynek berendezése pazarnak mondható. A Széchenyi térre három hatalmas üveglak nyílik és a kávéház hátsó helyisége átöleli az egész épületet. A falakon velencei tükrök, gobelinek, a kalapok elhelyezésére vastag üveglemezek vannak a falakon végig elhelyezve. Négy Bothe és Ehrmannféle billiárd asztal a billiárdozóknak kedvenc tartózkodási helye és a kávéházban poharankint is mérni fogják a pilzeni sört.”⁴⁷⁶ Az 1890-es évek végén több patinás kávéház is nyílt a közelben, és a versenyhelyzet miatt a Nádor nagy léptékű felújítása egyáltalán nem tűnik túlzásnak. Bár a szálloda rész dominált, elengedhetetlen volt egy olyan korszerű vendéglátóegység is, amely a megszálló vendégek mellett a helyieket is vonzotta.

⁴⁷¹ Márfi, 2017. 203–204.

⁴⁷² Ilyen volt például a Fiume, a Zrínyi és az Iparkávéház. (Bővebben lásd: Kovács, 2000. 114.)

⁴⁷³ Trebbin, 2006. 10–25.

⁴⁷⁴ Trebbin, 2006. 26.

⁴⁷⁵ A Nádorban található, tea- és kávészüretet ábrázoló két pannó (gobelin hatású kép) csupán 1958 után, a Nádor felújítását követően került a kávéházba.

⁴⁷⁶ Pécsi Napló, 1902. november 19. 5.; 4. számú melléklet: Kép a Nádor Kávéház belsejéről (Csorba Győző Könyvtár Helytörténeti Gyűjtemény)

A Nádor a maga eleganciájával méltán képviselte Pécsset a klasszikus kávéházi életet. A századforduló környékén születő újabb modern kávéházakat a legkisebb válság is megrázta, hacsak nem tudtak valami pluszt nyújtani a Nádorhoz képest.

A Royal Kávéház 1898-ban a volt Nemzeti Kávéház helyén, az újonnan épülő Takarékpénztár épületének földszintjén nyitotta meg kapuit. Az intézmény belső kialakítása az aranyozott freskóknak köszönhetően feltűnően díszes volt: *„Nálunk Pécsset a kávéházi ipar oly rohamosan fejlődött, oly szép helyiségek nyíltak meg az utóbbi években, hogy valóban bennünket már nem lep meg semmi. És mégis őszinte elragadtatással írjuk e sorokat, mert ma volt alkalmunk megtekinteni a holnap megnyíló Royal kávéház helyiségeit, melynek berendezése izléses egyszerűség, elegancia és pompa tekintetében páratlanul állnak az egész országban. A mennyezet és oldalak fehér faburkolatának aranyozott freskódíszítései, a homlokzaton alkalmazott szobrászati díszítésektől kezdve a legkisebb bútordarabig minden egyszerű. Székek és asztalok tömör tölgyfából vannak természetes színben tartva és alakjuk a már most divatos alacsony minta. A világítás villany- és légszeszre van berendezve és a gyönyörű csillárok szintén szolid mintájuk által tetszetősök. A kávéházban szükséges tiszta és egészséges levegő fenntartását villamos és légnyomású szellőzőgépek eszközlik, míg télen a helyiség fűtését légszeszkályhák látják el, melyeknek előnye abban áll, hogy mindig egyforma hőséget tartanak. A tekeasztalok Szeifert cs. és kir. udv. gyár legtokéletesebb asztalai, chicagói Colländer mantinellekkel és francia dákokkal vannak felszerelve. Négy lábon állva, könnyű építésűek és előnyük abban rejlik, hogy a játékos nem fárasztják ki, mert mindenhol könnyen hozzáférhetők. Célszerű e helyiségnek minden része, mert míg a főtérre néző oldala elég látványosságot nyújt az ottani mozgalmas kép által, a másik oldalon levő nagyobb helyiség pedig mindenesetre kellemes tartózkodási helye lesz a játékosoknak, kik a csendet és nyugalmat szeretik.”*⁴⁷⁷ A Royalban esténként cigány- és szalonzenekar szórakoztatta a közönséget, illetve sokan hódoltak a biliárdnak; a nyitást követő évben már új biliárdszalont is létesítettek.⁴⁷⁸ A polgári réteg kedvelt szórakozóhelye viszonylag hamar vált a jogászok törzshelyévé, hiszen többségük néhány évvel korábban még a Ribay-féle kávéházban mulatott.⁴⁷⁹ Mivel a törzsközönséget a pécsi

⁴⁷⁷ Pécsi Napló, 1898. június 11. 5.

⁴⁷⁸ Kovács, 2000.110–112.

⁴⁷⁹ Pécsi Figyelő, 1899. október 5. 2–3.; Dunántúl, 1911. május 21. 3.

értelmiség, illetve a helyi elit tette ki, az éjszakai élet egyik jellegzetes platformjáról a többi zenés-mulatós kávéházhoz képest mégis kedvezőbb kép alakult ki a közvéleményben. Voltak ugyan hangos összetűzések, illetve olyan esetek is, amelyek rendőrségi ügyé fajultak, de mindez nem csorbította a Royal hírnevét, a hely a középosztály szabadosabb szórakozási helyszínének számított.

A Király utcai korzó a főtérrrel ellentétben nem bírt el két kávéházat. Az 1894-től működő Otthon Kávéház szomszédságában egy évvel később adták át a Pécsi Nemzeti Színházat, így az új kávéház elsősorban a művész- és színészvilág törzshelye lett.⁴⁸⁰ Az Otthon már határozottan megfelelt a kor divatjának, lényegében a budapesti kávéházakat igyekezett lemásolni: *„Magyarország maholnap a kávéházak országa lesz. A magyar vidéki városok közül kávéházak dolgában Pécs eddig is az elsők között foglalt helyet, most pedig a héten megnyílt Otthon Kávéházzal bizonyára első helyet foglal el az országban. A kávéházat Schiller József, a Központi Kávéház tulajdonosa bérelte ki és rendezte be pazar fényvel és a luxus kifejtésében elérte a fővárosi legelőkelőbb kávéházakat. A kávéház egyfelől a Király utcára, másfelől pedig az új színház felé nyílik és így már külső elhelyezkedésében is fővárosi benyomást gyakorol. Belépve a kávéházba, mely arannyal díszített gipszfalazattal van kialakítva, szemkápráztató fény csap az ember szemébe. Különösen este, ha kigyúlnak a díszes kisteremben elhelyezett) villamos izzólámpák és pazarul elhelyezett Auer égők, fényárban úszik az egész magas terem, melyben a vendég jó kávé mellett csakhamar otthon érzi magát.”*⁴⁸¹ Bár a bérlők gyakran váltogatták egymást, az Otthon a közönség számára sokáig népszerű maradt, viszont a háborút, majd a szerb megszállást követő időszakot már nem élte túl. A tőle nem messze, 1915-ben nyílt Pannónia vette át a színész kávéház szerepét az 1920-as évek első feléig, majd ezt követően új korszak kezdődött a pécsi kávéházi életben.

⁴⁸⁰ Márfi, 2017. 207.

⁴⁸¹ Pécsi Napló, 1895. január 3. 4.

4.2.2.2. Pécsi kávéházak a két háború között

Pécsett a két világháború között már csak 5–7 kávéház⁴⁸² működött, míg a századforduló körül 10–12.⁴⁸³ 1920 és 1924 között négy kávéház szűnt meg, az ipar csupán az évtized második felében kapott újra erőre, de közel sem olyan lendülettel, mint a háború előtt. 1905 és 1914 között 52 kávéiparral kapcsolatos engedélyt⁴⁸⁴ adtak ki, 1915 és 1919 között 73-at, 1920 és 1929 között pedig csak 34-et. 1930 és 1939 között ez 55-re növekedett, az engedélyek nagy része viszont kizárólag kávémérésre vonatkozott.⁴⁸⁵ Többségük ráadásul a korszótól távol, sőt, jellemzően a belváros környéki nagy országutakon létesült: a Rákóczi, a Szigeti (ma Hungária), a Ferenc József (ma Szabadság) úton, valamint az Irányi Dániel (ma Búza) téren. (Némi szabályszerűség a kávémérések esetében is tetten érhető: legtöbbször közlekedési csomópont mentén, a villamossínekkel párhuzamosan helyezkedett el.⁴⁸⁶) A kávéházak visszaszorulásának oka kevésbé a gazdasági helyzetben keresendő, inkább arról van szó, hogy a változó életmód és szabadidős szokások következtében a kávéház nem tudta visszaszerezni a régi népszerűségét. Pécsett is egyre népszerűbb lett a sportolás és a moziba járás, megsaporodtak a cukrászdák, újfajta vendéglátóhelyek nyíltak, többen csatlakoztak valamilyen egyesülethez, s így megsokszorozódtak a társasélet terei (a kávéházak rovására).

Az 1920-as évek közepén több olyan kávéház zárt be véglegesen, amely elsősorban a helyi iparosokra és munkásokra alapozta a vendégkörét. A kávémérési engedéllyel rendelkező vendéglőkben, cukrászdákban és kocsmákban olcsóbb volt a kávé, így az iparos- és munkásréteg nem igényelt új kávéházakat.⁴⁸⁷ Az egyéb szolgáltatásokat (újság, játék, zene stb.) a lakhely környékén felépített munkásotthon vagy egyesületi helyiség pótolta.

A helyi középosztály és értelmiség tagjai az új szabadidős szokások ellenére sem maradtak el jelentősen a kávéházakból, hiszen a munkaidejük még mindig jóval rövidebb volt az iparosokénál vagy munkásokénál, ráadásul többségük a

⁴⁸² Orfeum Kávéház (1913–1924), Hungária Kávéház (Bedő [1885] 1903–1940), Belvárosi Kávéház (Központi [1888] 1905–1923), Royal Kávéház (1898–1935), Nádor Kávéház (1846–1989), Pannónia Kávéház (1915–1923), Korzó Kávéház (Otthon [1894–1921?] 1923–1948), Magyar Király Kávéház (186?–1927).

⁴⁸³ *Pécs-Baranyai Címtár, 1909.* 123.

⁴⁸⁴ Ebbe beletartoznak azok, akik kávéházi, kávémérési, kávékereskedői, valamint kávé engedéllyel rendelkeztek.

⁴⁸⁵ MNL BaML IV.1422.d. „B” Iparlajstromkönyvek 9. (1905–1937); 16. (1928–1948) kötet

⁴⁸⁶ A kávéméréseket – más forrás hiányában – az iparlajstrom-könyvekben szereplő telephelyek alapján helyeztem el.

⁴⁸⁷ MNL BaML IV. 1422. b. Iparengedélyek

kávéházközeli centrumban vagy annak szomszédságában lakott és dolgozott. A legelőkelőbb pécsi kávéházak a korzó mentén feküdtek, és a polgári rétegekre alapozták a megélhetésüket. A kávé, az étkezés és a játékok mellett széles merítésből kínáltak újságokat a vendégeknek: „*A kávéház ablakán beárad a nap, a tavasz derűs követe és előnti az újságokat a hideg márványon. Egymás mellett hevernek a különféle újságok, testvéri közelségben a liberális, a kurzuslap, meg destruktív, – ahogy a kávéházi vendégek osztályozzák őket.*”⁴⁸⁸ A vidéki városok újságolvasási szokásairól kevés adat áll rendelkezésre, de annyi bizonyos, hogy a fővárosi lapok egy része Pécsre is eljutott.⁴⁸⁹ Nem csupán a hírlapok, de a könnyed szórakozást ígérő napilapok, képes újságok is megtalálhatók voltak a pécsi kávéházakban. Arató Jenő például a kávéházi közönséget is elérő keresztretjtvénymániáról panaszkodott a naplójában.⁴⁹⁰ Egy másik – a Hungária Kávéházról szóló – visszaemlékezés pedig a Tolnai Világlapjáról tett említést.⁴⁹¹ Összességében viszont források hiányában nem lehet pontos képet alkotni a helyi sajtófogyasztásról.

A kávéházak két világháború közötti hanyatlása lassan ment végbe. Az intézmények békebeli hangulata fokozatosan megváltozott a háború után. A jobb forgalmú elit kávéházakra nem csak a néma olvasás volt a jellemző: dolgozni, üzletelni érkező vendégből kevesebb tért be, mint mulatni vagy beszélgetni vágyóbból: „*Bent a kávéházban meglehetősen nagy a lárma. Hátról, a kassza közelében szenvedélyes, reggeltől-napestig kártyázó rosszul öltözött alakok ülnek. [...] A kávéház közepén billiárdművész fitogtatta tudományát az egyik asztalon. [...] Elől az ajtó mellett komikus úr családja ül. Délben megebédelnek, komikus úr a kaszinóba megy [...], a család lent ül a kávéházban és szórakozik.*”⁴⁹² A biliárdozás és a kártyázás továbbra is a legnépszerűbb kávéházi játéknak számított. Az 1930-as években jelentkező kártyaláz Pécsre is elérte, amit a kávéesok igyekeztek kihasználni. 1933-ban elérték, hogy a belvárosban működő két kártyaszalon megszűnjön,⁴⁹³ majd a kávéházakon belül külön kártyaszobákat létesítettek, melyek

⁴⁸⁸ *Pécsi Lapok*, 1923. február 11. 2. Korabeli sajtóviszonyokhoz lásd: Sipos, 2011.

⁴⁸⁹ Sipos, 2011. 78.

⁴⁹⁰ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1925–1926) 353.75.2., 1925. november 28. 341.

⁴⁹¹ *Dunántúli Napló*, 1973. október 25. 6.

⁴⁹² A fenti idézet a Pannónia Kávéházról szól. *Pécsi Lapok*, 1922. december 24. 4.

⁴⁹³ MNL BaML IV.1407 d-2432/1933.

kialakítását a helyi hatóságok szabályozták és ellenőrizték.⁴⁹⁴ Esténként a mulatni vágyó pécsi közönség a legtöbb helyen cigányzenét, később pedig jazzt hallgathatott, így gyorsan szorult ki a magyar nóta a kávéház falai közül. A zenei ízlés változásával jelentek meg a modern táncok, melyeket a belvárosi kávéházakban is szívesen táncoltak a mulatságok során. A jelenség komoly aggodalmakat keltett a hatóságok és a városvezetés körében. Az egyik bizottsági tag például a következőket írta egy interpellációban: „*Van-e tudomása Polgármester úrnak arról, hogy a Nádor kávéház termeiben jazz band zene mellett közszemérmert sértő táncokat lejtenek? Mit szándékozik tenni, hogy ezen erkölcsi mételetől Pécs város közönsége megóvassék?*”⁴⁹⁵ A „rögtönzött” táncokat a középosztályhoz köthető társadalmi konvenciók⁴⁹⁶ megőrzése végett az évtized vége felé Pécsen is igyekeztek ellenőrizni, főleg a kávéházakban.⁴⁹⁷ A korábban hasonló okból hozott, női kiszolgálásra vonatkozó rendeletet⁴⁹⁸ 1930-ban megerősítették.⁴⁹⁹ A nők munkavállalási esélyei nagyban eltértek a férfiakétól, a pincéernők megítélése és fizetése jellemzően sokkal alacsonyabb volt,⁵⁰⁰ testük pedig bizonyos értelemben áruvá vált: noha a prostitúciót a törvény büntette, a nők jelenléte viszont egyfajta plusz szórakoztató szolgáltatást jelentett, például az Orfeum kávéházban. A női kiszolgálás általában az alsóbb társadalmi osztályok által látogatott helyekre volt jellemző. Az elit kávéházakban ellenben kizárólag férfi pincérek dolgoztak a kávé alkalmazottak nyilvántartása szerint.⁵⁰¹

⁴⁹⁴ MNL BaML IX. 251. Pécsi Ipartestület iratai – Pécs-Baranyai Vendéglősök, Szállodások és Korcsmárosok Ipartársulatának iratai

⁴⁹⁵ MNL BaML IV.1407. e-21564/1925.

⁴⁹⁶ A középosztály tagjainak a nyilvános viselkedésében fontos elem volt az önfegyelem és a visszafogottság, azaz csendben maradni akkor is, amikor valaki vagy valami mély érzelmeket vált ki belőlük. A modern zene és tánc nehezen volt összeegyeztethető ezzel az attitűddel. (Gyáni, 1999. 24–25. vö. Federmayer, 2017. 57–59.)

⁴⁹⁷ *Belügyi Közlöny*, 1927/4. 257–258.; *Baranya Vármegye Hivatalos Lapja*, 1927/5. 19.

⁴⁹⁸ Pécs szab. kir. város szabályrendelete a női kiszolgálásnak vendéglőkben stb. való korlátozásáról. Pécs, 1910.

⁴⁹⁹ A m. kir. kereskedelemügyi miniszter 1930. évi 155.102/1930. számú rendelete, a fogadóknak (szállodákban, penziókban), vendéglőkben, kávéházakban, kávémérésekben, tejivócsarnokokban, korcsmákban és cukrászdákban a nők alkalmazásának korlátozásáról.

⁵⁰⁰ *Pécsi Lapok*, 1922. július 23. 2.

⁵⁰¹ MNL BaML IX. 251 Pécsi Ipartestület iratai – Pécsi Kávésok

4.2.2.2.1. Elit kávéházak

A Nádor a két háború között is emblematikus kávéháza maradt a városnak. Az 1920-as években tulajdonosa Szigethy Ede volt,⁵⁰² valamint a Dunántúli szállodai és élelmiszerüzleti R.T.⁵⁰³ Közönsége közé tartoztak többek között a kereskedők,⁵⁰⁴ a tisztviselők, a titkárok, az ügyvédek,⁵⁰⁵ és természetesen a szálló vendégei, akik stabil vendégkört alkottak: „A Nádor kávéházában csendes vendégek böngészik az újságot muzsikaszó mellett. Egy-két idegen, aki a szállodai szoba ridegségéből idemenekült, vagy köszvényes családapák, akiket a készülő időváltás úgy sem hagyta aludni. Az étteremben már mozgalmasabb a kép. Hosszú asztalnál bankettező-társaság. Elegáns, karcsú üvegek a fehérterítékű asztalon és toaszt hallatszik és poharak ütődnek össze. És a sarokban az asztalnál maturáns ifjakkak húzza az egy szál cigány. Mellettem elegáns pár ül az asztalnál. Nászutasok lehetnek. Idegenek. Franciául beszélnek. A Bois de Boulogne-ról, a Théâtre Français-ról és egy chansonról, amit a Quartier Latin valamelyik kis Café-Chantanjában hallottak. Mindezt hangosan csicsergi a nő és fuvolázza a férfi. Esküszöm ezek budapestiek.”⁵⁰⁶ A Nádor kávéházi idilljét időnként egy-egy elfajult nézeteltérés, verekedés⁵⁰⁷ vagy csínytevés szakította meg (előfordult, hogy valamiféle erősszagú folyadékot találtak az asztalok között⁵⁰⁸), ám ezek az esetek nem voltak túl gyakoriak. Tavasztól őszig a Nádor terasszal kedveskedett a közönségének, ami a szabad levegő mellett lehetőséget nyújtott a korzózók megfigyelésére is.⁵⁰⁹

A Nádor mellett a szemközt elhelyezkedő Royal, a Belvárosi,⁵¹⁰ illetve az 1923 végén nyílt Korzó kávéház büszkélkedett terasszal, melyeket kihelyezett székekkel és asztalokkal, továbbá növényekkel tettek kellemessé. A város központjában – a Sétateret leszámítva – alig volt zöld felület, ezért a kávéházi teraszok nyaranta oázisként csalogatták a munkahely és az otthon közti úton megpihenni vágyó városiakat. Egyeseknek ráadásul csak ennyi jutott nyaralásként: „[...] kibékült az ember kispolgári balsorsával, amiért az évszakok küzdelmeinek

⁵⁰² Trebbin, 2006. 32–34.

⁵⁰³ Pécs-Baranyai Címtár, 1923–25. 188.; Pécs-Baranyai Címtár, 1928. 271.

⁵⁰⁴ Pécsi Napló, 1927. június 16. 7.;

⁵⁰⁵ Dunántúl, 1922. április 23. 4.

⁵⁰⁶ Pécsi Lapok, 1923. június 29. 2.

⁵⁰⁷ Dunántúl, 1922. április 23. 4.; Pécsi Lapok, 1922. július 15. 4.

⁵⁰⁸ Dunántúl, 1922. november 23. 3.

⁵⁰⁹ Pécsi Lapok, 1922. május 6. 4.; Pécsi Lapok, 1923. május 9. 2.; Dunántúl, 1924. május 3. 4.

⁵¹⁰ Pécsi Lapok, 1922. május 6. 4.

porondjához láncolják. Beleegyezett, hogy a jobb napokban sem mehetett mindenki Velencébe gondolázní, amiért nevének kezdőbetűit nem faraghatta tátrai fatörzsekbe és nem mehetett Füredre sem annak ellenére, hogy partjáról oly igézőn tükröződött a Balatonban a vele szemben álmódó tihanyi kolostor panorámája [...], de kiülni a terraszra [sic!] hajszás napok feledésére és megmerülni a nyári éj enyhületében – ezt mindenki megtehetette a kávéház terraszán.”⁵¹¹ A Nádor 1936-ig rendelkezett terraszal, a városvezetés eddig engedélyezte a fenntartását: az indoklás szerint a Nádor terasza a közforgalommal, illetve – a Széchenyi tér rendezését követően – a város szépészeti érdekeivel sem volt összeegyeztethető.⁵¹² Emellett komoly anyagi gondokkal is küzdött már a kávéház. A felújításokat évek óta kénytelenek voltak halogatni, egyre gyakoribbá váltak az üzemeltetési és műszaki gondok, emiatt 1936-ban be is kellett zárni a Nádort. 1938-ban az új tulajdonos, a Pannónia Sörgyár modernizálta a helyiséget, így az a régi közönség és a szállóvendégek nagy örömeire ismét kinyithatott.⁵¹³

A Pannónia Szálló földszintjén a Nádorénál kevésbé sikeres kávéház létesült. 1915-ben a háború ideje alatt nyílt, de 1923-ban már kénytelen volt bezárni, és átadni a helyét a Dunántúli Bank R.T.-nek.⁵¹⁴ Már a nyitásról szóló *Pécsi Napló*-cikkből is kiderül, hogy fenntartása csupán egy prosperáló gazdaságban lett volna lehetséges: „Pécs szép és modern kávéházakban eddig se szenvedett hiányt, de a Pannónia kávéház teljesen újszerű, nagyvárosias berendezésével aligha találja majd méreteiben és berendezéseiben párját a vidéken. És túlhaladja Pécs mai szükségleteit, de a háború után olyan rohamos ipari és kereskedelmi fejlődést várunk, hogy akkor ezen szállodáról is el fogjuk mondhatni, hogy az hézagpótló lesz. Túlzott luvust [sic!] nem találunk ezen kávéházi helyiségeknél, megtalálunk itt mindent, ami a kávéházi lakosoknak, közönségnek lakályossá és kellemessé teszi a kávéházban való tartózkodást. A kávéházi helyiségből széles, puha járású lépcső vezet az emeleti billiard és játéktermekbe, gondoskodva van itt kellő szellőztetésről és légfűtésről, villamos és gázvilágításról, kényelmesek a mellékhelyiségek, ragyogóan tiszta most is a konyha- helyiség az is fog maradni.”⁵¹⁵ A Pannónia volt az első kétszintes kávéház Pécsen, melynek első emeletére a törzsvendégek akár

⁵¹¹ Déri, 1939. 20–21.

⁵¹² Trebbin, 2006. 26.

⁵¹³ Trebbin, 2006. 36.

⁵¹⁴ *Dunántúl*, 1923. október 4. 2.

⁵¹⁵ *Pécsi Napló*, 1915. június 18. 4.

lifttel is feljuthattak. A kétszintes vendéglátóhely csendesebb és meghittebb földszintjén a kikapcsolódásra vágyó vendégek foglaltak helyet, amíg a zajosabb szórakozást igénylő, játékszenvedély által is fűtött közönség az emeleti játéktermeket használta.⁵¹⁶ 1919 szeptemberében viszont a pécsi kereskedők testülete elfoglalta az emeletet,⁵¹⁷ 1922-re mind a kártya-, mind a biliárdasztalok a földszintre kerültek.⁵¹⁸ A kávéház helyére végül bankfiók költözött, a szálloda többi része rendeltetésszerűen működött tovább: a hatalmas díszteremben például tovább folytatódtak a hangversenyek, felolvasóestek, bálók és más mulatságok, a pincében pedig éttermet és sörcsarnokot, valamint szórakozóhelyet létesítettek.⁵¹⁹ A kávé kiszolgálás 1930-tól folytatódott.⁵²⁰

Szintén 1923-ban vesztette el a város a Belvárosi Kávéházat, amely a Lóránt-palota földszintjén, a mai gyógyszerház helyén állt. A helyiséget a Baranyai Kisgazdák Hitel és Gazdasági Szövetkezetének pécsi fiókja vette át.⁵²¹ Ebben az esetben is a fenntartással volt a gond, hiszen a törzsközönséget jellemzően az a kispolgári, kisiparos réteg alkotta, amelynek a pénzügyi helyzetét leginkább megviselte a háború utáni általános válság. Az idejárom vendégek, valamint az épület kedvezőtlen elhelyezkedése miatt az intézmény sajátos funkciót töltött be a pécsi éjszakában: *„Beléptünk a Belvárosi kávéház ajtaján. Ennek a kávéháznak speciális érdekessége, hogy a záróra előtt néhány perccel a Pécssett található összes részek itt találkoznak. A szélrózsa minden irányából összesereglett lumpok megállnak a kávéház előtt és halkán susogják:*

–Jenő... Jenő..., Groág Jenő... — mire megjelenik a közismert kávé, a soványságáról híres öreg Groág és menydörögve bmondja a zárórát.

— Nincs már semmi, menjetek haza.

Józsi, a zutrager éppen felnyalából egy tökrészeg vendéget, aki miután jól beszopott a szöllőben, [sic!] bejött kicsit szundikálni a Belvárosiba. Álmosan tiltakozik a pincér egyéni akciója ellen, majd könyörög, hogy öntsenek néhány pohár vizet a nyakába. Józsi szereti a heccet, készséggel eleget tesz a kérésnek, mire emberünk kissé józanabbul eltántorog a Percel-utca felé. Lelki szemei előtt repülő lábasokat

⁵¹⁶ Márfi, 2017. 209.

⁵¹⁷ *Dunántúl*, 1919. szeptember 11. 3.

⁵¹⁸ *Pécsi Lapok*, 1922. december 24. 4.

⁵¹⁹ *Dunántúl*, 1925. február 21. 7.; *Pécsi Napló*, 1935. szeptember 15. 8.

⁵²⁰ MNL BaML IV. 1422. b. 2387/1937

⁵²¹ MNL BaML IV.1422. b. 1311/1924.

és más könnyebbenn [sic!] mozgatható tárgyakat lát. Megáll, kezeit esdeklőn az arca elé tartja és így rimánkodik az utcán:

— Anyukám, többet sohasem teszem, csak még az egyszer...

Néhány lump nagyot nevet a szegény papucshősön, azonban egyik-másik mindjárt elkomorodik és hasonló helyzetre gondolva szomorúan hazafelé tartanak.

A kassza tündérének elkeseredetten udvarol valaki, akinek rövid nadrágja és hosszú haja van. Nyilván valami művészféle. Groág bácsi bmondja az ultimét itt is, mire a művész savanyú arccal távozik. Mi is távozzunk, tapogatódzva botorkálunk a sötét Munkácsy Mihály utcán. Szembe jön velünk két dülöngélő ember. A sötétben nem látom melyik, az egyik vagy a másik reménykedően megszólal:

— Te, komám. A Belvárosiban még' nyitva lesz. Megiszunk még egy üveggel.

Meggyorsítják lépteiket és mohón, szinte futva igyekeznek a kávéház felé.”⁵²²

A Belvárosi bezárása után a közeli Royal vált a pécsi éjszaka legfőbb mulatós kávéházává.

A Royal kimondottan elegáns vidéki kávéháznak számított a 20. század elején.⁵²³ A két háború között inkább nappal mutatta ezt az arcát, este szórakozóhellyé változott: „Naponta többször is változott arculata. Ebéd után a sziesztás csend hattyúja úszkált a pohár fekete, vagy pikkoló kapucíner nyugodt felszínén. Belvárosi kereskedők, orvosok meg ügyvédek a délutáni munka előtt lapozgatták ilyenkor szaporán a lapokat, hogy később helyet adjanak az uzsonnázó korosztálynak. Ilyenkor már a hölgyek is szép számban voltak képviselve. Finom kávéillat parfümje szállt a levegőben, a tejszínhab báránnyelűek fehér pasztellje tűnt fel az asztalokon s olyan családias, békességes volt minden, mint valami születésnap uzsonna akármelyik meghitt Mária-uccai lakásban. Este azután megint más vendégek kerültek az asztalokhoz. Csendes álmodozók, borba, cigányba feledkezők, a kártya gyógyíthatatlan fölesküdtjei, de valamennyien a kávéház szerelmesei.”⁵²⁴ Időnként úgy emlékeztek meg a Royal Kávéhárról mint a szegény emberek helyéről,⁵²⁵ de az ún. úri közönség is szívesen időzött itt, olykor botrányt okozva a túlzott mulatozással: revolverrel fenyegetőző földbirtokos,⁵²⁶

⁵²² Pécsi Lapok, 1922. július 16. 3.

⁵²³ Kovács, 2000. 110.

⁵²⁴ Déri, 1939. 25–26.

⁵²⁵ Dunántúl, 1922. május 10. 5.; Pécsi Napló, 1935. augusztus 25. 3.

⁵²⁶ Dunántúl, 1923. július 20. 2.

kormányzósértő budapesti ügyvéd,⁵²⁷ botránnyosan viselkedő képviselő.⁵²⁸ A helyi labdarugóknak⁵²⁹ és jogászhallgatóknak⁵³⁰ is ez volt a törzshelye, és a pécsi helyőrség tisztikara is sokszor fordult meg itt.⁵³¹ A Royal nemcsak színes vendégköréről, de a rendszeres záróratúllépésről⁵³² és a hangos mulatozásról is híres volt az 1920-as évek elején: „*A Royal-ban a legelevenebb az élet. Itt pezsgőt is bontanak, 6000 koronás pezsgőt. Egy poharat is a földhöz csaptak. Valódi, hamisítatlan lumpokat láttam. Az éjszaka rajongót, szerelmeseit, akiket Dezső urnak, a főpincérnek, a fizetőnek – aki fölényes, mint egy skót herceg és készséges, mint egy lipótvárosi uzsorás – neki, sajátkezűleg kell majd zárórakor az elmenésre serkenten.*”⁵³³ Tulajdonosa 1922-től a kávéház megszűnéséig⁵³⁴ özv. Krausz Béniné volt, aki 1935-től a Nádort is bérelte, ahová megpróbálta átültetni a Royal hangulatát és funkcióját: „*Kivilágított, üveges táncplatóval és raffinált hangulatvilágítással Pécs legmodernebb tánchelyisége készül most, de az ismét megnyíló Aranyhajó étteremmel együtt a gourmandek számára is tartogat kellemes meglepetéseket a Royal költözködése. Az új rezsim két zenekart is szerződött. A táncolókat egy dzsessz (a budapesti Fejes-dzsessz) és egy cigányzenekar szórakoztatja. Az üzem fővárosi nivója állandó esti programot ígér a szórakozni vágyó közönségnek, amely bizonyosan szívesen fogja felkeresni az új Royalt is, amelyben a régi Royal tradíciói biztosítják a szórakozás nivóját és zavartalanságát.*”⁵³⁵ Végül nem sikerült átplántálni a régi hely hagyományait, így egy év múlva bezárt a Nádor.⁵³⁶ A tulajdonosnő – megélhetésének biztosítása végett – végül a Rákóczi út 51. alatt kezdett tejszarnokot működtetni.⁵³⁷

A két háború között az egyetlen újonnan nyílt kávéház a Korzó volt, amely a korábbi Otthon, majd Dunántúli Bank R.T. helyén rendezkedett be.⁵³⁸ Az egyik legelittebb pécsi kávéház pálmákkal díszített belső tere és terasza rendkívüli

⁵²⁷ *Dunántúl*, 1924. július 13. 6.

⁵²⁸ *Pécsi Napló*, 1929. január 26. 2.

⁵²⁹ *Pécsi Napló*, 1929. április 25. 6.

⁵³⁰ Márfi, 2010c. 197.

⁵³¹ *Dunántúl*, 1923. július 20. 2.

⁵³² *Dunántúl*, 1923. augusztus 12. 3.

⁵³³ *Pécsi Lapok*, 1923. június 29. 2.

⁵³⁴ *Pécsi Napló*, 1935. augusztus 23. 2.

⁵³⁵ *Dunántúl*, 1935. augusztus 29. 5.

⁵³⁶ *Pécsi Napló*, 1936. július 1. 5.

⁵³⁷ *Pécsi Napló*, 1936. december 8. 6.

⁵³⁸ *Pécsi Lapok*, 1923. december 23. 4.

népszerűségnek örvendett.⁵³⁹ A Pannónia megszűnését követően a Korzó maradt a város egyetlen emeletes kávéháza.⁵⁴⁰ Tulajdonosa Weisz Ferenc és Skállát Dénes József után Littke Lőrinc lett,⁵⁴¹ aki a Kávésok Országos Szövetségének alelnöki posztját is betöltötte.⁵⁴² Agilis vezetőként küzdött a borraalórendszer országos felszámolásáért,⁵⁴³ valamint a vidéki kávéházak zárójának meghosszabbításáért,⁵⁴⁴ miközben a Korzót a város legelőkelőbb helyévé próbálta tenni. A kávéházban volt lehetőség esti étkezésre, 1932-től pedig a kávéház mellett megnyílt a Korzó Étterem is.⁵⁴⁵ Littke igyekezett az árakat mérsékelten tartani,⁵⁴⁶ de így sem számított olcsó helynek a Korzó. Egy jegeskávét 1 Pengő 40 fillérbe került, ami körülbelül egy falusi napszamos napi bérének számított,⁵⁴⁷ a helyi ipari munkások pedig ennek valamivel több mint a kétszeresét, kb. 5 pengőt kerestek naponta.⁵⁴⁸ A kávéház kenyereslányainak havi fizetése is csupán 24 pengő volt.⁵⁴⁹ A sima fekete kávé reggel 46 fillérbe, délután 56 fillérbe került. A Nádor és a Royal közös megegyezés alapján ugyanezekkel az árakkal dolgozott.⁵⁵⁰ Az országban ekkoriban 534 pengő körül alakult az átlagos jövedelem.⁵⁵¹ Az 1930-as évekre a Korzó a város legstabilabb kávéházává vált, amit a város növekvő idegenforgalmának is köszönhetett. 1948-ig működött megszakítás nélkül.⁵⁵²

⁵³⁹ *Pécsi Napló*, 1925. október 28. 5.; *Dunántúl*, 1926. május 29. 5.

⁵⁴⁰ *Pécsi Lapok*, 1923. december 23. 4.

⁵⁴¹ *Pécsi Lapok*, 1925. július 29. 7.

⁵⁴² *Budapesti Hírlap*, 1927. április 7. 9.; *Dunántúl*, 1928. március 23. 4.

⁵⁴³ Pécssett már az első világháború után, a szerb megszállás ideje alatt megszüntették a borraalórendszert, a főpincérek a forgalom után kaptak 12%-ot, a pincérek 8%-ot. (*8 órai Újság*, 1929. október 17. 4.), MNL BaML, IX. 251. Pécsi Ipartestület iratai – Pécs-Baranyai Vendéglősök, Szállodások és Korcsmárosok Ipartársulatának iratai 18412/1936

⁵⁴⁴ MNL BaML IV. 1407 d-27338/1930

⁵⁴⁵ *Pécsi Napló*, 1932. április 20. 4.

⁵⁴⁶ *Pécsi Napló*, 1930. augusztus 1. 4.; *Pécsi Napló*, 1932. június 26. 5.

⁵⁴⁷ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1927-1930) 353.75.3., 1927. augusztus 9. 53.

⁵⁴⁸ *Népszava*, 1927. április 22. 10.

⁵⁴⁹ *Pécsi Napló*, 1929. november 24. 14.

⁵⁵⁰ *Dunántúl*, 1927. március 31. 4.

⁵⁵¹ A jövedelmek között hatalmas szakadékok voltak. A mezőgazdasági napszamos egy főre jutó jövedelme átlagosan 183 pengő volt, míg ugyanez a nagybirtokosok és nagypolgárok esetében 17 800 pengő. (Lásd: Matolcsy, 1938. 28.)

⁵⁵² *Új Dunántúl*, 1948. február 26. 5.

4.2.2.2. Nem elit kávéházak

A két háború közötti hírhedt kávéházak a centrum helyett már a belváros peremén, főleg a korábbi városkapuk közelében helyezkedtek el, ahol már a háború előtt is kocsmák, borozók és más kisméretű lokálok sűrűsödtek.⁵⁵³ Ezeket a helyeket szinte kizárólag bűnügyek vagy deviáns viselkedés kapcsán említették a korabeli lapok: leggyakrabban a déli városkapu és a keleti városrész környékén működő vendéglátó egységek kerültek be a rendőrségi rovatokba. A nyugati városkapu körül a Mátyás Király vendéglő számított hasonló „bűntanyának”,⁵⁵⁴ a belvárosban pedig az Apolló Söröző.⁵⁵⁵ A külvárosi helyeken – bár számban jóval alulmaradtak a belvároshoz képest –⁵⁵⁶ a rendőrség rendszeresen razziázott,⁵⁵⁷ ám az állandó felügyelet hiánya miatt nagyobb lehetett a testi sértések, a lopások vagy a prostitúció látenciája, mint a belváros környékén.

A délkeleti irányban elhelyezkedő kávéházakban a közönség nagy részét nem a középosztály alkotta, hanem a pécsi és környékbeli iparosok, kiskereskedők, munkások, valamint a hasonló foglalkozású utazók. A pontos összetételt nyilván lehetetlen rekonstruálni, de a korabeli rendőrségi és sajtóhírek alapján a látogatók társadalmi pozíciója meghatározhatónak tűnik. A lakosság városon belüli elhelyezkedése, illetve a nem-elit kávéházak szomszédságában tartott, s a legkülönbözőbb társadalmi csoportokat vonzó szokásos heti piacok további segítséget nyújtanak a vendégkör leírásához,⁵⁵⁸ továbbá a várostól délkeleti irányban helyezkedett el a Fehérvári- és Frigyes-laktanya is.⁵⁵⁹ A kávéház-

⁵⁵³ Lásd: Kovács, 2000. 77–88.

⁵⁵⁴ *Dunántúl*, 1922. július 12. 4.; *Dunántúl*, 1925. október 31. 2.; *Dunántúl*, 1926. november 3. 4.; *Dunántúl*, 1926. november 13. 2.; *Dunántúl*, 1927. szeptember 22. 5.; *Pécsi Napló*, 1926. november 13. 2.

⁵⁵⁵ *Dunántúl*, 1919. július 30. 2.; *Dunántúl*, 1919. november 9. 4.; *Dunántúl*, 1923. január 20. 3.; *Dunántúl*, 1928. október 16. 3.

⁵⁵⁶ Az 1928 januárjában kiadott pécsi címtár szerint a belvárosban közel 40, a budai külvárosban, a szigeti és a siklói városrészekben átlagban 15–17 bejegyzett hely volt. (*Pécs-Baranyai Címtár 1928*, 45–52.; 244.; 226; 247.; 271–272.) A lista aligha lehetett teljes, például nem tartalmazta a munkásnegyedekben található kiskocsmákat. (*Népszava*, 1927. december 25. 19.)

⁵⁵⁷ *Dunántúl*, 1923. október 17. 2.; *Dunántúl*, 1925. szeptember 19. 3.; *Dunántúl*, 1925. október 20. 5.; *Dunántúl*, 1926. január 5. 6.; *Pécsi Lapok*, 1922. június 20. 3.; *Pécsi Lapok*, 1923. április 25. 2.; *Pécsi Lapok*, 1923. augusztus 24. 2.

⁵⁵⁸ A Majláth téren – ma Kossuth tér – a siklói városrésztől, a szigeti városrésztől, a belvárosból, illetve a vidékről érkezők gyűltek össze. Az Irányi Dániel tér – ma Búza tér – teljes mértékben a budai külvárosiakhoz, illetve a Pécestől keletre fekvő falusiakhoz tartozott. A Széchenyi téri piacot ekkoriban meg akarták szüntetni, a szigeti városrészeknek nem volt külön piaca, annak ellenére, hogy a lakóknak lett volna rá igényük. (*Dunántúl*, 1925. június 28. 3.)

⁵⁵⁹ *Pécs-Baranyai Címtár*, 1923–1925. 9.

tulajdonosok ennek megfelelően a könnyed szórakozást igénylő közönséghez igazították a szolgáltatásaikat.

Három ún. „nem elit” kávéház volt a szerb megszállást követően Pécsen: a Magyar Király Kávéház, a Hungária Kávéház és az Orfeum Kávéház. Utóbbi kettő azon kevés helyhez tartozott, ahol kizárólag pincérlányok dolgoztak. A *Pécsi Lapok* így emlékezett meg az Orfeumról: „Éjfél után egy óra. Óvatosan botorkálok a Siklósi-utcában. [...] Messziről pislákol felém az Orfeum kávéház [...]. Benyitom az ajtót. Itt is füst, zene, zaj és sok lány. Éppen, hogy előadás nincs. [...] Kenyerelányból szórakoztató pincérlánnyá avansált fekete szépség hozza [az italt]. Ide inkább primitív emberek járnak. Tulajdonképpen szolidan megy a mulatozás. Hosszú, kiélt arcú nők támogatják a kályhát vendég hiányában. A fiatalabbak, csinosabbak elhelyezkedtek már és ezek a kályhát támogató társnők szenttelen arccal néznek a szemükbe.”⁵⁶⁰ A női kiszolgálás a századforduló körül jött divatba a városban, főleg a kevésbé nívós kávéházakban, illetve egyes borozókban, sörözőkben,⁵⁶¹ a városi hatóságok és a sajtó gyors hadjáratának következtében viszont 1910-ben rendeleti úton korlátozták azt.⁵⁶² A legfőbb félelem a prostitúció terjedése volt, ugyanis a pincérnők rendkívül alacsony, sok esetben a lakbérhez sem elegendő bérért dolgoztak.⁵⁶³ (Mellesleg a bordélynegyed a közeli Kígyó/Tímár utcában helyezkedett el.⁵⁶⁴) A lányok tehát olcsó munkaerőnek számítottak, egyben élvezeti cikknek tekintették őket, számos korabeli hirdetésben reklámfogásként jelenik meg a női kiszolgálás.⁵⁶⁵ A legtöbb hely igyekezett kijátszani a rendeletet, a lányokat hivatalosan nem pincérnőként, hanem *buffet*-esként vették fel, akik nem ülhettek le a vendégek mellé, a vendégek viszont leülhettek melléjük.⁵⁶⁶ Az Orfeum Kávéház ebből a szempontból különösen problémásnak számított: a pincérnők olyan gyakran lopták meg a vendégeket, illetve csalták ki pénzüket, hogy 1924-ben a helyet be-, a pincérnőket

⁵⁶⁰ *Pécsi Lapok*, 1922. december 24. 4.

⁵⁶¹ Kovács, 2000. 25–26.

⁵⁶² *Pécs szab. kir. város szabályrendelete a női kiszolgálásnak vendéglőkben stb. való korlátozásáról*. 1910. Különlenyomat.

⁵⁶³ *Dunántúl*, 1922. július 28. 4.; *Pécsi Lapok*, 1922. július 23. 2.

⁵⁶⁴ Szőnyi, 1926. 18.

⁵⁶⁵ Nem csupán helyi sajátosságról van szó: a korabeli lexikonok a „Nemi betegségek” és a „Prostitúció” szócikk alatt a jelenségek egyik forrásaként a kávéházat jelölik. Lásd: Forrai, 1996. vö.: Güntner, 1997. 52.

⁵⁶⁶ *Dunántúl*, 1912. február 7. 5.

és a tulajdonosnőt pedig – rövid időre – elzárták.⁵⁶⁷ A tulajdonosnő férje 1924-ben még kiváltotta a kávéengedélyt, tehát valószínűsíthető, hogy a zárás ellenére egy darabig tovább próbálták működtetni az Orfeumot.⁵⁶⁸

A nem elit kávéházakban a lopások és – elsősorban a mértéktelen alkoholfogyasztás következtében előforduló – testi sértések egyébként is gyakoriak voltak. A verekedések és a késelések miatti rendőri feljelentések terén az önmagát polgárok és iparosok találkozóhelyeként reklámozó⁵⁶⁹ Magyar Király Kávéház állt az élen.⁵⁷⁰ (Állandó rendőri szolgálat volt a Király utca és Sörház utca sarkán.⁵⁷¹) Az intézmény reggelig való nyitvatartással hirdette magát,⁵⁷² 1924 előtt ez hajnali 2 órát jelentett,⁵⁷³ majd hajnali 5 órát,⁵⁷⁴ amihez a rendőrkapitány engedélyére volt szükség.⁵⁷⁵ A legtöbb testi sértés éjszaka történt. A Magyar Király Kávéház végül 1927-ben zárt be, berendezését (biliárdasztal, kávéházi asztalok és székek, tükrök) elárverezték.⁵⁷⁶ A környékén számos szórakozóhely várta helyette a mulatni vágyókat,⁵⁷⁷ miután a kocsmákban is lehetett biliárdozni,⁵⁷⁸ lehetséges, hogy kávéházra már nem volt igény: „*A Magyar Király kávéház, a budai külváros lakosainak volt feketéző és biliárdozó helye, persze sok feleség bosszújára, mert a férjürem csak egy feketére ment, de sokszor reggel lett belőle.*”⁵⁷⁹

A fentiekhez hasonló, bár jóval konszolidáltabban működő Hungária Kávéház a századforduló körül még elegáns helynek számított, a két háború közötti időszakra viszont régi fénye megkopott: „*A Hungária előtt fel-alá jár a rendőr és kémleli az eget; vájjon lesz-e eső? A kávéház üres. A kaszírnök, mint egy elhervadt, nagy sárga szegfű, árván, álmosan mereng a pálinkás üvegek között. Hátul a mulatóban víg élet járja. Az asztaloknál mulatozók. Lókupecsek, vidéki kereskedők vastagaranylánccal és könnyelmű kis nők. A cigány a szerb kólót muzsikálja. A*

⁵⁶⁷ *Dunántúl*, 1924. február 12. 4.; *Dunántúl*, 1924. augusztus 28. 3.; *Dunántúl*, 1925. március 24. 5.; *Pécsi Lapok*, 1924. április 18. 3.; *Pécsi Lapok*, 1924. augusztus 28. 2.

⁵⁶⁸ MNL BaML IV.1422.b. 5230/1924

⁵⁶⁹ *Dunántúl*, 1924. augusztus 7. 5.

⁵⁷⁰ *Dunántúl*, 1923. március 7. 2.; *Dunántúl*, 1923. december 25. 2.; *Dunántúl*, 1925. október 16. 5.; *Dunántúl*, 1926. október 19. 4.

⁵⁷¹ *Dunántúl*, 1924. május 24. 4.; 1925. október 16.; *Pécsi Lapok*, 1924. március 23. 4.

⁵⁷² *Dunántúl*, 1924. július 5. 4.; *Pécsi Lapok*, 1925. április 10. 7.

⁵⁷³ *Dunántúl*, 1922. január 25. 4. 5.

⁵⁷⁴ *Dunántúl*, 1924. november 8. 1. vö.: *Pécsi Lapok*, 1924. április 10. 7.

⁵⁷⁵ MNL BaML, IX. 251 Pécsi Ipartestület iratai – Pécs-Baranyai Vendéglősök, Szállodások és Korcsmárosok Ipartársulatának iratai 590/2-1933.

⁵⁷⁶ *Dunántúl*, 1927. május 28. 3.; *Pécsi Napló*, 1927. május 8. 16.

⁵⁷⁷ *Pécs-Baranyai Címtár*, 1928. 247. 271–272.

⁵⁷⁸ *Városok Lapja*, 1933. május 1. 227.

⁵⁷⁹ *Dunántúl*, 1937. december 25. 30.

*lárma fokozásához a cimbalmos kegyetlenül csapkod egy tálcát. A férfiak kurjongatnak, a nők a kóló ütemére ringatják derekukat, új üveg pukkan, friss pezsgő ömlik, aztán lecsavarják a villanyt: záróra, hazafelé!”*⁵⁸⁰ A Majláth téri piac közvetlen szomszédságában álló hely törzsközönségének nagy részét a kereskedők, ügynökök alkották, akik többnyire itt bonyolították az üzleteiket is, rajtuk kívül pincérek és egyéb alkalmazotti beosztásban dolgozók jártak szórakozni.⁵⁸¹ Az Orfeumhoz hasonlóan ugyancsak „szolid női kiszolgálással” várták a vendégeket.⁵⁸² Az 1930-as évekre a Hungária lett az egyetlen olyan kávéház, ahol elsősorban nők szolgálták ki a vendégeket,⁵⁸³ de az Orfeumhoz és a Magyar Királyhoz képest kevesebb előítélet tapadt hozzá a sajtóban. Ennek egyik oka az lehet, hogy az elit kávéházak vendégekörénél alacsonyabb szakmai presztízzsel bíró közönség ahhoz a szolgáltatássectorhoz tartozott, amely a városi elitet közvetlenül szolgáltatta ki. A másik ok, hogy a kereskedők és az alkalmazottak jobban magukévá tudták tenni a középosztály és a nagypolgárság életmódját és fogyasztási kultúráját: „Tulajdonképpen csak 11 felé kezdett benépesülni a kávéház. Jöttek az öblöshangú iparosok, a fakó arcú halk ügyvédek, veterán zenészek, elvirágzott virágárusnők, akikről senki nem tudta miből élnek, de jöttek, széket húztak maguk alá, körülülték az asztalokat. Hanyag, előkelősködő mozdulattal lekasztották a fogasról a vékony vesszőkeretbe csatolt újságokat, képes magazinokat, a Tolnai Világlapját, megették a kis tányérra tálalt »szaftos« zónájukat, megitták a fröccsüket, konyakjukat, általában meg is várták az ebéd utáni kávéra betérőket, a színház és a város két napilapjának névtelen nagyságait, s aztán eltűntek, hogy este átadják helyüket újabb, de tőlük semmiben sem különböző kispolgároknak.”⁵⁸⁴ A nagy múltú Hungária a korszak végére tehát másodrangú kávéháznak számított.⁵⁸⁵

Az 1930-as évek végén, valamint a második világháború alatt már csak három kávéház működött a városban: a Hungária (1940-től Royal néven)⁵⁸⁶, a Korzó és az 1938-ban újranyitott Nádor. Üzemelt továbbá egy I. osztályú kávéház

⁵⁸⁰ Pécsi Lapok, 1923. június 29. 2.

⁵⁸¹ Dunántúl, 1922. február 2. 4.; Dunántúl, 1922. április 9. 8.; Dunántúl, 1923. október 3. 1.; Dunántúl, 1924. július 3. 4.; Dunántúl, 1925. szeptember 22. 5.; Dunántúl, 1927. szeptember 2. 6.; Pécsi Lapok, 1922. augusztus 27. 4.; Pécsi Lapok, 1922. december 6. 2.; Pécsi Napló, 1926. szeptember 17. 2.; Pécsi Napló, 1927. január 27. 4.

⁵⁸² Pécsi Lapok, 1924. december 21. 5.

⁵⁸³ MNL BaML IX. 251 Pécsi Ipartestület iratai – Pécsi Kávésok

⁵⁸⁴ Dunántúli Napló, 1973. október 25. 6.

⁵⁸⁵ Pécsi Napló, 1943. április 20. 5.

⁵⁸⁶ Pécsi Napló, 1940. szeptember 8. 9.

az 1937-ben átadott mecseki Üdülőszállóban is,⁵⁸⁷ mely forgalmát részben a szálló vendégeire, részben a Mecsekre kiránduló pécsiekre alapozta. A túrázás és természetjárás 1937-re már rendkívül népszerűvé vált a városlakók körében: az erdőt a kiépített műút segítségével könnyen meg lehetett közelíteni, az elfoglaltság pedig nem járt nagy költségekkel. A rendszeresen kávézó közönség számára viszont a szállóbéli fogyasztás csak kitérő volt, a távolság és a megközelíthetőség miatt ugyanis nem alakulhatott ki állandó törzsközönség.

A szálló nyitásával párhuzamosan Pécssett is megjelentek a főváros kávé hierarchiáját már korábban felforgató olasz eszpresszógépek. A korabeli helyi sajtó által modernnek és elegánsnak vélt első gépet éppen 1937-ben helyezték üzembe a Széchenyi tér 8. alatt a Széchenyi Cukrászdában.⁵⁸⁸ A jelzők ugyanazok, mint a budapesti eszpresszók esetében, a tulajdonos feltehetően fővárosi mintára alakíthatta ki a helyet. Általánosságban viszont Pécssett nem emelkedett látványosan a kávémérési vagy a cukrász-iparengedélyek száma, a vállalkozók valószínűleg nem érezték szükségét, hogy eszpresszókat nyissanak a központban. 1937 és 1944 között 16 engedélyt állítottak ki, belvárosi telephellyel viszont csupán 4 rendelkezett, egyik se a korzó mentén.⁵⁸⁹ Az újabb kávémérések zömmel a belváros peremén, a korábbiak közelében helyeztek el. Cukrászati iparengedélyből mindössze 18 darabot adtak ki a vonatkozó hét évben, ebből három a főbb útvonalakon, a többi kieső utcákban működött.⁵⁹⁰ Pécssett gyaníthatóan nem volt nagy igény az új, budapesti típusú kávéintézményre, maguk az eszpresszógépek pedig gyorsan megjelentek a kávéházakban is, például 1938-tól már a Nádorban is olasz felszolgálatot ígértek.⁵⁹¹ 1942-ben üzembe helyeztek egy újabb kávégépet a Sirályban is, ám az Irgalmasok utca 20. alatti létesítmény zenés cukrászdánként tartotta magát számon.⁵⁹² Ugyanebben az évben egy nagy forgalmú kávémérést, eszpresszót kínáltak kiadásra a Klimó utca 1. alatt,⁵⁹³ ám más, önmagát hasonlóan definiáló helyet nem találunk. Pécssett csupán a második világháború után váltak az eszpresszók népszerű vendéglátóhellyé.

⁵⁸⁷ *Dunántúl*, 1943. április 18. 5.

⁵⁸⁸ *Pécsi Napló*, 1937. december 5. 13.

⁵⁸⁹ MNL BaML IV.1422.d. „B” Iparlajstromkönyvek 16. kötet

⁵⁹⁰ MNL BaML IV.1422.d. „A” Iparlajstromkönyvek 15. kötet

⁵⁹¹ *Dunántúl*, 1938. október 14. 4.

⁵⁹² *Pécsi Napló*, 1942. február 22.

⁵⁹³ *Dunántúl*, 1942. január 20. 8.

A háború kitörése a pécsi kávéházak életét is megbolygatta. A takarékosági intézkedések és a forgalom visszaesése egyaránt kihatott a működésükre. Eleinte a záróra-korlátozás okozott gondot, hiszen a kormány éppen az italmérési szempontból legkomolyabb bevételt hozó idősávot akarta lerövidíteni. A nagy pécsi vendéglátósok azonban elérték, hogy éjfél helyett kettőkor kelljen bezárniuk.⁵⁹⁴ A forgalom csak a háború későbbi szakaszában esett vissza jelentősen. Az 1942-ben felújított Nádor nyitó estjén még teltház volt,⁵⁹⁵ de a következő év elején már a forgalom visszaeséséről panaszkodtak a pécsi kávéások (annak ellenére, hogy itt nem korlátozta a város a kávéházak tej- és tojáskiszolgáltatását).⁵⁹⁶ 1944-ben a háborús állapotok miatt a polgármester hétfői zárva tartást,⁵⁹⁷ valamint a takarékosági intézkedések betartását rendelte el.⁵⁹⁸ Mindezek ellenére a három pécsi kávéház túlélte a háborút.

*

Az első világháborút és a szerb megszállást követő időszak nem kedvezett a pécsi kávéházaknak. Az 1920-as években több nagyobb múltú intézmény kénytelen volt bezárni. A centrumban található kávéházakat (a Belvárosit vagy a Pannóniát) ugyanúgy nem lehetett tovább fenntartani, mint a belváros peremén fekvő kétes hírű társait (az Orfeumot és a Magyar Királyt). A korszak kedvezőtlen gazdasági helyzetének, illetve a közönségigények változásának együttes hatása túl erősnek bizonyult. Főleg a kisebb keresetű, alsóbb társadalmi rétegek maradoztak el, hiszen a kávéházi szolgáltatásokat már a lakhelyeikhez közelebb is elérhették. Az újságok, a játékok, a rádió ott voltak már a munkásotthonokban és az egyesületi helyeken is, az új szórakozási formák pedig – például a mozi, a sport, a strand, a természetjárás – sokakat elvont a kávéházi időtöltéstől. A megmaradó pécsi kávéházak megpróbálták integrálni a divatos újdonságokat: a jazz és a modern táncok megoldásnak tűntek ugyan, viszont az 1920-as évek szigorú hatósági szabályozásai miatt egyik forma sem tudott lendíteni a forgalmon. Az 1930-as évekre a táncláz lecsengésével párhuzamosan mérséklődött a szigor. Az ekkoriban jelentkező

⁵⁹⁴ *Pécsi Napló*, 1940. december 7. 3.; *Pécsi Napló*, 1940. december 14. 4.

⁵⁹⁵ *Pécsi Napló*, 1942. május 5. 3.

⁵⁹⁶ *Pécsi Napló*, 1943. január 17. 7.

⁵⁹⁷ *Dunántúl*, 1944. március 8. 4.

⁵⁹⁸ *Dunántúl*, 1944. június 4. 4.

kártyaőrületet viszont ügyesen fordították a maguk javára a pécsi kávések: elérték, hogy törvényes keretek között csupán a kávéházakban lehessen kártyajátékot folytatni.

A közönség a lakosságszám-növekedés dacára sem emelkedett. A nagy gazdasági világválság hatására olyan régi pécsi intézményeknek kellett bezárniuk, mint a Royal vagy a Nádor, s így lényegében két kávéháza maradt a több mint 60 ezres városnak: a Korzó és a Hungária. Előbbi Pécs legelőkelőbb vendéglátóegysége volt, utóbbi pedig a piacosok, kereskedők és a szolgáltató szféra dolgozóinak a helye. A Nádor újranyitásával tovább erősítette a polarizáltságot, hiszen fenntartotta azt a látszatot, hogy a polgárnak van választási lehetősége. Ez azonban a korszak változó életmódja miatt már csak egy szűk réteg, elsősorban a kávéházban szocializálódott idősebb középosztály-beliék számára tűnt fontosnak.

A kávéházi intézmény nem tudott megújulni a korszakban, és ez hanyatlásához vezetett, hiszen a korábbi siker titka éppen abban rejlett, hogy a számos újdonság integrálásával képes volt modernné válni. A két háború közötti időszaknak a – főbb politikai trendektől sem független – szabályozásai és rendeletei viszont korlátozták a kávéházat abban, hogy modern is tudjon maradni.

4.3. Éttermek, vendéglők

A 20. század első felében a kávéházak mellett az éttermek és a vendéglők voltak a társasági élet és a vendéglátás kiemelt színterei. Számuk jóval meghaladta a kávé helyekét. Pontos adatokat rendkívül körülményes lenne megadni, mivel a korabeli statisztikák a vendéglők és a kocsmák között nem tettek különbséget.⁵⁹⁹ Ennek egyik oka lehetett, hogy az éttermek külső részén a tulajdonos a „vendéglő” elnevezés mellett más oly elnevezést is használhatott, mint a büfé, borozó vagy söröző.⁶⁰⁰ A két intézménytípust emiatt csupán a kiadott iparendély, az arculat és a kínálat alapján lehetett megkülönböztetni.

Vendéglőnek ekkoriban, olyan iparüzlet számított, amely a vendégeknek mind meleg, mind hideg ételeket kínált. Vendéglős csak olyan személy lehetett, aki megszerezte az ehhez szükséges képesítést, akárcsak a kávéházak esetében. Ahhoz, hogy egy vendéglőben szeszes italt vagy kávéét szolgálhassanak fel, külön ki kellett

⁵⁹⁹ Gyáni, 2006b. 145.

⁶⁰⁰ *Új Idők Lexikona* 23–24. Bp., 1942. 6076.

váltania a tulajdonosnak az ital-, valamint a kávémérési engedélyt is.⁶⁰¹ A nagyobb éttermek többnyire mindhárom iparendeléssel rendelkeztek, ezen a módon az étkeztetésen felül jóval színesebb szolgáltatást tudtak nyújtani vendégeiknek.

A legelőkelőbb éttermeket ekkoriban a városokban szállodák tartották fenn, de a nagyobb településeken önállóan is megéltek az elit zenés-táncos vendéglők.⁶⁰² A nagyobb helyeken esténként cigányzenekar és jazzband szórakoztatta a közönséget, a kisebb vendéglőkben általában egy-egy cigányprimás kísérte az esti vacsorákat. A vendéglőkre hasonló rendelkezések vonatkoztak, mint a kávéházakra. Bizonyos keretek között lehetett táncolni, valamint kártyázni is.⁶⁰³ A vendéglők hajnali 2 óráig lehettek nyitva,⁶⁰⁴ amennyiben a területi alispán vagy főkapitány nem rendelkezett szigorúbban.⁶⁰⁵ Pécssett például a városi rendelet szerint csak éjjel 1 óráig lehettek a vendéglők nyitva.⁶⁰⁶

A vendéglők nemcsak a szórakozás és az étkezés helyszínei voltak, hanem közösségi programoké is, különösen azokban a városokban és városrészekben, ahol nem volt más alkalmas tér. Például számos egyesület a közeli vendéglőben tartotta üléseit, rendezvényeit és multságait saját helyiség hiányában. Sokan pedig otthonuk helyett éttermekben találkoztak a barátokkal és az ismerősökkel. Törzsasztalok ezekben az egységekben is kialakultak. Tagjaiból később hivatalos asztaltársaság is válhatott, amennyiben politikai, közművelődési vagy jótékony tevékenységet láttak el.⁶⁰⁷ Egy-egy vendéglő jellegét meghatározta a vendéggörének összetétele, valamint a szűk környezete.

⁶⁰¹ 1922. évi XII. törvénycikk az 1884. évi XVII. törvénycikkbe iktatott ipartörvény módosításáról. 62. §

⁶⁰² Gyáni, 2006b. 145.

⁶⁰³ Sándor Jenő – Bingert János (Szerk.): *M. Kir. Országos Államrendőrségi Évkönyv, 1925.* H.n. 1925. 121.

⁶⁰⁴ A m. kir. belügyminiszternek 9.600/1922, B. M. sz. rendelete. A nyilvános étkező- és szórakozó helyiségek zárójának újabb megállapítása. (Valamennyi vármegye alispánjának, a m. kir. államrendőrség valamennyi kerületi főkapitányának, a budapesti m. kir. államrendőrség főkapitányának.)

⁶⁰⁵ A m. kir. belügyminiszternek 154.776/1922. B. M. számú körrendelete. A nyilvános étkező és szórakozó helyiségek zárójának újabb megállapítása tárgyában kiadott 9.600/1922. B. M. számú rendelet értelmezése. (Valamennyi vármegye alispánjának, a m. kir. államrendőrség valamennyi kerületi főkapitányának, a budapesti m. kir. államrendőrség főkapitányának.)

⁶⁰⁶ MNL BaML IV. 1418. Szabályrendelet a fogadók, szállodák, vendéglők, kávémérések nyitva és rendtartásáról (1916)

⁶⁰⁷ A m. kir. belügyminiszternek 10.802/1923. B. M. számú körrendelete. Asztaltársaságok egyesületi jellege. (Valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjének, a budapesti m. kir. állami rendőrség főkapitányának és a m. kir. állami rendőrség valamennyi kerületi főkapitányának)

Az 1923–1925. évi *Pécs-Baranyai Címtár*ban a Vendéglősipar alatt összesen 90 tétel szerepelt,⁶⁰⁸ az 1928. éviben már 118 vendéglősről adtak számot,⁶⁰⁹ az 1932. éviben 121-ről,⁶¹⁰ az 1942. éviben pedig kocsmákkal együtt 134-ről.⁶¹¹ A címtárban feltüntetett címek alapján a legtöbb vendéglős⁶¹² (és feltehetőleg vendéglő) a piacok és a főbb közlekedési útvonalak mentén helyezkedtek el, de a két háború között felfutó belföldi idegenforgalomnak köszönhetően a népszerű pécsi és mecseki kirándulóhelyeken is növekedett a számuk. A legtöbb egység mégis a Szigeti városrészben és a Siklói úton üzemelt, amelyek leginkább a helyiek és az átutazók igényeit elégíthették ki.

A belvárosban a Majláth téri és az Irányi Dániel téri piac környékén sűrűsödtek a vendéglők, amelyeknek közönsége valószínűleg ugyanabból a rétegből került ki, mint a Hungária Kávéház vendégei: kereskedők, ügynökök és átutazók. A Széchenyi téri és Király utcai korzó mentén működtek a legelitebb éttermek: a Nádor, a Pannónia és az Aranyhajó szállók éttermei, a Korzó Kávéház mellett működő Korzó Étterem és a Nick Söröző. Mindemelllett néhány egyesületi székház is rendelkezett vendéglős iparendeléssel, például a Nemzeti Casino és a Katolikus Kör. Ezekben a helyeken alighanem elsősorban a tagok fogyasztottak. Jelen dolgozat keretei nem teszik lehetővé, hogy bemutassam Pécs összes vendéglőjét és éttermét, emiatt csupán néhány jellemző vendéglátóegységeket emelek ki.

Az Aranyhajó Szálloda a Király utca 3. alatt fogadta vendégeit. Az épület a Széchenyi térhez rendkívül közel, a Nádor és a Pannónia Szállók között helyezkedett el. Előkelő vendégkörrel bírt, a dualizmus ideje alatt jó szolgáltatásai és olcsó konyhája tette népszerűvé. A város egyik legrégebbi fogadójának számított, egyes források szerint már a 18. században itt tértek pihenőre a piacra érkezők.⁶¹³

⁶⁰⁸ *Pécs-Baranyai Címtár, 1923-25.* Pécs, 1925. 200–201.

⁶⁰⁹ *Pécs-Baranyai Címtár, 1928.* Pécs. é.n. 271–272.

⁶¹⁰ *Pécs-Baranyai Címtár, 1932.* Pécs, 1933. 267–268.

⁶¹¹ Császár Géza (Szerk.): *Pécs-Baranyai címtár: 1942.* Pécs, 1942. 239–242.

⁶¹² Vendéglős iparendeléssel jóval többen rendelkeztek. Csak 1926 és 1942 között több, mint 240-en váltották ki az engedélyt. (MNL BaML IV.1422.d. Iparlajstrom mutató I. II.) A magas szám betudható annak, hogy a vendéglátóegységek viszonylag gyakran cseréltek gazdát, illetve egy étteremben többen is rendelkezhetek iparendeléssel.

⁶¹³ Márfi, 2017. 200.

A szerb megszállást követően a szállodába az államrendőrség tagjait helyezték el.⁶¹⁴ A hely felújításáig rendőrtiszti étkezdeként is üzemelt az étterem.⁶¹⁵ Ennek ellenére a vendéglő megőrizte szórakozóhely jellegét, nyári helyiségben vásári mutatványok színvonalára emlékeztető műsorszámokat mutattak be: fellépett egy mindössze 7 éves primadonna, aki énekelt, táncolt és verset szavalt egy egész estén keresztül,⁶¹⁶ valamint egy hadirokkant gondolatolvasó és bűvész is.⁶¹⁷ 1925-ben azonban teljesen felújították az épületet, ismét fogadott a szálló vendégeket, az éttermet és a kerthelyiséget átalakították, klubhelyiséget és sörözőt alakítottak ki. Az új bérlő Czirják Ignác Antal lett.⁶¹⁸ Az újonnan nyílt egységben egy menü ára 16 ezer és 21 ezer korona között mozgott, ami középarkategóriának felelt meg.⁶¹⁹ Egyetemi hallgatók, tisztviselők és utazók további 10% árkedvezményt kaptak. Esténként cigányzenész szórakoztatta a vendégeket.⁶²⁰ Az étterem főleg a városba látogató úri közönség igényeit szolgálta ki, továbbá angol és francia nyelven is vállalt kiszolgálást.⁶²¹

Az 1930-as években az Aranyhajóban cigányzene helyett már jazz szólt. 1935-ben, amikor a Royal megszűnt az eredeti helyén és átköltözött a Nádorba, az Aranyhajó vált az ún. Kis Royallá.⁶²² A Kis Royal elsősorban zenés-táncos mulatóhely volt, amely mindennap reggelig tartott nyitva.⁶²³ A hely már nem a hagyományos úri közönséget szolgálta ki, hanem a modern szórakozási igényeknek felelt meg, ezért közönsége már főleg fiatalokból állt: *„Két asztalnál idősebb évjáratú társaság ül, egy asztalnál fiatal emberek, kiket nyilvánvalóan a bárpultban kiszolgáló dekoltált hölgyek vonzottak ide, a többi asztalnál csupa fiatal lány és fiú ül, itt párosan, ott csoportosan; Kaufer Imre azt mondja, hogy róluk, hogy egyetemisták, este felkerekednek és papa, mama, netán egyéb korlátozó nyűg nélkül eljönnek a bárhangulatot árasztó, nagyvárosiasságot játszó, tarka-barka villanyfényben úszó Kis Royalban táncolni. És táncolnak is az asztalok közötti alig*

⁶¹⁴ *Pécsi Lapok*, 1922. április 28. 2.

⁶¹⁵ *Pécsi Lapok*, 1924. június 4. 2.

⁶¹⁶ *Munkás*, 1922. július 22. 3.

⁶¹⁷ *Pécsi Lapok*, 1922. augusztus 11. 3.

⁶¹⁸ *Dunántúl*, 1925. augusztus 4. 3.

⁶¹⁹ A Nádor étteremben ekkoriban egy vacsora menü 25 ezer koronába került. (*Dunántúl*, 1925. március 29. 14.) A belváros peremén található régi Sörházban pedig már 14 ezer koronától lehetett menüt kapni. (*Dunántúl*, 1925. október 8. 7.)

⁶²⁰ *Dunántúl*, 1925. november 28. 5.

⁶²¹ *Pécsi Napló*, 1927. december 25. 42.

⁶²² *Dunántúl*, 1935. november 17. 8.

⁶²³ *Pécsi Napló*, 1935. november 17. 4.

tenyéryni helyen – a zongorista jó, a másik zenész diszkréten ütögeti a kivilágított dobot, a fiatalok hangulata kitűnő.”⁶²⁴ A Kis Royal hangulata leginkább a budapesti szórakozóhelyekre hasonlított, lényegében már nem is étteremként, hanem bárként működött. A Kis Royal a kezdeti népszerűség ellenére az évtized végén megszűnt, a volt Aranyhajó étterem első és második emeletére a Pécsi Forgalmi Adóhivatal költözött be.⁶²⁵

A pécsi korzótól nem messze, a Kazinczy utca 1. szám alatt helyezkedett el az István Pince. A bécsi és budapesti mintára berendezett vendéglő 1899 karácsonya előtt nyitotta meg kapuit.⁶²⁶ Eleinte a mérsékelt árak és az esti cigányzene sokakat becsalogatott az új helyre, később azonban csökkent a népszerűsége. A forgalom fellendítése érdekében az új tulajdonos a városban az elsők között alkalmazott női pincéreket.⁶²⁷ A vendéglőkben a női pincérek alkalmazása – a kávéházakhoz hasonlóan – azt sugallta, hogy az adott egységet nem a legelőkelőbb közönség látogatja.

1916-tól a helyiség Apolló söröző és borozó néven működött tovább.⁶²⁸ A helyet Fliszár Iván üzemeltette két alkalmazottal, négy helyiséggel. Egyszerre akár 100 főt is ki tudtak szolgálni.⁶²⁹ A névváltoztatásra befolyással lehetett, hogy néhány évvel korábban nyílt meg a vendéglő szomszédságában Pécs első mozija, az Apolló. A sörözőben időnként cigányprímás kísért a görbe estétet: „*A Kazinczy-utcában énekszó hallatszik a sörözőből. Lemegyek a lépcsőn. A lokálban 2 férfi ül csak. Előttük ital az asztalon. A cigány álmosan, lustán nyegteti a nótát. Az egyik férfi vele énekel. — Sej, suba, suba kecskeméti suba... Tovább nem mondja. Bozontos fejét odahajtja az asztalra két boros üveg közé és lefelé sírja a cigaretta-csutkás padlónak. — Jaj, hogy ennyire lehessen szenvedni egy olyan nőért... A másik vigasztalja. — Ne bánd! Nem érdemölt téged. És már koccintanak is és új nótába kezd a cigány: – Nagy a feje...*”⁶³⁰

Az Apolló söröző az évek során problémás helyé vált. A helyi sajtó hasábjain több ízben beszámoltak a sörözőben történt lopásokról. A betérő

⁶²⁴ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1936-1937) 353.75.5., 1936. március 28. 41–42.

⁶²⁵ Császár Géza (Szerk.): Pécs-Baranyai címtár: 1942. Pécs, 1942. 92.

⁶²⁶ *Pécsi Napló*, 1899. november 12. 8.

⁶²⁷ *Pécsi Figyelő*, 1900. december 28. 6.

⁶²⁸ *Dunántúl*, 1916. november 1. 5.

⁶²⁹ Dálnoki-Kovács, 1929. 300.

⁶³⁰ *Pécsi Lapok*, 1923. június 29. 2.

vendégek egy kisebb része pedig a különböző pécsi és Pécs környéki bűnügyek tettesei voltak.⁶³¹

1931-ben, a gazdasági világválság közepette vette át a vendéglőt Babits (Babics) György. A helyiség ismét az István pince nevet viselte.⁶³² Babits igyekezett visszafogott atmoszférát teremteni vendéglátóegységében. Vendégeinek olcsó menüt, valamint szalon és jazz zenekart biztosított.⁶³³ Később viszont – valószínűleg a törzsközönség ízlésére alapozva – már ismét cigányzene szólt a pincéből.⁶³⁴ Az István pince az új üzletpolitikának köszönhetően kellemes belvárosi kisvendéglővé vált. Babits György 1952-ig működtette az István pincét.⁶³⁵

A külvárosi éttermek és vendéglők sok esetben a legfőbb szórakozóhelyeket jelentették az egyes városrészekben. Nemcsak a munka utáni társasélet helyszínei voltak, hanem sok esetben itt tartották a különféle helyi egyesületek gyűléseit, illetve táncmultságokat. Ezeknek az egységeknek vélhetően jóval állandóbb volt a vendégköre, mint a belvárosi helyeknek.

A Siklói külvárosban a Siklói utca 32. szám alatt működött Schmidt János vendéglője. Schmidt 1878-ban született vendéglős családba, apjától az üzletet 1903-ban vette át. A pécsi vendéglősök és szállodások ipartársulata vendéglős szakosztályának elnöke volt.⁶³⁶ Vendéglőjében tartotta rendszeresen üléseit többek között a Pécs-Baranyai Vendéglősök, Szállodások és Korcsmárosok Ipartársulata, valamint a Pécsi 48-as Jótékony Egyesület.⁶³⁷ Utóbbi a századforduló után alakult meg asztaltársaságként a vendéglőbe járó siklói külvárosi törzsvendégekből.⁶³⁸ Mivel az étterem a pécsi vasútállomás felé vezető Siklói utcában üzemelt, ezért a vonattal utazó közönség körében is keresett helynek számított.⁶³⁹ A vendéglő helyet adott egyesületi multságoknak, tekeversenynek valamint, a Siklói városrész Péter-Pál napi búcsújának, amelynek hagyománya a baranyai sokácokhoz és bosnyákokhoz kötődött.⁶⁴⁰

⁶³¹ *Dunántúl*, 1919. július 30. 2.; *Dunántúl*, 1919. november 9. 4.; *Dunántúl*, 1923. január 20. 3.; *Dunántúl*, 1929. február 6. 4.; *Dunántúl*, 1929. március 23. 5.; *Pécsi Napló*, 1929. október 11. 5.

⁶³² *Dunántúl*, 1931. március 14. 8.

⁶³³ *Dunántúl*, 1933. november 11. 4.

⁶³⁴ *Dunántúl*, 1938. április 24. 7.

⁶³⁵ MNL BaML IV.1422.d. „B” Iparlajstromkönyvek 16. kötet

⁶³⁶ Dálnoki-Kovács, 1929. 304.

⁶³⁷ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

⁶³⁸ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.; *Pécsi Közlöny*, 1910. február 8. 3.

⁶³⁹ *Dunántúl*, 1913. március 16. 4.; *Pécsi Napló*, 1919. április 6. 4.

⁶⁴⁰ *Dunántúl*, 1935. június 30. 2.

Az első világháború utáni Pécs egyik legdinamikusabban fejlődő városrészében, a Szigeti országút 27. száma alatt működött a Rothermel-féle vendéglő. Az éttermet a századforduló környékén Három Csillag néven ismerték, bérlője ekkor Stern József volt, aki a következőképpen hirdette magát: „*Minden törekvésem arra fogom fordítani, hogy elsőrendű ízletes és kifogástalan konyhával, Hirschfeld S. szkókói jó borával, kitűnő söreivel, nemkülönben figyelmes, pontos és tiszta kiszolgálással nagyrabecsült vendégeimet kielégítsem és bizalmukat kiérdemelve megtarthassam. Minden nap villásreggeli és friss sör. Étkezés délben és este, nemkülönben házhoz hordva is és abonálás mérsékelt árakon.*”⁶⁴¹ A Három Csillagot később Káta József, Benkovits István és Rothermel Henrik is bérelték.⁶⁴² Rothermel testvérével, Jánossal együtt vezette az egységet a két háború között.⁶⁴³ Miután Henrik meghalt 1943-ban,⁶⁴⁴ János tovább vitte az üzletet az 1948-ig.⁶⁴⁵ A vendéglőben tartotta rendszeresen üléseit és társas estélyeit az 1919-ben alakult Pécs Szigeti "Vas" Jótékonycélú Asztaltársaság.⁶⁴⁶ Az étterem akár 100 fő befogadására is képes volt, így alkalmas volt bankettek és politikai gyűlések tartására.⁶⁴⁷

A korabeli Pécs a legrosszabb megítélésű városrésznek a Budai Külváros számított. Vendéglátóegységeiről szintén negatív véleménnyel volt a sajtó: „*A városnak vannak pontjai, amelyek nevezetesen arról, hogy ott minduntalan verekednek, ilyen nevezetességre tett szert a Zsolnay Vilmos utca is, amelynek korcsmái, beszálló vendéglői bőven nyújtanak tápot és anyagot a veszekedéseknek.*”⁶⁴⁸ A Zsolnay utca 1. szám alatt állt a Budai-külváros legismertebb vendéglője, a Fehér Farkas. 1810-ben építette Rihl Alajos sörfőzőmester „Fejér farkas” nevű vendégfogadját. 1819-ben Schmaltz József vendéglős vette meg a házat, aki a következő évben bérbe adta a Fehér farkashoz címzett kibővített beszálló vendéglőjét, amelyben hét szoba, két konyha és egyéb mellékhelyiség volt.⁶⁴⁹ 1913-tól Weindorfer János bérelte és felújította a helyet.⁶⁵⁰

⁶⁴¹ Pécsi Napló, 1897. november 6. 8.

⁶⁴² Márfi, 2017. 216.

⁶⁴³ Dálnoki-Kovács, 1929. 303.

⁶⁴⁴ *Dunántúl*, 1943. szeptember 14. 6.

⁶⁴⁵ *Új Dunántúl*, 1947. szeptember 3. 4.; *Dunántúli Napló*, 1948. augusztus 18. 3.; *Dunántúli Napló*, 1949. október 23. 10.

⁶⁴⁶ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

⁶⁴⁷ *Dunántúl*, 1929. augusztus 11. 6.; *Dunántúl*, 1935. március 22. 5.; *Dunántúl*, 1939. május 18. 2.

⁶⁴⁸ *Pécsi Napló*, 1910. március 19. 5.

⁶⁴⁹ B. Horváth, 2010. 117.

⁶⁵⁰ *Vendéglősök Lapja*, 1913. november 20. 6.

1918-ban a közelben lévő Frigyes laktanyában állomásozó 6. gyalogezred fellázadt, központjuknak a Fehér Farkas vendéglőt választották. A lázadás során az épület homlokzata megsérült, falain golyónyomok maradtak.⁶⁵¹

1920-tól Strasser Pál vette át a Fehér Farkast: „*Van szerencsém a mélyen tisztelt közönséget értesíteni, hogy az Irányi Dániel tér és Zsolnay Vilmos utca sarkán levő Fehér Farkasához címzett beszálló vendéglőt újonnan átalakítva a mai napon átvettem. Naponta friss hideg és meleg ételek, elsőrendű csapolt sör, kitűnő pécsi hegyi borok. A mélyen tiszteli vendégeimet szolid és pontos kiszolgálásról előre is biztosítva, kérem a nagyérdemű közönség szíves pártfogását.*”⁶⁵² 1924-ben az üzletet átvette Papp József és egészen az 1930-as évek végéig működtette a vendéglőt.⁶⁵³ Az étel- és italszolgáltatás mellett tekepályával kedveskedett közönségének.⁶⁵⁴

A Fehér Farkas vendégei zömmel fuvarosokból, napszámosokból és a közeli laktanya katonáiból kerültek ki. Az Irányi Dániel téren működő piac árusai és vevői, valamint a környék iparosai szintén gyakran megfordulhattak itt egy-egy vásárnapon. A vendégek egy szűk köre gyakran meglopta az itt időző fuvarosokat, valamint nem mentek ritkaság számba a különböző testi sértéses esetek sem.⁶⁵⁵

Az épületet 1940-től kiadásra hirdették,⁶⁵⁶ mivel eddigre már nem illett bele az utcaképbe: „*Ha valamelyik pécsi utcára ráférne az építkezés, hát a Zsolnay utca az. Mindjárt nyugati bejárójánál ott éktelenkedik a Felső- ipari Szakiskola palotájával szemben a volt Fehér Farkas vendéglő rozszant, ütött-kopott épülete, amely szembántó és izlést sértő a Rendőrpalota, Maurinum és Központi Egyetem szomszédságában. Hatalmas méretű telek ez a Fehér Farkas, bármelyik közintézményünk elhelyezésére alkalmas területté szolgálhatna.*”⁶⁵⁷

A népszerű kirándulóhelyek közelében is üzemeltek vendéglők. Forgalmuk függött az időjárástól és az évszaktól. Nemcsak pécsiek, hanem turisták is szép számmal felkeresték a Mecsek lankáin lévő egységeket. A legnépszerűbb éttermek a Tetye környékén működtek, de a várostól távolibb helyeket is sokan látogatták.

⁶⁵¹ Szita, 1985a. 440–444.

⁶⁵² *Dunántúl*, 1920. február 19. 2.

⁶⁵³ *Dunántúl*, 1924. október 10. 4.; *Dunántúl*, 1938. október 1. 7.

⁶⁵⁴ *Pécsi Napló*, 1926. május 1. 13.

⁶⁵⁵ *Dunántúl*, 1929. február 6. 4.; *Dunántúl*, 1930. július 24. 5.; *Dunántúl*, 1931. augusztus 25. 5.; *Dunántúl*, 1935. január 29. 1.; *Dunántúl*, 1938. január 13. 5.

⁶⁵⁶ *Dunántúl*, 1940. október 6. 9.

⁶⁵⁷ *Pécsi Napló*, 1943. február 21. 5.

A pécsbányatelepi Ezeréves Gesztenyefához vendéglő a telepen élő bányászkolónia tisztviselőit és a környéken kirándulók szükségleteit elégítette ki. A vendéglő a Gesztenyés utca végén helyezkedett el a kirándulóút mentén.⁶⁵⁸ Az Ezeréves a DGT tulajdonát képezte, a századforduló környékén naponta társas kocsit indítottak ide a belvárosi Magyar Szállótól.⁶⁵⁹

A két háború között a kolónia társaséletének meghatározó helyszíne volt a vendéglő. Itt tartották a bányászok körében népszerű Borbála napi mulatságokat⁶⁶⁰ illetve, a helyi ifjúságnak rendezett farsangi és egyéb táncmulatságokat.⁶⁶¹ A Pécsbányatelepen működő egyesületek körében szintén népszerű találkozóhelynek számított. Többek között a Turul cserkészcsapat, valamint a Pécsbányatelepi Atlétikai Club (DPAC) tartotta itt üléseit és műsoros estéjeit. Utóbbi 1941-től, miután a vendéglő megszűnt, téli otthonaként használta annak épületét, amelyben a tagok biliárdozhattak, pingpongozhattak, sőt táncórákon is részt vehettek.⁶⁶²

A mecseki túraútvonalak találkozásánál, a Dömörkaputól nem messze lévő Ptacek-pihenőnél,⁶⁶³ nyílt meg a századforduló körül a Kakukk csárda.⁶⁶⁴ A Mecsek turistaújtjai rendezésének köszönhetően a pécsiek nem csupán a természetbe jártak egyre gyakrabban, hanem a közeli csárdába is. A városba látogató vendégek számára szintén a csárda volt a kirándulások gyakori végállomása.⁶⁶⁵

A vendéglő egész évben nyitva volt, de forgalmát erősen befolyásolta a szezon. A legzsúfoltabb időszaknak a tavasz és nyár számított, hiszen sokan ekkor kirándultak a Mecsekben. Az 1930-as évektől, a pécsi sí- és ródlipálya megnyitása után, télen is rendkívül keresett hely volt, hiszen a pályák a közelben működtek. A hideg időjárás beköszöntésével kínálatát forralt borral bővítette a hely.⁶⁶⁶ A csárda épülete három részből állt: egy földszintes teraszos épületből, egy féltetővel ellátott

⁶⁵⁸ Pécs szabad királyi város térképe, Pécs, 1895. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35737/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJQSUMiOiBblllFUyJdfSwgInF1ZXJ5IjogInBcdTAwZTIjcyJ9> (letöltés ideje: 2021. május 29.)

⁶⁵⁹ Kovács, 2000. 98.

⁶⁶⁰ *Pécsi Lapok*, 1924. december 5. 2.; *Pécsi Napló*, 1925. december 5. 4.

⁶⁶¹ *Dunántúl*, 1931. február 1. 6.; *Dunántúl*, 1934. július 22. 11.; *Dunántúl*, 1934. szeptember 29. 3.

⁶⁶² *Dunántúl*, 1929. március 28. 2.; *Dunántúl*, 1930. január 1.; *Dunántúl*, 1941. február 11. 4.

⁶⁶³ Ma Ptacek Viktor pihenő.

⁶⁶⁴ Kovács, 2000. 97.; *Pécsi Napló*, 1902. július 13. 4.

⁶⁶⁵ *Új-Somogy*, 1930. szeptember 10. 3.; *Dunántúl*, 1931. szeptember 13. 5.; *Dunántúl*, 1934. április 4. 3.; *Munkás Sakk*, 1935. december 1. 71.; *Pécsi Napló*, 1937. május 19. 5.; *Pécsi Napló*, 1938. március 24. 5.;

⁶⁶⁶ *Dunántúl*, 1931. július 31. 3.; *Dunántúl*, 1933. december 10. 3.; *Dunántúl*, 1934. február 4. 8.

ivó, hosszú deszkából ácsolt asztalokkal és padokkal, és ez folytatódott a szabad ég alatt is.⁶⁶⁷

A Kakukk csárda nem számított kimagaslóan drága étteremnek. 1938-ban egy adag disznótoros vacsora 80 fillérbe került, egy adag székelypecsenyével pedig 1 pengőbe. Az esti vacsorákat egy zenész kísérte, ekkoriban tangóharmonikával.⁶⁶⁸ Tatay Sándor ekképp emlékezett vissza a csárda ételeire és esti hangulatára: „A Kakukkban már csak egészen könnyű ételt fogyasztottunk. Flekkent vagy fatányérost. [...] Utána még ettünk egy-egy tányérka angyalbögyörőt.[...]Különösen azon lelkesedtünk, hogy őszintén megvallották, ez az étel délről maradt, és hogy nem cukrozzák. De nem ám! Mindenféle burgonyával gyúrt tészta csak jót tesz a felmelegítés, különösen, ha odakapja kicsit a lábos feneké, és egyes részei ellapulva ropogóssá válnak. [...] Volt ebben a csárdában egy vak harmonikás, Viktornak hívták. Nem szombat este volt, hanem vasárnap a vendégek elég hamar megritkultak. Jóformán magunk maradtunk a harmonikással. Nem szoktunk mi népdalokat énekelni. Nem is tudom, hogyan jött össze ezen az estén, hogy mégis így történt. [...] Később elcsendesedtünk, de nem távoztunk még egy jó ideig, csak hagytuk múlni felettünk az éjszakát. Végül elfogyasztottunk egy-egy tányér bablevest és akkor elindultunk.”⁶⁶⁹

4.4. Cukrászdák

A Horthy-korszakban a városokban a kávéházak és a vendéglők mellett tipikus társasági térnek számítottak a cukrászdák. A két háború között rendkívül népszerűnek számítottak, különösen a kávégépek megjelenése és elterjedése után váltak felkapottá egy-egy nagyobb vidéki településen.

A cukrászdák már a 19. század elején a polgári értékrend részévé váltak. A cukrászipari áruk eleinte különösen luxuscikkeknek számítottak, mivel az olyan alapanyagok mint a kakaó, vanília vagy fahéj drágának számítottak. A cukrászok által elkészített termékek emiatt sokáig csak egy szűk társadalmi réteg számára voltak elérhetőek.⁶⁷⁰ A századforduló környékén a városokban egyre megszokottabbá vált a különleges édességek fogyasztása, különösen a közép- és

⁶⁶⁷ B. Horváth, 1990. 180.

⁶⁶⁸ *Dunántúl*, 1938. december 18. 13.

⁶⁶⁹ Tatay, 1983. 352–353.

⁶⁷⁰ Márfi, 2017. 218.

felsőosztály körében. A polgárok a kávéházakhoz hasonlóan egyre szívesebben látogatták a korzózás után a cukrászdákat is. A cukrászmesterek igyekeztek olyan termékeket kínálni vendégeiknek, amelyeket otthon nem vagy csak nagyon körülményesen tudtak volna előállítani. Jellemző volt, hogy a különböző cukrászműhelyeknek saját egyedi receptjeik voltak, amelyeket a legnagyobb titoktartással őriztek.⁶⁷¹ Ennek okán egy-egy cukrászda arculatára nagyobb hatással volt a cukrászmester személye, mint maga a vendégekör.

A cukrászdák általánosságban jóval egységesebb profillal rendelkeztek, mint az egyéb vendéglátó egységek. A vendégekört valamelyest megszabta ugyan a hely italválasztéka, de ez sokáig csak csemegeborokra és likőrökre korlátozódott. A cukrászdákból évtizedeken keresztül hiányzott a zene és a dohányfüst. A nagyobb helyeken árultak szendvicsfélétet vagy tartottak hidegkonyhát, de az emberek alapvetően a fagyalt, a különféle cukorkák és a sütemények miatt keresték fel a cukrászüzleteket.⁶⁷²

A cukrászdákhoz nem tapadtak olyan negatív előítéletek, mint a kávéházakhoz. A korabeli tanácsadó- és illemkönyvek nem korhólták a nőket, ha időnként betértek egy-egy cukrászüzletbe. A cukrászdák hangulata jóval bensőségeesebb volt, mint a kávéházaké, emiatt többek között gyakori találkahelyszíne volt a fiatal pároknak: „*Félig bolt, édesség-kimérő, s félig afféle, bár korántsem zárt-körű szalon, ahol illedelmesen foglalnak helyet s cserélik ki titkaikat ifjú szívek. Természetesen a szülői jóváhagyás megkerülésével, mert hát, mint tudjuk, ez a rendez-vous.*”⁶⁷³ A cukrászdák belső terei még a Horthy-korszak elején is őrizték a Monarchia korabeli kávéházak boudoir-hatását, valamint neobiedermeier stílusát; a „jó házból” való úrinők körében feltehetőleg ennek köszönhetően maradt népszerű a cukrászda intézménye.⁶⁷⁴

Az 1923–1925. évi *Pécs-Baranyai címtárban* 11 név szerepelt a cukrászipar alatt. Köztük volt Caflisch Jenő és özv. Caflisch Kristófné, Gindl Dezső, Klein Imre, Morvay Dezső és Zdesek Ferenc.⁶⁷⁵ 1928-ban már csak 8 név szerepelt.⁶⁷⁶

⁶⁷¹ Gundel – Harmath, 1979. 290–291.

⁶⁷² Gundel – Harmath, 1979. 290–291.

⁶⁷³ *Új Idők*, 1920/4. 235.

⁶⁷⁴ Sármány – Juhász, 1996. 256–257.

⁶⁷⁵ *Pécs-Baranyai Címtár*, 1923–25. Pécs, 1925. 183.

⁶⁷⁶ *Pécs-Baranyai Címtár*, 1928. Pécs, 1928. 226.

1932-ben 10,⁶⁷⁷ 1942-ben 29 cukrászt tartottak számon.⁶⁷⁸ Az iparlajstromban újonnan felvett cukrászok száma összecseng a címtárban megfigyelhető tendenciával. 1923 és 1928 között csupán 5 cukrász kapott iparendélyt, 1928 és 1932 között 6, 1932 és 1942 között már 34 fő. A legtöbb engedélyt 1936-ban adták ki, összesen 8 személy kapott. A közel két évtizednyi intervallum alatt volt több olyan személy, aki többször váltotta ki engedélyét, alighanem amiatt mert valami oknál fogva szüneteltette iparüzését.⁶⁷⁹ A cukrászdák száma nemcsak a népszerűség miatt emelkedett ezekben az években, hanem feltehetőleg amiatt is, hogy 1930-tól a cukrászdák nem tartoztak már a fényüzési adó alá.⁶⁸⁰ Az évtized elején jelenlévő gazdasági válság feltehetőleg visszatartotta a helyi cukrászipar fellendülését, az 1930-as évek közepétől, ellenben szaporodtak a cukrászüzletek a városban, főleg a belváros környékén.⁶⁸¹ A fagylalt és eszpresszó gépek megjelenésével a kiszolgálás is felgyorsult a vendégek és a vendéglátósok nagy öröme.⁶⁸² Néhány cukrászda – a Mecsek és a Sirály – pedig zenével kedveskedett vevőinek, ezzel bizonyára nem kis konkurenciát okozva a kávéházaknak.⁶⁸³ A cukrászdák hírnevére a legnagyobb hatással, viszont továbbra is a cukrászsütemények minősége volt. Az alapanyagok minősége és a különleges egyedi receptek gyakran témául szolgáltak a helyi sajtónak.⁶⁸⁴

Pécs legismertebb és legrangosabb cukrászdája a Caflisch volt, amelyet a két háború között az idős, de rendkívül nagy munkabírási özvegy Caflisch Kristófné vezetett családtagjaival. A Caflisch nem hirdette magát a helyi napilapokban, hiszen a városban feltehetően mindenki ismerte a helyet, ellenben a

⁶⁷⁷ *Pécs-Baranyai Címtár*, 1932. Pécs, 1932. 231–232.

⁶⁷⁸ Császár Géza (Szerk.): *Pécs-Baranyai címtár: 1942*. Pécs, 1942. 164–165.

⁶⁷⁹ MNL BaML IV.1422.d. „A” Iparlajstromkönyvek 15. kötet

⁶⁸⁰ A cukrászipari termékek az 1920. évi XVI. törvénycikk értelmében fényüzési tárgynak számítottak, a sütemények után emellett forgalmi adót kellett fizetni. (Lásd: 1920. évi XVI. törvénycikk a fényüzési forgalmi adóról, illetve 1920. évi XVI. törvénycikk indokolása a fényüzési forgalmi adóról.) Továbbá a cukrászdákat fényüzési vállalatoknak minősítették, ami szintén többletterheléssel járt. (A m. kir. pénzügyminiszter 1920. évi 90.000. számú rendeletével kiadott utasítás a fényüzési forgalmi adóról szóló 1920: XVI. törvénycikk végrehajtásáról.) A cukrászipari termékek az új jogszabály értelmében már nem számítottak fényüzési tárgynak, illetve a cukrászdák sem fényüzési vállalatnak. (A m. kir. pénzügyminiszter 1929. évi 108.999. számú rendelete, a cukrászipari és a cukorkaipari termékek fényüzési forgalmi adókötelezettségének megszüntetéséről.)

⁶⁸¹ MNL BaML IV.1422.d. „A” Iparlajstromkönyvek 15. kötet

⁶⁸² *Pécsi Napló*, 1937. december 5. 13.; *Pécsi Napló*, 1938. június 29. 4.

⁶⁸³ *Pécsi Napló*, 1940. április 21. 2.; *Pécsi Napló*, 1942. február 22. 4.

⁶⁸⁴ *Pécsi Napló*, 1936. július 12. 5.; *Pécsi Napló*, 1936. december 6. 6., *Pécsi Napló*, 1940. április 21. 2.; *Pécsi Napló*, 1941. március 6. 4.; *Pécsi Napló*, 1942. február 22. 4.; *Pécsi Napló*, 1943. január 5. 3.; *Pécsi Napló*, 1943. január 31. 8.

városi útikönyvekben a szerzők az elsők között ajánlották a pécsi cukrászdák közül.⁶⁸⁵ A cukrászda a Király utca 30. alatt működött, a termékeket helyben készítették a cukrászműhelyben. A sütemények minőségét általában maga Caflisch Kristófné ellenőrizte, figyelte a konkurenciát, új ötletekért és receptekért gyakran járt más, főleg Pécsen kívüli cukrászdákba.⁶⁸⁶ 1936-ban az iparügyi miniszter is elismerését fejezte ki özvegy Caflisch Kristófnénak a több évtizedes eredményes ipari tevékenységért.⁶⁸⁷

A Caflischban nem volt szünnap, általában vasárnap bonyolította a legnagyobb forgalmat az intézmény.⁶⁸⁸ A termékeket a vevők hazavihették vagy akár helyben is elfogyaszthatták. Az 1920-as évek közepén átalakították a vendégteret, felszámolták a korábbi kisméretű termet, a vendégek egy új és tágasabb térben foglalhattak helyet. A falakat tükrök és stukkók díszítették, a hangulatvilágításért falikaros lámpák feleltek. A cukrászda az államosításig megőrizte a hagyományos arculatát.⁶⁸⁹

Egészen más arculatot képviselt az 1931 júliusában nyílt Sirály cukrászda. A hely először a Siklósi utca 25. alatt működött. A süteményeket eleinte egységesen 16 fillérért árulták. Torták ára 50 fillér és 3 pengő között volt. A rendeléseket házhoz is szállították.⁶⁹⁰ A kínálatot később bővítették: 30 fillérért uzsonnát adtak, 20 fillérért egy nagy pohár fagylalt lehetett venni, a jegeskávé habbal 20 és 30 fillér között alakult.⁶⁹¹ A hideg beköszöntével hirdeteikben gesztenyepürét, meleg csokoládét reklámoztak.⁶⁹² A cukrászda 1935-ben a Siklósi utca 2. szám alá költöztetett át: *„Örömmel számolunk be arról, hogy a Sirály cukrászda, amely rövid idő alatt a legnagyobb népszerűsége tette szert, fényesen átalakított, új helyiségbe költözött. Az új Sirály cukrászda a Siklósi utca 2. szám alatt nyílt meg, s aki egyszer benyitja ajtaját, nem csodálkozik, hogy ez a kellemes, ragyogó fehér interietű helyiség, ahol a legkitűnőbb süteményeket szolgálják ki hihetetlenül olcsó áron, a város legkedveltebb uzsonnázó helye lett.”*⁶⁹³ A felújított egység olcsó és finom

⁶⁸⁵ Szőnyi, 1926. 13.; Török, 1943. 119.

⁶⁸⁶ Pécsi Napló, 1936. július 12. 5.

⁶⁸⁷ Budapesti Közlöny, 1936/197. 1.

⁶⁸⁸ Márfi, 2010d. 76.

⁶⁸⁹ Márfi, 2010d. 34.

⁶⁹⁰ Dunántúl, 1931. július 26. 10.

⁶⁹¹ Pécsi Napló, 1934. május 20. 20.

⁶⁹² Pécsi Napló, 1934. november 4. 16.

⁶⁹³ Pécsi Napló, 1935. november 15. 4.

termékeket ígért, illetve hangulatos délutánokat.⁶⁹⁴ A hely frekventáltsága közepes lehetett. Míg a Széchenyi téren lévő Széchenyi-cukrászdában 140 kg fagyalt fogyott el a legnagyobb kánikulában, addig a Sirályban 50 kg.⁶⁹⁵

1942 februárjában nagyobb helyiségbe költözött a cukrászda az Irgalmasok utca 20. szám alá. A sütemények mellé eszpresszó kávékat lehetett kérni, továbbá minden délután 5 és este 9 között szórakoztató zenével várták a vendégeket. A tulajdonosnők Szeli Mihályné és Szabó Emilné voltak.⁶⁹⁶ Ez volt a város első zenés cukrászdája: *„A Sirály cukrászda megíjodva, új elgondolás alapján nyitja meg vasárnap második üzletét. Az idősebb »cégfőnök« Szeli Mihályné, társa Szabó Emilné az ország egyetlen mestervizsgás cukrásznője, aki ezeket mondotta munkatársunknak: – Alapos megfontolás, gondolkodás és tervezgetés eredménye az a cukrászda, amellyel vasárnap fogok levizsgázni a pécsi publikum előtt. Újat, újszerűt, akarunk nyújtani, olyat, amit a világvárosok publikuma favorizál. Naponta öttől kilencig szalonzenekar játszik nálunk, kitűnő expresszó-kávékat szolgálunk fel és kizárólag olyan süteményeket, amelyeknek fő alapanyaga a vaj, tojás. Megtekintettük az új helyiséget, amely teljesen készen várja a vasárnapi premiért. Nemcsak ízléses és elegáns, de kényelmes és otthonos is. Nem kétséges, hogy az az úri publikum, amelynek számára készült, napról-napra helyet foglal majd az asztalok mellett és vasárnap sikerrel mutatkozik be az ország egyetlen mestervizsgás, aranyzőke cukrásznője.»*⁶⁹⁷ Szabó Emilné 1940-ben váltotta ki cukrász engedélyét. Az iparlajtsom mutatójában feltüntették születési nevét: „Szeli A.”, Szeli Mihálynéval, akinek cukorkakereskedő engedélye volt 1935 óta, valószínűleg rokonok voltak.⁶⁹⁸

Az új Sirály többet kínált már, mint egy átlagos cukrászda. Alkalmanként a budapesti dr. Oetker Tápszerművek tartott itt kóstolóval egybekötött süteménybemutatót nőknek.⁶⁹⁹ Nyáron egy budapesti jazzband játszott a kerthelyiségben.⁷⁰⁰ Mindezek mellett a sütemények jó minőségűek voltak. A Sirály sikerességét mutatja, hogy vendégköre a háborús helyzet ellenére bővült.⁷⁰¹

⁶⁹⁴ *Pécsi Napló*, 1936. november 13. 6.; *Pécsi Napló*, 1936. december 25. 51.

⁶⁹⁵ *Pécsi Napló*, 1938. június 29. 4.

⁶⁹⁶ *Dunántúl*, 1942. február 21. 8.

⁶⁹⁷ *Dunántúl*, 1942. február 22. 2.

⁶⁹⁸ MNL BaML IV.1422.d. Iparlajstrom mutató I. II.

⁶⁹⁹ *Dunántúl*, 1942. március 4. 8.

⁷⁰⁰ *Dunántúl*, 1942. augusztus 30. 6.

⁷⁰¹ *Pécsi Napló*, 1943. január 28. 4.

4.5. Kocsmák

A 20. század első felében a kocsmák főleg a falusiak és a városi munkásság körében volt népszerű szórakozóhely, ugyanis míg kávéházak, cukrászdák a városias települések és a belváros sajátja volt, addig a peremterületeken és a falvakban kocsmák, esetleg kisvendéglők működtek. A kocsmákat nemcsak italozás miatt keresték fel, hanem itt tudtak kötetlen keretek között találkozni a barátok és munkatársak egymással, a környékbeli fiatalok táncolni, illetve a 19. század második felétől divatba jött kuglival (tekével) játszani.⁷⁰² Azt, hogy mi különböztette meg a kocsmát más vendéglátóegységektől a Horthy-korszakban az Új Idők Lexikona foglalta össze: *„Korcsma, olyan iparüzlet, amelyben rendszerint csak hideg ételeket szolgáltatnak ki, míg a vendéglőben meleget is. Azonban kis- és nagyközségekben, vendéglővel nem rendelkező, valamint 20.000 lakost nem számláló városokban a [korcsma] jogosult meleg ételt is kiszolgáltatni. A [korcsma]ipar csak engedélyhez van kötve, míg a vendéglői ipar képesítéshez is; ezt a képesítést azonban a [korcsma]iparban is meg lehet szerezni. Az iparendelélyt az iparhatóság adja. K[orcsma]t templom, iskola, kórház, szanatórium, temető közelében nem lehet nyitni. A [korcsma]kra az üzleti zárórát és a hiteladást külön szabályozták. Szeszkes ital kiszolgáltatásához külön engedély kell, de teát rummal is lehet adni; az italmérési engedélyt a pénzügyi hatóság adja s az lehet korlátolt v. korlátlan.”*⁷⁰³

1921 nyarán a minisztérium elrendelte az italmérési engedélyek felülvizsgálatát. A pénzügyigazgatóságoknak jegyzéket kellett összeállítaniuk az italmérési engedélyekről községenként, kerületenként, majd a jegyzéket megküldeni többek között a rendőrségnek és a városi tanácsoknak. A hatóságoknak véleményezniük kellett az engedélyeseket egyesével, illetve nyilatkozni arról, *„hogy a közlekedési, forgalmi, társadalmi és gazdasági viszonyok, valamint a közrendészeti, közegészségi, közérkölciségi, közszükségleti és jövedéki szempont gondos mérlegelése után a megállapított korcsmai létszámnak apasztását, vagy szaporítását, tartják-e szükségesnek?”*⁷⁰⁴ Amennyiben a hatóságok a kocsmák

⁷⁰² Kovalcsik, 2003. 543–544.

⁷⁰³ *Új Idők Lexikona, 15-16.* Budapest, 1939. 3947.

⁷⁰⁴ A m. kir. belügyminiszter 1921. évi 67.953. számú körrendelete, az állami italmérési engedélyek létszámának hivatalból való felülvizsgálatánál a rendőri közigazgatási hatóságok által követendő eljárásról.

számának a csökkentését tartották szükségesnek, meg kellett jelölniük és indokolniuk, hogy mely engedélyeket milyen sorrendben kívánják megvonni.⁷⁰⁵ Pécs Városi Tanácsának mutatókönyvébe csak 1922 májusában iktatták be a pénzügyigazgatóság által megküldött italmérők jegyzékét.⁷⁰⁶ Valószínűleg a szerb csapatok jelenléte, illetve az augusztusi felszabadulás miatt nem tudta a város végrehajtani az előző év nyarán a rendeletet. 1922. június 25-én már az alábbiakról számolt be a helyi sajtó: „Az államrendőrség és a város hatósága az engedélyek csökkentése mellett foglalt állást. A város hatósága ma tartott ülésén foglalkozott ezzel az ügyel és úgy határozott, hogy csak száz italmérési engedély kiadását javasolja a pénzügyigazgatóságnak. Pécs város területére összesen 150 italmérési engedély volt megállapítva. Jelenleg 130 kocsmá működik, amelyek közül 65 még a háború előtt, 65 pedig a megszállás alatt kapott engedélyt. A város Hatósága indokolásában kimondja, hogy a száz italmérési engedély elég a város területére.”⁷⁰⁷ Italmérési engedélyre, viszont nemcsak a kocsmáknak, hanem a vendéglőknek is szükségük volt, ha szerettek volna bort vagy sört felszolgálni az ebéd vagy a vacsora mellé.⁷⁰⁸ A Pécsi Iparos Szövetség vendéglős szakosztálya tiltakozott az italmérési engedélyek korlátozása ellen, a tagok beadvánnyal fordultak a polgármesterhez.⁷⁰⁹ 1924 őszén a városi vezetőség értesült arról, hogy a pénzügyminisztérium nem hagyta jóvá azt a határozatot, amely szerint csupán 100 italmérési engedély adható ki Pécsen. A polgármester kérvényezte a pénzügyminisztériumnál, hogy a korábban megállapított 100 italmérési engedélyt emelje fel 120-ra.⁷¹⁰ 1926 elején a pénzügyminisztérium rábólintott az emelésre. 1930-ban megerősítette a korlátlan italmérések 120-as létszámát, annak ellenére, hogy a polgármester és a Pécs-Baranyai Vendéglősök, Szállodások és Korcsmárosok Ipartestülete ezúttal csökkentést kért arra hivatkozva, hogy a boltokban és fűszerkereskedésekben megvásárolható alkohol miatt saját

⁷⁰⁵ A m. kir. belügyminiszter 1921. évi 67.953. számú körrendelete, az állami italmérési engedélyek létszámának hivatalból való felülvizsgálatánál a rendőri közigazgatási hatóságok által követendő eljárásról.

⁷⁰⁶ MNL BaML IV. 1406. b. Pécs város Tanácsának közigazgatási iratai. Mutatókönyvek. 1922.

⁷⁰⁷ *Dunántúl*, 1922. június 25. 6.

⁷⁰⁸ *Dunántúl*, 1923. március 4. 2.

⁷⁰⁹ *Pécsi Lapok*, 1923. március 3. 2.; *Dunántúl*, 1923- március 3. 2.; MNL BaML IV. 1406. B-19298/1925.

⁷¹⁰ MNL BaML IV. 1406. B-19298/1925.

üzleteikben csökkent a forgalom, a közönség nagy része pedig az utcán fogyasztja el a megvásárolt italt.⁷¹¹

Bizonytalan, hogy mennyi kocsmá működött Pécsen a két háború közötti időszakban, mivel ilyen irányú statisztikákat nem készítettek a korszakban. 1935-ben a Népegészségügyi Múzeum⁷¹² számításaira hivatkozott a Pesti Napló, miszerint rendkívül sok a kocsmá Miskolcon, Székesfehérváron, Győrött és Pécsen, de pontos számokat nem közölt a cikk.⁷¹³ 1922-ben, az italmérési engedélyek revíziója idején, a hatóságok szerint 154 korlátlan italmérés működött a városban, 27 főnek megvonták az engedélyét.⁷¹⁴ A meglévő 100, illetve 120 korlátlan italmérési engedély mellett adtak ki korlátozott italmérési engedélyt is a városban, főleg a munkásnegyedekben.⁷¹⁵ Kocsmárosi iparengedélyből 1922 és 1944 között több, mint 400 darabot adtak ki a városban.⁷¹⁶ Egyes címtárak⁷¹⁷ felsorolták ugyan a pécsi kocsmárosokat, ez a lista ellenben nem lehetett teljes, a külvárosi kiskocsmák minden bizonnyal hiányoztak belőlük.

A kocsmák színvonala a többi vendéglátóegységhez hasonlóan különbözött. A belvárosban működő kocsmák időnként csak iparengedélyükben térhettek el a kisebb vendéglőktől. (A köznyelvben minden olyan vendéglátóhelyre a kocsmá elnevezést használták, amelyben az emberek jellemzően alkoholt ittak, még akkor is, ha az adott helynek volt melegkonyhája. Takáts Gyula és Weöres Sándor költők, valamint Tatay Sándor író fiatal pécsi egyetemistaként sok időt töltöttek a Nagy

⁷¹¹ MNL BaML IV. 1406. B-15473/1930.

⁷¹² A Népegészségügyi Múzeum a 20. század elején a népjóléttel, a munkásság munkaerejével, szexualitásával, testhasználatával és normáival foglalkozott. A két háború között számos kiállítást szervezett, céljuk a munkásság nevelése, a polgári életmódbeli és higiéniai szokások meghonosítása a körükben. (Lásd: Óze, 2020. 182.)

⁷¹³ *Pesti Napló*, 1935. augusztus 18. 40.

⁷¹⁴ Az engedélyeket az 1921. évi IV. törvénycikk 18. §-a alapján vonták be, amely szerint mindazoknak az engedélyei, akik állam- és társadalomellenes tanokat terjesztettek, illetve ilyen irányú izgatásokat üzletükben lehetővé tettek, engedélyeit be kell vonni. Pécsen bevonták azoknak az engedélyeit is, akik a megszálló szerb csapatokkal jó viszonyt ápoltak, (például Fliszár Iván az Apolló Söröző tulajdonosa) illetve bevonták azoknak a személyeknek az engedélyeit is, akik nem szerepeltek a pénzügyigazgatóság által összeállított jegyzékben. MNL BaML IV. 1406 B-19298/1925

⁷¹⁵ *Pécsi Napló*, 1926. április 4. 32.

⁷¹⁶ Ebbe a számba belekerültek azok is, akik egynél többször váltották ki az engedélyüket a vizsgált időszakban. MNL BaML IV.1422.d. Iparlajstrom mutató I. II

⁷¹⁷ Az 1930-as címtárban a kocsmárosok külön szerepeltek a pécsi szaknévsorban, a lista 17 nevet tartalmaz. (*Pécs-Baranyai Címtár*, 1930. 211–212.) Az 1942-es címtárban a vendéglősöket és a kocsmárosokat együtt sorolják fel, ez a lista 134 nevet tartalmaz. (Császár Géza (Szerk.): *Pécs-Baranyai Címtár: 1942. Pécs, 1942.* 239–242.)

Flórián utca 11. alatt működő vendéglőben, amelyet kocsmának tartottak.⁷¹⁸⁾ Mindkettő típusú intézmény használhatta a söröző vagy a borozó elnevezést, viszont csak a vendéglő szolgálhatott fel melegételt, illetve tarthatott nyitva hajnali 2 óráig. A pécsi kocszmák záróját ugyanis egységesen éjfélnél határozta meg a pécsi rendőrkapitányság, arra hivatkozva, hogy „[a] korcsmáknál a korlátozás további fenntartása ezen helyiségeknek legtöbb esetben külterületi fekvésénél fogva és kevésbé megbízható közönségükre való tekintettel a hatályosabb ellenőrzés szempontjából kívánatos és indokolt.”⁷¹⁹ A külvárosi kocszmák közönségét főleg azok az alsóbb társadalmi csoportok és a munkások tették ki, akik a kocszmák közelében laktak vagy dolgoztak, hiszen a külterületeken nemigen volt más alkalmas tér a társasélet kielégítésére. Ezeket a csoportokat gyakran ellenőrizte a rendőrség a peremterületeken, az újságok általában beszámoltak a razziákról és a külvárosi kocszmákról: „Érdekesek ezek a kis külvárosi korcsmák. A falon nagy gyerekes betűk — különféle alkoholista jelmondatok tréfás össze-visszaságban. Nagyon tetszettek nekem ezek a kis korcsmák meghitt csendjükkel. [...] A Zsolnay-utcán végig mind csendesek a korcsmák, alig néhány kedélyesen kvaterkázó, esetleg máriásozó vendég lézeng a rossz illatú, füstös helyeken, akik a rendőrség megjelenésére a becsületesember biztos nyugalomával veszik elő igazolványaikat.”⁷²⁰

*

A vendéglők és a kocszmák a kávéházakhoz hasonló félnyilvános intézmények voltak, amelyekre nagy hatással volt a saját mikrokozmoszjuk. A pécsi vendéglők és kocszmák állandó törzsközönsége többnyire a környék lakóiból és munkásaiból került ki, számukra fontos közösségi térként és szórakozóhelyként funkcionált egy-egy hely. Vendéglőkben ezen felül asztaltársaságok, egyesületek tartották saját gyűléseiket és rendezvényeiket. Az átutazók és a turisták számára, viszont inkább pihenőhelyként szolgáltak, ahol kiheverhették az utazás és a kirándulás fáradalmait, és ahol erőt gyűjthettek útjuk folytatásához. A kocszmákban

⁷¹⁸ A Nagy Flórián utca 11. alatt működött a Flórián vendéglő, amit Pfeifer Antal vendéglős üzemeltetett ekkoriban. A helyről Takáts verset is írt 1937-ben *A pécsi Flórián kocsmában* címmel. Egyéb írásaiban szintén sokat utal arra, hogy közösen sok kocszmát kerestek fel társaival Pécsen. Az *Egy tavaszfordulói dedikációt idézve Weöres Sándornak* című versben több ismert pécsi vendéglátóhelyet megemlít, főleg éttermeket és kávéházakat.

⁷¹⁹ MNL BaML IX. 251. Pécsi Ipartestület iratai – Pécs-Baranyai Vendéglősök, Szállodások és Korcsmárosok Ipartársulatának iratai. 1808/1-1932.

⁷²⁰ *Pécsi Lapok*, 1922. június 20. 3.

leginkább csak alkoholt szolgáltak fel, az ide betérő vendégek nem frissültek fel szellemileg és testileg, hanem a felgyülemlett feszültséget vezették le, gátlásaikat oldották fel az ital segítségével.

A cukrászdák a vendéglőkkel és a kocsmákkal ellentétben megmaradtak egyfajta exkluzív helynek, ahova jellemzően a középosztály tagjai jártak. Kínálatában törekedett az egyediségre és a magas minőségre, szolgáltatásait csak annyival bővítette, amennyi még belefért a polgári értékrendbe. A kávégépek üzembe helyezésével ráadásul a válságba került kávéházak konkurenciává tudtak válni.

4.6. Nyilvános terek, parkok

A szabadtéri helyek ki voltak szolgáltatva az időjárásnak. A csapadék, a légmozgás és a napsütés hatással volt az emberek közérzetére, illetve arra, hogy mikor és mivel töltik az idejüket a szabadban. A nyilvános terek emiatt csak szezonálisan kerültek fókuszba.⁷²¹

Az utcákhoz, közterekhez és a városi zöldterületekhez elméletben a társadalom minden tagja korlátlanul hozzáfért, viszont a kialakult szokásrendszerek megköveteltek egyfajta magatartást a tér használóitól, és csak az tudott ezeknek az elvárásoknak megfelelni, aki birtokában volt a megfelelő készségeknek. A mód, ahogyan valaki vagy valakik a nyilvánosságban megjelentek, nem kevésbé a megjelenés célja, végül az, hogy mely nyilvánosságformához férhettek hozzá minden különösebb korlátozás nélkül és melyekhez nem (vagy csak feltételesen) – egytől egyig fontos státuszjegy.⁷²² Emiatt nem önmagában véve a nyilvános tér az érdekes és fontos a kutatás számára, hanem maga a társadalmi cselekvés, illetve az, hogy a városi térre vonatkoztatott cselekvést milyen orientáció motiválja a társadalmon belül.⁷²³

A 20. század első felének jellegzetes nyilvános terei a parkok. A két világháború között élénk vita bontakozott ki arról, hogy milyennek kellene lennie egy közparknak Magyarországon. Mind a formális, mértani kertek, mind a historizmusban gyökerező tájképes formavilágnak voltak hívei. Budapesten a geometrikus kialakítású kertek domináltak, a főváros sok vidéki város számára

⁷²¹ Saly 2004. 39.

⁷²² Gyáni 1999. 42.

⁷²³ Szijártó 2010. 69.

nyújthatott a parképítészetben példát. A formai követelmények és a növényhasználat kérdései mellett a parkok funkcionális felépítéséről és társadalmi szerepéről is nyílt diskurzus. Az az alapelv, amely szerint a városi közterületeknek nem díszítő funkciót kell ellátniuk, hanem a megváltozott életkörülményeknek és a közterületeket használó különféle csoportok igényeinek kell megfelelniük, már az első világháború után széles körben elterjedt. A Horthy-korszakban több játszóteret, sportpályát, tenisztelepet létesítettek a meglévő zöldfelületeken.⁷²⁴ Pécsen a városban belül viszonylag kevés zöldterület állt a lakosság rendelkezésére, cserébe rendelkezésükre állt a közeli Mecsek a jól kiépített túraútvonalával. A *Tér és Forma* című építőművészeti folyóiratban egy tervpályázat részeként bemutatták a város aktuális zöldterületeit. E szerint a Pécsi Atlétikai Club sportálya, a Kálvária-domb, a korzó részét képező Sétatér, a Balokány és a Tettye jelentette a városban a nagyobb, összefüggő zöld területet.⁷²⁵ Utóbbi hármat az 1920-as évek végén még nem közparkként, hanem sétányként, ligetként, kirándulóhelyként tartották számon. A három területben közös, hogy az 1930-as években már voltak törekvés a városvezetés részéről, hogy ezeket a helyeket rendezzék, parkosítsák a modern igényeknek megfelelően. Ennek a három pécsi nyilvános térnek a funkciói nagyjából megegyeztek, a szabadidő-eltöltés fontos színterei voltak, de különböző társadalmi csoportok (a középosztály és az alsóbb osztályok tagjai) vették őket igénybe és sajátították ki. Emiatt az elkülönülés miatt sokkal jobban elhatárolhatóvá és láthatóvá váltak e csoportoknak a szórakozási igényei és formái.

Jelen fejezet e három pécsi nyilvános, szabadtéri helynek funkcióira és használatára fókuszál, különös tekintettel a város felett elhelyezkedő tettyei fennsíkra, amelyet, a tér különleges elhelyezkedésénél fogva és adottságainak köszönhetően, a helyi társadalom egyik csoportja sem tudott kisajátítani.

4.6.1. A korzó

A korzó a „*nagyobb városoknak az az útja, ahol a közönség társaságbeli érintkezés alkalmául is szolgáló sétáját végzi*”⁷²⁶ – határozta meg az Új Idők Lexikona 1939-ben. A korzó a két háború között is a társas érintkezés egyik fontos terét képezte a közszférán belül. Hogy miért, azt a legtalálóbban talán az Est hármaskönyve

⁷²⁴ Csepely-Knorr, 2018. 12–25.

⁷²⁵ *Tér és Forma*, 1928/3. 89.

⁷²⁶ *Új Idők Lexikona*, 15–16. Bp., 1939. 3962.

fogalmazta meg: „*Csak sétálni: van kellemesebb hely. Csak beszélgetni: van meghittebb. Csak nézni: van kényelmesebb. Csak mutatkozni: van feltűnőbb. De így, minden együtt, nincs sehol.*”⁷²⁷ A korzóhoz elvileg mindenki ingyenesen hozzáférhetett, hiszen használatáért nem kellett fizetni, mivel zömmel a városok főbb utcáin vagy terein alakult ki. Általában egy bizonyos napszakra volt jellemző a korzózás, emiatt csak olyanok tudtak benne részt venni, akiknek volt lehetőségük az adott időben megjelenni. A korzózás aktusát ekképpen definiálta gúnyosan az egyik pécsi újság hasábjain egy pécsi olvasó: „*Mikor minden rendes ember délelőtt 10—12-ig kötelességtudóan le-föl imbolyog a Király ucca és a Széchenyi tér között, lehetőleg sűrű tömegben, hogy friss levegőt ne szívjon és elmésen cseveg az időjárásról, a politikáról és a szerelemről; — egyszóval korzózik — én azalatt odahaza ülök a kertben, kezemben egy könyvvel [...]*”⁷²⁸ A szerző ugyan cinikusan viszonyul a társas érintkezés e formájához, viszont ettől függetlenül az idézetből kiderül, hogy a korzózás egy olyan szabadidős tevékenység, amely egyrészt rendszeres, másrészt bizonyos feltételeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy valóban korzózásnak lehessen nevezni az adott cselekvést. Mind térben, mind időben és mind tevékenységben korlátozott volt. E korlátok miatt a korzó nem mindenki számára volt hozzáférhető. Ezt az elérhetőséget tovább árnyalta a korzózók által megkövetelt viselkedés, amelyeket a korszak viselkedési útmutatói, valamint a helyi szabályozások rögzítettek.⁷²⁹

A korszak népszerű illemkönyvei részletesen kitértek a kívánatos utcai magatartásra. Mivel a nyilvános tereken előzetes válogatás nélkül a legkülönbözőbb embercsoportok vegyültek, emiatt az etikett szinte a legutolsó részletig szabályozta a viselkedést. Ezek az utasítások elsősorban a külsőségekre fókuszáltak, – és ezt nem is tagadták⁷³⁰ – hiszen az emberek a közvetlen kontakt hiányában ez alapján tudták megítélni egymást. Alapelvük többnyire azonos volt, legtömörebben az Új Idők Illemkódexe foglalta össze: „*Nyilvános helyen való magatartásod két elvhez igazodjék. Az első: légy tartózkodó. A második: kerüld a feltűnést. Mert a művelt embert a műveletlentől utcán [...] elsősorban az különbözteti meg, hogy viselkedése tartózkodó, másodsorban pedig az, hogy*

⁷²⁷ Csánk, 1935. 79.

⁷²⁸ Pécsi Napló, 1940. október 12. 4.

⁷²⁹ Kosárkó, 2005. 313.

⁷³⁰ Illemtan és jellemnevelés, 1927. 88.

*feltűnést sosem kelt.*⁷³¹ Az útmutatók általában a szabálykövetést is a műveltséghez sorolták.⁷³² A szabályok megszegése nem jelentett feltétlenül egyet a közrend megbolygatásával, hiszen azt a hatóságok szabályozták. Átfedés azonban volt a kettő között.

1927-ben rendeletet hozott a belügyminiszter a közerkölcsiség védelméről „*az utolsó évtized zivatarai, és főként a külföldről beszüremkedő káros befolyások*”-ra hivatkozva. Ennek részeként elrendelték a rendőrség rendszeres és hatékony ellenőrzését az utcákon és más nyilvános helyeken. A rendelet pontosan meghatározta, hogy milyen tevékenység tilos:

„1. nyilvános helyen (utcán, személyszállító közlekedési járóművön stb.), vagyis egyáltalában minden olyan helyen, amely a nagyközönség részéről megközelíthető, minden káromkodás, továbbá minden olyan hangos trágár beszéd, olyan ocsmány kifejezés használása, vagy szeméremsértő mozdulat vagy taglejtés, amely alkalmas arra, hogy mások jó ízlését és erkölcsi érzését sértse;

2. nyilvános helyen tisztességes nőt (leányt vagy asszonyt) ismerkedési célból, alkalmatlankodva, akarata ellenére megszólítani, annak bármi módon alkalmatlankodni, tolakodó módon terhére lenni, őt akarata ellenére követni, avagy neki tisztességtelen ajánlatot tenni;

3. nyilvánvalóan szeméremsértő, érzéki izgatásra alkalmas, avagy egyébként a jóízlést durván sértő sajtóterméket (1914. évi XIV. t.-c. 2. §-a), képet, szobrot vagy bármi más tárgyat utcai kirakatokban avagy egyéb oly nyilvános helyen, ahol azokat bárki láthatja, kiállítani, kifüggeszteni, kitenni, vetíteni, kínálni vagy árusítani;

*4. nyilvános helyen bármily természetellenes fajtalanságra való felhívás, vagy ennek látszatát keltő mindennemű feltűnő viselkedés (tolakodó megszólítás, követés, illetlen taglejtés stb.)”*⁷³³

A rendelet és az illemszabályok alapelve lényegüket tekintve megegyeztek, előbbi igyekezett pontosabban leírni, hogy milyen tevékenység ütközik a szabályokkal, hiszen a jogszabálynak, mivel az mindenkire vonatkozott társadalmi hovatartozástól függetlenül, sokkal konkrétabbnak kellett lennie. A rendeletalkotó azonban nem járt el körültekintően, a szövegben számos fogalom maradt

⁷³¹ *Új Idők Illemtörvénye*, 1937. 169.

⁷³² Magyar, 2001. 207.

⁷³³ A m. kir. belügyminiszter 1927. évi 151.000. számú körrendelete, a közerkölcsiség védelméről.

definiálatlan, amely lehetőséget adott a végrehajtó szerveknek a szabad értelmezésre. A nyilvános teret viszonylag hamar behatárolták a hatóságok,⁷³⁴ a *tisztességes nő* definiálásának problémájára viszont majdnem egy évtizedet kellett várni.⁷³⁵ A viselkedési útmutatókban – jellegükből adódóan – ez nem okozott problémát, hiszen elsősorban ugyanannak a társadalmi csoportnak íródtak. A tiltások mellett pedig javaslatokat is tettek, hogy mi ilyen esetben a teendő: *„Ha úrinőt egy illetlen férfi azzal sért meg, hogy ismeretlenül megszólítja az utcán, ne válaszoljon erre semmit, hanem a legközelebbi rendőrnek hívja fel a figyelmet a neveletlen úrra. Ha nem volna rendőr a közelben és a tolakodó fráternek nem volt elegendő, hogy nem kapott választ, akkor a hölgy menjen be egy üzletbe, vagy szálljon bérkocsiba. Az aszfaltbetyárok egyébiránt kiveszőben vannak, mint a bölény.”*⁷³⁶ A legtöbb kötet egységesen azt az álláspontot képviselte, hogy a sértett nő hagyja figyelmen kívül az inzultáló személyt, különben saját becsülete sérül. Ez a szemlélet részben igazodott a feltűnés kerülését kimondó alapelvhez, részben pedig rámutatott a nő helyére a társadalomban: tiszteletet csak akkor érdemel, ha passzívan elszenvedi a neki címzett verbális abúzust. Bármiféle aktív ellenállás részéről nemcsak deviáns tett, hanem megkérdőjelezheti a nő áldozat szerepét a szituációban.

A nők számára az illemkönyvek sokkal részletesebb szabályokat írtak elő, mint a férfiaknak. A nyilvános téren elfogadható magatartás mellett a megfelelő megjelenés leírására is nagy hangsúlyt fektettek ezek a kiadványok. A korzó a társadalmi reprezentációnak is fontos színtere volt és a nők viseletükkel is árnyalták ezt a képet; itt nyílt lehetőségük arra, hogy megmutassák a legújabb divatnak megfelelő utcai ruházatukat.⁷³⁷ A különböző társadalmi rétegek nőtagjai mind megmutatták magukat a korzón, a különbség csupán az öltözékek árában, valamint a korzó használatának idejében mutatkoztak meg: *„A legelső, a maga nemében egyetlen, a korzók korzója persze a Dunapart, amelynek levegőjében, főleg a déli órák alatt, a pesti nagyvilág a polgári társadalom hölgyeinek parfümjei szállanak el. Kis irodista leányok róla beszélnek a hivatalban, de csak vasárnap vehetnek*

⁷³⁴ M. A 151.000/1927. B. M. sz. rendelet 3. §-ában meghatározott kihágások elkövetésénél a „nyilvános hely” fogalmába zárt udvar is beleértendő, ha a kihágást elkövető magatartása olyan, amely a zárt hely határain átlépve alkalmas arra, hogy az utcán járókelők józólését és erkölcsi érzékét sértse. *Belügyi Közlöny*, 1930/48. 756.

⁷³⁵ *Magyar Rendőr*, 1937/11. 246–247.

⁷³⁶ Szabó, 1990. 194–195.

⁷³⁷ Tomsics 1993. 27.

részt élénk és színes nyüzsgésében, amikor viszont elvből hiányzik a hétköznapi törzsközönség. A legújabb divat, a legdrágább női szalonok korzója ez, menj rajta egyszer végig, s bármely hölgyről könnyű leolvasni, hogy ami rajta tovalibben, az a cipőtől a kalapig legalább ötvenezer korona tovalibbenése, ha nem százezeré. Az új és legújabb gazdagok korzója ez, a pénzt könnyen, sőt bűnösen szerző fényűzése, amely két óra után ér véget, hogy másnap újra kezdődjön, mint egy léha, kacér és érzéki tourbillon.”⁷³⁸

Azt, hogy a külsőségek mennyire meghatározták ezt a nyilvános szférát, mutatja az 1924-ben és 1925-ben megrendezett „korzó szépe” verseny felhívása, amelyet a *Színházi Élet* című hetilap szervezett minden nagyobb vidéki városban: „Lapunk 121.ik lapján pályázati szelvényt melléeltünk erre a célra, amellyel szavazni lehet, amellyel meg lehet választani a királynőt, minden városnak a maga királynőjét. Derüljön ki a pályázatunkon, kik azok, akikért rajong az ifjúság, akikért a köszvényes huszárezredes talpra ugrik, akikre szebben ragyog a napsugár, akikét boldogság élni és meghalni naponként kétszer: délben és este, a déli meg az esti korzón.”⁷³⁹ A lap számos képet közölt a vidéki korzózó hölgyekről, köztük a pécsiekéről is,⁷⁴⁰ akiknek az öltözéke és hajviselete ugyanúgy az aktuális divatot követte, mint a budapesti vagy a nyugat-európai nőké, hiszen a mozifilmek és a képes magazinok terjedése következtében a divattrendek is sokkal gyorsabban jutottak el a kisebb városokba, mint korábban. A felhívást nem mellesleg a helyi pécsi sajtó is közölte.⁷⁴¹

Pécsett a korzót főleg a Dóm előtti Sétatér jelentette, télen az esti órákban pedig a város főutcája, a Király utca.⁷⁴² A Széchenyi tér kávéházakkal tarkított része tavasztól szintén része volt a pécsi korzónak, hiszen a felállított teraszok több lehetőséget adtak a szemlélődésre. Az első villamos árammal működő közlámpákat is itt állították fel, kiemelve, hogy ezzel a városvezetés az esti korzózás minőségét kívánja javítani.⁷⁴³ Az újítás a Király utcát se kerülte el.⁷⁴⁴ Arató Jenő így látta a pécsi korzót: „Most a legszebb a Király utca. Hamar sötétedik, langyos őszi este

⁷³⁸ Dömötör István: A korzó. *Új Idők*, 1920/16. 324.

⁷³⁹ *Színházi Élet*, 1924/20. 30.

⁷⁴⁰ *Színházi Élet*, 1924/33. 34–35.; *Színházi Élet*, 1924/39. 52.; *Színházi Élet*, 1925/30. 91.; *Színházi Élet*, 1925./32. 79.

⁷⁴¹ *Pécsi Lapok*, 1924. május 17. 2.

⁷⁴² Szőnyi 1926. 16.

⁷⁴³ *Dunántúl*, 1925. október 31. 2.

⁷⁴⁴ *Dunántúl*, 1925. augusztus 28. 2.

borul a városra és egyszerre kigyulladnak a kirakatok, mindenféle villanyfények szikráznak, fényes lesz az este; és az utcát sűrű rajokban lepik el az emberek, vonzza őket a szép este, a villanyfény, a kirakatok csillogása. Nyáriasan öltözött asszonyok, lányok – milyen ingerlőek a villanyfény ragyogó játékában! – sétapálcával flangáló fiatal urak – mosolyogva nézegetik a fel és alá libegő női hadat – s az utcán sétáló, levegőző, kirakatokat nézegető, kurizálgató, mosolygó embertömegben autók tükölnék el, villanyosok csörömpölnék – határozottan nagyvárosias képe van most a Király utcának.”⁷⁴⁵

A városban a korzózó közönség nagy részét a hivatalnokok tették ki, valamint azok a nők, akik nem kényszerültek arra, hogy munkát vállaljanak, tehát többnyire a polgári középosztály tagjai voltak. A korzónak szintén gyakori vendégei voltak az ő gyerekeiket sétáltató cselédek és nevelőnők, akik viszont a korzó csúcsidejében kénytelenek voltak visszavonulni a háztartásba.⁷⁴⁶ Nemcsak társadalmi, de generációs különbségek is voltak a pécsi korzón. Reggelente az iskolába igyekvő diákok időztek el egy kicsit a padokon, délután pedig a nyugdíjasok. A fiatal, házasság előtt álló párok pedig a koraesti órákban vették birtokba a tereket.⁷⁴⁷ A katonaság kötelékéből csupán néhányan töltötték a vasárnap délutánt a korzón, ők is jellemzően valamilyen ranggal bírtak: „*Király utcában a korzón néha feltűnik egy-egy tartalékos őrmester vagy zászlós, büszkén feszít uniformisában [...]*”⁷⁴⁸ A különböző csoportok általános napi időbeosztása befolyásolta a tér használatának időpontját.

Az aktuális időjárás is jelentősen befolyásolta a korzó látogatottságát. A nyári forróságban az emberek nem szívesen korzóztak a Széchenyi téren, ilyenkor az árnyas Sétatér jelentette a pihenést.⁷⁴⁹ A Sétatér parkosított zöld felülete⁷⁵⁰ minden napszakban a sétálni vágyó közönség rendelkezésére állt.

⁷⁴⁵ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1925–1926) 353.75.2., 1925. szeptember 24. 256.

⁷⁴⁶ *Pécsi Napló*, 1926. január 29. 4.

⁷⁴⁷ *Pécsi Napló*, 1925. július 31. 3.

⁷⁴⁸ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1931–1935) 353.75.4., 1935. szeptember 25. 511.

⁷⁴⁹ *Pécsi Lapok*, 1922. július 8. 2–3.

⁷⁵⁰ A parkot egy díszkerítés vette körül, hogy ezzel jelezzék különállását a környékbeli házaktól. A kerítést többször szűkséges volt lefesteni, illetve pótolni a megrongálódott részleteit. (*Dunántúl*, 1924. április 25. 1.; *Dunántúl*, 1927. december 7. 4.; *Pécsi Napló*, 1928. október 11. 2.; *Dunántúl*, 1929. május 26. 2.; *Pécsi Napló*, 1934. június 23. 3.) Az alsó Sétatéren 1936-ban adták át azt az impozáns teraszos szökőkutat, amely számos képeslapon is szerepelt a későbbiekben. (*Pécsi Napló*, 1936. május 20. 3.)

A korszó sokakat odavonzó nagy attrakciója volt csütörtök esténként és vasárnap délben a térzene.⁷⁵¹ Pécssett térzenét⁷⁵² többnyire katonazenekarok, levente- vagy ifjúsági zenekarok szolgáltattak. Az 1920-as években fizetség ellenében vehetett részt a közönség a térzenei programon.⁷⁵³ Az 1930-as évektől az újságban szerepeltek az előadott darabok címei. A műsor zömmel népszerű operett számokból, katonai indulókból, magyar nótákból álltak, de a levente- és ifjúsági zenekarok egy-egy tangó vagy fox számot is eljátszottak.⁷⁵⁴ Ennek ellenére a térzenéhez nem tartozott a tánc, ezt a típusú zenét csupán passzívan befogadni, hallgatni lehetett, így megfelelően illeszkedett a konzervatív polgári ízlésvilágba. A Sétatér másik rendszeres éves eseménye a Stefánia Szövetség által szervezett baba- és gyermekkorzó volt, amely során az anyák és kisgyermekük vehették birtokba a teret.⁷⁵⁵ Ez az esemény, mint ahogy a neve is mutatja, nem különösebben tért el a hagyományos korszózástól. A felvonulás és a gyermekszépségverseny ugyanúgy a reprezentációt szolgálta, mint a felnőttek esetében, ámde ilyenkor a figyelem a gyermekekre és általuk a családjukra irányult.

A belföldi turizmus fellendülésével új szolgáltatások jelentek meg a Sétatéren. A nyári időszakban árusító bódékban és sátrakban kezdtek el különböző kímért üdítőket és alkoholos italokat árulni a közönségnek, például a pécsi Littkepszegőt.⁷⁵⁶ Az árusok a városnak fizettek bérleti díjat, így ez plusz bevétellé is vált Pécsnek.⁷⁵⁷ A bódék megjelenése azonban nem aratott osztatlan sikert a helyiek körében, látványuk sokakat zavart, úgy vélték egyáltalán nem illenek a környezetbe.⁷⁵⁸ Ennek oka lehet, hogy az ilyen típusú ideiglenes építményeket a legtöbbször a vurstliban, valamint a népünnepélyeken láthattak, ahol zömmel az alsóbb társadalmi csoportok fordultak meg. Mivel egyesek úgy érezték, hogy ezek a pavilonok vásári jelleget kölcsönöztek a Sétatérnek, ezért a polgári rétegek nem

⁷⁵¹ *Munkás*, 1921. október 18. 3.

⁷⁵² A térzene rendszeres, általában ingyenes fúvós zenekari előadás a város, helység valamely terén. Célja a közönség szórakoztatása.

⁷⁵³ *Pécsi Lapok*, 1922. szeptember 3. 3.; *Pécsi Lapok*, 1924. szeptember 4. 4.; *Pécsi Lapok*, 1924. szeptember 4. 3.; *Dunántúl*, 1924. szeptember 14. 7.; *Dunántúl*, 1924. szeptember 16. 2.

⁷⁵⁴ *Pécsi Napló*, 1932. július 20. 4.; *Dunántúl*, 1932. július 28. 5.; *Dunántúl*, 1932. augusztus 4. 6.; *Pécsi Napló*, 1938. június 23. 6.

⁷⁵⁵ *Pécsi Lapok*, 1922. június 11. 2.; *Dunántúl*, 1924. szeptember 12. 2.; *Pécsi Lapok*, 1925. május 17. 5.

⁷⁵⁶ *Pécsi Napló*, 1932. június 14. 5.

⁷⁵⁷ *Pécsi Napló*, 1932. április 12. 4.

⁷⁵⁸ *Pécsi Napló*, 1932. május 12. 6.

támogatták a jelenlétüket, hiába jelentettek több bevételt a városnak. 1934-ben a tér rendezése során végül felszámolták a sátrakat.⁷⁵⁹

A Sétatéren működött egy állandó szabadtéri vendéglátóegység, a Kioszk, amely nemcsak kőbányai sört, pécsi borokat, hanem reggelit és uzsonnát is kínált.⁷⁶⁰ A fagyalt és a jegeskávé szintén a korzózók felüdülését szolgálta.⁷⁶¹ Később szolgáltatásait kiegészítette ebéd és vacsora menüvel,⁷⁶² valamint a téren zajló térzene helyszínül is többször szolgált.⁷⁶³ A belső tere rendkívül szűk volt, a kerthelyisége viszont sok vendégnek tudott helyet biztosítani. A historizáló építmény ráadásul megfelelően belesimult a püspöki székhely környezetébe.⁷⁶⁴ A sétatéri Kioszk lényegében a kávéházakhoz hasonló szolgáltatásokat nyújtott, de csupán szezonálisan. Mivel a kávéházak látogatása és a korzózás alapvetően kiegészítették egymást,⁷⁶⁵ ezért ezeknek az intézményeknek az elhelyezkedése, valamint a korzó útvonala összefüggött egymással. A Kioszk azzal, hogy a csendes Sétatér egyetlen vendéglátóegysége volt, egyszerre uralta ezzel a funkciójával a teret, ugyanakkor üzletét kiszolgáltatótá tette az időjárásnak, valamint a közönség ízlésének.

A Széchenyi téren, valamint a Király utcában napközben általános volt a forgalom, nem úgy, mint a Sétatéren, hiszen erre járt a villamos, illetve a gépjárművek is. A korzózás csak délben és este volt jellemző ezeken a tereken.⁷⁶⁶ Az autósforgalom növekedésével azonban a korzónak ezen szakasza egyre zajosabbá vált. A helyzetet az 1930-as években úgy oldották meg, hogy az autókat kitiltották erre az időre; az évtized végén viszont már keveset törődtek a szabály betartásával.⁷⁶⁷

Nemcsak a gépjárműforgalom növekedett meg a két háború közötti időszakban, hanem a korzózók létszáma is.⁷⁶⁸ A sétálókkal zsúfolt utcák nagyvárosi benyomást keltenek a helyiekben: *„Ha egy idegen vasárnap a kora esti órákban látja meg először Pécs város főutcáját, a Király-utcát, feltétlenül az a benyomása*

⁷⁵⁹ Pécsi Napló, 1934. június 23. 3.

⁷⁶⁰ Dunántúl, 1925. április 5. 6.

⁷⁶¹ Pécsi Lapok, 1925. május 10. 2.

⁷⁶² Pécsi Napló, 1934. május 13. 15.

⁷⁶³ Dunántúl, 1922. július 30. 5.; Pécsi Lapok, 1924. május 22. 2.; Dunántúl, 1928. július 7. 6.; Pécsi Napló, 1933. május 23. 8.

⁷⁶⁴ Mendöl, 1999. 301.

⁷⁶⁵ Gyáni, 1996. 61.

⁷⁶⁶ Pécsi Napló, 1932. augusztus 2. 6.

⁷⁶⁷ Dunántúl, 1937. október 21. 4.; Dunántúl, 1938. május 26. 7.

⁷⁶⁸ Pécsi Napló, 1927. október 23. 10.

lesz, hogy Pesten van [...]. Itt is úgy hullámszik le és föl sűrű tömegekben a vásárnapos ruhájú emberek sokasága, mint Pesten, csupán az feltűnő, hogy itt mindenki ismerős. Ismerős a merészen kokett bakfis, ismerős lovagja is, az elegáns szabósegéd, aki a legújabb divat szerint öltözködik és éppen most bérmozgalom előtt áll, ismerős itt mindenki, mintahogy vidéken agyonismerik egymást az emberek, kiszolgáltatva ezzel magukat azoknak, akik Pletyka istennőnek buzgó hívei.”⁷⁶⁹ Jelentős különbség volt azonban, hogy amíg Budapesten sok esetben természetes volt, hogy idegenek sétáltak a korzón, addig Pécsen ritkán cserélődött a korzózó közönség. Ebből fakadóan a külső megjelenés különösen felértékelődött a középosztály szemében, hiszen a város méretéből fakadóan az információk a nagyvárosokhoz képest gyorsabban terjedtek, valamint jellemzőbb volt a kölcsönös ismeretség, illetve felügyelet.⁷⁷⁰ Az egyén kevésbé tudott rejtve maradni a köztereken mások tekintete előtt, emiatt egy bizonyos szint felett nem lehetett a külsőségeket elhanyagolni, ha az illető nem szeretett volna rossz nyelvek célpontja lenni.

A városi korzó a fővároshoz hasonlóan reprezentációs szerepet látott el. Bár mindkét nem képviselője látogatta, a helyi sajtó leginkább női színtérként tüntette fel, ahol a legfontosabb a legújabb divat bemutatása volt: „pillanatok alatt annyi szépasszony és lány lepte el a korzó aszfaltját, mintha nem is az első tavaszi napsugár, hanem maga Páris tartotta volna bevonulását Pécsre. [...] Pécsre tévedt idegen — ha ráadásul a déli korzóra is kitévedt — irigykedve állapíthatta meg, akármelyik város is vallja szülőttjének — hogy másutt nem igen látni annyi szépasszonyt és leányt, mint itt, mint amennyit ma a pécsi korzón gyönyörű csokrétába kötött az első tavaszi napsugár.”⁷⁷¹ A divatról és a korzóról szóló diskurzus szinte évről évre visszatért, különösen jellemző volt az évszakváltásokkor, amikor a hétköznapi viselet az időjárásnak megfelelően megváltozott.⁷⁷² A korzón felbukkanó női viseleteket nem differenciálták

⁷⁶⁹ *Pécsi Lapok*, 1922. november 1. 2.

⁷⁷⁰ A kisvárosokban, a nagyvárosokkal ellentétben, az emberek egy szűkebb kört alkottak, és hajlamosabbak voltak magukat elhatárolni másoktól. Ez szoros belső összetartást igényelt, ami viszont egyben korlátozta az egyén tulajdonságainak és a szabad mozgásának a kibontakozását, hiszen minél inkább másképp viselkedett valaki a körön belül, annál nagyobb volt a kockázat, hogy szétszakítsa ezeknek a körtöknek a kereteit. Emiatt a közösség kölcsönösen aggódva felügyelte az egyén teljesítményét, életvitelét, érzelmeit. Lásd: Simmel, 2001. 227–229.

⁷⁷¹ *Pécsi Napló*, 1926. január 29. 4.

⁷⁷² *Pécsi Lapok*, 1922. március 12. 2.; *Pécsi Napló*, szeptember 27. 6.; *Pécsi Napló*, 1927. április 3. 4.; *Pécsi Napló*, 1932. április 24. 5.; *Pécsi Napló*, 1935. június 13. 5.; *Pécsi Napló*, 1935. november 14. 4.; *Dunántúl*, 1938. április 29. 4.; *Pécsi Napló*, 1940. szeptember 8. 8.

társadalmi vagy vagyoni helyzet alapján, a női divatot homogénnek tüntették fel ezek a lapok. Ennek egyik oka lehetett, hogy csupán egy adott társadalmi csoport képviseltette magát a korzón, de sokkal valószínűbb, hogy a két háború közötti időszakban a nagyobb városokban a nemzetközi divat elterjedése miatt már csökkent a külsőség különbözősége a különböző társadalmi osztályok között. Ez a jelenség a nőknél látványosabb volt, mint a férfiaknál.⁷⁷³ Az aktuális divathoz való ragaszkodás ugyanis nem csupán az (anyagi) reprezentációval köthető össze, hanem a normakövetéssel is.⁷⁷⁴ Mivel a korzó alapvetően a külsőségek bemutatásának volt a színtere, ami magába foglalta a legújabb divatok felsorakoztatását is, ezért azok, akik eltértek az aktuális divattól, közbeszéd tárgyai lettek azonnal a korzózó közönség körében. Az ilyen jellegű kritizálás, valamint pletykálkodás viszont szerves része volt a korzózás rítusának: „*Aki csendet, nyugalmat akar élvezni, aki távol, az erdők alján, a szőlőkoszorúzta hegyek között kellemesen óhajt pihenni, aki a munkában elfáradt, akinek idegei kimerültek, aki — ha egy kis rövid ideig is — csak magának és családjának akar élni, az csak Nagydaindolban, vagy ehhez hasonló természetbeni szépségekben gazdag, levegős, mesehelyre menjen üdülni, pihenni. Igaz itt nem lehet flancozni az ismeretleneket és a jóbarátnőket »pukkasztani«, mert nincsen kinek mutogatni a drága toiletteket, de nincsen korzó, pletyka és egyéb olyan társadalmi intézmény, ahol, vagy amivel az embertársakat megmarni, vagy megszólalni lehetne.*”⁷⁷⁵ Egy-egy tavalyi ruhadarab azonban még nem okozott általános felháborodást, sokkal zavaróbb volt, ha a korzózókat kizökkentették a deviáns elemek a megszokott mindennapos sétájukból.

A vidéki városi közösség a nagyvárosoknál jobban elvárta a normakövetést. Azok, akik nem követték a szabályokat, feltűnést keltettek a korzón, a közönség pedig nem riadt vissza a hatóságok közbeavatkozását kérni, szélsőséges esetben még akkor sem, ha a saját családtagjukról is volt szó.⁷⁷⁶ A helyi sajtó rendszeresen beszámolt a normaszegő esetekről, ami sok esetben csupán hangos káromkodást jelentett. Az ilyen típusú hírek főleg 1927 után szaporodtak meg az újságokban, amikor is a belügyminisztérium kiadta közérkölciség védelméről szóló rendeletét.

⁷⁷³ Weis, 2013. 41.

⁷⁷⁴ Horváth, 2005. 138.

⁷⁷⁵ *Dunántúl*, 1925. július 26. 4.

⁷⁷⁶ Nagy port kavart a belvárosban, amikor egy 16 éves lány kihívóan viselkedett fiatal férfiakkal a Király utcában és mivel édesanyja nem tudta a helyzetet saját maga kezelni, ezért inkább rendőri segítséghez folyamodott. Lásd: *Dunántúl*, 1927. szeptember 25. 4.

Ennek ellenőrzését és betartatását a helyi rendőrhatóságokra bízták, akik ennek következményeként időnként razziát tartottak a pécsi korzón.⁷⁷⁷ A rendeletalkotást követően valószínűleg idővel lazult ez a fajta hatósági felügyelet, ugyanis az újságok hasábjain elkezdtek szaporodni a panaszok a rendőri jelenlét hiányára.⁷⁷⁸ Főleg az ún. aszfaltbetyárkodás miatt érkeztek panaszok fiatal férfiakra. A rendőrség csupán a beérkezett feljelentések hatására intézkedett, illetve időnként megismételte a razziákat.⁷⁷⁹ Az elfogott elkövetők többnyire napszámosok,⁷⁸⁰ munkanélküliek, továbbá különböző segédek voltak.⁷⁸¹

Bár a korzó mindenki számára hozzáférhető nyilvános térként működött, szigorú szabályai miatt olykor sokkal kirekesztőbb volt a félnyilvános tereknél, ahol sok esetben megengedőbb volt az etikett.⁷⁸² A korzón számos társadalmi réteg tagjai megfordulhattak, viszont maga a korzózás csupán egy szűk, többnyire polgári rétegekhez köthető csoport számára volt rendszeres elfoglaltság. Azok számára, akiknek nem állt rendelkezésre sem a kellő szabadidő, sem a kellő tudás a korzózáshoz, kialakult a városban egy másik tér.

4.6.2. *Vurstli és a Balokány-liget*

A középosztállyal ellentétben a munkások és cselédek szorosabb munkaidőhöz voltak kötve, szabadidejük is ehhez igazodott, azaz hétköznap, munka után, de elsősorban vasárnap volt lehetőségük a kikapcsolódásra,⁷⁸³ emiatt számos, a szélesebb rétegeknek szóló programot a heti munkaszüneti napon tartottak. Az alsóbb osztályok számára a város központjától távolabb alakultak ki mikroterek a szórakozáshoz, például a vurstli.⁷⁸⁴ A szórakozáshoz igénybe vett terek a belváros keleti pereme és a Budai-Külváros nyugati határa között helyezkedtek el. A pécsi

⁷⁷⁷ *Dunántúl*, 1927. március 31. 5.

⁷⁷⁸ *Dunántúl*, 1929. július 12. 4.; *Dunántúl*, 1929. július 26. 2–3.; *Dunántúl*, 1929. augusztus 20. 5.

⁷⁷⁹ *Dunántúl*, 1932. április 16. 4.

⁷⁸⁰ *Dunántúl*, 1927. május 1. 6.

⁷⁸¹ *Pécsi Napló*, 1936. november 14. 4.; *Dunántúl*, 1937. május 6. 3.

⁷⁸² Magyar, 2001. 207–208.

⁷⁸³ Magyarországon a munkások számára 1891 óta munkaszüneti nap a vasárnap és a Szent István-nap. Ennek betartása és általánossá válása azonban nem ment könnyen a gazdaság minden szektorában, például a húsipari munkások dolgoztak még vasárnaponként 1928-ban. (Granasztói, 2000. 106–107.)

⁷⁸⁴ Kosárkó, 2005. 332–333.

Vigadó⁷⁸⁵ táncos teadélutánokat szervezett a téli időszakban,⁷⁸⁶ de a tettyei nép- és gyermekünnepélyek is általában vasárnapra estek.⁷⁸⁷ Ezeken a napokon még az évtizedben elhanyagolt, budai külváros déli felén található, elsősorban az alsóbb társadalmi csoportok számára vonzó Balokány-tó és liget is megtelt némi étellel: „*Kiöltözködött cselédleányok. A kötényük zörgősre keményítve, a sima hajukon hanyat csúszik a napsugár és megcsillan rajta a disznózsír– avagy a nagysága toilet asztaláról elcsent orosz brillantin? A férfinemet a közvitézek képviselik nagyobbbrézt. De akad itt fehérnadrágos – zsakettos borbélysegéd és vasárnapi kivasaltságában egyéb foglalkozás don Juanja. Mert udvarlás folyik itt az egész vonalon. A köznép – oh az Istenadta nép – szórakozik itt verkliszó mellett.*”⁷⁸⁸ A Balokány közönségét zömmel a közeli laktanya katonái, a különböző ipari segédek adták, valamint a szabadnapos cselédek. Utóbbiak képviselték a női nemet a vurstliról fennmaradt diskurzusban.

Míg a Sétatéren és a Király utcában a tartózkodó viselkedés volt kívánatos, addig a Balokányban a hangos mutatványosok, ringlispilek, céllövöldék várták az idelátogató közönséget, ugyanis a korábban a Búza téren működő pécsi vurstli ide költözött. Az olcsó árak ellenére csupán vasárnaponként volt nagyobb érdeklődés az attrakciók iránt, emiatt számos bérlőnek nem érte meg fenntartania a bódéját.⁷⁸⁹ A városvezetés tervei között szerepelt az 1920-as évek közepén, hogy a Balokány és a mellette elterülő régi temető területén létrehoznak egy igényes Népligetet,⁷⁹⁰ de ez akkor nem valósult meg, mivel a belügyminiszter nem hagyta jóvá a tervet.⁷⁹¹ Emiatt az 1920-as évek végére a környék olyannyira lepusztult, hogy a közelben lakók idehordták a háztartási hulladékukat, továbbá nem volt ritka az elpusztult állatok látványa sem.⁷⁹² Az elhanyagolás ellenére a vurstli az évtized végéig népszerű volt az alsóbb osztályok körében: „*Csak vasárnap uralkodik pezsgő élet a vurstliban. Ilyenkor vígan forog a körhinta és lendül magasba a hajóhinta. A*

⁷⁸⁵ Az 1920-as években a Vigadó nevű hely a Sörház utca 8. alatt működött az ún. Régi Sörház épületében. A Sörház utca a történelmi városfal keleti oldala mentén futott, közvetlenül a Budai városkapu mellett. Az alsóbb társadalmi csoportok által látogatott kávéházak szintén ezen a környéken voltak. Ehhez lásd kávéházakra vonatkozó fejezetet.

⁷⁸⁶ *Dunántúl*, 1927. január 1. 7.

⁷⁸⁷ *Dunántúl*, 1927. május 8. 8. p; *Dunántúl*, 1927. május 20. 5. p; *Dunántúl*, 1927. június 12. 6. p; *Kis Dunántúl*, 1927. június 12. 1.

⁷⁸⁸ *Pécsi Lapok*, 1923. május 20. 2.

⁷⁸⁹ *Pécsi Napló*, 1926. július 25. 5–6.

⁷⁹⁰ *Dunántúl*, 1926. március 7. 4–5.

⁷⁹¹ *Pécsi Napló*, 1928. január 20. 5.

⁷⁹² *Pécsi Napló*, 1929. augusztus 13. 4.

gyorsfényképész sem pihen. Este hét óra tájban azonban már hazafelé indul a vurstli közönsége, azután egy hétig ismét csendes lesz minden.”⁷⁹³ Alighanem a Balokány szomszédságának szociokulturális összetétele, a rossz közbiztonság,⁷⁹⁴ illetve a városközponttól való távolsága miatt ez a liget bűnös városi térként jelent meg a városlakók percepciójában, hiába vezetett ide villamos vagy állt itt a városi uszoda. A budapesti Népligetnek hasonló okok miatt volt rossz hírneve.⁷⁹⁵ A Népligettel ellentétben a Balokány városi fejlesztése, viszont képes volt megváltoztatni a helyről alkotott képet a pécsiekben, de ehhez a területet fizikailag körül kellett határolni, valamint a sűrű növényzettől megfosztani.

1933-ban a városvezetés elhatározta,⁷⁹⁶ hogy a korábbi elképzelésekre alapozva,⁷⁹⁷ strandfürdőt épít a Balokányban a korábbi uszoda helyére, tehát rendezni kellett a ligetet is. A rendezésnek azonban nem az volt az elsődleges célja, hogy az alsóbb társadalmi csoportok számára is gondozott környezetet biztosítsanak, mint a budapesti Népliget esetében,⁷⁹⁸ hanem éppen ennek a felszámolása: „Valamennyiünk régi óhaját valósítja meg most ezzel a város. A kültelki romantikának befellegzett ezután, a város határai kitolódnak és a Balokányi liget, ahol hétköznap a város alvilágának lakói lopták a napot, vasárnap pedig a pécsi »Julikák« találkoztak szívük választottjával, nemsokára a város legkedveltebb, legrendezettebb szórakozóhelye lesz. Ma még egy rozzant körhinta és gyorsfényképész jelzi még a haldokló romantikát, csakhamar azonban ezek is el fognak tűnni. A város fejlődésének mindinkább gyorsuló tempója nem ismer kíméletet és mindez csakhamar szintén csak a múltnak lesz emléke.”⁷⁹⁹ Ezt

⁷⁹³ *Dunántúl*, 1929. június 9. 6.

⁷⁹⁴ Számos kisebb bűnténynek volt helyszíne a Balokány. A rendőrség rendszeres razziát tartott a környéken, mivel sok elkövető a liget sűrű növényzete alatt, valamint a régi temetőben keresett menedéket. (*Pécsi Napló*, 1926. május 20. 5.; *Pécsi Napló*, 1926. június 1. 5.; *Dunántúl*, 1926. június 8. 3., *Dunántúl*, 1930. május 25. 5.) A legnagyobb figyelmet egy 1932-es emberrablási kísérlet kapta, amikor is egy jómódú nőt három férfi felkapott a szekereére fényes nappal a Balokány ligetben és elhajtottak vele egy közelben lévő mezőre. A nő úgy menekült meg támadóitól, hogy egy arra sétáló férfitől kért hangosan segítséget. Az elkövetőkkel elhitette, hogy az illető rendőr, emiatt elmenekültek. A tettesek végül meglettek és bíróság elé kerültek. (*Pécsi Napló*, 1932. április 21. 2.; *Pécsi Napló*, 1932. június 9. 3.; *Pécsi Napló*, 1932. július 7. 2.; *Pécsi Napló*, 1934. január 31. 4.) Az ügy az országosterjesztésű lapokba is belekerült. (*Az Est*, 1932. április 23. 5.; *Magyar Hírlap*, 1932. április 21. 3.; *Pesti Napló*, 1932. április 21. 3.; *Friss Újság*, 1932. április 22. 2.; *Kis Újság*, 1932. április 22. 7.; *Magyarország*, 1932. április 22. 9.) A lapokban elbeszélte történet nem volt egységes, emiatt a *Dunántúl* egy gúnyos cikkel reagált a szenzációt hajhászó sajtótermékekre. (*Dunántúl*, 1932. április 24. 5.)

⁷⁹⁵ Perényi, 2018. 25–26.

⁷⁹⁶ *Pécsi Napló*, 1933. március 3. 1.

⁷⁹⁷ *Dunántúl*, 1924. március 28. 2.

⁷⁹⁸ Perényi, 2018. 21.

⁷⁹⁹ *Pécsi Napló*, 1933. március 5. 5.

nyomatékosította az a kívánság, miszerint a liget nevét is meg kell változtatni, mivel „[e]z a név kellemetlen emlékeket ébreszt a város lakóiban, mert hiszen ez a terület hosszú évtizedeken keresztül a törvény elől bujkálok menhelye volt.”⁸⁰⁰ A névváltoztatásra végül nem került sor, de a terület átalakítása (a tó lecsapolása, dísznövények telepítése, kerítésépítés⁸⁰¹) a polgári rétegek ízlése szerint zajlott. Nyáron még vendéglő is üzemelt a tóparton táncparkettel, ahol jazz- és cigányzenekar játszott.⁸⁰² Néhány egyesület is kihasználta a park adottságait és tagjai számára kerti ünnepélyeket szerveztek a területre, valamint szabadtéri műsorokat és hangversenyeket.⁸⁰³

A ligetben kialakított infrastruktúra a Sétátérhez próbált hasonlítani, csak hogy a ligetre szánt pénzügyi fedezet idővel elfogyott és emiatt nem minden elem került a helyére; például a nyilvános illemhely hiánya okozott gondot,⁸⁰⁴ amely egy modern város képébe beletartozott volna.⁸⁰⁵ Hogy addig is megőrizzék és fenntartsák a Balokány új arculatát, belépődíjat⁸⁰⁶ kezdtek el szedni a sétálóktól: „*hogy a minél díszesebb parkírozás költségeire állandó fedezetet találjon és hogy így távol tartsa azokat az elemeket, amelyek magaviseletükkel egyrésztől elriasztanák a jobb érzésű közönséget, másrésztől anyagi károkat is okoznának.*”⁸⁰⁷ A hatóságok öt és tíz fillér közötti belépőárakat határoztak meg,⁸⁰⁸ a Balokányt pedig este 8 órakor bezárták.⁸⁰⁹ Télen, ha nem volt elegendő látogató, akkor bezárták a parkot.⁸¹⁰ Ezeknek a korlátozásoknak következményeként a liget lényegében megszűnt mint nyilvános tér.

⁸⁰⁰ *Dunántúl*, 1933. augusztus 15. 5.

⁸⁰¹ *Pécsi Napló*, 1933. július 30. 5.

⁸⁰² *Pécsi Napló*, 1936. augusztus 15. 7.; *Pécsi Napló*, 1937. július 18. 7.

⁸⁰³ *Dunántúl*, 1938. július 9. 5.; *Pécsi Napló*, 1938. július 10. 8.; *Dunántúl*, 1939. május 16. 10.; *Pécsi Napló*, 1940. július 4. 4.; *Pécsi Napló*, 1940. július 9. 5.

⁸⁰⁴ *Dunántúl*, 1933. augusztus 15. 5.

⁸⁰⁵ Pécssett a századfordulótól fogalmazódott meg az igény a nyilvános illemhelyek iránt. (Pécsi Közlöny, 1905. szeptember 7. 4.) Végül a két háború között a Majláth és az Irányi Dániel téren állítottak fel először nyilvános illemhelyet. Felállításukat valószínűleg az ezeken a helyeken működő piac tette szükségessé. (*Dunántúl*, 1926. május 22. 6.) 1929-ben a Kórház téren, 1930-ban a Színház téren állítottak fel ilyen létesítményt. (*Dunántúl*, 1929. november 15. 6.; *Pécsi Napló*, 1930. február 12. 5.) Ugyanebben az évben elhatározták, hogy az Ágoston téren, a Szigeti országúton, valamint a Sétátéren is létesítsenek illemhelyet. (*Pécsi Napló*, 1930. december 14. 7.)

⁸⁰⁶ Vargha, 1984. 218.

⁸⁰⁷ *Dunántúl*, 1934. április 4. 4.

⁸⁰⁸ *Dunántúl*, 1934. május 24. 4.

⁸⁰⁹ *Dunántúl*, 1934. május 26. 3.

⁸¹⁰ *Dunántúl*, 1934. október 19. 6.

A liget rendezését és bővítését két évvel később folytatták a szomszédos régi temető felszámolásával.⁸¹¹ Ezt a részt már díjtalanul akarták a közönség rendelkezésére bocsájtani.⁸¹² A területre egyetemi fűvészkeretet, valamint tornacsarnokot terveztek.⁸¹³ A munkálatok elhúzódtak, a park ugyan készen volt 1938-ra,⁸¹⁴ de csak 1941-ben adták át a látogatóknak.⁸¹⁵ Az új részen helyet kapott még néhány tenispálya is.⁸¹⁶ Míg korábban hangosabbak voltak a Balokányt kisajátító hangok, eddigre megjelentek a közvéleményben azok a gondolatok, amelyek szerint el kellene törölni a belépődíjat, hogy a szegényebbek is hozzáférhessenek a parkosított területhez,⁸¹⁷ továbbá a gyerekeknek is legyen lehetőségük valahol önfeledten játszani.⁸¹⁸ Ez a kérés ellentmondott a korábbi elvárásoknak, amelynek éppen az volt a célja, hogy egy olyan zöldterületet hozzanak létre, ahol a polgári réteg elkülönülve szórakozhatott. A szegényebbek beengedésének igénye megosztó lehetett a polgári körök tagjai között, hiszen a helyi újság hasábjaira panasz is érkezett: *„A Balokány liget ellenőrzését kéri. Az alábbi panaszos sorokat vettük: Tegnap délután lenn voltam a Balokány ligetben, többed magammal s a következőket tapasztaltam: Gyerekek és felnőttek is »pecálnak« ezt a két primitív horoggal igazolom, amit két gyerektől vettem el. Ha magam nem láttam volna, hogy fogtak vele halat, el sem hinném. A megfogott halat visszadobattam velük. De, mint előbb mondtam, már nemcsak gyerek, hanem felnőtt is ugyanezt cselekszi. Miért csináltatta a város a parkot? Talán azért, hogy szabad erkölcsű, nem kívánatos elemek ott hancúrozzanak és a parkban, a fűvesített részen napozzanak? Megbotránkoztató ezeknek a viselkedése. Miért nem ellenőrizteti a város a park rendjét és biztonságát, miért engedi, hogy egy-egy ilyen társaság még csónakázzon is a tavon? Sürgős és gyors intézkedést kérünk. Több előfizető.»*⁸¹⁹ Az olvasói levélben a központi probléma a tér nem megfelelő használata, ami inkább adódott az eltérő kulturális szokásokból, mintsem a tényleges direkt károkozásból. A Balokány liget ellenőrzése tehát azt az óhajt fogalmazta meg, hogy szabályozza

⁸¹¹ *Dunántúl*, 1934. szeptember 23. 6.; *Pécsi Napló*, 1935. április 9. 3.

⁸¹² *Dunántúl*, 1934. március 30. 3.

⁸¹³ *Pécsi Napló*, 1936. december 25. 11.; *Pécsi Napló*, 1937. március 3. 8.; *Dunántúl*, 1937. május 22. 4.

⁸¹⁴ *Dunántúl*, 1938. augusztus 3. 4.

⁸¹⁵ *Pécsi Napló*, 1941. február 7. 5.

⁸¹⁶ *Dunántúl*, 1938. március 30. 5.

⁸¹⁷ *Dunántúl*, 1938. augusztus 3. 4.; *Dunántúl*, 1939. május 18. 4.

⁸¹⁸ *Dunántúl*, 1939. március 25. 6.; *Dunántúl*, 1939. május 26. 5.

⁸¹⁹ *Dunántúl*, 1941. június 26. 7.

és lehetőleg meghatározott normához igazítsa a park rendjét. Ennek betartására parkört foglalkoztattak.⁸²⁰

A Balokány csak úgy tudott a középosztály kedvelt terévé válni, hogy a rendezést követően szigorították a park használatának feltételeit. A középosztály a legfőbb veszélyt valószínűleg a terület korábbi használóiiban – azaz a környékbeli lakókban, valamint a közelben lévő laktanya katonáiban – látta. Az évek alatt ugyanis hiába rendezték a Balokány területét, a közvetlen környéken nem indultak meg ennek hatására változások, a lakók társadalmi összetétele nem változott a korábbiakhoz képest, amit a környék földszintes és régi házai is jeleztek.⁸²¹ Az ide helyezett új szolgáltatások – strand, tornacsarnok, tenispálya – mind a polgári rétegek szórakozását elégítette ki, ezáltal ez a rész zárt egységet alkotott a Budai Külvároson belül. A szegényebb társadalmi csoportoknak más tereken kellett szabadtéri szórakozás után nézni. Az egyik ilyen tér volt a városhoz közeli, már 1918 előtt népszerűvé vált Tettye-fennsík, ahol a gazdagabbak villái és nyaralói mellett az 1920-as évek közepétől megjelentek a különböző, magánvállalkozásban működő árusító bódék is, amelyek városligeti vurstli jellegűt kölcsönöztek a térnek.⁸²²

4.6.3. *A Tettye és a népünnepélyek*

A Tettye a történelmi belvárostól északra, a Mecsek oldalán helyezkedik el. A fennsíkot a Mecsek három irányból zárja körül, déli irányból pedig nyitott a város felé. A Tettye fennsíkja azt a szükséges magaslati pontot képviseli a városban, amelyről lehetőségessé válik a panoráma-perspektíva, azaz a szemlélődő felül tud emelkedni a város forgatagán és kívülállónként tud rá letekinteni. A térnek az a sajátossága, hogy a városhoz közel volt, mégis ahhoz képest elkülönült, nagyban meghatározta a városi térhasználatban betöltött szerepét.⁸²³ Egyrészt ligetes, parkos jellege, valamint az ott található 15. századi püspöki nyaraló romjai miatt kedvelt kiránduló- és pihenőhely volt, másrészt térbeli adottságai alkalmassá tették arra, hogy szabadtéri ünnepélyeket tartsanak ott: mérete miatt megfelelő volt nagy létszámú tömeg befogadására, és gyalogosan is könnyen meg lehetett közelíteni

⁸²⁰ *Dunántúl*, 1939. május 10.; *Dunántúl*, 1942. május 21. 7.

⁸²¹ *Pécsi Napló*, 1943. február 21. 5.

⁸²² *Pécsi Lapok*, 1924. május 27. 2.

⁸²³ Rosner, 2005. 144.

mind a belváros, mind a Budai Külváros irányából. Ezekre az előnyös tulajdonságokra már korábban felfigyeltek a városlakók. Működött itt céllövő egyesület, sportpálya és vendéglő is a 19. század második felében, de a Tettye mint szórakozóhely csupán a századforduló környékén tudott kiteljesedni. Ekkoriban rendezték és építették át a területet, számos sétautat alakítottak ki a Tettye tér irányába, illetve rendszeressé váltak a népünnepélyek.⁸²⁴

Ennek a folyamatnak az egyik kezdeményezője volt Reéh György városi tanácsos, a Mecsek Egyesület egyik alapító tagja, akit már a kortársak is a „Tettye királyaként” emlegettek.⁸²⁵ Többek között az ő ügyességének és leleményességének köszönhetőek a városi tűzijátékok, amelyeket maga készített el. Utazásai során sok tapasztalatot gyűjtött az ünnepélyek rendezésével kapcsolatban, végül a nagy ünnepi rendezvények elismert látványtervezőjévé vált. Kezdeményezőkétségét és ötletgazdagságát mutatja többek között az is, hogy a Tettye déli részén egy földalatti barlangot⁸²⁶ boszorkánykonyhának rendezett be a gyermekek legnagyobb öröme.⁸²⁷ Kérésére 1924-ben a Városi Tanács vette át a barlang gondozását, a bejáratot vaskapuvval zárták le,⁸²⁸ de Reéh továbbra is figyelemmel kísérte a hely sorsát és jelezte a rongálásokat.⁸²⁹ Emellett haláláig számos népünnepély szervezésében vett részt, valamint több ismeretterjesztő cikket írt a Tettyéről, hogy ezzel is népszerűsítse a helyet, hiszen szerinte a háborút követő években a fennsík „*elhanyagoltságánál csak a pécsi polgárok részvétlensége és nemtörődömsége*”⁸³⁰ volt nagyobb.

Ez a részvétlenség a tehetősebb pécsi középosztályt jellemezte elsősorban, hiszen közben több panasz érkezett az elhordott és összetolt padok, a hangosan játszadozó gyerekek, valamint a zajosabb hétvégi tettyei mulatságok miatt, tehát a

⁸²⁴ Baronek, 2000. 28–30.

⁸²⁵ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1925–1926) 353.75.2., 133–134.; *Dunántúl*, 1932. február 23. 2. ; *Pécsi Napló*, 1932. február 23. 2. 9.

⁸²⁶ Ez ma a Tettyei Mésztufa-barlang.

⁸²⁷ Szirtes, 2000. 81.

⁸²⁸ A szerb megszállás ideje alatt a barlangban található látványosságokat tönkretették, a felhelyezett vasrács ajtót feltörték. Az őrizetlen barlangból az emberek elkezdték kihordani a tufa-közetet, illetve itt végezték sokan szükségleteiket is. (Nyilvános árnyékszék a fennsíkon állt rendelkezésre.) Reéh György ezen okok miatt a barlang befalazását kérte. MNL BaML IV. 1406. c. 8981/1928.

⁸²⁹ A Városi Tanács mutatókönyvei szerint Reéh György számos panaszt tett a Tettye állapotával kapcsolatban, ezek az iratok viszont többnyire elvesztek vagy selejtezésre kerültek. A Tettye fennsík rendezési költségeit tárgyaló iratok között azonban megmaradt az egyik panasz, amely szerint „környékbeli vásott gyerekek az északi bejárat mellett lévő vasajtó mellett a tuffa-közetet kifejtették, hogy így aztán bejuthassanak a barlangba.” MNL BaML IV.1406. 497/1928.

⁸³⁰ *Dunántúl*, 1926. június 18. 3.

területet használták szórakozásra ekkor is, csupán nem polgárság által kívánt módon.⁸³¹ A téren az 1920-as évek első felében még nem oldották meg a közvilágítást, emiatt a polgári közönséget nemcsak az tartotta távol, hogy sötétedés után nehezebbé vált a tájékozódás, de a világítás hiánya a biztonságérzetet is csökkentette, ezért többen sürgették a rendőri ellenőrzést.⁸³² Az 1930-as évek végén bekövetkezett térrendezés emiatt nemcsak azt jelentette, hogy modernizálták a környék infrastruktúráját, hanem azt is, hogy a tér hétköznapi használatra alkalmassá vált a polgári rétegek számára is.⁸³³ A Sétateret körbevevő kerítés szolgált mintául azokhoz az elképzeléshez, amelyek szerint a Tettye teret is hasonlóan körbe kellene keríteni, de ez végül nem valósult meg,⁸³⁴ csupán a Tettyén található forrásház köré építettet egyet a város.⁸³⁵

A városvezetés még 1933-ban határozta el a Tettye rendezését. Az egyik legfontosabb teendő az utak megfelelő kiépítése volt, valamint a Tettye alsó és felső részének rendezése. Az alsó részre gyermekjátszóteret terveztek gyerekmedencével, a felső részt pedig gyepesíteni akarták.⁸³⁶ A munkálatok megkezdése éveket csúszott. Ezalatt a tér állapota tovább romlott, ráadásul a Balokány fejlesztése és a Mecsek oldalába épített Hotel Kikelet és Dömörkapu miatt egyre kevésbé fókuszált a városvezetés a fennsíkra.⁸³⁷ A Tettye rendezése és a gyermekjátszóter kialakítása csak 1938-ban merült fel újra.⁸³⁸ A munkát a következő évben kezdték meg, de csupán a felső fennsíkot parkosították.⁸³⁹ A gyermekjátszóter létrehozása végül nem valósult meg a két háború közötti időszakban, hiába került többször is napirendre a téma.⁸⁴⁰ A parkosítást követően azonban nemcsak a gyermekek játszóhelye szűnt meg a Tettyén, hanem a környéken élő munkások számára sem volt már ideális tér: *„Levelet kaptam a napokban, amelynek írója egyszerű munkásember. Azt panaszolja, hogy elvették*

⁸³¹ *Pécsi Lapok*, 1924. július 15. 7.; *Pécsi Lapok*, 1924. július 23. 2.; *Pécsi Lapok*, 1924. július 26. 1.; *Pécsi Lapok*, 1925. május 20. 4.; *Dunántúl*, 1926. június 24. 5.; *Dunántúl*, 1928. június 17. 4.

⁸³² *Pécsi Lapok*, 1924. július 15. 7.; *Dunántúl*, 1926. június 24. 5.

⁸³³ *Dunántúl*, 1928. június 17. 4.; *Dunántúl*, 1928. július 19. 6.; *Pécsi Napló*, 1929. június 18. 4.

⁸³⁴ *Pécsi Napló*, 1927. november 6. 5.; *Pécsi Napló*, 1933. október 14. 2.

⁸³⁵ MNL BaML IV.1406. 497/1928.

⁸³⁶ *Pécsi Napló*, 1933. október 14. 2.

⁸³⁷ *Dunántúl*, 1937. július 8. 5.

⁸³⁸ *Dunántúl*, 1938. április 24. 5.; *Dunántúl*, 1938. augusztus 2. 4.

⁸³⁹ *Dunántúl*, 1939. március 25. 6.

⁸⁴⁰ *Dunántúl*, 1939. április 2. 7.; *Dunántúl*, 1939. május 26. 5.; *Dunántúl*, 1939. július 6. 5.; *Dunántúl*, 1940. február 2. 4.; *Dunántúl*, 1940. november 14. 5.; *Dunántúl*, 1941. április 22. 7.; *Pécsi Napló*, 1941. június 8. 5.; *Dunántúl*, 1943. augusztus 25. 5.

tőlük a Tettyét. Többek között ezeket mondja: »A miénk, a szegény embereké volt a múltban a Tettye. Vasárnap délutánokon neki indultunk asszonnyal, gyerekekkel és a Tettye fűvén nyaraltunk, heverésztünk. Ha akadt a zsebünkben pár fillér, belátogattunk a vendéglőbe, pohár sörre, aztán estig birtokunkba vettük megint a Tettye gondozatlan, selyemfűvü, nekünk annyira kedves fensíkját.« Arra kér levele végén a szóban-forgó munkás, hogy sürgősen sétáljak a Tettyére, nézzem meg a jelenlegi helyzetet és rendezek tetemre-hívást azokkal, akik eltüntették, megsemmisítették, megölték az ápolatlanságában olyan kedves, vadregényes, régi Tettyét, a proletár-gyerekek tündérkertjét, a munkások vasárnapi Eldorádóját. Szót fogadtam, felmentem a Tettyére és restelem kissé, hogy a szóbanforgó munkásember kívánságának, annak ellenére, hogy — amint írja — lapunk hűséges előfizetője, nem tehetek eleget. Nem írhatok vádbeszédet a Tettyéről, nem eszközölhetek tetemrehívást a tett elkövetőivel, ellenkezőleg, elragadtatott szavakat sorakoztathatok csak fel, elismerésemet nyilváníthatom azoknak, akik megteremtették, akik mai formájába öltöztették a tettyei fensíkot.»⁸⁴¹ Valószínűleg már korábban is azért merülhetett fel a kerítés és a parkosítás szüksége a területen, mert a Tettye városrészen éltek a Zsolnay-gyár szegényebb munkásai is,⁸⁴² akiktől a kiránduló pécsi polgárok valószínűleg szerettek volna elkülönülni. Emiatt sem merülhetett fel a munkások igényeinek felkarolása. A térért vívott küzdelem csupán a tettyei népünnepélyekkel került nyugvópontra, még ha ideiglenesen is. Az itt megvalósuló programok a legtöbb társadalmi csoport igényeit ki tudták elégíteni.

Az első nagyszabású tettyei népünnepélyt a 19. század közepén tartották a város polgárai.⁸⁴³ Ezek az ünnepek pompásak és látványosak voltak, és sok esetben nem csak a Tettye területére korlátozódtak. A rendezvények a belvárosból indultak, a virággal és szalagokkal feldíszített kocsik a főutcát és korzót jelentő Király utcán haladtak végig, a sort, amelyhez a tömeg folyamatosan csatlakozhatott, a főispán és a polgármester lánya vezette. A menet a Tettyére vonult, ahol látványosságok, versenyszámok és táncparkett várta a résztvevőket. Az estét tűzijáték vagy görögtűz zárta.⁸⁴⁴ Arató Jenő, egykori jogász ekképpen emlékezett vissza az I. világháborút megelőző népünnepélyekre: „Tarka-barka zászlódíszben

⁸⁴¹ Pécsi Napló, 1940. május 19. 7.

⁸⁴² Népszava, 1929. október 20. 11.

⁸⁴³ Dunántúl, 1924. szeptember 7. 4–5.; Dunántúl, 1927. február 6. 4. Vö. Mészáros, 2003. 199–200.; Rosner 2005. 148.

⁸⁴⁴Rosner, 2005. 148–152.

*parádézik a Tettye, szól a muzsika, folyik a vidám konfetti csata, jókedvű tömegek árasztanak el mindent, fenn van a Tettyén az egész város. Besötétedés után görögtüzes fényben úsznak a tettyei romok, majd kezdődik a tűzijáték, vagy egy órán át tüzes-kerekek forognak, tűzvirágok nyillanak, tüzes üstökösök szállnak az égen, színes fények sugároznak, szikráznak, permeteznek a sötét estében és az emberek meglepődötten konstatálják, no Reeh Gyuri megint kitett magáért, szép volt a tűzijáték. Az első világháború előtti Pécsnek kedvenc szórakozását képezik a Tettye ünnepélyek – a sok más egyébvel együtt ezeket a népünnepélyeket is elsöpri a háború.”*⁸⁴⁵ A háborút követő néhány évben romlott a közhangulat, és ez a népünnepélyekre is rányomta a bélyegét. Arató akkoriban így ír erről a naplójában: „Ma már valahogyan nagyon megfakultak ezek a tettyei [sic!] népünnepélyek, a háború és a forradalom túlságosan megsavanyította az embereket ahhoz [sic!] hogy őszintén tudjanak örülni, mulatni, élvezni.”⁸⁴⁶ A szervezők és a sajtó emiatt minden alkalommal a boldog békeidők hangulatát ígérték egy-egy rendezvényre.

A programokat különböző egyesületek és körök állították össze. A rendszeres szervezők között megtalálható a Pécsi Önkéntes Tűzoltó Egylet, a Pécsi Polgári Daloskör, a Pécsi Dalárda, a Délvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete, valamint a *Dunántúl* című lap szerkesztősége, amely a gyermekünnepélyeket szervezte. A háborút követő évtizedben még megjelent a Mecsek Egyesület, a Pécsi Jótékony Nőegylet, az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók „Szent István” Bajtársi Szövetsége, a Pécsi Katolikus Legényegylet, a pécsi Államrendőrség, a Pécsi Villamos Vasúti alkalmazottak, a Pécsi Bőrgyári Dalárda, a Pécsi Keresztényszocialista Egyesület pincérmunkásai, különböző cserkész- és leventeegyesületek, illetve a Természetbarátok Turista Egyesülete is. A nagy gazdasági világválságot követően csupán a Pécsi Polgári Daloskör, valamint a *Dunántúl* maradt mint rendszeres szervező, a korábbi egyesületek eltűntek. Az 1930-as évek első felében a Pécsi Munkásképző Egylet, továbbá a különböző leventeegyesületek váltak rendszeres szervezővé, az évtized második felében pedig szinte csak az Országos Frontharcosok Szövetségének pécsi főcsoportja rendezett évente népünnepélyt. A népünnepélyek rendszeres rendezői az első évtizedben zömmel polgári kötődésűek voltak, az alkalmazotti és a munkásrétegek csupán egy-egy alkalommal jelentek meg ebben a szerepben. A vizsgált időszak második

⁸⁴⁵ Arató Jenő: Életem c. önéletírása –idézi Márfi, 2017. 195–196.

⁸⁴⁶ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1925–1926) 353.75.2., 133.

felében már nem billent ilyen mértékben a mérleg a középosztály felé. Ennek oka lehetett egyrészt, hogy Reéh György, aki kiemelt ügyként kezelte a Tettyét, 1930-ban súlyos műtéten esett át, majd 1932 februárjában meghalt.⁸⁴⁷ Halálát követően sem személy, sem egyesület nem karolta fel a fennsíkot, gondozását hanyagolni kezdte a városvezetés, emiatt a terület már nem volt vonzó a polgári rétegek számára. Másrészt a gazdasági világválság által okozott általános regresszió miatt az egyesületek elálltak a népünnepélyek rendezésétől, a válság után pedig számos más rendezett zöldterület állt rendelkezésükre egy-egy kerti ünnepélyre, hiszen az 1930-as évek közepére rendezték a Sétateret és a Balokányt. Az évtized végére a terület parkosításával teljesen megszűntek a tettyei népünnepélyek.

A Tettye az első világháború előtt minden társadalmi csoport számára ünnepi helyszínnek számított. A munkások számára kiemelkedő fontossággal bírt, gyűléseket és zászlóavatásokat egyaránt tartottak itt.⁸⁴⁸ A szerb megszállást követően a Munkásképző Egylet és az Iparos Olvasókör fokozatosan kiszorult a Tettyéről mint szervező. Rendeztek ugyan hasonló ünnepélyeket, azonban ezeket elsősorban a saját tagjaiknak és családjuknak. Általában a saját kerthelyiségükben⁸⁴⁹ vagy a várostól távolabbi zöld területeken tartották rendezvényeiket, ahova a rendőrkapitány hatásköre nem terjedt ki.⁸⁵⁰ Az Iparos Olvasókör 1923-ban és 1925-ben még a Tettyén tartotta nagyszabású szüreti népünnepélyét,⁸⁵¹ de miután rendbe tették a belváros szélén található klubhelyiségük kertjét, az ilyen típusú programokat kizárólag ott tartották.⁸⁵² Bár a hatósági kontroll kevésbé volt jelen ezeken a helyszíneken, így is ki voltak téve a folyamatos ellenőrzésnek, főleg a Munkásképző Egylet, hiszen ezek az alkalmak általában politikai színezetet is öltöttek.⁸⁵³ Mivel a népünnepélyek alkalmával a

⁸⁴⁷ Szirtes, 2000. 84.

⁸⁴⁸ Szita, 1977. 142–144.

⁸⁴⁹ *Dunántúl*, 1927. június 21. 6.

⁸⁵⁰ Az egyik ilyen terület volt az üszögi kiserdő, ami Pécs dél-keleti határánál terült el. (Lásd: Szita 1977. 160–163.) A Dömörkapu környékén lévő Kisrét szintén kedvelt kirándulóhely volt számukra, a pécsi Szociáldemokrata Párt is ide szervezte majálisát. (*Pécsi Napló*, 1931. április 30. 3.; *Népszava*, 1931. május 3. 4.; JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1931–1935) 353.75.5., 1935. szeptember 25. 511–512.) Valamint a város nyugati határa felett található Szentkút volt népszerű célpont. (*Pécsi Lapok*, 1922. június 29. 3.; *Pécsi Napló*, 1926. augusztus 1. 8.; *Dunántúl*, 1927. május 3. 5.)

⁸⁵¹ MNL BaML IV.1406.c. 3944/1925; *Dunántúl*, 1925. szeptember 2. 4.

⁸⁵² *Dunántúl*, 1926. szeptember 19. 8.; *Dunántúl*, 1927. szeptember 17. 5.; *Dunántúl*, 1928. szeptember 5. 6.

⁸⁵³ Szita, 1985. 138–150.

Tettye használatáért fizetni kellett⁸⁵⁴ – a város ezekből az összegekből fedezte a terület karbantartását⁸⁵⁵ –, a hatóságoknak nemcsak lehetősége, de szüksége is volt felügyelni ezeket az eseményeket, ami különösen problémás lehetett a munkáscsoportoknak.

Noha szervezőként kevésbé voltak jelen ezek a rétegek, résztvevőként továbbra is számítottak rájuk az egyesületek, hiszen a cél a minél nagyobb bevétel és részvétel volt valamilyen ügy érdekében: „*Legyen ez Pécsnek olyan népünnep, ahol együtt van ur és szolga, munkás és napszámos, a Mecsek kultusza és megújódása érdekében.*”⁸⁵⁶ Ahogy viszont egyre kevésbé fókuszált a városvezetés a Tettyére, úgy egyre gyakrabban jelentek meg ismét a munkás egyesületek a fennsíkon. 1930 és 1933⁸⁵⁷ között évente tartott nyári népünnepélyt a Munkásképző Egylet. Az általuk szervezett programok elemei nem különösebben tértek el⁸⁵⁸ a többi rendezvényétől, a népünnepélyek a szervezők társadalmi hovatartozásától függetlenül hasonlóan épültek fel és néztek ki.

A háborút követő népünnepélyek a kedvezőtlen gazdasági helyzetre, illetve a közhangulatra való tekintettel visszafogottságot ígértek, de a kötelező kellékek így sem hiányoztak. 1921–1929 között a Tettye közel 50 ünnepélynek⁸⁵⁹ adott helyet, amelyek során elmaradhatatlanok voltak az Arató által említett elemek: a zene, a konfetticsata és a tűzijáték még a legszerényebb programban is szerepeltek, de ezek mellett versenyek, tombolák, a különböző népijátékok és mutatványosok

⁸⁵⁴ MNL BaML IV.1406. 30183/1928.

⁸⁵⁵ *Dunántúl*, 1925. június 26. 6.; MNL BaML IV. 1406.c. 8981/1928.

⁸⁵⁶ *Pécsi Lapok*, 1923. június 23. 2.

⁸⁵⁷ *Pécsi Napló*, 1930. június 22. 8.; *Pécsi Napló*, 1931. augusztus 15. 7.; *Pécsi Napló*, 1932. július 3. 6., *Pécsi Napló*, 1933. augusztus 6. 5.

⁸⁵⁸ Az egyetlen kivétel talán a kakasütés nevű ügyességi játék volt, amely a két háború között csak a munkások ünnepélyein fordult elő. Ennek oka lehetett, hogy a környék bányászai zömmel németajkúak voltak, akik tovább hozhatták a kakasütés sváb hagyományait. A hagyományos játék célja az volt, hogy a földbe ásott kakas fejét egy cséppel vagy bottal leüssék egy suhintással. Nehezítésképpen a játékos szemét bekötötték. Ha valakinek ez nem sikerült, akkor köteles volt fizetni. Más német nyelvterületen nem a földbe ásták a kakast, hanem egy fazékba tették. Később már kakas nélkül játszották a kakasütést, de a neve megmaradt. (Ujváry, 1980. 180–184.)

⁸⁵⁹ A népünnepélyek lehetséges időpontjairól és programjairól egyedüli forrásként a *Dunántúl* és a *Pécsi Lapok* (későbbi nevén *Pécsi Napló*) állt rendelkezésemre. A rendezvények bejelentéskötelesek voltak a pécsi rendőrkapitányságnál, de a pécsi rendőrség 1921 után keletkezett iratai elvesztek, illetve megsemmisültek. A Városi Tanács iratai között megmaradtak az egyesületek területfoglalási igényei, azonban ezek a dokumentumok csak a terület használatára vonatkozó időpontokat tartalmazzák. A tanácsi határozatokban szerepel néhol a területhasználat díja, illetve a térhasználat feltételei. Ezek az iratok, viszont alkalmasak arra, hogy olyan szervezők is látótérbe kerüljenek, akiknek a kérelmét valamilyen oknál fogva elutasították (bár ilyenekkel nem találkoztam), illetve akiknek a rendezvényei nem a széles közönségnek, hanem a saját szervezetüknek szóltak. A részletes programot, illetve a végső időpontokat – más források hiányában – a helyi sajtóból lehetséges rekonstruálni, amennyiben nyilvános népünnepélyekről lehet beszélni.

sem hiányozhattak. Ezek az elemek hasonlóságot mutattak a vurstlival, viszont minőségben más szintet képviseltek; a programok és az attrakciók sok esetben nívósabbnak számítottak a hagyományos vurstli kínálatához képest, a polgári ízlésvilág pedig helyenként megmutatkozott. A zenét például sok esetben az a típusú katonazene jelentette, amely a sétatéri korzónak is gyakori kísérője volt, a mutatványosok pedig gyakran városon kívülről, néhány esetben pedig külföldről érkeztek, mint például Miss Milly amerikai törpeművész, Holodary Khmi-Schmidt búr óriás vagy a kongói táncosok.⁸⁶⁰ Ezek a látványosságok a polgári közönség számára is egzotikusnak hatottak.

A népünnepélyek szervezői nemcsak a szórakozás kedvéért szervezték a programokat, hanem általában gyűjtöttek valamire, többnyire saját javukra, hogy így fedezzék működésüket és utazásaikat. Pécs leghíresebb dalegyesülete, a Pécsi Dalárda, 1925-ben amiatt fordult a városi tanácshoz és a helyi társadalomhoz, hogy részt tudjanak venni egy országos dalversenyen Sopronban: *„a szerb megszállás, mely alatt minden csekély berendezésünket s hangjegytárunk jó részét elvesztettük, úgyhogy a felszabadulás óta csaknem állandóan azon kellett dolgoznunk, hogy a legszükségesebb anyagi eszközöket, melyek egy kultúregyesület fenntartásához is okvetlenül szükségesek, előteremtsük. A soproni út fokozottabb és mai viszonyaink között elviselhetetlen terheket ró reánk, amelyek fedezésére [sic!] kénytelenek vagyunk a város és társadalom széles rétegeinek anyagi támogatását igénybevenni.”*⁸⁶¹ A programok összeállításánál figyelembe kellett tehát venni, hogy az minél szélesebb tömegek számára is vonzó legyen, illetve a szervezők minél több, pompásabb, újabb és izgalmas programot tudjanak felvonultatni. A katonazene mellett megjelent a cigányzene és a magyar nóta, amely a korszakban élte reneszánszát.⁸⁶² Esténként, amennyiben volt lehetőség táncrea, egy cigányprímás, illetve zenekara szolgáltatva a talpalávalót. A jazz, bár népszerű volt a pécsi szórakozóhelyeken, itt nem kaphatott teret, hiszen a népünnepélyek részben a hagyományokra építettek, részben az irredenta kultusz látványos hordozói közé tartoztak.⁸⁶³ Pécssett, a tettei rendezvények között, ez főleg a gyermekünnepélyekre volt igaz. Még Paprika Jancsi is a kisantanttal küzdött meg egy bábszínházi előadás

⁸⁶⁰ *Dunántúl*, 1924. szeptember 7. 3.; *Pécsi Lapok*, 1924. szeptember 7. 5.; *Dunántúl*, 1925. május 31. 10.; *Pécsi Lapok*, 1925. május 31. 7.; *Dunántúl*, 1926. június 4. 8.

⁸⁶¹ MNL BaML X. 56. 64.974.2.1.1.3.

⁸⁶² Romsics, 2010. 216–217.

⁸⁶³ Zeidler, 2002a. 34.

alkalmával,⁸⁶⁴ és feltehetőleg nem egy mese viselt hasonló címet, mint a *Ha majd ismét nagy lesz Magyarország*.⁸⁶⁵ A magyaros ruhába öltöztetett gyerekek, a zászló előtti tisztelgés és az irredenta beszédek már az első, 1923-as ünnepélytől megjelentek,⁸⁶⁶ mivel a cél az volt, hogy a fiatalabb generáció is tovább vigye a revízióért való küzdelem hagyományát.⁸⁶⁷ Az irredentizmus a többi népünnepélytől sem volt idegen, de a gyermekünnepélyekhez képest kisebb hangsúllyal jelent meg.

A népünnepélyeket általában vasárnap rendezték, délután kezdődtek, és akár éjfélig vagy hajnalig is eltarthattak. Az időjárás nagyban befolyásolta a rendezvény sikerét.⁸⁶⁸ A gyermekünnepélyeket leszámítva a Tettyére való felvonulás már ritkán számított a program részének.⁸⁶⁹

A belépőjegyek árát nagyon alacsonyan tartották, ennél fogva a tettyei népünnepélyen való részvétel sokak számára megfizethető szórakozás volt.⁸⁷⁰ A színpadokon bemutatott műsorokra, amelyek lehetek kabarék,⁸⁷¹ tréfás jelenetek, táncok,⁸⁷² valamint énekkarok fellépései,⁸⁷³ általában külön kellett jegyet váltani, ezek a számok többnyire magasabb kulturális színvonalat képviseltek a többi programhoz képest. Az estét általában tűzijáték zárta, alkalmanként ezt még tánc követte.⁸⁷⁴ A népünnepélyek teljes ideje alatt versenyeken, tréfás játékokon lehetett részt venni. Szinte állandó számnak számított a konfetti- és szerpentincsata, a szépségverseny (ez női és gyermek szépségversenyt, valamint férfi csúnyasági versenyt jelentett), a tombola, a zsákfutás, a kötélhúzás és a lepényevés, valamint az évtized második felétől megjelentek a különböző kerékpárversenyek és más sport ügyességi versenyszámok, például a bicikli lassúsági verseny. Továbbá

⁸⁶⁴ *Kis Dunántúl*, 1927. június 12. 1.

⁸⁶⁵ *Kis Dunántúl*, 1931. július 5. 1.

⁸⁶⁶ *Dunántúl*, 1923. július 21. 2.; *Dunántúl*, 1924. június 27. 2.; *Dunántúl*, 1924. július 20. 4.; *Dunántúl*, 1925. június 10. 3.; *Dunántúl*, 1926. július 11. 6.; *Kis Dunántúl*, 1927. június 19. 1.; *Dunántúl*, 1928. június 23. 5.; *Dunántúl*, 1929. július 6. 2.

⁸⁶⁷ Zeidler, 2002b. 56.; MNL BaML IV.1406.c. 8197/1923.

⁸⁶⁸ Rosner, 2005. 145–146.

⁸⁶⁹ *Dunántúl*, 1924. június 18. 2.

⁸⁷⁰ A belépőjegyek árait az éppen aktuális kenyérárakkal vettem össze. Egy teljesáru felnőttjegy ritkán haladta meg 1 kg fehérkenyér árát.

⁸⁷¹ *Dunántúl*, 1922. május 31. 3.; *Pécsi Lapok*, 1924. május 27. 2.; *Dunántúl*, 1929. május 23. 6.

⁸⁷² *Pécsi Lapok*, 1923. július 29. 4.; *Dunántúl*, 1925. június 28. 7.; *Dunántúl*, 1929. június 23. 6.

⁸⁷³ *Dunántúl*, 1922. június 25. 5.; *Dunántúl*, 1923. június 5. 2.; *Dunántúl*, 1926. augusztus 1. 7.; *Dunántúl*, 1927. június 16. 6.

⁸⁷⁴ *Dunántúl*, 1922. június 25. 5.; *Dunántúl*, 1923. augusztus 5. 5.; *Dunántúl*, 1924. június 8. 6.; *Pécsi Lapok*, 1924. június 17. 2.

népszerű volt a karikadobás, a szájba dobás,⁸⁷⁵ a szerencsehalászat, a próbaházasság,⁸⁷⁶ az amerikai árverés⁸⁷⁷ és a világposta.

Az ételeket és italokat árusító sátrak sem hiányozhattak, amelyek olcsó árakat ígértek a rendezvény idejére.⁸⁷⁸ A tér így valóban vurstlihoz vált hasonlóvá a sokféle sátorral, versenyszámmal és színpaddal: „8 felállított sátor várja a Tettyeünnepély publikumát. A közepén a zene, két oldalán a vezéri sátor s a nagy virágsátor. A tér jobboldalán áll a cukrászda, baloldalon a romok mellett a sörös sátor, a romok közt a színészbár. Közepén a sokat emlegetett kacsavadászat. A zene mögött a pezsgősátor, Pécs uriközönségének találkozóhelye. Ezenkívül lesznek cukorka, gyümölcs, shymmilap stb. sátrak. A legnagyobb forgalomnak fog örvendeni a konfettisátor a szokott helyen.”⁸⁷⁹

Az állandó szórakozás mellett a szervezők egyedülálló attrakciók ígéretével versenyeztek egymással. A pécsi közönség ilyen módon olyan szokatlan dolgokat tekinthetett meg, mint a feldarabolt hölgyet, indiai csodát és más furcsaságokat a ritkasági múzeumban,⁸⁸⁰ „marslakókat”,⁸⁸¹ maharadzsát, néger bokszolót,⁸⁸² koplaló művészt, alvó fakírt, hívő bicsérdistát,⁸⁸³ valamint egy fiút,

⁸⁷⁵ Ez a játék csupán a pécsi sajtóban bukkan fel, más korabeli országos és vidéki lapban nem szerepel ilyen versenyszám. Feltehetőleg a játék célja nem lehetett több, mint hogy az egyik játékos valamit – például cukorkát – a másik szájába dobjon.

⁸⁷⁶ A próbaházasság nevű játékról egy egri lapban olvasható leírás. E szerint a játék lényege, hogy a sátorba belépve a nők és férfiak egy-egy számot húznak. Ha egy férfi és egy nő száma megegyezik, akkor, összeadják őket: „No, azután egy kárpitos rézgyűrűt húztak az ujjamra és adtak egy házassági okiratot, mely így szól: Okirat, mely életerőt ad és amelynek alapján K. Mari úrhölgy és J. Jóska úr a mai napon egybekeltek. S a következő jótanácsokat tartalmazza: Asszony, te csak hallgass, ne habozgass, ne pocskolgass, ne halogass, ne légy fogas, ne bosszantgass, ne sikongass, ne majmolgass! Férfi, szivarozgass, iszogass, magyarázgass, csalogass, papolgass, olvasgass, kávéházba járogass, de ne búsúlgass. Asszony, ne légy asszony. Ha férfi vagy, légy férfi.” A házasság csupán a népünnepély ideje alatt volt érvényes. (Egri Népűjság, 1922. július 4. 3.)

⁸⁷⁷ Amerikai árverés az, amikor egy eladásra szánt tárgyat alacsony kikiáltási áron kínálnak fel megvételre, ám annak az ára a licitálás révén folyamatosan nő. A tárgy készpénz ellenében azé lesz, aki a legmagasabb árat ajánlotta érte.

⁸⁷⁸ Pécsi Lapok, 1923. szeptember 23. 3.; Dunántúl, 1924. szeptember 4. 5.; Dunántúl, 1925. június 21. 7.

⁸⁷⁹ Pécsi Lapok, 1924. június 19. 2.

⁸⁸⁰ Dunántúl, 1922. május 19. 4.; Pécsi Lapok, 1923. augusztus 5. 4.

⁸⁸¹ Dunántúl, 1924. augusztus 31. 5.

⁸⁸² Dunántúl, 1925. május 31. 10.

⁸⁸³ A bicsérdizmus az 1920-as években jött divatba Magyarországon. Kitalálója Bicsérdy Béla, aki egy betegség legyőzése közben teremtette meg sajátos nyers kosztos vegetarianizmusát. Ennek az étkezési rendnek a lényege, hogy a nyers gyümölcs- és zöldségféléken kívül csak a nyers tej fogyasztását engedélyezi. Elsősorban abban különbözik tehát a többi vegetáriánus étrendtől, hogy a fogyasztható élelmiszerek csak a zöldségekre és a gyümölcsökre korlátozódnak, és semmilyen főzési eljárást nem engedélyez. Úgy kell őket elfogyasztani, ahogyan a természetben találhatók. (Lásd: Nagy – Németh 2017. 18.); Dunántúl, 1926. július 4. 8.

aki a nyakába tudta venni az idomított tehenét.⁸⁸⁴ Az 1930-as években ezek helyett már a különböző sport bemutatók, különösen a birkózás vált közkedvelté.

A játékok, látványosságok leírását az újságok nem közölték, hiszen azok a korszakban közismertek voltak. Mára azonban többségük kikopott a köztudatból, így nem mindig lehet tudni, hogy az elnevezések pontosan mit takarnak. Deésy Alfréd magyar színész és rendező visszaemlékezéseiben az alábbi leírást találjuk a mára már elfeledett világpostáról: *„Ez azt jelenti, hogy – nézze csak azt a két csinos fiatal lánykát, kis táskával a vállukon, azok a kávéház levélhordói – ők kézbesítik a levelezőlapokat, amiket a vendégektől szednek össze. Minden asztalon két arasz magasságban egy tábla állott: »Kolozsvár«, »Brassó«, »Vásárhely«, »Várad« stb. felírással. Most, ha egy vendégnek megtetszik egy hölgy, akin mondjuk kék blúz van, és a »Kolozsvár« nevű asztalnál ül, akkor vesz egy schillingért az egyik levélhordó lánytól egy levelezőlapot, és megírja a címet: »Kolozsvár«. A kék blúzos szőke vagy barna leánynak. Bent pedig amit akar a hölgytől: találkát stb. És megírja, hogy ő melyik városnevű asztalnál ül, milyen a külseje, milyen ruha vagy nyakkendő van rajta, és az ott jövő-menő kis postáslányok egyikének átadja. [...] Legtöbben találkát kérnek. Vannak, akik verseket írogatnak, itt vezetik le irodalmi ambíciójukat. Mások időtöltésből leveleznek. Kérkednek intelligenciájukkal, el sem árulva kilétüket.»⁸⁸⁵ Ezek az egyszerű játékok elsősorban az alsóbb néprétegeket szólították meg,⁸⁸⁶ azon belül is a fiatalságot.*

*

A fejezetben bemutatott terek meghatározó szerepet töltöttek be a szabadtéri szabadidős elfoglaltságok között. A pécsi korszó funkciója nem változott az évek során, továbbra is a társadalmi reprezentáció és érintkezés legfontosabb tere maradt a polgári rétegek számára. A korszózás a mindennapok része volt, a legújabb divat szerint öltözött nők látványa lényegében az állandó látképbe tartozott. Mint nyilvános tér elméletben mindenki számára hozzáférhető volt, viszont a szigorú illemszabályok, valamint később egyes rendeletek miatt kirekesztővé vált. A korszó állandó közönsége nem tűrt meg semmilyen olyan viselkedést, amely a saját

⁸⁸⁴Dunántúl, 1928. június 7. 6.

⁸⁸⁵Deésy 1992. 150–151.

⁸⁸⁶Gyáni 1999. 43–44.

kultúráján kívül esett, illetve ügyelt arra, hogy az utcakép is a saját ízlését közvetítse.

A Balokány a szegényebb társadalmi csoportok számára nyújtott kikapcsolódást vasárnaponként. A terület a lakóhelyük szomszédságában feküdt, az árnyékos ligetbe szórakoztatásként vurstli költözött. A liget éppen olyan romantikus hely volt a cselédek és a közkatonák számára, mint amilyen a Sétatér volt a hivatalnokoknak és az irodistakisasszonyoknak. A teret elsődleges használói miatt azonban negatívan ítélték meg. Mihelyt felmerült, hogy a szintén Balokányban lévő uszodát modern stranddá fejlessze a város, igény lett a liget rendezésére. Ez nem csupán azt jelentette, hogy a területen korszerű parkot alakítanak ki, hanem hogy kizárják a tér korábbi használóit is onnan. Hatalmas beruházásokon keresztül ezt sikerült megvalósítani, de mivel a környéket nem fejlesztették, ezért a parkot körbe zárták és belépődíjassá tették. A középosztály csak folyamatos figyelemmel és energiával tudta fenntartani saját köre számára ezt a területet.

A Tettye olyan nyilvános tér volt Pécsen, amelyet a Sétatérrel vagy a Balokánnyal szemben egyik társadalmi csoport sem tudott kisajátítani magának. A város feletti elhelyezkedése lehetővé tette, hogy olyan térré váljon, amelyet egyszerre mindenki használ, de kizárólagosan senki sem birtokol. Bár a térrendezésnél és a nagyszabású népünnepélyeknél a jobb társaság igényeit helyezték előtérbe, hiszen a döntéshozók és a szervezők általában a középosztály tagjaiból álltak, az alsóbb csoportok nem szorultak ki a helyről, sőt a rendezvények esetében kimondottan számítottak a jelenlétükre, hogy növeljék a bevételeiket. A vizsgált korszak végén ugyan a parkosítással megpróbálták a Balokányhoz hasonló exkluzív teret kialakítani, de végül nem került sor az ottanihoz hasonló szigorú korlátozásokra.

Népünnepélyeket az 1930-as évek közepéig rendeztek a Tettyén. Ezek általában nem a mindennapokra jellemző polgári értékeket közvetítették. Ennek egyrészt az volt az oka, hogy a társadalom minél szélesebb köreit próbálták megnyerni az ügyeik érdekében, másrészt ezek a rendezvények egy olyan hagyományra épültek, amelynek része a felszabadult viselkedés, így erre az időre, illetve bizonyos keretek között, a polgárok is mentesültek a hétköznapi kötöttségek alól. A Tettye azon helyzete, hogy kívül esik a város forgatagán, valamint, hogy egyik csoport se volt képes kisajátítani ezt a területet, lehetővé tette a lazább

társadalmi gyakorlatokat. A szervezők megpróbálták közös pécsi üggyé formálni az ünnepélyeket, hogy minél sikeresebben elérjék kitűzött céljukat. Az összefogás azonban csak kompromisszumok útján jöhetett létre, ami végső soron a helyi társadalom többségét kitevő alsóbb osztályok számára kedvezett, mivelhogy ezen a módon olyan programokat és attrakciókat kaptak, amelyekhez másképpen nem, vagy csak korlátozottan férhettek hozzá. A programok tartalma és külsőségei az általuk kedvelt vurstlihoz hasonlított, viszont azok sok esetben magasabb minőségűek, látványosabbak voltak, ezáltal a középosztálynak is érdekessé és vonzóvá váltak a népünnepek. A jótékonyág és az adakozás lehetőségének felvillantása alapvetően szintén ennek a rétegnek szólt, minthogy ezek a szokások a polgári reprezentáció egyik fontos elemét képezték; ennek az ára viszont az volt, hogy ideiglenesen olyan szórakozási formát kellett magáévá tennie a polgári rétegnek, amellyel szemben határozta meg magát a hétköznapiak során. A népünnepek ennél fogva olyan szimbolikus teret tudtak alkotni, ahol ideiglenesen elmosódtak a „hagyományos” társadalmi konvenciók.

4.7. Táncmultságok és bálók a két háború közötti Pécsen

A táncmultságok és a bálók a társasélet rendkívüli eseményei voltak, hiszen nem a mindennapok részei voltak, hanem csupán bizonyos alkalmakon kerítették rájuk sort, amely alkalmak kötődhettek vallási vagy állami ünnepekhez, valamint az emberek olyan egyedi életeseményeihez, mint például a házasság. Mivel ezen események a hétköznapiakhoz képest valamiféle érzelmi többletet hordoztak, az emberek jóval könnyebben engedték el magukat és adták át magukat az érzelmeiknek egy-egy multság során. Felszabadult szórakozás közben hajlamosabbak voltak feszegetni a saját és környezetük erkölcsi határait. Emiatt számos szokás és szabályozás alakult ki, hogy esetükben rögzítsék a korszak társadalmi normáit. A táncok azonban folyamatosan változtak, gyakran nem ügyelve a normákra, ami sokszor megütközést keltett. Az első világháborút követő ún. „táncláz” rohamos gyorsasággal söpört végig a világon. Az olyan modern technikai vívmányok, mint a mozi, a képes újságok, a gramfon vagy a rádió elterjedése a két háború közötti időszakra esett; az első világháborút követő évtizedet pedig sokan igen intenzíven éltek meg érzelmileg, hiszen számos olyan változással (országhatárok megváltozása, katonai megszállás, hozzátartozók elvesztése, regresszió stb.) kellett szembenézniük, amire néhány évvel ezelőtt még

nem számítottak volna. A negatív érzések felgyűltek a társadalom különböző köreiben. A bel- és külpolitika stabilizálódásával lehetőség nyílt a tömegek számára, hogy a sok évnyi trauma és frusztráltság után levezessék a felgyülemlett stresszt. A háború és a spanyolnáthajárvány után újranyitottak az ideiglenesen bezárt mozik, a kávéházak és a többi szórakozóhely. A Tanácsköztársaság bukása, illetve a román hadsereg kivonulása után fokozatosan kiszámíthatóbbá váltak a mindennapok, a népesség egy része – leginkább a polgári rétegek – fellélegezhetett; mehettek újból társaságba szórakozni. A modern táncok megjelenése és gyors terjedése e tényezők nélkül aligha lett volna elképzelhető. Jelen fejezet azt vizsgálja, hogyan viszonyult a hatalom és a társadalom a modern táncokhoz, valamint hogyan változott meg a korszakban a táncmulatságok és bálók funkciója.

4.7.1. A modern zene és tánc megjelenése Magyarországon

A modern zene és tánc első nyomai már a millenniumi ünnepek idején felfedezhetők Magyarországon, főleg Budapesten, ahol a különböző orfeumokban, kávéházakban és zenés színházakban elkezdett kibontakozni az afroamerikai gyökerű ragtime-kultúra.⁸⁸⁷ Számos magyar katona- és cigányzenekar vett fel repertoárjába – valamint később hanglemezsre – ragtime-vonatkozású számokat, amelyek ennek köszönhetően széles társadalmi körhöz tudtak eljutni: a vurstliba járó alsóbb osztályoktól egészen a presztízszrendezvényekre járó elitig.⁸⁸⁸ Ez a műfaj, illetve a hozzá köthető tánckultúra a századforduló során felbukkant néhány vidéki városban, bár csupán különlegességként és egzotikumként.⁸⁸⁹ A világháború előtt azonban már e településeken is elkezdtek tanítani a modern táncokat, köztük a bostont vagy a tangót. Az új táncokat a közönség némiképp idegenkedve fogadta, ám reakciójuk oka inkább azok szokatlansága lehetett, hiszen egyáltalán nem hasonlítottak az addig ismert társastáncokhoz. A tangó különösen felborzolta a kedélyeket; mozdulatait többen szemérmetlennek és erkölcstelennek tartották a korban, hiszen a korábbi táncokhoz képest a partnerek sokkal közelebb kerültek egymáshoz.⁸⁹⁰

⁸⁸⁷ Federmayer, 2017. 41.

⁸⁸⁸ Federmayer, 2017. 50.

⁸⁸⁹ Federmayer, 2017. 59.

⁸⁹⁰ F. Dózsa, 1989. 209.

Ez az elutasítottság a modern zene és táncok iránt nem csupán Magyarországra volt jellemző; a nyugati államokban, valamint az amerikai kontinensen hasonló trend figyelhető meg.⁸⁹¹ A korai modern táncok és zenék ugyanis kiforgatták a hagyományos konvenciókat. Ennek egyrészt az volt az oka, hogy a legtöbb ilyen típusú zene és tánc többnyire afroamerikai eredetű volt, köztük például a ragtime, amelynek eredeti funkciója kimondottan az volt, hogy a fekete rabszolga közösségen belül kigúnyolják a fehér gazdákat. Oka másrészt az lehetett, hogy a modern táncok átalakították a testhez való viszonyt, ami többek között a korabeli nőjogi mozgalmakon is érezte a hatását. A korszak női táncművészei, az új stílusok hatására, tevékenységük során megpróbálták újraalkotni a női testképet úgy, hogy az kifejezze a modern nő önbizalmát, testéhez fűződő újfajta viszonyt.⁸⁹² E törekvések összecsengtek a feminizmus első hullámos értékrendszerével, ezért a táncok változása szorosan összefügg a női egyenjogúsítással, illetve a ruhaviselet változásával, hiszen hosszú és szűk szoknyában képtelenség lett volna tangózni, majd shimmyzni.⁸⁹³ A hatalmat birtoklók számára – akik zömmel az elithez tartozó keresztény konzervatív fehér férfiak voltak – az új tánc és zenei irányzatok potenciális veszélyt jelentettek a saját identitásukra nézve,⁸⁹⁴ illetve az általuk elképzelt keresztény-nemzeti alapon létrehozott polgári társadalomra, ezért (különösen a két világháború közötti autoriter államokban) megpróbálták ellenőrizni és korlátozni azokat.⁸⁹⁵

Magyarországon a háborút követően azonban nem csupán a faji és nemi határokat feszegette ez a fajta modernség, de a nemzeti identitást is. A trianoni békeszerződés megkötése után bizonyos kulturális elemek olyan (politikai) szimbólummá váltak, amelyeknek legfőbb funkciója a közösség alakítása lett a közös tulajdonságok és a közös kulturális örökség megnevezésén keresztül.⁸⁹⁶ Emiatt többek között az új zenei áramlatokra is úgy tekintettek, mint a magyar nemzeti kultúra ellenségére. Ebben a zavaros korszakban számos cigányzenésznek szűnt meg az állandó munkája, emiatt nehezebbé vált számukra a mindennapi kenyérkereset. Ezt tetézte a háború vége után gyorsan terjedő divat, az afroamerikai

⁸⁹¹ Zipernovszky, 2017. 70.

⁸⁹² Federmayer, 2017. 56.

⁸⁹³ F. Dózsa, 1989. 201–211.

⁸⁹⁴ Federmayer, 2017. 56.

⁸⁹⁵ Mohácsi, 2002b. 43.

⁸⁹⁶ Zeidler, 2009. 192.

eredetű jazz-zene és tánc, amely váratlan és komoly konkurenciát teremtett a helyi muzsikuskoknak mindenhol, ahol megjelent.⁸⁹⁷ A cigányzenész helyzetét a társadalom egy része felkarolta; bennük látták a magyar zene letéteményeseit, köszönhetően az előző században kialakított nemzeti romantikus toposznak.⁸⁹⁸ Ebből következően a cigányzene védelme és az irredentizmus ideológiája összeforrott az 1920-as években.⁸⁹⁹

Országos szinten számos rendelkezést és korlátozást vezettek be a jazzband⁹⁰⁰ ellen, amelyeknek legfőbb kezdeményezői maguk a cigányzenészek voltak. Rendeleti úton szabályozták ekkor Magyarországon nemcsak a külföldiek itt-tartózkodását, hanem a zenészek munkavállalását is. Minden korábbinál szigorúbb szabály lépett életbe; a muzsikuskoknak a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének tagszervezetei által kiadott fényképes tagsági igazolvánnyal kellett rendelkezniük, ezek segítségével nyilvántartásba vették őket.⁹⁰¹ Továbbá a belügyminisztérium 1927 elején rendeleti úton szabályozta az ún. „rögtönzött táncokat”, amely a jazzbandeket is érintette.⁹⁰²

A vidéki városokban különösen nagy feszültségeket okozott az új típusú zenekar megjelenése. A szórakozóhelyek eleinte Budapestről szerződtették a bandákat, az évtized közepén a legtöbb helyen már saját jazzband játszott (magyar tagokkal), bár nem beszélhetünk kiugróan magas számokról: Debrecenben például 1925-ben kettő,⁹⁰³ Pécsen 1927-ben három állandó jazzband zenélt.⁹⁰⁴ Az állásukat elvesztő cigányzenészek egy része a fővárosba költözött, egy részük pedig megpróbálta visszaszerezni korábbi helyi pozícióikat, amihez a helyi sajtó szívesen asszisztált. Cikkeikben gyakran elítélték az új stílust: „*Lekerült a dobogóról a cigány. Dalin pödört bajuszú, füstös banda helyét csupaszolt képű, idegenarcú legények foglalták el. Bevonultak immár mindenüvé, olyan »hangszerekkel«*,

⁸⁹⁷ Zipernovszky, 2017. 69–70.

⁸⁹⁸ Zipernovszky, 2017. 68.

⁸⁹⁹ Zipernovszky, 2017. 78.

⁹⁰⁰ Jelen írásban *jazzband* alatt – Zipernovszky Kornél definíciója alapján – olyan hangszer-összeállítású tánczenekart értek, amely a húszas évek során a vendéglátásban és a szórakoztatóiparban, jellemzően az éjszakai életben, valamint az amerikai nagyvárosok kávéházaiban ekkorra kialakult, több stílusárnyalatot magába foglaló zenét adott elő. Az autentikus jazzband tagjai között sok esetben megtalálható volt afroamerikai énekes és hangszeres előadó is. (Lásd: Zipernovszky, 2017. 71.)

⁹⁰¹ Zipernovszky, 2017. 77.

⁹⁰² A m. kir. belügyminiszter 1927. évi 206.000/1926. számú körrendelete, az úgynevezett „rögtönzött” táncok engedélyezéséről.

⁹⁰³ Sárosi, 2012. 201.

⁹⁰⁴ *Dunántúl*, 1927. november 18. 3.

aminőket a jobb magyar időkben részben medvetáncoltatásra, részben tréfás kedvű eleink, egy-egy macskazene irányában használtak csak.”⁹⁰⁵

A közönség körében, mindezek ellenére, népszerű maradt az új zene, ám a cigányprímások által játszott hagyományos magyar nótát sem vetették meg, hiába vizionálták korábban sokan annak eltűnését. (Sőt, 1925 után a rádió legnépszerűbb műsora éppen a cigányzene volt.⁹⁰⁶) A cigányzenészek egy része végül maguk is elkezdtek jazzt játszani a szokásos repertoárjuk mellett, hiszen idővel felismerték és elfogadták, hogy erre van igény. Ennek hatására nemhogy nem oldódott a feszültség a cigányzenészek és a jazzbandek között, hanem további konfliktust eredményezett már a cigányzenészek között, ami végül a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének és helyi csoportjainak széthullásához vezetett az 1930-as évek elején.⁹⁰⁷

A jazz-zene nem önmagában hódította meg a fővároson kívüli közönséget, hanem a modern táncokkal együtt; a kettő oda-vissza hatott egymásra. A tangó túlélte a világháborút, és diadalútja tovább folytatódott, minthogy a háborút követően Magyarországot is elérte a „táncőrület”. Bár az országos hatóságok szót emeltek a modern irányzatok ellen, illetve nehezítették terjedésüket rendeletekkel és szabályozásokkal, a teljes tiltásig végül soha nem jutottak el. Helyi szinten viszont eltérhettek ettől a gyakorlattól. 1920 és 1922 között több vidéki városból jelentették, hogy betiltották vagy tervezik betiltani a modern táncokat: például Miskolcon, Veszprémben, Szekszárdon, Nyíregyházán, Békéscsabán.⁹⁰⁸ Az indoklásokban közös, hogy ezek a táncok a közerkölcsöt sértik és az erotikát szolgálják. E magyarázat nem volt új keletű; a tánc és az erotika összekapcsolásának régi gyökerei vannak. Már a korai párostáncokban is fellelhetők voltak az udvarló-szerelmi karaktert erősítő formulák, mint például a szemben táncolás, eltávolodás és közeledés, egymás kerülgetése és üldözése stb., amelyek sok esetben a női és férfi viszony közötti feszültséget próbálták meg ilyen módon megjeleníteni.⁹⁰⁹

⁹⁰⁵ *Pécsi Napló*, 1927. január 15. 2

⁹⁰⁶ Glatz, 1975. 96–97.

⁹⁰⁷ Hajnóczky, 2018. 237–242.

⁹⁰⁸ *Világ*, 1920. szeptember 29. 4.; *Egri Népiújság*, 1920. október 7. 1.; *Halasi Újság*, 1920. október 20. 3.; *Pápai Hírlap*, 1920. október 23. 2.; *Tolnamegyei Újság*, 1920. november 20. 3.; *Körösvidék*, 1921. január 18. 3.; *Nyírvidék*, 1921. február 9. 2.; *Pesti Hírlap*, 1921. március 23. 2.; *Harangszó*, 1922. március 5. 87.; *Világ*, 1922. március 18. 8.; *Körösvidék*, 1922. március 19. 4.; *Nyírvidék*, 1922. szeptember 6. 2–3.

⁹⁰⁹ *Magyar néprajz VI. Népzene, néptánc, népi játékok*. Bp., 1990. 340–341.

1925-től szabályozták a táncmesterképzést, valamint a nyilvános táncoktatás körülményeit.⁹¹⁰ Ennek értelmében csak olyan egyén oktathatott táncot, aki a képesítését még 1918. november 1. előtt, tehát az őszi rózsás forradalmat megelőző időszakban szerezte meg. Azok, akik 1918 és 1922 között vették át a táncmesteri oklevelüket, csak abban az esetben oktathattak, ha a belügyminiszter felülvizsgálta és elfogadta képesítésüket. Az 1922 után képzett tanároknak pedig már egy belügyminiszter által kiküldött vizsgabizottság előtt kellett bizonyítaniuk. A rendeletet követően a Magyar Táncitanítók Országos Szövetsége (MTOSz) képzését kellett elvégezni ahhoz, hogy valaki táncot oktathasson. A felvehető személyekről egy felvételi bizottság, végső soron pedig a belügyminiszter dönthetett.⁹¹¹

A szabályozás időhatárai összefüggenek a korszak politikai határaival, ugyanakkor a modern táncok megjelenésével és terjedésével is összecsengenek, hiszen éppen a világháborút követő időszakban tombolt a „táncláz” a kontinensen és Magyarországon. Az új táncok elsajátítása iránti igény miatt valószínűleg nemcsak a tánciskolák száma emelkedett, hanem azoknak a kontároknak a száma is, akik oklevél nélkül oktattak.⁹¹² Ezek megfékezésére, illetve a korabeli közkeréltési normák megőrzése miatt fokozottabb ellenőrzésre és központosításra volt szükség. A politikai helyzet konszolidációjával az ellenőrzés végrehajtása is

⁹¹⁰ Tánciskolák a 19. század közepétől eleinte városokban működtek, majd a századfordulón kisebb településekre is jártak vándor táncmesterek. A tánciskolák falai között a tanulók szervezett intézményi keretek között tanulhattak a hivatásos tánctanároktól, akik polgári divattáncokat tanították mind a városokban, mind a falvakban. Utóbbiakban főleg az iparosság és a módosabb gazdák gyermekei látogatták az intézményt. A parasztság sokáig elutasító volt a tánciskolákkal szemben. A városokban a társadalom szélesebb körei iratkoztak be tánctanfolyamokra. Az úri és a polgári középosztály részéről elvárás volt, hogy fiaik és lányaik tánciskolába járjanak; a tánc lépések mellett (leginkább báli) illemet is tanultak, ami elengedhetetlen volt a kifinomult társasági élethez. A legelőkelőbb rétegek, ellenben nem nyilvános tánciskolába küldték a fiatalokat, hanem otthonra fogadtak hivatásos táncmestert, hogy társastáncot oktasson. A társadalmi ranglétrán felfelé törekvő kispolgárság, valamint a jobbmódú kereskedők, iparosok és szakmunkások ifjúsága sem maradt el a tánciskolákból, amelyek általában a külvárosokban, lakóhelyeik közelében voltak. A legalsóbb és legszegényebb csoportok viszont egyáltalán nem fordultak meg a táncintézményekben. Ők elsősorban egymástól, illetve a „nagyságától” és a „kisasszonyoktól” lesték el az új mozdulatokat. (Vö.: Pesovár, 1982. 178–179.; Blašková, 2015. 475–476.; Bolvári-Takács, 2014. 36.; *Friss Újság*, 1929. december 15. 7–8.)

⁹¹¹ A m. kir. belügyminiszter 1925. évi 229.230. számú körrendelete, a táncmesterképzés és a nyilvános táncitanítás szabályozásáról.

⁹¹² A Magyarországi Táncitanítók Egyesülete, amely kisebb megszakításokkal és névváltozásokkal a második világháborúig működött, 1891-ben alakult meg. Ettől kezdve hivatalosan csak okleveles táncmesterek oktathattak táncot. Eredeti foglalkozásukra nézve többnyire iparosok voltak. A táncmesterséget is iparszerűen űzték, annak tekintette a hivatalos szemlélet is. Az oklevél nélküli táncitanítót kontárnak nevezték. (*Magyar néprajz VI. Népzene, néptánc, népi játékok*. Bp., 1990. 210.)

hatékonyabban valósulhatott meg. A rendőrhatóságnak minél gyakrabban, de minimum havonta egyszer ellenőriznie kellett a tánciskolákat, továbbá figyelemmel kellett kísérniük a bálók, a táncestélyek és a mulatóhelyek táncosait is.⁹¹³ A „táncőrület” lecsengésével a szabályozásokon is lazítottak; 1931-ben már nem kellett mellékelni a tanítandó táncok jegyzékét, illetve a belügyminiszternek sem kellett jelentést küldenie a hatóságoknak.⁹¹⁴

Nem csupán a táncmesterek oktatását és működését tudták ekképpen szabályozni, hanem a tanítható táncokat is. A rendelet ugyanis kimondta, hogy „a táncmester köteles azonban tánciskolájában a magyar (nemzeti) táncokat (csárdás, körmagyar, palotás stb.) legalább is a külföldi táncokkal egyenlő óraszámban tanítani [...] Olyan táncok tanítása, melyeknek irányzata nyilvánvalóan a jóízlésbe ütközik, nem engedélyezhető”.⁹¹⁵ A nyilvánvaló szándék az volt, hogy a külföldről érkező divatos táncokat minél jobban visszaszorítsák. E próbálkozás érdekes következménye, hogy az 1920-as évek második felében már a magyar tánctanárok kíséreltek meg egy magyar modern táncot kialakítani. A cél látszólag a nemzetközi siker és elismertség volt, de burkoltan a magyar táncokat kívánták így propagálni és vonzóvá tenni a közönség számára. A kreáció végül a *Budapest* nevet kapta, a charleston és foxtrott elemeit keverték a csárdással,⁹¹⁶ de a nagy hírverés ellenére sem külföldön, sem belföldön nem lett népszerű. A magyar közönség ízlése ugyanis főleg a nyugati trendeket követte, ennek egyik oka lehetett, hogy a világháború után a legtöbb vidéki városban állandó, olcsó mozi működött, ahol elsősorban az amerikai filmek domináltak, így az ott látott mintákat igyekeztek utánozni. A mozik ráadásul táncórákat is műsorra tűztek,⁹¹⁷ így a városokban mindenkinek lehetősége nyílt arra, hogy elsajátítsa, akár tánciskolán kívül, a legújabb mozdulatokat, amelyek sok esetben egyszerűbbek voltak a hagyományos táncoknál: „A *bosztón*

⁹¹³ A m. kir. belügyminiszter 1925. évi 229.230. számú körrendelete, a táncmesterképzés és a nyilvános tánctanítás szabályozásáról.

⁹¹⁴ A m. kir. belügyminiszter 1931. évi 191.219. számú körrendelete, a táncmesterképzés és a nyilvános tánctanítás szabályozásáról szóló rendeletek egyes rendelkezéseinek módosításáról és kiegészítéséről.

⁹¹⁵ A m. kir. belügyminiszter 1925. évi 229.230. számú körrendelete, a táncmesterképzés és a nyilvános tánctanítás szabályozásáról.

⁹¹⁶ *Újság*, 1926. november 25. 4.; *Magyarság*, 1926. november 25. 5.; *Budapesti Hírlap*, 1926. november 25. 9–10.; *Magyar Hírlap*, 1926. november 25. 4.; *Új Nemzedék*, 1926. november 26. 9.; *Pesti Hírlap*, 1927. augusztus 12. 6.; *Pesti Hírlap*, 1927. augusztus 28. 45.; *Dunántúl*, 1927. november 13. 5.

⁹¹⁷ *Budapesti Hírlap*, 1926. december 18. 11.; *Dunántúl*, 1927. február 6. 2.; *Reggeli Hírlap*, 1927. február 12. 2.; *Félegyházi Közlöny*, 1927. február 13. 3.; *Szegedi Új Nemzedék*, 1927. február 13. 5.; *Kecskeméti Közlöny*, 1927. március 6. 2.

*eltűnt, a francia négyes eltűnt, ellenben dúlnak a modern táncok: a tangó, a foxtrott, az [sic!] one stepp. Egy darabig nézem a táncost, aztán elhatározom megpróbálkozom én is a modern táncokkal. S ezzel már táncolok is: nem kell hozzá valami nagy tudás, az ember szorosán összeölelkezik a párjával, aztán muzsika ritmusára végigsétál a termen, közben fordul párat és ezzel meg van a tangó, foxtrott vagy one stepp. Valamikor a bosztont tudni kellett táncolni s Uram Isten mennyi fáradságba került míg az ember tisztességesen megtanult bosztonozni. Most akárki tud táncolni, kinek jó füle, jó taktus érzéke van és lábai sincsenek épen [sic!] botból.”*⁹¹⁸

A másik ok, hogy a gramofon terjedésével, valamint a rádió megjelenésével széles körben teret hódított az új tánczene. Rádión keresztül is adtak táncleckéket,⁹¹⁹ ily módon olyan külvárosi részekre, peremterületekre⁹²⁰ is eljutott a jazz vagy éppen a foxtrott, ahol korábban csak hírből ismerték.⁹²¹ Az új technikáknak köszönhetően a zene a mindennapok és a tömegkultúra részévé vált a korszakban, főleg a középosztály tagjai számára, hisz ők már megengedhették maguknak, hogy saját otthonukba is vásároljanak ezekből a készülékekből; de a vendéglátóhelyek is szívesen vásároltak belőlük, hogy így lendítsék fel a forgalmat.

Az évről évre változó táncdivat miatt a tánciskolákra továbbra is igény volt a korszakban, sőt most már nem csupán az ifjúság iratkozott be egy-egy kurzusra, hanem jelentősen megnövekedett az idősebb generáció száma a tanfolyamokon; számukra a tánctanárok olykor különórákat tartottak.⁹²² A korabeli sajtó szerint valóságos tánciskolanyitási hullám söpört végig az országon az évtized elején,⁹²³ hiszen sokan meglátták benne az üzletet, ugyanakkor egyre nagyobb konkurenciát

⁹¹⁸ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1925-1926) 353.75.2., 1926. január 17. 388

⁹¹⁹ „A rádióval közvetített táncleckék igen nagy népszerűsége tettek szert világszerte. Berlinből már jóideje rendszeres tánclecke-sorozatot közvetítenek és a hallgatóság köréből érkezett levelek szerint máris jelentős eredményeket értek el a modern táncok elsajátításában. Berlin után most már Lipcse is műsorába iktatta a rádió- táncleckéket, amelyeket minden este a tánczene közvetítésének megkezdése előtt szoktak tartani.” (*Dunántúl*, 1927. december 11. 14.) A rádiós táncleckék menetéhez lásd: *Színházi Élet*, 1930/3. 91.; *Kis Újság*, 1930. március 23. 14.

⁹²⁰ Itt elsősorban kocsmákra, munkásotthonokra, művelődési házakra stb. kell gondolni, hiszen az alsóbb társadalmi csoportok ritkán engedhették meg maguknak, hogy rádiót szerezzenek be saját háztartásukba.

⁹²¹ A rádió gyors terjedését mutatja, hogy 1925-ben vidéken még csak 8093, a következő évben pedig már 28 652 volt a rádióengedélyesek száma. 1930-ban ez a szám 199 748-ra emelkedett. (Lásd: Glatz, 1975. 85.)

⁹²² *Magyarország*, 1923. január 6. 4.; *8 Órai Újság*, 1925. január 8. 4.; *Békés*, 1926. március 20. 3.; *Pécsi Napló*, 1926. december 12. 11.; *Egri Népiújság*, 1927. január 27. 3.; *Dunántúl*, 1935. október 22. 2.; *Pesti Hírlap*, 1937. január 10. 11.

⁹²³ *Színházi Élet*, 1919/45. 32.; *Az Est*, 1921. február 24. 3.; *Szeged*, 1922. január 15. 2.; *Pesti Hírlap*, 1925. október 7. 10.

jelentettek számukra a különböző táncos teadélutánok, illetve táncmulatságok a kávéházakban, éttermekben és a szállodák tánctermeiben, ahol ugyanúgy igyekeztek a kor új igényeihez igazodni: „Mivel pedig a hangulat úgy hozza magával, hogy a vendéglő, a nyári helyiség, kávéház stb. sokkal alkalmasabb a táncra, mint mondjuk, valami oktatóterem, vagy boncolószoba, esetleg múzeum, világos, hogy a mi szakmáinknak kellett elsősorban felkészülniük arra, hogy alkalmat és módot adjanak a közönségnek a táncolásra.”⁹²⁴

A közönség egymást utánozva és tanítva sajátította el a legújabb mozdulatokat különösebb kötöttségek nélkül, ami miatt az MTOSz tagjai, a megélhetésüket féltve, tiltakozásba kezdtek és a hatóságokhoz fordulva elérték, hogy a vendéglátóhelyeken korlátozzák az ún. „rögtönzött” táncokat: „Az ilyen »rögtönzött« táncokon csak 18 éven felüli egyének vehetnek részt. A tánc délután 5 órától ½ 8-ig és este 9 órától éjfélig 12 óráig tartható. Ezen táncok rendőri ellenőrzés alatt állanak. Ilyen tánc helyeken szerződéses (hivatásos) táncosok és táncosnők nem alkalmazhatók. A felügyeleti, illetőleg ellenőrzési szolgálatot teljesítő hatósági közeg szolgálatának ellátásánál legyen különös figyelemmel arra, hogy az ezen rendelet alapján kiadott engedélyek tánc tanításra fel nem használhatók. A jó ízlésbe ütköző táncoknak, valamint a táncoknak a közérkölciség és a jó ízlés követelményeinek meg nem felelő módon való táncolása tilos.”⁹²⁵

Egy két évvel korábbi rendelet értelmében⁹²⁶ tánciskolát csak a 18. életévüket betöltött férfiak és a 16. életévüket betöltött nők látogathattak (a gyerekeket külön csoportban oktatták), de a kávéházak és a vendéglők táncos rendezvényeire a fenti szabályozást megelőzőleg nem volt ilyen megkötés, így a

⁹²⁴ *Vendéglősök Lapja*, 1926. május 5. 3.

⁹²⁵ A m. kir. belügyminiszter 1927. évi 206.000/1926. számú körrendelete, az úgynevezett „rögtönzött” táncok engedélyezéséről

⁹²⁶ A m. kir. belügyminiszter 1925. évi 229.230. számú körrendelete, a táncmesterképzés és a nyilvános tánc tanítás szabályozásáról.; 16 és 20 év közötti nők csak szülői kísérettel vehettek részt. (A m. kir. belügyminiszter 1926. évi 159.544. számú körrendelete, nyilvános tánciskolákban a közös gyakorló leckeórák megtartásáról.) 1931-től ezt a korhatárt leszállították 15 évre. (A m. kir. belügyminiszter 1931. évi 191.219. számú körrendelete, a táncmesterképzés és a nyilvános tánc tanítás szabályozásáról szóló rendeletek egyes rendelkezéseinek módosításáról és kiegészítéséről.) 1934-ben a korhatárt egységesen visszaemelték 17 évre (A m. kir. belügyminiszter 1934. évi 198.098. számú körrendelete, a nyilvános tánciskolákban tartani szokott közös gyakorló leckeórára (ú. n. ösztáncra) vonatkozó rendelkezések módosításáról.) Ezt 1937-ben ismét módosították. Budapesten és a törvényhatóságú városokban az 1925-ös rendelet volt irányadó, a többi településen pedig a férfiaknak el kellett érniük a 16 éves kort, a nőknek pedig minimum 15 évesnek kellett lenniük. (A m. kir. belügyminiszter 1937. évi 112.600. számú rendelete, a nyilvános tánc tanításra, valamint a közös gyakorló leckeórára (ú. n. ösztáncra) vonatkozó egyes rendelkezések módosításáról.)

fiatalabbak minden akadály nélkül részt tudtak venni ezeken az eseményeken akár záróráig, ami sok helyen a hajnali órákat jelentette. A szigorítást valószínűleg nem csupán az ifjúság nehezményezte, hanem a felnőtt közönség is, hisz alig egy hónappal a rendelet kiadása után szükséges volt egy kiegészítést közölni arra hivatkozva, hogy az *„egyesületekben és klubokban különböző címeken (táncos teadélutánok stb.) újabban rendőrhatósági engedély nélkül rendszeresen olyan táncokat rendeznek, amelyeken nemcsak az egyesület, illetve klub tagjai és azok legközelebbi hozzátartozói, hanem más vendégek is részt vehetnek, és ily alkalmakkor különböző címen még díjakat is szoktak szedni”*.⁹²⁷ Ez később sem oldódott meg; 1932-ben megismételték a rendeletet.⁹²⁸

Minthogy a társadalom szabadidős és szórakozási szokásai, illetve a hatalmi szervek ideológiai elképzelései rendre szemben találták magukat egymással, az évtized végére – a konszolidációs időszakkal párhuzamosan – az utóbbi mérsékelten engedni kezdett az állampolgárok felé, és többek között növelte a rögtönzött tánc tartására jogosult, nagyobb idegenforgalmat lebonyolító szállodák számát,⁹²⁹ illetve engedélyezte az ütőhangszerek és a gramofon használatát a tánciskolákban.⁹³⁰

A modern zene és tánc a mindennapok részévé vált, ugyanakkor a tánc- és jazzörületnek a gazdasági világválsággal vége szakadt a világban. Az 1920-as évek gazdasági növekedése megtorpant, széles tömegek számára a háború óta először ismét nagy gondot okozott a mindennapi megélhetés, így a szórakozás is. Magyarországon emellett az évtized végére megszelídült a közvélemény a modern zenéről és táncról; csupán az 1930-as évek második felétől erősödtek fel ismét a negatív hangok. A cigányzenészeket már nem az új irányzat elleni tiltakozás foglalkoztatta, hanem a saját szervezeteiken belüli konfliktusok.⁹³¹ Eközben országszerte kombinált zenekarok jöttek létre, amelyek a magyar nótától a keringőn át a rumba tánczenéig bezárólag mindent játszottak. A hatóságok nagyobb türelmet

⁹²⁷ A m. kir. belügyminiszter 1927. évi 107.475. számú körrendelete, az úgynevezett „rögtönzött” táncok szabályozása tárgyában kiadott körrendelet kiegészítéséről

⁹²⁸ A m. kir. belügyminiszter 1932. évi 118.125. számú körrendelete, az egyesületekben (klubokban, kaszinóknál) táncok rendezéséről, táncmulatságok tartásáról.

⁹²⁹ A m. kir. belügyminiszter 1928. évi 183.132. számú körrendelete, az ú. n. rögtönzött táncok tartásáról szóló rendelet kiegészítéséről

⁹³⁰ A m. kir. belügyminiszter 1930. évi 129.361. számú körrendelete, tánciskolákban a közös gyakorló leckeórákon használható zenekíséretéről

⁹³¹ Hajnáczy, 2019. 54–61.

tanúsítottak, de továbbra is fenntartással kezelték az idegen eredetű kultúrelemeket. A közönség számára pedig megszokottá váltak az új mozdulatok és hangzások.

4.7.2. *A modern zene és tánc fogadtatása Pécsen*

Pécsen a szerb megszállást követően – Európa és Magyarország más városaihoz hasonlóan – számos táncmulatságot szerveztek, ahol felbukkantak az újabb zenék és táncok, 1922. március közepén azonban, éppen a farsang után, megjelentek olyan hírek mind a helyi, mind az országos sajtóban, hogy a pécsi rendőrkapitányság betiltotta a shimmyt, a tangót, one steppet, a two steppet és a foxtrotot. A Nőegylet és a Bőrgyári dolgozók mulatságán már tilos volt ezeket táncolni.⁹³² A hivatalos indoklás szerint ezek a táncok „sértik a közérkölcst, mert az erotikát szolgálják és nem a szórakozást”.⁹³³ A sajtó szerint pécsi tánctanárok fellebbeztek a rendelet ellen, hiszen emiatt veszélybe került a megélhetésük. Arra hivatkoztak, hogy a régi táncokat mindenki ismeri, azokat nem szükséges tanítani, valamint különösen azt nehezményezték, hogy ez a tiltás csupán Pécsen érinti.⁹³⁴ A kerületi kapitányság áprilisban elutasította a fellebbezést, az eset végül a belügyminisztérium elé került.⁹³⁵ Az ügy egészen szeptemberig elhúzódott, amikor is a MTOSz Budapesten megállapodott abban, hogy az országban egységesen, „erotikamentesen” tanítják a modern táncokat. Végül egy bemutatón prezentálták elképzeléseiket, amelyen részt vett mind a belügyminiszter, mind a pécsi polgármester.⁹³⁶ A következő téli szezonban a tánctanárok ismét oktathatták a shimmyt és a többi modern táncot.⁹³⁷ A pécsi államrendőrség iratai ugyan elvesztek, de a városi tanács mutatójában vezették az ügyeiket, rögzítették és iktatták rendelkezéseik címeit. Ezek között viszont nem található olyan eset, ami arra utalna, hogy valóban betiltották volna a modern táncokat. A városi közgyűlést is csupán az 1920-as évek második felében foglalkoztatta ez a kérdés, amikor is határozatban elfogadták a magyar zene védelmét, a jazz és a modern táncok korlátozását.⁹³⁸ Emiatt megkérdőjelezhető, hogy az évtized elején mennyire volt valós probléma a modern zene és tánc

⁹³² *Dunántúl*, 1922. március 12. 5.

⁹³³ *Dunántúl*, 1922. március 14. 2.

⁹³⁴ *Dunántúl*, 1922. március 18. 2.

⁹³⁵ *Dunántúl*, 1922. április 7. 4.

⁹³⁶ *Dunántúl*, 1922. szeptember 17. 5.

⁹³⁷ *Dunántúl*, 1922. december 22. 2.

⁹³⁸ MNL BaML IV.1407 E-1952-1930.

begyűrűzése a városba. Ám annyi bizonyos, hogy Pécssett is gyorsan ismert és népszerű lett az új zene és tánc csaknem minden társadalmi réteg körében.⁹³⁹

1924-ben már Pécssett is megalakult a Magyarországi Cigányzenészek Országos Egyesületének pécsi fiókja,⁹⁴⁰ 1926-ben 85 taggal működött,⁹⁴¹ 1929-ben pedig 144 fővel.⁹⁴² A helyi sajtó itt is a cigányzenészek pártjára állt;⁹⁴³ a következő évben már arról cikkeztek, hogy a városban 70-80 cigányzenésznek nincs munkája.⁹⁴⁴ Egy 1929-es felmérés szerint a város 12 zenés vendéglője és kávéháza közül nyolcban 4-6 tagból álló cigányzenekar játszott, a városban pedig összesen 12-14 zenekar működött.⁹⁴⁵ Ez alapján 32-48 főnek lehetett állandó keresete a vendéglátóhelyeken (hacsak nem volt gyakori a zenekarcseré az egyes helyeken), 48-85 fő tagja volt valamilyen zenekarnak, és minimum 59 fő úgy volt tagja az Egyesületnek, hogy nem volt zenekari tag. Bár a cigányzenészek abszolút száma tényleg alacsony, ám így is ők voltak főként a városi vendéglátókban;⁹⁴⁶ állandó jazzband csupán az olyan nagyobb és nívós helyeken játszott, mint a Nádor.⁹⁴⁷ A városi népiünnepélyek repertoárjában pedig egyáltalán nem találhatunk jazzbandet, itt csak cigányzene és magyarnóta szólt, hiszen ezek az események az irredenta kultuszt szolgálták elsősorban.⁹⁴⁸ Inkább arról lehetett szó, hogy 1927 szeptemberében a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete ismét elhatározta, hogy mozgalmat indít a jazz betiltásáért, de ezúttal már kiterjesztve a magyar zenekarokra is. Az Egyesület benyújtott igényeire a Belügyminisztérium érdemben nem reagált.⁹⁴⁹

Helyi szinten ezzel egy időben felszólaltak az erkölcsstelen táncok ellen és a nemzeti dal fejlesztése mellett a pécsi közgyűlésen, viszont nem az Egyesület pécsi fiókja kérésére, hanem Ruzsinszky Béla törvényhatósági bizottsági tag

⁹³⁹ *Munkás*, 1922. március 1. 3.; *Pécsi Lapok*, 1922. március 1. 5.

⁹⁴⁰ MNL BaML IV. 1406. b. Pécs város Tanácsának közigazgatási iratai. Mutatókönyvek. 1924.

⁹⁴¹ Hajnáczy, 2018. 223.

⁹⁴² MNL BaML IV. 1407. e-15899/1929.

⁹⁴³ *Pécsi Lapok*, 1925. június 7. 5–6.; *Dunántúl*, 1925. november 19. 3–4.; *Pécsi Napló*, 1925. december 1. 7.

⁹⁴⁴ *Dunántúl*, 1927. november 18. 3.

⁹⁴⁵ MNL BaML IV. 1407. e-15899/1929.

⁹⁴⁶ Ebben az időszakban csökkent a pécsi kávéházak száma. A bezárt kávéházak közül több is mulatóhelyként működött, emiatt a helyi cigányzenészek lehetőségei is szűkebbek lettek. (Lásd: kávéházakra vonatkozó fejezet.)

⁹⁴⁷ A Nádorban a korszakban Horváth Kálmán és zenekara játszott állandóan, aki maga is cigányzenészként kezdte, viszont 1925-ben átállt a közönség által kedvelt új zenére. (*Pécsi Napló*, 1925. november 1. 13.)

⁹⁴⁸ Zeidler, 2002a. 34.

⁹⁴⁹ Hajnáczy, 2018. 231–232.

kezdeményezése jóvoltából, aki ezzel az Országos Magyar Dalosszövetség mozgalmához kívánt ilyen módon csatlakozni, amely elsősorban a magyar népzene népszerűsítését tűzte zászlajára.⁹⁵⁰ Mivel ekkoriban Pécsen aktív és fejlett zenei élet volt – számos zenekar, dalkör és dalárda működött a városban⁹⁵¹ –, komoly támogató bázisa lehetett az ügynek. Maga a Dalosszövetség örömmel fogadta a pécsi kezdeményezést, és jelezte, hogy ők már egyenesen a kormányzóhoz fordulnak a megoldás érdekében: „A közel jövőben adunk be a Kormányzó úr Őfőméltóságához is egy indokolt beadványt, amelyben rámutatunk arra, hogy főleg szükség van a népdalok megkedveltetésére most, amikor a szép hangulatú magyar dalok lassan feledésbe merülnek, újak pedig nem igen születnek, és helyüket csupán a ritmuson alapuló, idegbomlasztó és megmetyelző, művészi értékkel nem bíró, mindennek csak magyarosnak nem mondható, külföldről importált idegen zene kezdi elfoglalni.”⁹⁵²

1928-ban a közgyűlés feliratot intézett a belügyminisztériumba a jazz és a modern táncok korlátozására, a minisztérium azonban – ahogy a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének a kérvényét is – elutasította azzal az indoklással, hogy nem látja jelenleg szükségesnek az intézkedést, hiszen már korábban mindent megtett ennek érdekében. A közgyűlés elfogadta ezt a határozatot.⁹⁵³ 1929-ben a királyi tanfelügyelő folyamodott hasonló kéréssel a polgármesterhez, aki továbbította a kérést a városi Levente Egyesület elnökségéhez.⁹⁵⁴ A pécsi cigányzenészek 1930-ban éltek panasszal, ami szerint a város legtöbb helyén már jazzband játszott.⁹⁵⁵ A korábban említett 1929-es felmérés, valamint az 1930. évi *Dunántúl* és *Pécsi Napló* hirdetései ezt nem erősítik meg: nem játszott több jazzband a városban, mint cigányzenekar. A különbség a helyek minőségében van, hiszen jazzband elsősorban olyan nagyobb mulatókban

⁹⁵⁰ A Dalosszövetség, bár felkarolta a cigányzenészeket is, elsősorban a különböző dalosegyesületeket, dalárdákat támogatta. (*Magyarság*, 1927. július 16. 11.)

⁹⁵¹ 1929-ben felmérték Pécs zenei életét. E szerint kilenc zenekar működött a városban: a Pécsi Zenekedvelők Egyesülete, a Pécsi Önkéntes Tűzoltó Egyesület zenekara, a Keresztény Munkásifjak Cserkészenekara, a Zsolnay gyári munkás zenekar, a Veterán egyesület zenekara, a Leventék zenekara és a Foederatio Americana zenekara. (Közülük hárman jelezték, hogy a klasszikus darabok, nyitányok és indulók mellett tánczenét is játszanak.) 12 dalárda, amelyből 7 jelezte, hogy tagja az Országos Magyar Dalszövetségnek. Ez a 7 dalárda ráadásul zömében polgári kötődésű csoport volt, viszonylag nagy létszámú tagsággal és támogatóval, így sokakat elérhetett a mozgalom híre. (MNL BaML IV. 1407. 15899/1929.)

⁹⁵² MNL BaML IV. 1407. e-1952/1930.

⁹⁵³ MNL BaML IV. 1407. e-1952/1930.

⁹⁵⁴ MNL BaML IV. 1407. e-22058/1929

⁹⁵⁵ MNL BaML IV. 1407. e-1952/1930.

és egyes bálokon zenélt, amelyek alapvetően nagyobb figyelmet kaptak. Utóbbi miatt külön kifogást is emeltek a helyi cigányzenészek: „*Kifogás tárgyává kell tennünk, hogy az egyes egyesületek és alakulatok saját kebelükből, egyes tánctanárok pedig az iskolájuk részére Jazzband zenekart alakítottak. Magában a megalakulás ellen kifogásunk nincsen, de nem is lehet. Kifogásunk csak az ellen van, hogy ezek az egyesületi bálokat és kisebb táncvigalmakat, táncoktatásokat maguk játszanak le. Sőt házonkívüli mulatságokat is vállalnak. Természetes, hogy az ő állításuk szerint fizetést nem kapnak. Csupán csak tiszteletdíjat? Ezek ellenőrzése is létkérdése a pécsi munka és kenyérelküli cigányzenészeknek.*”⁹⁵⁶ A tánciskolákban éppen ettől az évtől kezdve lehetett bevezetni új típusú zenét, amely szerint a közös gyakorló leckeórákon már lehetett dobot, gramofont és rádiót használni. Ha a zenét zenekar szolgáltatta, akkor az csupán három tagból állhatott, amennyiben egyikük dobos kívánt játszani.⁹⁵⁷ A panasz valószínűleg ezekre a zenekarokra célozhatott, amelyek megjelenhettek a pécsi tánciskolákban is, ahol ezekre az engedélyekre már régóta nagy szükség lehetett.

Az évtized közepén egymást követték a legújabb táncdivatok: a charleston,⁹⁵⁸ a black bottom⁹⁵⁹ és a rumba.⁹⁶⁰ A két helyi napilap, a *Pécsi Lapok* (ami 1925-től *Pécsi Napló* néven jelent meg), valamint a *Dunántúl* minden ősszel már a következő szezon népszerű modern táncait próbálta megjósolni. A nyugatról érkező újdonságokat ugyan némi fenntartással fogadták, azonban érezhető volt a beletörődés, hogy a közönség nyitott ezekre az új stílusokra: „*A bemutatott idegen táncslágerekről általánosságban megállapítható, hogy újszerűség nincs bennük [...] Kivételszámba megy a Banánás Slide, amelynek kedves grotesksége magában viseli a szezon sikerét.*”⁹⁶¹

A modern technika és a fellendülő egyesületi élet lehetővé tette, hogy a legújabb zenék és lépések minél szélesebb társadalmi körhöz eljussanak. Pécssett 1926-ban még csak 40 rádiót tartottak számon, a következő évben pedig már 350 készülék működött engedéllyel.⁹⁶² 1930-ban 1950,⁹⁶³ 5 évvel később pedig 5649

⁹⁵⁶ MNL BaML IV. 1407. e-1952/1930.

⁹⁵⁷ A m. kir. belügyminiszter 1930. évi 129.361. számú körrendelete, tánciskolákban a közös gyakorló leckeórákon használható zenekíséretéről

⁹⁵⁸ *Pécsi Napló*, 1926. június 20. 5.

⁹⁵⁹ *Pécsi Napló*, 1927. február 27. 5.

⁹⁶⁰ *Pécsi Napló*, 1931. november 29. 4.

⁹⁶¹ *Dunántúl*, 1927. november 13. 5.

⁹⁶² *Dunántúl*, 1927. április 29. 2.

⁹⁶³ *Dunántúl*, 1930. február 15. 3.

készüléket tartottak nyilván.⁹⁶⁴ Az Apolló mozi Charleston táncórákat tűzött műsorra,⁹⁶⁵ a Pécsi Munkásképző Egylet is tánctanfolyamot hirdetett.⁹⁶⁶ Az évről évre változó táncdivat miatt a tánciskolák népszerűsége nem változott,⁹⁶⁷ de ezek a tanfolyamok jellemzően a polgári rétegekhez, illetve egyesületekhez kötődtek, így csupán viszonylag szűkebb kör vette igénybe szolgáltatásaikat.

A gazdasági válsággal Pécsett is vége szakadt a tánc- és a jazzőrületnek. A modern zenék és táncok iránt a hatóságok már nagyobb türelmet tanúsítottak, de bizonyos korlátozásokat meghagytak, ennek köszönhetően a kontroll lehetősége továbbra is megmaradt.⁹⁶⁸ A közönséget az 1930-as évektől kezdve kevésbé érdekelte a tánc, a tánciskolák növendékeinek száma évről évre csökkent annak dacára, hogy új táncok továbbra is érkeztek Nyugatról. Ezek a táncok azonban már nemigen kínáltak merész újításokat, többnyire a korábbi táncok mozdulatainak variálásában merültek ki.⁹⁶⁹ A modern zene és tánc ezzel a táncmulatságok megszokott szórakozásává vált a korszak második felére.

4.7.3. Táncmulatságok típusai

A hűvösebb időjárás beköszöntével a társas szórakozás tereit többnyire a zárt, beltéri helyek jelentették. Táncmulatságokat egész évben tartottak, nyáron akár kerthelyiségekben vagy a strandokon, de szezonja inkább a késő őszi, téli időszakban volt, noha tudunk olyan időszakokról, amikor tilos volt táncolni.⁹⁷⁰ Ennek szabályozása a pécsi rendőrkapitányság hatáskörébe tartozott: 1924-től tilos volt advent idején táncmulatságot tartani,⁹⁷¹ a következő évben pedig megerősítették a rendeletet.⁹⁷² Egyetlen kivételt tettek: Szent Borbála napon (december 4.) Pécsbányatelepen a bányászok bányásznapi alkalmából táncmulatságot tarthattak a Thomasz-féle kocsmában.⁹⁷³ Nagyböjt idején már

⁹⁶⁴ *Dunántúl*, 1935. január 20. 2.

⁹⁶⁵ *Dunántúl*, 1927. február 8. 5.

⁹⁶⁶ *Pécsi Napló*, 1932. január 6. 3.

⁹⁶⁷ *Pécsi Napló*, 1926. április 4. 12.

⁹⁶⁸ Például az 1933-as pécsi csendrendelet szerint este 11 után szabadtéren vagy nyitott ablakok mellett nem játszhatott olyan zenekar, amelyben fúvósok vagy dobosok voltak, csupán a vonós hangszerekből álló zenekarnak engedélyezték a játékot. (Szabályrendelet a csend- és rendhőborítás eltiltásáról. 1933. MNL BaML, IV.1418.147.)

⁹⁶⁹ *Dunántúl*, 1930. szeptember 17. 5.; *Pécsi Napló*, 1931. november 29. 4.; *Pécsi Napló*, 1932. október 18. 6.; *Pécsi Napló*, 1933. január 17. 7.; *Pécsi Napló*, 1936. szeptember 2. 7.

⁹⁷⁰ Gelencsér, 2017a. 25.

⁹⁷¹ *Pécsi Lapok*, 1924. december 10. 5.

⁹⁷² *Dunántúl*, 1925. november 27. 2.

⁹⁷³ *Dunántúl*, 1925. december 8. 4.

1923-tól tilos volt a tánc.⁹⁷⁴ Erre az időszakra a tiltás nagyobb hangsúlyt kapott, ugyanis az ezt megelőző farsangi időszak bőven adott alkalmat a mulatozásra. Viszont nem volt elég a naptár alapján táncmulatságot szervezni; minden alkalomra táncengedélyt kellett kérni a várostól: egyenesen a polgármesteri hivatalban.⁹⁷⁵ Az időpont és a helyszín mellett általában közölték a belépőjegyek árát, a bevételek tervezett felhasználását, illetve sok esetben az előzetes program- vagy műsortervet. A rendőrségtől záróra-hosszabbítást kértek, amennyiben hajnalig tervezték a táncot. Ha nem volt kifogása a városnak a program ellen, határozat formájában engedélyt adtak a mulatságra. Az eseményt követően a rendezők kötelesek voltak elszámolást készíteni, és azt szintén elküldeni a hivatalba.⁹⁷⁶ A munkásegyletek a legtöbb esetben nemcsak a programtervet, hanem a részletes műsort is, a dalárdák olykor az előadott énekek szövegeit is mellékelték az engedélyhez.⁹⁷⁷ Erre valószínűleg azért volt szükség, mert ebben az időszakban ezeket a csoportokat a hatóságok szigorúbban ellenőrizték a „kommunista agitációtól” való félelmük miatt.⁹⁷⁸

Táncmulatságokat rendeztek a kávéházak, szórakozóhelyek, illetve a különböző egyesületek és körök. Egy részük nyilvánosan zajlott, amennyiben az egyén megfizette a belépődíjat, egy részük pedig csupán egy szűk körnek, az egyesület tagjainak, szóltak. Utóbbiak jóval bensőségesebbek voltak, mivel a résztvevők legalább közvetve ismerték egymást.⁹⁷⁹ Az egyesületek gyakran

⁹⁷⁴ *Pécsi Lapok*, 1923. február 11. 3.

⁹⁷⁵ A táncmulatságok már a 19. században is táncengedély-kötelesek voltak. Táncengedélyek kiadása tekintetében a Horthy-korszakban a m. kir. belügyminiszter 1901. évi 64.573. számú körrendelete volt az irányadó (A m. kir. belügyminiszter 1927. évi 154.500. számú körrendelete, a városok kirándulóhelyein egyes nyilvános étkezőhelyiségekben). Táncmulatságokat és más szórakozások (hangversenyek, cirkusz, tűzijáték stb.) nyilvános helyeken csak rendőrhatalósági engedéllyel lehetett tartani. A rendőrhatalósági engedélyeket magyar állampolgárok részére törvényhatósági joggal felruházott és rendezett tanácsú városokban a rendőrkapitány, vármegyei járásokban pedig a járási főszolgabírók adhatták (A m. kir. belügyminiszter 1901. évi 64.573. számú körrendelete valamennyi törvényhatósághoz, a hangversenyek, mutatványok stb. engedélyezése tárgyában). A pécsi nyilvános mulatságok engedélyezéséről és fizetendő díjairól helyi szabályrendelet rendelkezett az első világháború előtt. A rendelet a belépődíj árához kötötte a táncengedély díját (Pécs szab. kir. városban rendezendő nyilvános mulatságoknak, hangversenyeknek, mutatványoknak engedélyezése és az engedélyek után fizetendő díjak tárgyában).

⁹⁷⁶ Táncengedélyek bőségesen, de esetlegesen maradtak fent. A polgármesteri hivatal iratai között több osztály iratai közé kerültek. MNL BaML IV. 1407. e-1441/1926.; a-25207/1926.; e-21093/1926.; e-6769/1927.; e-10693/1928.; a-2690/1928.; e-1932/1928.; e-1613/1928.; a-1101/1928.; e-24549/1928.; b-6186/1928.; a-3156/1928.; d-3926/1928.; e-3264/1928.; a-13985/1928.; c-5080/1930.; a-4330/1930.; a-5313/1931.; a-1879/1930.;

⁹⁷⁷ MNL BaML IV. 1407. e-1932/1928.; MNL BaML IV. 1407. c-5080/1930.

⁹⁷⁸ Szita, 1985.145–151.

⁹⁷⁹ Ezek mellett természetesen tartottak zárt táncestélyeket családok is nagyobb házaknál. Ide csupán az ismerősöket hívták el, illetve azokat, akikkel jobban meg szerettek volna ismerkedni. Az erre vonatkozó szabályokat és illemt a korabeli viselkedési útmutatókból lehet megismerni, amelyek képet mutatnak a korszak társadalmi normájáról. (Fábi, 2001. 14.)

tartottak késő délután teauzsonnát,⁹⁸⁰ amelyet alkalmanként táncolással kötöttek össze, így elhúzódhatott a későbbi órákba. A Nőegylet termébe rendszeresen szerveztek ilyen a téli időszakban; több esetben összekapcsolták az ott tanító tánctanárok ösztáncaival, ahol a táncnövendékek bemutathatták tudásukat. Arató Jenő így emlékszik vissza az egyik alkalomra: „*A Nőegyletben teauzsonna van [...] De sokat jártam annak idején én is ilyen próbákra a Nőegyletbe [...] csak este kilenc órakor állítunk be, mikor már javában táncolnak [...] Most már a harmadik leánygenerációt látom a Nőegyletben táncolni. Az első volt az 1910–1914-es évek generációja [...] a második generáció volt az 1921–1923-as évek generációja – ezekből kerülnek ki a mostani mulatságok helyes kis fiatal asszonykái – a harmadik generáció most táncol [...] Nagyszerűen érzem magamat a teauzsonnán – hiába, csak jól esik az embernek olykor-olykor egy kis muzsika, egy kis tánc, egy kis kurizálás...Csak az ne jutna eszembe, hogy holnap hétfő van.*”⁹⁸¹ A korabeli elszámolásokból látszik, hogy ezek a rendezvények egy kicsivel többet kínáltak a teánál és a táncgyakorlás lehetőségénél. A pécsi Izraelita Jótékony Nőegylet 1927 októberében lezajlott táncdélutánjáról az alábbi tételokről készült kimutatás: 30 pengő 3 fillérért virslit,⁹⁸² 24 pengőért cukrászsüteményeket, 45 pengő 76 fillérért pezsgőt vásároltak. A zenéért 100 pengőt, az engedélyért 31 pengő 26 fillért fizettek. A terem költségei 65 pengőre és 6 fillérre, a vigalmi adó végösszege 13 pengő 10 fillérre rúgtak. A 309 pengő 21 filléres kiadással szembe viszont sikerült 758 pengő 75 filléres bevételt produkálniuk, azaz bőven megtérült egy-egy ilyen este. A bevételek nagy része adományokból és konyhajövedelemből állt, belépőkből 65 pengő és 50 fillér gyűlt össze.⁹⁸³ Az est célja nem kizárólag a szórakozás volt, hanem – ahogy a Nőegylet neve is jelzi – a jótékonyág, gyűjtés a szegények javára.⁹⁸⁴

A teauzsonnák mellett műsoros táncestélyeket is szerveztek az egyesületek, ide már nagyobb létszámú közönséget vártak de ezek sem feltétlenül számítottak nyilvános rendezvénynek; sokszor csak belépővel, illetve meghívóval lehetett részt

⁹⁸⁰ Ez az elnevezés elsősorban Pécsen és környékén volt használatos. Más tájegységeken a teaszúr, illetve a teadélután volt a megfelelője.

⁹⁸¹ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1925–1926) 353.75.2., 1926. január 17. 387–390.

⁹⁸² 1928 elején egy kiló virsliért nagyjából 2 pengő 80 fillért kértek. Egy kiló pedig körülbelül 10 pár virslinek felelt meg. (*Friss Újság*, 1928. március 22. 8.) Ezek az adatok alapján 150 pár virsli becsülhetünk, ami bőven elegendő lehetett egy nagyobb társaságnak.

⁹⁸³ MNL BaML IV. 1407. a-1101/1928.

⁹⁸⁴ *Pécsi Napló*, 1927. október 16. 11.

venni, amelyeket gyakran csupán a körök tagjai és családtagjai igényelhettek a rendezőknél.⁹⁸⁵ A műsort többségében vidám zenés-táncos produkció jelentette, de klasszikus zene, színi előadások, többfelvonásos bohózatok, versek, irredenta dalok⁹⁸⁶ ugyanúgy kerülhettek a programba. Az estét gyakran tombola és különböző vidám játékok kísérték, mint az amerikai árverés,⁹⁸⁷ szépségverseny,⁹⁸⁸ konfetti-, szerpentin-, és hólabdacsa.⁹⁸⁹ Az estét általában kötetlen tánc zárta, ami lehetett cigányzene vagy jazzband.⁹⁹⁰ Mivel az egyesületeknek és a kluboknak a táncai nem estek rendőri ellenőrzés alá, ezért itt sokkal szabadabban táncolhattak a résztvevők.⁹⁹¹ Az estek programjai, valamint az este során szolgáltatott zene többnyire tükrözte az adott egyesület és egyesület ideológiai világát, nemzetiségét, vallását, valamint társadalmi hovatartozását. Az irredentizmus a legtöbb polgári, keresztény és konzervatív szervezet műsorának része volt. A különböző munkásegységeknek ezzel szemben inkább a könnyed humor jelentette a fő tartalmat.⁹⁹² E rendezvényeknek ugyanis nem csupán a szórakoztatás volt a céljuk, hanem ezeken a műsorokon keresztül erősítették meg a csoportkohéziót, továbbá szerepet játszottak a közösség (ön)definíciójának alakulásában.⁹⁹³ A szociáldemokratákhoz köthető munkásegységeknek a hatósági ellenőrzések miatt erre csupán korlátozott lehetőségük volt, emiatt az ő műsoraikban nem ritkán vagy csak bújtatva található olyan elem, amely az általuk vallott eszmékhez közvetlenül köthető.

A bálók, amelyeken ugyanúgy belépővel és meghívóval lehetett részt venni, kötöttebbek és zömében sokkal emelkedettebbek voltak, mint a műsoros táncestélyek. A korabeli illemkönyvek számos oldalt szenteltek az itt elvárt viselkedésnek, egy-egy este menete pedig a legritkább esetben tért el, emiatt

⁹⁸⁵ *Dunántúl*, 1922. január 19. 6.; *Dunántúl*, 1923. február 1. 2.; *Dunántúl*, 1923. február 7. 5.; *Dunántúl*, 1924. január 29. 5.; *Dunántúl*, 1925. február 5. 4.; *Dunántúl*, 1926. január 21. 5.

⁹⁸⁶ *Dunántúl*, 1922. január 28. 5.; *Dunántúl*, 1923. február 9. 2.; *Dunántúl*, 1923. március 30. 6.; *Dunántúl*, 1926. január 31. 6.; *Dunántúl*, 1926. május 29. 6.; *Pécsi Napló*, 1929. február 7. 5.; *Dunántúl*, 1932. május 3. 5.; *Pécsi Napló*, 1934. november 3. 6.; *Dunántúl*, 1935. november 17. 8.

⁹⁸⁷ *Dunántúl*, 1922. szeptember 14. 3. Amerikai árverés az, amikor egy eladásra szánt tárgyat alacsony kikiáltási áron kínálnak fel megvételre, ám annak az ára a licitálás révén folyamatosan nő. A tárgy készpénz ellenében azé lesz, aki a legmagasabb árat ajánlotta érte.

⁹⁸⁸ *Dunántúl*, 1922. január 12. 7.

⁹⁸⁹ *Dunántúl*, 1927. január 21. 5.; *Pécsi Napló*, 1933. február 23. 5.

⁹⁹⁰ *Dunántúl*, 1925. április 12. 4.; *Dunántúl*, 1927. április 17. 6.

⁹⁹¹ A m. kir. belügyminiszter 1927. évi 107.475. számú körrendelete, az úgynevezett „rögtönzött” táncok szabályozása tárgyában kiadott körrendelet kiegészítéséről

⁹⁹² *Dunántúl*, 1927. február 20. 6.; *Pécsi Napló*, 1927. február 26. 5.; *Dunántúl*, 1928. május 8. 8.

⁹⁹³ Zeidler, 2009. 192.

lényegében rendkívül konzervatív szórakozási formának számított, amelynek jelentős részét inkább a reprezentáció tette ki. A díszítés próbált minél pompásabb lenni, a résztvevők, főleg a fiatal nők pedig – bár a korszakban már egyre kevésbé volt divat – táncrendet kaptak.⁹⁹⁴ Ezek tartalmazták a táncokat, amelyeket az este folyamán táncolni kellett, emellett a nők azt is beírhatták, kinek ígérték az adott táncot.⁹⁹⁵ A bálók koraeste kezdődtek, és részük volt a vacsora, amelyhez általában este 8 óra körül terítettek.⁹⁹⁶ Étkezés után hagyományosan szupécárdást táncoltak;⁹⁹⁷ a táncrend jelentős részét eleinte olyan táncok tették ki, mint a boszton, a tangó, a foxtrott vagy a charleston.⁹⁹⁸ Az 1930-as évekre viszont már újból a hagyományosabb táncok domináltak, mint a keringő vagy a francia négyes.⁹⁹⁹ Táncolni csak visszafogottan lehetett, a táncosok nem lehettek egymáshoz túl közel, de kínosan távol sem. Bár a felelősség mindkét táncost terhelte, mégiscsak a nők viselkedését ítélték meg szigorúbban.¹⁰⁰⁰ Ez olvasható ki a korabeli illemkönyvekből is, amelyekben a nőket a tartózkodó modor és a passzív szerep felé orientálták. A férfiaknak ezzel szemben a kezdeményezés és az aktív cselekvés terhére, valamint az ezzel járó felelősséget kellett a vállukon cipelniük, viszont ezeket is szigorú konvenciók közt.

A bálókön a szabadon ismerkedést elítélte a korabeli norma. Ha egy fiatal férfi ismerkedni szeretett volna egy ifjú lánnyal, meg kellett kérnie a rendezőséget egy tagját vagy egy közös ismerőst, hogy mutassa be őket egymásnak. Fiatal nőknek nem illett jelezniük, hogy kivel szeretnének megismerkedni.¹⁰⁰¹ Táncot is csupán a bemutatást követően lehetett kezdeményezni, nem illett ugyanazzal a lánnyal táncolni egész este, ám a többszöri felkérés megengedett volt. Ebben az esetben, ha még nem ismerte a lány hozzátartozóit, akik szintén jelen voltak a bálban, hiszen nélkülük nem mehetett nyilvános vagy egyesületi bálba,¹⁰⁰² akkor éjfél előtt be kellett nekik mutatkozni.¹⁰⁰³ A férfiaknak illő volt felkérni minden

⁹⁹⁴ *Dunántúl*, 1925. március 3. 2.

⁹⁹⁵ JPM Helytörténeti Gyűjtemény Országos Gyógyszerészbál táncrendje, 1923. F.2000. b.

⁹⁹⁶ *Művelt és udvarias ember a XX. században*, 1935. 143.

⁹⁹⁷ Szabó, 1923. 173.; *Új Idők*, 1938/2. 51–53.

⁹⁹⁸ *Pécsi Napló*, 1927. március 25. 6.

⁹⁹⁹ *Dunántúl*, 1935. október 20. 9.

¹⁰⁰⁰ Szabó, 1923. 170.; *Illemtan és jellemnevelés*, 1927. 102–103.; *Új Idők illemkódexe*, 1937. 177., 181.

¹⁰⁰¹ Szabó, 1923. 172.; *Illemtan és jellemnevelés*, 1927. 100.; *Művelt és udvarias ember a XX. században*, 1935. 144.; *Új Idők illemkódexe*, 1937. 157.

¹⁰⁰² *Új Idők illemkódexe*, 1937. 185.

¹⁰⁰³ Szabó, 1923. 173.; *Illemtan és jellemnevelés*, 1927. 100–101.; *Új Idők illemkódexe*, 1937. 183.

nőismerősüket, a nőknek pedig nem volt szabad kimutatniuk túlzott lelkesedésüket és izgalmukat a tánc miatt.¹⁰⁰⁴ Ezek a merev keretek azonban néhány esetben fellazulhattak, ugyanis a bálók sem voltak egységesek a korszakban.

A hagyományos bál mellett, amelynek legfontosabb követelménye a kifogástalan öltözet, illetve a fehér kesztyű volt,¹⁰⁰⁵ léteztek ún. álarcosbálók is, ahol a résztvevők maszkkal takarták el arcukat (öltözetük nem tért el a szokásos ünnepi öltözettől),¹⁰⁰⁶ illetve a jelmezbál, ahol jelmezben kellett megjelenni.¹⁰⁰⁷ Az álarcos- és jelmezbálók kötetlenebbnek számítottak; bizonyos keretek között még apróbb tréfákat is űzhettek a másikkal.¹⁰⁰⁸ A hétköznapi normák ezen alkalmakkor nem érvényesültek: „*Muzsikaszó, kacagás, bolondos, mókázó, kavargó, tarkabarka maszkos tömeg: egy éjszakára mindenki megbolondult kissé, komoly urak járják a bolondok táncát, tisztességes asszonyok és lányok jelmezek ürügye alatt combjukat mutogatják – álarcos bál van a Nőegyletben!*”¹⁰⁰⁹ Az előkelő nőknek csak abban az esetben javasolták emiatt az álarcosbálókra való részvételt, ha megbizonyosodhattak afelől, hogy az ott résztvevő társaság tisztességes, nem él vissza a maszkok nyújtotta anonimitással, és nem sértik meg a nők becsületét.¹⁰¹⁰ Az előkészületekre itt sokkal nagyobb hangsúly esett, mint a hagyományos bálókra, hiszen a jelmezt vagy álarcot be kellett szerezni vagy pedig otthon elkészíteni. A jelmezkészítéshez segítséget nyújtottak az újságok és egyéb kiadványok, ahol ötleteket és olykor szabásmintákat közöltek. Az egyénileg elkészített jelmezeket nem csupán a költséghatékonyság miatt javasolták a szerkesztők. A házilag készített jelmezek sokkal egyedibbek és testreszabottabbak lehettek, ami a korabeli vélemény szerint a jó jelmez ismérve volt.¹⁰¹¹

Az álarcosbálók menete eltért a hagyományos bálókétól. A megérkezés után a demaskírozó bizottság előtt le kellett venni az álarcot, és felmutatni a

¹⁰⁰⁴ *Illemtan és jellemnevelés*, 1927. 101.; *Művelt és udvarias ember a XX. században*, 1935. 144.; *Új Idők illemtan kódexe*, 1937. 181–184.

¹⁰⁰⁵ *Illemtan és jellemnevelés*, 1927. 100.

¹⁰⁰⁶ *Illemtan és jellemnevelés*, 1927. 102.

¹⁰⁰⁷ *Dunántúl*, 1926. január 10. 15.

¹⁰⁰⁸ *Illemtan és jellemnevelés*, 1927. 102.

¹⁰⁰⁹ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1927–1930) 353.75.3., 1928. február 1. 198.

¹⁰¹⁰ Szabó, 1923. 175.; *Új Idők illemtan kódexe*, 1937. 160.

¹⁰¹¹ *A család tanácsadója*, 1929. 179–185.; *Az Újság*, 1925. január 11. 14.; *Dunántúl*, 1926. január 10. 13.; *Dunántúl*, 1926. január 17. 15.; *Pesti Hírlap*, 1928. február 5. 38.; *Pécsi Napló*, 1929. január 19. 4.; *Pesti Hírlap*, 1929. február 10. 46.; *Színházi Élet*, 1930/3. 106–108.; *Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1933. február 5. 39.; *Új Idők*, 1933./5. 162–163.; *Színházi Élet*, 1934/12. 86.; *Színházi Élet*, 1935/4. 85–87.

meghívót, hogy a szervezők megbizonyosodjanak róla, hívatlan vagy nem kívánatos vendégek nem jutnak be az eseményre. Pécssett a Nőegyletben tartott álarcosbálok során a férfiak és a nők külön bejáraton érkeztek.¹⁰¹² Rendszerint este fél tíz és fél tizenegy között kezdődött a bál, éjfélkor sor került az álarcok levételére, ezt követően pedig bevonult Karnevál hercege, a farsang szimbóluma. Ekkor tartották a tombolát, a jelmezesek felvonulását és az egyéb mulatságos versenyeket, mint a konfetti- és serpentincsatát vagy a bálkirály- és -királynőválasztást, valamint a jelmezsépségszámversenyt.¹⁰¹³ Természetesen itt is hajnalig tartó tánccra számíthatott a közönség.

Ezekkel szemben a félnyilvános tereken tartott egyszerű táncmultságok, táncestélyek már szélesebb körnek szóltak, meghívót jellemzően nem igényeltek, belépőt hol kellett fizetni, hol nem.¹⁰¹⁴ Jóllehet ezek számítottak a legkönnyedebb szórakozásnak, táncengedélyt az üzemeltetőnek így is kellett kérnie, különben büntetésre számíthatott még akkor is, ha a közönsége kezdte el spontán a táncot.¹⁰¹⁵ Mindezek dacára sokan vállalhették ezt a kockázatot, mert számos panasz érkezett be a helyi rendőrkapitányságra: „Általános a panasz, hogy a kávéházak, vendéglők, korcsmák közelében nyáron nagy a zaj, mert ezen helyiségekben még a késő éjjeli órákban is zenélnek nyitott ajtó vagy ablak mellett. A panaszt indokoltnak tartom, ennek orvoslása végett javaslom [...], hogy az ott felsorolt helyiségekben nyitott ajtó, vagy nyitott ablak mellett tilos a zenélés éjjeli 12 óra után.”¹⁰¹⁶ A rádió és a gramofon elterjedésével már zenekarra sem volt feltétlen szükségük, bár előbbiért ugyanúgy adózni kellett a tulajdonosnak.¹⁰¹⁷ Állandó tánclehetőség többnyire a belvárosban adódott, főleg nagyobb és ismertebb mulatóhelyeken: „a Korzó bárban s a Pannónia Grillben meg új dzsesszek várják a táncolni kívánokat.”¹⁰¹⁸ A kisebb

¹⁰¹² *Dunántúl*, 1925. január 31. 3.

¹⁰¹³ Haiser, 2015. 44.

¹⁰¹⁴ Vigalmi adót minden ilyen típusú rendezvény után kellett fizetni. Ezt általában tartalmazta a belépőjegy ára, de ha a rendezvény ingyenes volt, akkor a rendezők vagy a hely volt kénytelen kifizetni a városnak. Lásd: Szabályrendelet a városi vigalmi-adóról. 1925. MNL BaML, IV.1418.146.

¹⁰¹⁵ A m. kir. belügyminiszter 1927. évi 206.000/1926. számú körrendelete, az úgynevezett „rögtönzött” táncok engedélyezéséről.

¹⁰¹⁶ MNL BaML IV.1407 d-487/1933.

¹⁰¹⁷ *Dunántúl*, 1928. július 1. 4.

¹⁰¹⁸ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1931–1935) 353.75.4., 1935. szeptember 25. 512.

vendéglátóhelyek is hirdettek ilyen eseményeket, akik ezáltal plusz forgalomra számíthattak,¹⁰¹⁹ ám a táncláz enyhülésével ezek száma is csökkent.

4.7.4. Pécsi táncmulatságok és bálók jellemzői, helyszínei és szereplői

Bálokat és műsoros táncestélyeket egész évben tartottak, szezonja azonban elsősorban a farsangi időszakra esett. A századforduló környékén a farsangi időszak nemcsak a mulatozás miatt volt fontos, hanem a párválasztás miatt is; az esti táncmulatságok, ezek közül kiemelten a farsangi időszak báljai, a leendő házastárs megtalálásának lehetséges színterei voltak.¹⁰²⁰ A háborút követő évtizedekben a „*petrezselymet áruló*” hajadonok és a „*majomszigetbe*” gyűlt fiúk nagy problémái voltak a szervezőknek; egy-egy táncvigadalom megítélésében sokat számított, hogy végül mennyien táncoltak.¹⁰²¹ A szülőknek a gyermekek házasságkötése különösen sok aggodalmat okozott; sokan abban reménykedtek, hogy a bálókba fektetett pénz megtérül, ha sikerül kiházasítaniuk gyermekeiket.¹⁰²² A téma a sajtót és a közvéleményt az egész korszakban foglalkoztatta, kevésbé reflektáltak a megváltozó párválasztási szokásokra, évről évre igyekeztek megoldást találni ezekre a problémákra.¹⁰²³ A két háború között azonban már nem a bálók és a mulatságok jelentették a párválasztás legfontosabb színterét, ami válságba hozta a korábbi báli kultúrát. Sokan még a tánciskolákban ismerkedtek meg párjukkal,¹⁰²⁴ de az egyre nagyobb népszerűségnek örvendő sport, illetve a nők megjelenése a munkaerőpiacon számos ismerkedési lehetőséget kínált a fiataloknak, így számukra már nem bírt akkora jelentőséggel egy-egy bál, mint szüleik generációjának.

¹⁰¹⁹ *Dunántúl*, 1923. január 5. 4.; *Dunántúl*, 1926. október 31. 7.; *Dunántúl*, 1927. január 16. 9.

¹⁰²⁰ Haiser, 2015. 42.

¹⁰²¹ Amennyiben egy lányt nem kértek fel az este folyamán táncolni, akkor a kortársak szerint „*petrezselymet árult*” a bálon. Azokat a fiatalembereket pedig, akik a rendezvényen egy csoportba verődve kerülték a táncot, „*majomszigetnek*” nevezték. (*Dunántúl*, 1929. január 8. 5.)

¹⁰²² *Dunántúl*, 1927. február 6. 8.

¹⁰²³ 1933-ban a Dunántúl hasábjain felvázolták, hogyan fog kinézni egy farsang 1940-ben, amennyiben nem következik be valami változás. A humort nem nélkülöző disztópikus vízióban többek között a táncoskölcsonzés mellett felvillan annak lehetősége is, hogy többé nem a fiú kéri fel a lányt, hanem fordítva. Azzal, hogy ez az elem is megjelenik a képtelennél képtelenebb felsorolásban, kiderül a nőknek továbbra is passzív szerepet szántak a báltermekben. (*Dunántúl*, 1933. január 6. 5.) 1938-ban már reflektált az újság a megváltozott világra és párválasztási szokásokra, viszont továbbra is abban látták a megoldást, hogy minél több fiútáncost kell beszervezni. A legfőbb kérdés az volt csupán, hogy ez a szervezők vagy a lányos családok dolga. (*Dunántúl*, 1938. január 20. 4.; *Dunántúl*, január 23. 4.; *Dunántúl*, 1938. január 25. 4.; *Dunántúl*, 1938. január 26. 5.; *Dunántúl*, 1938. január 27. 4.; *Dunántúl*, 1938. január 30. 2.; *Dunántúl*, 1938. február 2. 2.)

¹⁰²⁴ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1925–1926) 353.75.2., 1926. január 17. 387.

Többségük ekkoriban főleg a baráti és családi körökből válogatott, mert a külső és a társadalmi pozíció mellett egyre fontosabbá vált a másik fél személyisége is – vagy ahogy akkoriban mondták: *lelki világa*.¹⁰²⁵ E jelenség feltehetőleg nem volt független az első világháborút megelőző nőmozgalmaktól, az akkor elért emancipatorikus eredmények ebben az időszakban befolyásolták a két nem közötti viszony alakulását is.¹⁰²⁶ A táncestélyek és a bálók lassan átalakultak a pusztaszórakozás, a formalitás és a reprezentáció színhelyévé.

Változó tendenciát mutat, hogy egy-egy szezonban mennyi farsangi mulatságot rendeztek. Az általános közhangulat és a gazdasági teljesítőképesség igencsak meghatározta a bálók mennyiségét, de a legfőbb tényezőt a farsang hossza jelentette.¹⁰²⁷ A szerb megszállást követő első farsangkor kiugróan sok – összesen 111 – mulatságot tartottak.¹⁰²⁸ 1924-ben már csak 61,¹⁰²⁹ 1925-ben 93,¹⁰³⁰ 1926-ban 60,¹⁰³¹ 1927-ben 97,¹⁰³² 1928-ban 59,¹⁰³³ 1929-ben 45¹⁰³⁴ táncmulatságot rendeztek. A gazdasági világválság is hatással volt a farsangi statisztikára: 1931-ben 48,¹⁰³⁵ 1932-ben 51,¹⁰³⁶ 1933-ban pedig már 68¹⁰³⁷ mulatságot tartottak, ami messze alulmaradt az 1920-as évekbeli hasonló hosszúságú farsangok átlagától. 1938-ban a pécsi tánctanárok úgy nyilatkoztak, hogy egy szezonban átlagosan 60-70 bált tartanak,¹⁰³⁸ tehát egy átlagos farsangra így is napi egynél több mulatság jutott.¹⁰³⁹ Ez az eloszlás azonban nem volt ilyen egyenletes, a mulatságok jelentős része hétfvégre esett, elsősorban szombatra, de a hétköznap esti bálók sem mentek

¹⁰²⁵ *Dunántúl*, 1923. február 18. 2.

¹⁰²⁶ Papp – Sipos, 2017. 54–57.

¹⁰²⁷ A farsangi időszak vízkeresztől (január 6.) hamvazószerdáig tartott. Utóbbi mozgóünnep, amelynek legkorábbi időpontja február 4., legkésőbbi március 10. lehet.

¹⁰²⁸ *Dunántúl*, 1922. február 24. 4.

¹⁰²⁹ *Dunántúl*, 1924. március 4. 4.

¹⁰³⁰ *Dunántúl*, 1925. február 25. 5.

¹⁰³¹ *Dunántúl*, 1926. február 20. 5.

¹⁰³² *Pécsi Napló*, 1927. március 25. 6.

¹⁰³³ *Dunántúl*, 1928. február 24. 5.

¹⁰³⁴ *Pécsi Napló*, 1929. február 15. 5.

¹⁰³⁵ *Dunántúl*, 1931. március 7. 4.

¹⁰³⁶ *Dunántúl*, 1932. február 20. 4.

¹⁰³⁷ *Pécsi Napló*, 1933. március 5. 6.

¹⁰³⁸ *Dunántúl*, 1938. január 23. 4.

¹⁰³⁹ A sajtó a farsangi statisztikát a rendőrség által kiállított táncengedélyek alapján készítette el, így a házi bálók, illetve a belvárostól messzebb eső külterületek adatai hiányoztak belőle. A rendőrségi ellenőrzésre szükség volt a vigalmi adó behajtása miatt, valamint a közönséget is szemmel kellett tartani a közkeréklésiség védelmére hivatkozva, hiszen a modern táncokat csupán egyféle módon lehetett táncolni, amelyre a hatóságok, illetve a szervezők ügyeltek.

ritkaság számba egy-egy farsangi időszak alatt.¹⁰⁴⁰ A különböző farsangi bálók gyakran párhuzamosan zajlottak (ez néha 4-5 bált jelentett) térben egymástól nem messze, így ezeken a napokon megtelhettek a pécsi belvárosi utcák a farsangi mulatságokra igyekvő embertömeggel: „[...] *farsang van, szombat este van, négy bál van ma a városban [...] itt is, ott is báli ruhás lányok, mamák tűnnek fel, mennek valahová mulatságba, [a] Király utcában pedig egy csomó fiatalember hangoskodik, bálba mennek ők is... Báli este van és ez teszi mozgalmassá a várost, forróvá a levegőt.*”¹⁰⁴¹ A sűrű báli szezont sok esetben a belvárosi vendéglátóegységek is kihasználták. Az ilyen estékre záróra-meghosszabbítást kértek a rendőrségtől, hogy a felfokozott hangulatú szórakozó tömeg hazafelé menet még éppen be tudjon térni fogyasztani.¹⁰⁴²

Noha a bálók száma inkább csökkenő tendenciát mutatott a korszakban, a lehetséges báli helyszínek kínálata bővült. A korszak első felében a bálakat főleg a Pannónia szálló termében tartották, abból az egyszerű okból kifolyólag, hogy kizárólag ez a helyszín volt képes nagyobb mennyiségű tömeget befogadni. A báli szezonban több egyesület tartotta itt a táncestélyét, de közel ennyire népszerű volt a Nőegylet épülete is. A Pannónia olyan körök estélyeinek volt helyszíne, mint az önkéntes tűzoltó testület, a postai altisztek, a tisztvi vitézek, a pécsi magántisztviselők, a kereskedők, az Emericana, az evangélikus Diakónia, valamint az egyetem diákjai. A Nőegylet a saját báljai mellett átadta helyiségét a kereskedelmi alkalmazottaknak, a famunkásoknak, a pécsi pincéreknek, a vasmunkásoknak, a villamosvasutasoknak és a Turul szövetségnek.¹⁰⁴³ Míg a Pannóniában a városi hivatalnokok, értelmiségiek és más, magasabb presztízsű csoportok táncoltak, addig a Nőegylet épülete adott otthont az alkalmazotti és munkás rétegek számára. Ezek mellett a lehetséges báli helyszínek körét bővítették a különböző katolikus egyletek és egyesületek székházai: a Belvárosi Katolikus Kör, a Katolikus Legényegylet, de a Budai Külvárosi Katolikus Kör épületeit szintén gyakran megjelölték báli helyszíneként. Ezeket a tereket zömmel katolikus vagy más keresztény felekezethez köthető egyesületek vették igénybe, de időnként

¹⁰⁴⁰ A mulatságok időpontjait és helyszíneit tételesen végig lehetett követni a *Dunántúl*, a *Pécsi Lapok* és a *Pécsi Napló* „Farsangi Naptár” rovatában.

¹⁰⁴¹ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1940–1941) 353.75.7., 1941. február 1. 328.; 331.

¹⁰⁴² *Dunántúl*, 1932. február 20. 4.; *Pécsi Napló*, 1933. március 5. 6.

¹⁰⁴³ *Dunántúl*, 1927. január 1. – február 28.; *Pécsi Napló*, 1927. január 1. – február 28.

olyan szervezetek is tartottak itt multságokat, mint a Dunagőzhajózási Villamostelepi Atlétikai Clubja¹⁰⁴⁴ (DVAC), a Pécsi Vasutas Sport Klub¹⁰⁴⁵ (PVSK) vagy a húsipari dolgozók.¹⁰⁴⁶ E tendencia magyarázható azzal, hogy ezek az intézmények – főleg a Budai Külvárosi Katolikus Kör – közelebb estek az ipari és munkásrétegek otthonaihoz, illetve esetenként személyi átfedések is megjelentek.¹⁰⁴⁷ A munkás és alkalmazotti rétegek körében népszerű helyszínek bizonyult továbbá a Régi Sörház, a Vasutas Otthon, valamint az Iparos Székház. Néhány bál helyszín, mint a kaszinók, a keresztényszocialista munkások székháza vagy a Bőrgyár saját társasági helyisége, csupán egyetlen szűk és kizárólagos vendégkör számára volt nyitott. A kaszinók jellegükből adódóan exkluzívnak számítottak. A bőrgyár egyrészt a város akkori déli pereme közelében helyezkedett el, emiatt kiesett a város vérkeringéséből, másrészt maga a helyiség az üzem területén állt, ami szintén kizárta a nem ott dolgozókat. A keresztényszocialisták esetében azonban inkább arról lehet beszélni, hogy ez tudatosan külön állt más munkásszervezetektől, identitásuknak részévé vált a saját székház, emiatt egyfajta bezártság jellemezte őket. Azzal, hogy ezek a szervezetek nem adták ki más csoportok számára tereiket, jelezték, hogy ezekre az épületekre nem csupán, mint birtoktárgyra, hanem mint csoportszimbólumra, integrációt elősegítő elemre tekintettek.¹⁰⁴⁸

Bár a helyszín és a közönség összetétele egyedivé tett minden bált, a multságoknak – méretüktől és közönségüktől függetlenül – a formai kötöttségekből adódóan hasonló volt a felépítésük, menetük és funkciójuk. A farsangi bálakat is ugyanazon sémák szerint rendezték, mint a hagyományos bálakat. Az elit rendezvényein valamivel több figyelmet szenteltek a táncot megelőző szertartásszerű ünnepélyeknek, de alapvetően a legtöbb estének részét képezte a különböző zenei művek előadása, az énekek, versek és a táncok. Ezek mennyisége és minősége eltérhetett attól függően, hogy az adott esemény milyen presztízst képviselt, valamint tartalmuk függött a szervezők és közönségük céljaitól és ízlésétől, de alapvetően mégis a hagyományosnak mondható műsorelemek

¹⁰⁴⁴ *Dunántúl*, 1922. február 5. 3.; *Dunántúl*, 1930. február 4. 8.;

¹⁰⁴⁵ *Pécsi Napló*, 1932. február 2. 5.

¹⁰⁴⁶ *Pécsi Napló*, 1937. február 7. 7.

¹⁰⁴⁷ Például Herrfurth Ernő a DGT élelmitár vezetője tagja volt mind a DVAC-nak, mind a Budai Katolikus Körnek. (*Pécs-Baranyai Ismertető*, 1934. 379.)

¹⁰⁴⁸ Georg Simmel erről szóló elméletének összefoglalóját lásd: Berger, 2018. 57.

domináltak: komolyzenei darabokat, operettek, nép- vagy műdalokat adtak elő; a leggyakrabban ezek elegyét. Mivel ezek az ünnepélyes alkalmak nem csupán kikapcsolódást kínáltak, hanem reprezentációs lehetőséget is, e rendezvények műsorait nem szórakoztató elemként célszerű felfogni, hanem olyan ideológiai álláspontként, amellyel az adott rendezvény szervezői, valamint közönsége azonosulni tudott. A két háború közötti időszakra jellemző irredentizmus eszméje például azért jelent meg számos ünnepélyen, mert a magyar társadalom, még ha passzívan is, de széles körben magáévá tudta tenni ezt a kultuszt.¹⁰⁴⁹

Melyek azok az elemek, amelyek egységesen jellemzők voltak minden bálra, és melyek azok a sajátosságok, amelyek a báli résztvevők politikai és társadalmi hovatartozásától függtek? A következőkben példaként két olyan bál programját mutatom be, amelyek időben közel estek egymáshoz,¹⁰⁵⁰ méretben pedig nagyjából hasonlóak voltak,¹⁰⁵¹ ám két teljesen különböző társadalmi csoporthoz köthetők.¹⁰⁵² Ennek köszönhetően kitűnnek azok az azonosságok, amelyek általában igazak a korszak báljaira, de megmutatkoznak azok a különbségek is, amelyek meghúzzák a különböző társadalmi rétegek közötti határokat is. Az egyik példám a Horthy Miklóshoz hű Vitézi Rend, amelynek tagjai jellemzően katonák, tisztviselők, valamint földműves gazdák voltak.¹⁰⁵³ A másik példám pedig a pécsi nyomdaipari munkások, akik a Szociáldemokrata Párthoz kötődtek.¹⁰⁵⁴

Az országszerte megrendezett vitézi bálakat mindenütt úgy jellemezték, hogy az „*összes bállok között legnépszerűbb, legmagyarosabb és leglátványosabb mulatságok*”.¹⁰⁵⁵ Ezzel akaratlanul is jelezték, hogy ez egy elvárt minta a többi bál és rendezvény számára. Az 1927. évi február 2-án tartott vitézi bál programja tipikusnak tekinthető ebből a szempontból: „*Baranyavármegye Vitézi Széke február*

¹⁰⁴⁹ Zeidler, 2009. 251.

¹⁰⁵⁰ Vizsgálódásaimban azért választottam az 1920-as évek végét, mert ekkor már stabilabb volt a gazdasági helyzet, a világ gazdasági válsága még nem rázta meg a társadalmat, és a szélsőséges ideológiák sem nyertek még akkora teret a közéletben, mint az 1930-as évek végén.

¹⁰⁵¹ A két bál jegyeladásából arra lehet következtetni, hogy a Vitézi bálon körülbelül 300 fő jelent meg, a pécsi nyomdászok estélyén pedig nagyjából 200 fő. (MNL BaML IV.1407. e-1613/1928.; MNL BaML IV. 1407. c-5080/1930.)

¹⁰⁵² A konkrét példaválasztást befolyásolták a forrásadottságok is, ugyanis mindenképpen olyan rendezvényeket akartam választani, amelyek esetében a fenti kritériumokon felül ismerjük a részletes programot, illetve báli elszámolást.

¹⁰⁵³ Kerepeszki, 2013. 127.

¹⁰⁵⁴ Raymann – Millei, 2009. 74.

¹⁰⁵⁵ Kerepeszki, 2013. 50.

2-án este 9 órakor a Pannónia szálló dísztermében zártkörű vitézi estélyt rendez, gazdag és nívós programmal. Műsor:

1.a) Üzenet Erdélybe; b) Üzenet Erdélyből, szerezte és előadja Bakó Imre

2.a) Adél áriája , Strauss Denevén [sic!] c. operából; b) Rég volt, Lavotta Rudolftól; c) irredenta dalok, éneklie Elek Ica úrhölgy, a Pécsi Nemzeti Színház tagja. Zongorán kíséri Schmidt Jenő, orvostanhallgató

3. Alkalmi beszéd, tartja Bujdos Balázs

4. Az egynapos asszony, monológ, Vrabély Ármin dr.-tól, előadja Tietze Valéria urhölgy

5.a) Haydn: quartett op. 13. Menuetto; b) Bloc: quartett Fantasie Hongroise. Előadják: Knappig Tibor; Börötzffy Endre, Dziobek László, Vámos Rudolf urak

6.a) Nincsen árva nép, Révfy Gézáttól b) Gilda áriája, Verdi Rigoletto c. operából éneklie Dadó Linus úrhölgy. Zongorán kíséri Schmidt Jenő orvostanhallgató

7. Hiszekegy. Éneklie a pécsi Emericana Korporáció Ludovicana énekkara

Műsor után tánc reggelig. Személyjegy 3 pengő családjegy 6 pengő, táncosjegy 2 pengő. Felülfizetéseket – tekintettel a jótékony célra –, köszönettel fogad a Megyei Vitézi Szék. Jegyek válthatók a Megyei Vitézi Széknél Pécsen, Városháza I. em. 53. Meghívó kívánatra fel mutatandó.”¹⁰⁵⁶ A béli elszámolásból kiderül, hogy a zenét egy cigány- és egy katonazenekar szolgáltatta, tehát elsősorban a magyaros és klasszikus táncok szerepelhettek a táncrendben.¹⁰⁵⁷

A műsorban komolyzenei művek elegyedtek az irredenta és revizionista versekkel és szavatokkal. Előbbi a klasszikus polgári műveltséget képviselte, utóbbiak viszont politikai üzenetet hordoztak és egyfajta szimbólumként működtek. Ez nem csupán a Vitézi Rend báljainak sajátossága volt; a korszakban számos egyesület és egyesület rendezvényén tűntek fel ilyen jellegű művek, hiszen az irredentizmus eszméje széles társadalmi körben talajra talált. Azzal, hogy ezeket az elemeket beillesztették a műsorba és a béli rítus részévé tették, fenntartották azokat a mítoszokat és toposzokat, amelyekre a Horthy-rendszer is támaszkodott. Mindazonáltal ezzel hozzájárultak ahhoz is, hogy ezek a fogalmak idővel

¹⁰⁵⁶ Dunántúl, 1927. január 16. 6.

¹⁰⁵⁷ MNL BaML IV.1407. e-1613/1928.

kiüresedjenek, az őszinte meggyőződés helyett pedig csupán megszokásból kerültek fel a repertoárba.¹⁰⁵⁸

A pécsi nyomdászok¹⁰⁵⁹ 1928. január 21-én¹⁰⁶⁰ tartották hangversennyel egybekötött táncestélyüket. A műsor tartalma eltért a Vitézi Szék báljától, ám struktúrája ugyanazt a szertartásszerű rituálét követte: *„A pécsi nyomdászok zártkörű táncestélye, amely egy kiváló műsorú hangversennyel volt egybekötve e hó 21-én zajlott le a Nőegylet helyiségeiben. Már maga a meghívó gyönyörűen megkomponált rajza és tipográfiája a világvárosok nyomda művészetével analóg és így igazolja a pécsi művészlelkű nyomdászok felette jó ízlését és kiválóságát. Az impozáns estély zavartalan megrendezését és művészi irányítását Schauly Nándor a Gutenbergek leglelkesebb kulturharcosa és társa a nagyszerű Ferenczly Antal végezték. A mindenképpen jól sikerült estélyért őket illeti elsősorban az elismerés. Az ízléses és gördülékeny műsor minden számát kitörő és lelkes tapsok honoráltál. A Gutenberg-zenekar két száma szinte frappírozta közönséget. Legutóbbi szereplésük óta hatalmasat fejlődtek, amely karmesterük Braun Richárd dologbeli tudásának és agilitásának tudható be. A zenekar minden egyes tagja tudása legjavát vitte erre a sikerült estre és így megérdemlik, hogy nyomdafesték örökítse meg nevüket. [...] A Gutenberg Dalkör megerősödött énekkara, a kitűnő Sperl Lajos vezényletével szebbnél-szebb műdalokat adott elő. Bámulatosan harmonikus és színes előadásmódban énekelték a nagyon nehéz »Repülj dalunk« c. műdalt. Tele szívvel énekelték még az örök szép Demény-szerenádot. Az est kiemelkedő száma Benkőné Ribics Ida énekszám volt. Bájos szopránján akárcsak egy pacsirta énekelte a »Kukuk« dalt és Mangold Rezső egy szeriőz dalát. Elismerés jár ebben Till Ferenc karnagynak is, aki az énekeket betanította és zongorán kísérte. Utolsónak hagyjuk Dr. Varin Ferenc csellóművész játékának méltatását, aki mint szólista ugyanolyan sikernek volt részese, mint Benkőné úrasszony. Lélekmuzsikája szinte zsongítólag hat és megfogja a hallgatót. Csupa szívvel énekli el csellóján a bel cantot. Mangold Rezső »Valse aumable«-jében különösen megfigyelhettük ezt. Zongorán Mangold Margit ismert pianista kiválóan alkalmazkodó kíséretével*

¹⁰⁵⁸ Zeidler, 2002a. 8–10.

¹⁰⁵⁹ Raymann – Millei, 2009. 74.

¹⁰⁶⁰ Az elszámolás szerint január 6-án, de a tételekből kiderül, hogy erről az eseményről van szó.

nagyban hozzájárult Varin dr. sikeréhez. Műsor után a Gutenberg 18 tagú tánczenekara csaknem reggelig húzta a talpalávalót.”¹⁰⁶¹

A program, a Vitézi bálhoz hasonlóan, nagyrészt színvonalas zenei művekből tevődött össze. Ezek a zenei elemek azonban nem azért kerültek a műsorba, mert tükrözték volna a korabeli munkásság ízlését, hanem elsősorban nevelési és oktatási céllal, hiszen az ünnepek nemcsak a szórakozás terepei voltak, hanem a munkások műveltségének szélesítésére is lehetőséget adtak, amit viszont a korabeli polgári műveltséghez mértek.¹⁰⁶² A nyomdászok a munkásrétegek között ráadásul sokkal közelebb álltak foglalkozásukból adódóan a polgári hagyományokhoz, mint más munkás csoportok.¹⁰⁶³ A fennmaradó repertoár műdalokból és mozgalmi dalokból állt.¹⁰⁶⁴ Funkciójukat tekintve nem különböztek a keresztény-nemzeti színezetű estek irredenta betéteitől, hiszen a cél itt is az ideológiai üzenet átadása volt, ami ez esetben az osztálytudat felébresztését és megerősítését jelentette.¹⁰⁶⁵ Mivel a korabeli hatalom szigorú politikai ellenőrzése miatt a baloldali csoportosulások a politikai térben nem fejezhették ki esetleges radikális gondolataikat, ez náluk elsősorban a kulturális térben kaptak helyet.¹⁰⁶⁶ A műsoros ünnepélyek közönsége a műsor jellegéből adódóan azonban itt is passzív befogadóvá vált.¹⁰⁶⁷ Szubjektív források hiányában nehéz megítélni, hogy a munkások ünnepélyein előkerülő baloldali szólásokat mennyire tették valójában magukévá a munkások, vagy pedig – az irredentizmushoz hasonlóan – nem degradálódnak-e csupán kiüresedett fogalmakká ezeken az alkalmakon.

¹⁰⁶¹ *Pécsi Napló*, 1928. január 24. 5.

¹⁰⁶² Rásky, 2003. 20.

¹⁰⁶³ Gergó, 1997. 43–44.

¹⁰⁶⁴ Ezeknek egy része, köztük a műsorban megnevezett „Repülj dalunk” című műdal, megjelent 1926-ban a *Harcos énekek. Szabadságdalok, versek, szavatalok gyűjteménye* című antológiában. A kötetet Szakasits Árpád szerkesztette.

¹⁰⁶⁵ Rásky, 2003. 21.

¹⁰⁶⁶ Szolláth, 2011. 193–194.

¹⁰⁶⁷ Az 1930-as évek legelején Pécsen is megjelentek az ún. szavalókórusok, amelyek eredetileg az avantgárd és a baloldali irányzatokhoz köthető. Ebben az előadásfajtában a színpad és a közönség közötti különbségeket igyekeztek csökkenteni, hiszen utóbbiakat megpróbálták bevonni a műsorba. Egy ilyen előadás akkor volt sikeres, ha a közönség megszűnt közönség lenni, felállt a helyéről, és együtt szavalt a kórusal. Ez az előadástípus aktív befogadói magatartást igényelt, és rendkívül hatásos volt érzelmileg. (Szolláth, 2011. 200–205.) 1933-ban a belügyminisztérium betiltotta a szakszervezetekhez, valamint a pártszervezetekhez köthető szavalókórusokat a kommunista agitációra hivatkozva. (A m. kir. belügyminiszter 1933. évi 147.200 számú körrendelete, a munkásegységek, szakszervezetek, valamint a szociáldemokrata párt szervezetei keretében működő szavalókórusok, dalkórusok betiltásáról) Más szavalókórus ezt követhetően is működött. Pécsen katolikus egyesületek, iskolai diákok műsoraiban gyakran előkerült ez a forma. Az 1930-as évek legjelentősebb helyi rendezője az a Hajnal Ernő volt, aki az 1950-es években létrehozta a Pécsi Irodalmi Színpadot. (*Pécsi Napló*, 1934. október 9. 4.; Öhlmüller, 2006. 90.)

E programok jól tükrözték a háború utáni közhangulatot, az újságok a békebeli hangulatot várták tőlük, noha a műsorok inkább megszokásból, mintsem meggyőződésből alakultak.¹⁰⁶⁸ Ezt jól mutatja a tánczene változása, hiszen egyre több bálon és táncmulatságon jazz-zenekarok zenéltek; a cigányprímásokat vagy kiszorították,¹⁰⁶⁹ vagy ők is alkalmazkodtak az új ízléshez:¹⁰⁷⁰ „*eltűnt a régi cigánybanda is: a cigányok ugyan még meg vannak, de muzsikát immáron dobbal meg cintányérral csinálnak. Cigány dobbal meg cintányérral! Még a csárdáshoz is ütik a nagydobot! A csárdáshoz!*”¹⁰⁷¹ A táncok is ezzel együtt változtak. A bálokon a hagyományos magyar táncok domináltak ugyan, de más táncmulatságokon a charleston és a tangó épp olyan népszerűnek bizonyult. E modern táncok főleg a fiatalok között volt népszerűek, de az idősebbek is ismerték vagy tanulták őket a tánciskolában.¹⁰⁷² A legelítettebb rendezvényeken viszont nagyon ritkán engedtek teret az új divatnak, hiszen az itt megjelent közönség, díszvendégek, illetve fővédnökök többnyire a vezető keresztény-konzervatív körökhöz tartoztak.

Az egyetemi bálokra rendszeresen hívtak el, valamint kértek fel fővédnöknek olyan prominens személyeket, mint a Habsburg-házból származó Albrecht királyi herceget vagy Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi minisztert.¹⁰⁷³ A pécsi egyetemi ifjúság legnagyobb egyesülete, a Turul szövetség pécsi egyesületei (Csaba, Werbőczy, Árpád) ezenfelül állást foglaltak a modern táncok ellen, amelyek ennek következtében teljesen kimaradtak a táncrendből.¹⁰⁷⁴ Az egyetemi bálnak a szervezők igyekeztek minél inkább magyar nemzeti jelleget adni, felszólítva a résztvevőket, hogy amennyiben lehetséges, nemzeti díszruhában jelenjenek meg.¹⁰⁷⁵ Ezek a típusú rendezvények közvetítették a legtisztábban azt a fajta keresztény-konzervatív ideológiát, amelyet a korabeli magyar hatalmi elit elvárt, így az elsődleges cél nem maga a szórakozás-szórakoztatás volt, hanem a hatalmi reprezentáció. E tendencia főleg a gazdasági világválságot követően teljessé vált ki, amikor országos szintre emelkedett a magyaros öltözködést támogató

¹⁰⁶⁸ Zeidler, 2002a. 6.

¹⁰⁶⁹ *Dunántúl*, 1927. november 18. 3.

¹⁰⁷⁰ *Pécsi Napló*, 1927. január 15. 2.

¹⁰⁷¹ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1925–1926) 353.75.2., 1926. január 17. 388–389.

¹⁰⁷² *Dunántúl*, 1926. december 25. 13.

¹⁰⁷³ *Dunántúl*, 1924. február 7. 1.; *Dunántúl*, 1925. február. 24. 1.; *Dunántúl*, 1926. január 13.4.; *Dunántúl*, 1927. február 1. 4.; *Dunántúl*, 1928. január 5. 2.; *Dunántúl*, 1929. január 26. 5.

¹⁰⁷⁴ *Dunántúl*, 1927. február 12. 6.

¹⁰⁷⁵ *Dunántúl*, 1927. február 8. 3.; *Pécsi Napló*, 1927. február 8. 1.

mozgalom. Bár a mozgalom eredeti célja az volt, hogy a magyaros viseletet a hétköznapjaik során hordják az emberek, de ez végül nem valósult meg; csupán az ünnepélyeken és a bálokon jelentek meg ilyen öltözetben.¹⁰⁷⁶

A két háború közötti időszakra jellemző irredentizmus a pécsi bálókra is hatással volt. A magyaros öltözködés mellett takarékosági akciókat hirdettek ennek szellemében, „láthatatlan bálokat” szerveztek. Ez a farsangi szezon egészében tartó adománygyűjtő akció volt, melynek lényege, hogy tüntető módon nem táncos multság rendezésével próbálták adományokhoz jutni, hanem arra kérték a lakosságot, a bálozásra szánt összeget, vagy annak egy részét fordítsák jótékony célokra, például a határon túl rekedt magyarok számára.¹⁰⁷⁷

Arató Jenő szemléletesen fogalmazta meg a két háború közötti pécsi elitbálok általános hangulatát, amelyek a korszak végére erősen elmozdultak a reprezentáció irányába: *„Általában a háború utáni bálokat az ünnepélyesség jellemzi. A mi időnkben úgy este tíz óra felé, midőn a báli közönség zöme már összegyűlt, a cigányvajda odaintett a bandának, mire az rákezdet egy csárdásra és meg volt nyitva a bál. Most? Harsonák kezdenek zengeni és egy mellékteremből ünnepélyes harsonaszó mellett a pálcás urak kíséretében felvonulnak a bál védői, az előkelőségek, és helyet foglalnak a virágdíszes emelvényen; három pálcakoppantás, aztán vidám indulóba kezd a zenekar s felvonulnak a csárdásnyitó párok, majd újabb három koppantás után a bosztonnyitó párok – a nyitó lányok mind első bálozók – s a báli közönség zsibongó gyűrűjében nagy négyszögben felállnak; megint hármat koppantanak és a támadt nagy csendben három magyar ruhás fiatalember lép az emelvény elé és felette komolyan engedélyt kérnek a bálelnöktől a bál megnyitására, mire az természetesen megadja az engedélyt. Ünnepélyesen, komolyan, szertartásosan öt percig csárdást, öt percig bosztonnyitót táncolnak, aztán felhangzik egy tangó, vagy foxtrott s akkor megbomlik a kimért rend és kezdetét veszi az általános tánc. Van valami barokkos ebben a szertartásos parádében, a háború utáni magyar neobarokknak – mely például megnyilvánul a címek, rangok kiterelődésében, a nemesi előnevek hivalkodó használatában, az ünnepségekben, parádékban stb. – egyik érdekes jelensége a mostani cifra, szertartásos bálmegnyitásokban is.”*¹⁰⁷⁸

¹⁰⁷⁶ Zeidler, 2002. 75.

¹⁰⁷⁷ Haiser, 2015. 25–36.

¹⁰⁷⁸ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1940-1941) 353.75.7., 1941. február 1. 331–332.

1941 farsangján a háború aggodalma megjelent már a különböző mulatságokon,¹⁰⁷⁹ 1942-ben pedig a valóság részévé vált. A pécsi rendőrkapitányság a hadba lépést követő első farsangon már csak a szerény keretek között tartott mulatságokra adott engedélyt arra hivatkozva, hogy ezekben az időkben nincs helye a zajos mulatozásnak. A jótékony célú rendezvények ellen nem emeltek kifogást.¹⁰⁸⁰ Ennek ellenére több mint 20 estélyt vagy bált szerveztek ebben az évben; egy hétvégére 2-3 esemény is jutott. Többségük az alkalmazotti rétegekhez, diákokhoz, valamint a felekezeti és nőegyesületekhez kötődött.¹⁰⁸¹ Az 1943-as farsangi szezon már soványabb volt, pedig ebben az évben a lehető legkésőbbi időpontig tartott, azaz március 10-ig.¹⁰⁸² A belügyminiszter egy rendeletben felszólította a vidéki főkapitányságokat, hogy bálókra és táncestélyekre egyáltalán ne adjanak ki engedélyt, csupán néhány visszafogottabb estét lehet rendezni, azt is este 11 óráig. A szervezőknek javasolták, hogy mielőtt kérelmet nyújtanak be, előzetesen érdeklődjenek a rendőrhatóságoknál, hogy elkerüljék a felesleges kiadásokat. A meghívókat be kellett mutatni a rendőrségen, amelyek a papírtakarékosság miatt csupán a legszükségesebb információkat tartalmazhatták. A farsangot követően minden mulatságot és estét megtiltottak.¹⁰⁸³ Mindössze nyolc bált jelentettek be a hatóságoknál.¹⁰⁸⁴ A Nőegylet épületében az összmunkásság,¹⁰⁸⁵ valamint a Villamos és Autóbusz Üzemi Alkalmazottak¹⁰⁸⁶ táncestélyére került sor. A Baross Szövetség pécsi fiókja a Korzó kávéház nagytermében tartotta a maga estélyét a szezon végén.¹⁰⁸⁷ 1943 karácsonyán minden táncmulatságot betiltottak, így sem karácsony másnapján, sem szilveszterkor, sem farsangkor nem lehetett mulatni. A pécsi rendőrkapitányság jelezte, hogy nem minden ilyen rendezvény esik tilalom alá: *„Nem esnek tilalom alá az egyesületeknek és kluboknak (kaszinóknak) saját – megfelelő – helyiségeikben este 11 óráig rendezendő táncestélyei, ha erre alapszabályaik módot nyújtanak és ha ezeket kizárólag tagjaik és ezek legközelebbi családtagjaik részére rendezik és díjat semmiféle címen sem*

¹⁰⁷⁹ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1940-1941) 353.75.7., 1941. február 1. 334–335.; *Pécsi Napló*, 1941. január 22. 1.

¹⁰⁸⁰ *Dunántúl*, 1942. január 9. 4.

¹⁰⁸¹ *Dunántúl*, 1942. január 16. 7.

¹⁰⁸² *Dunántúl*, 1943. január 5. 4.

¹⁰⁸³ *Pécsi Napló*, 1942. december 31. 3.; *Dunántúl*, 1943. január 1. 4.

¹⁰⁸⁴ *Pécsi Napló*, 1943. január 15. 3.

¹⁰⁸⁵ *Pécsi Napló*, 1943. január 17. 9.

¹⁰⁸⁶ *Dunántúl*, 1943. február 4. 6.

¹⁰⁸⁷ *Dunántúl*, 1943. március 4. 6.

szednek. Az ilyen táncmulatságok rendőrhatósági engedély nélkül rendezhetők, azonban az ellenőrzés foganatosíthatása céljából a rendőrkapitánysághoz előzetesen bejelentendők. A szállodák és kirándulóhelyek éttermei részére kiadott havi engedélyek a tilalom ugyancsak nem érinti.”¹⁰⁸⁸ Az újságok azonban még ezekről az eseményekről sem számoltak be. Arató Jenő naplójából kiderül, hogy a Nemzeti Kaszinó biztosan megtartotta a szilvesztert: „A Szilveszter esté a Kaszinóban töltjük. Muzsika, tánc, pezsgő, jókedv – pillanatokra elfelejtjük mit átéltünk az elmúlt évben s mi várakozik ránk a következőben...”¹⁰⁸⁹ Ám 1944 farsangja már csak a légi riadóktól lehetett hangos.

*

A bálók és táncmulatságok nem tartoztak a mindennapi szórakozási formák közé, és viszonylag szűk réteg tudta magának megengedni ezt a fajta kikapcsolódást. Bár a farsangi naptárban évről évre felbukkantak a különböző alkalmazotti rétegek eseményei, kevés szakma volt képes képviselni magát minden szezonban. A pompás ruhák, a szigorú etikett és a tánc tudás mind olyan gazdasági, szociális és kulturális háttérrel igényelt, amely gyakran a pécsi középosztály tagjai számára is terhet jelentett és amelyeket a farsanggal kapcsolatos panaszokban és észrevételekben lehetett tetten érni. Az elmulatott összegek feletti aggodalom és kesergés, az erkölcsi romlás, illetve a fiatalok kiházasításának problémái határozták meg az ezzel kapcsolatos közbeszédet. A gazdasági világválság elmélyítette ezeket a problémákat.

A báli kultúra válsága, illetve a modern zene és tánc begyűrzése olyan problémákkal szembesítette a konzervatív polgári rétegek tagjait, amelyben a saját identitásuk került veszélybe, ennek következtében elkezdték azt védeni. Ez szükségessé tette a fokozottabb ellenőrzést, valamint új szabályok kialakítását, hogy ezáltal megvédje azokat az értékeket, amelyekkel korábban azonosította önmagát, mint az önfegyelem vagy a tartózkodó viselkedés. Azonban a különböző korlátozások és tiltások bevezetését nem ezzel indokolták, hanem a magyar nemzeti kultúra megőrzésére hivatkoztak. Ez az eszme látszólag szélesebb kör érdekét

¹⁰⁸⁸ Pécsi Napló, 1943. december 24. 7.

¹⁰⁸⁹ JPM Helytörténeti Gyűjtemény Arató Jenő naplója (1942–1943) 353.75.8., 1943. december 31. 394.

szolgált, így sikeresen elkendőzték azt a jelenséget, hogy ezek az intézkedések csupán szűkebb rétegnek kedveztek.

A két háború közötti báli kultúra erősen elmozdult a reprezentáció irányába; már nem az önfeledt karneváli szórakozás volt a legfőbb célja az ilyen esteknek, hanem a külsőségek. A tánccal járó felszabadultsághoz ugyanis már nemcsak ezeken a tereken jutottak hozzá az emberek, főleg a fiatalok, hanem a vendéglátóhelyeken, mulatókban. A báli forma kötöttsége és merev keretei kevésbé voltak már alkalmasak az ismerkedésre és a párválasztásra, emiatt ezek az alkalmak már nem tudták betölteni korábbi funkciójukat. E rendezvényeken erőteljesebb lett, hogy az adott csoport a programon és a zenén keresztül definiálja saját magát, valamint erősítse a csoportkohéziót, ezáltal azonban ezek az események kirekesztővé váltak azok számára, akik nem tartoztak az adott közösséghez.

4.8. Pécsi mozik és társadalmuk

A film olyan új közvetítőeszköz volt, amely a sokszorosítás technikáján, valamint a némafilm közös képnnyelvén keresztül széles tömegekhez tudta eljuttatni üzenetét. Mindebben szerepet játszott, hogy a mozgóképek megjelenésével nagyjából egy időben robbanásszerűen indult meg a városiasodás: az élet e modern színterein rengeteg, ráadásul gyakran többnyelvű és változatos kultúrájú ember kereste a szórakozás és a művelődés új lehetőségeit.¹⁰⁹⁰ A mozi ideális tér volt ezeknek az igényeknek a kielégítésére. Kezdetben a könnyed szórakoztató, valamint oktatójellege dominált, de fokozatosan kibővült az általános kulturálódás, továbbá a nevelés funkciójával is. A mozi, amely eleinte a vurstlik egyik fő látványossága volt, fokozatosan integrálódott az elitkultúrába.¹⁰⁹¹ Állandó filmszínházak épültek a városok központjaiba, a filmek történetei pedig már túlmutattak a párperces jeleneteken. Kialakult egy törzsközönség, amely képes volt rendszeres fogyasztásával fenntartani ezeket az intézményeket. Eközben a mozi is visszahatott a nézőire. Az új divat, szórakozási formák és életvitel a vászon közvetítésével jutottak el a korábbinál gyorsabban különböző országokba, és ezzel közvetve vagy közvetlenül befolyásoltak minden társadalmi réteget, korosztályt és nemet. A filmek képesek voltak új mintákat adni a közönségnek, továbbá konzerválták is a

¹⁰⁹⁰ Gelencsér, 2017b. 12–14.

¹⁰⁹¹ Gerencsér, 2016. <http://uj.apertura.hu/2016/tel/gerencser-elite-mozgo-mozdulatlan-elit-a-mozi-kulturalis-integracioja-a-rabakoz-kisvarosokban-a-tizes-evekben/> (letöltés ideje: 2022. 06. 14.)

korabeli normákat. Ezt a hatást a politikai hatalom is felismerte. Egyre több olyan szabályozást vezettek be, amely bizonyos keretek közé szorította mind a filmgyártást, mind a mozik működését, mind a nézők által megtekinthető filmek repertoárját.¹⁰⁹² A kereteken belül viszont megmaradt az a rugalmasság, ami megengedte a mozitulajdonosoknak, hogy a közönség igényeihez igazítsák műsorukat, amelyből ezáltal lehet a közönség jellegére és ízlésére következtetni.¹⁰⁹³

Jelen fejezet azt vizsgálja, hogy hogyan vált a mozi megszokott és elfogadott szórakozási formává a társadalom széles rétegei számára, milyen tapasztalatok érték a nézőt a némafilm és a hangosfilm időszakában, továbbá hogyan hatott egymásra a mozi és a közönsége a két háború közötti időszakban.

4.8.1. A mozi megjelenése és az első világháború

Az első magyar mozgóképszínház, az Ikonográfot 1896 júniusában nyitották meg Budapesten az Andrássy út 41. szám alatt, ahol francia gépen Lumière-éktől vásárolt filmeket vetítettek. Az elegáns polgári környék lakói azonban valószínűleg lenézték, olcsó vásári mutatványnak tekintették a filmet, így az ország első mozija hamarosan kénytelen volt bezárni. A filmvetítések viszont nem szűntek meg, kávéházakban és a külvárosok sátermozijaiban továbbra is vonzották a látogatókat, sőt később már az állandó filmszínházak is fenn tudták magukat tartani.¹⁰⁹⁴ Az első filmek zömmel tájakat és humoros jeleneteket örökítettek meg, később pedig a korabeli szenzációk, mint a vonatszerencsétlenségek vagy bankrablások váltak a közönség kedvenceivé. Ezeket általában balesetek vagy a bűnügyek megtörténtét követően vették fel dramatizált jelenetekkel.¹⁰⁹⁵ Az első filmeknél még nem különült el élesen a szórakoztató és a művészi funkció, bár ekkorra a szélesebb értelemben vett kultúrában már élesen elvált egymástól a népszerű szórakoztató és a művészi magaskultúra, a film még képes volt néhány évtizedig megőrizni ezt az egységet.¹⁰⁹⁶ A filmek célja viszont már nagyon korán elkülönült, a tudományos ismeretterjesztést és a szórakoztatást már az első műsorokban megkülönböztették,

¹⁰⁹² Záhonyi-Ábel, 2012. https://mediakutato.hu/cikk/2012_02_nyar/12_filmcenzura_magyarorszagon (letöltés ideje: 2022. 06. 14.)

¹⁰⁹³ Magyar, 2003. 256.

¹⁰⁹⁴ Balogh – Gyürey – Honffy, 2004. 13–14.

¹⁰⁹⁵ Balogh – Gyürey – Honffy, 2004. 15.

¹⁰⁹⁶ Gelencsér, 2017b. 13.

emiatt a korai magyar mozi első feladatai közé tudott kerülni a népművelés.¹⁰⁹⁷ Ez az irány viszonylag gyorsan intézményesült, így született meg az Uránia Tudományos Színház, amely nem volt független a szabad tanítási mozgalomtól. Az Uránia célja volt, hogy minden társadalmi réteg számára közérthetővé tegye a tudományos ismereteket, mindezt a kor egyik legújabb technikai vívmányával, azaz a mozgóképpel. Előadásait nem csupán a fővárosban, hanem azon kívül is megtekinthette a közönség.¹⁰⁹⁸

A 20. század első évtizedéig a vetítőhelyek alkalmi vállalkozások voltak, az állandósulás igénye nélkül. Többségük vendéglátó üzemben, kávéházban működött, annak forgalmát növelendő, más részük a legkülönbözőbb típusú szórakoztató negyedek (Budapesten a Népliget, az Ósbudavára, a Konstantinápoly) sátraiban vert tanyát. Tevékenységüket általában két hónapig érvényes rendőrhatalósági mutatványos működési engedély birtokában végezték. A források esetlegessége miatt ezeknek a moziknak a terjedése nem követhető nyomon számszerűen, de annyi bizonyos, hogy ez a fajta új népszórakozás meglehetősen gyorsan terjedt az országban, elsősorban a vándormozis vállalatoknak köszönhetően. Ők főként olyan urbanizált településekre vitték el az új attrakciót, ahol az ipari munkás, a kézműves réteg, a kispolgárság koncentrációja magasabb, a polgári kispolgári életvitel infrastruktúrája (színház, kaszinó, kávéház, szálloda, takarékpénztár) pedig meglehetősen fejlett volt. Emellett fontos volt, hogy az adott települést vasút vagy kiépített közút kösse össze a fővárossal, hiszen a vándorló kinematográfusok az alkalmi előadásokra vitték eszközeiket is. A vetítésre alkalmas helyeket többnyire kibérelték, de ha ilyen nem állt rendelkezésre, akkor sátrat állítottak fel. Az 1900-as évek közepére a vándormozisok már rendszeresen jártak vissza a korábban látogatott városokba, illetve újabbakba is elvitték filmjeiket, amelyeknek a kínálata folyamatosan bővült. A növekvő érdeklődést jelezte, hogy egyes helyeken már elkezdtek kialakulni a rendszeres, majd az állandó filmvetítés feltételei.¹⁰⁹⁹ Ez nem lehetett független a filmek változásától, hiszen

¹⁰⁹⁷ Gerencsér, 2016. <http://uj.apertura.hu/2016/tel/gerencser-elite-mozgo-mozdulatlan-elit-a-mozi-kulturalis-integracioja-a-rabakozi-kisvarosokban-a-tizes-evekben/> (letöltés ideje: 2019. 12. 11.)

¹⁰⁹⁸ A szabad tanítás az ismeretekhez való hozzáférés körének szélesítését célozta. Angliában szabadegyetemek, Németországban ismeretterjesztő társaságok igyekeztek megvalósítani az új közművelődési formákat. A szabad tanítás nem csak a szorosan vett oktatás kérdését érintette, de a tudomány rendszerezését és, ha úgy tetszik, az ismeretközlés egész funkcióját is. (Erdei, 2016. <http://uj.apertura.hu/2016/tel/erdei-multimediumok-eroviszonyai-a-szazadfordulon-az-urania-tudomanyos-szinhaz-ismeretterjeszto-eloadasai/>)

¹⁰⁹⁹ Borsos, 2009. 22–28.

ugyanekkor vált egyeduralgódóvá klasszikus kontinuitáson alapuló ún. hollywoodi elbeszélés modellje, amely képes volt már a középosztályt is meghódítani.¹¹⁰⁰ A legnépszerűbbek a kalandor-, valamint a detektívfilmek voltak, amelyeket főleg a korszakban dívó ponyvairodalomból emeltek át, ezért sok esetben nem mellőzték az erotikusnak ható részleteket.¹¹⁰¹ Az 1913-as *Mozi-színpad* már így jellemezte az átlagos közönséget: „*elegánsabb, nagyobb mozik előadására főleg hölgyek jönnek, akik beszaladnak uzsonna előtt vagy után, kevés a férfi, főleg a nagyobb diákok, korán fekvő nyárspolgárok. Este 19–22 óra között folyik az élénk pezsgő élet, mivel a banki, ügyvédi, irodai munka vége után a hivatalnokok, katonatisztek, ügyvédek, orvosok, tanárok, papok, képviselők, kereskedők érkeznek, a külterületen pedig kisiparosok, kiskereskedők, munkások.*”¹¹⁰² Az 1910-es évek elejére Budapest mellett harmincnál is több településen létesítettek állandó mozit. 1914–1915-re Budapesten 92, törvényhatósági jogú városokban 63, rendezett tanácsú városokban 114 állandó vetítőhely működött.¹¹⁰³

Az első világháború idejére a mozi a mindennapi élet részévé vált, olcsósága és közérthetősége rövid idő alatt országszerte népszerűvé tette. A háború kitörése azonban nem hagyta érintetlenül ezt az intézményt sem; a katonai behívások és a hatóságok által elrendelt szünetek és korlátozások jelentősen csökkentették bevételeiket. A trónörökös-pár meggyilkolásakor néhány városban a gyász miatt nem engedtek zenét vagy filmet játszani. A kisebb mozik, ahol nem tudták helyettesíteni a besorozott mozist és személyzetet, bezártak. Olykor a mozikba katonákat szállásoltak be, illetve a moziknak hadi célokra kellett felajánlaniuk a bevételeiket. A rohamosan rosszabbodó gazdasági helyzet következtében a hatóságok felemelték az engedélydíjakat, illetve moziadóval fenyegették a szakmát. A szénhiányra hivatkozva a kávéházakhoz hasonlóan rövidebb nyitvatartást engedélyeztek csak, valamint egyre gyakoribbak lettek a kényszerszünetek. Ez viszont nem minden várost érintett: Pécsen egyáltalán nem került sor a mozik bezárására, Szegeden pedig a hétvégén vetíthettek filmeket.¹¹⁰⁴ A filmek behozatalának korlátozása viszont egységesen vonatkozott az összes mozira. Tilos

¹¹⁰⁰ Füzi, 2016. <http://uj.apertura.hu/2016/tel/fuzi-babits-es-a-korai-magyar-mozi/> (letöltés ideje: 2019. 12. 11.)

¹¹⁰¹ Ávedik, 1942. 9.

¹¹⁰² *Mozi-színpad*, 1913/1. – idézi Fabó, 1997. 202.

¹¹⁰³ Borsos, 2009. 28.

¹¹⁰⁴ Magyar, 2003. 144–146.

volt angol, francia, amerikai, valamint olasz filmeket behozni, ami ösztönözte a magyar filmgyártást a saját produkciók készítésére. A mozikban a háború alatt a magyar filmek kivül többnyire németeket vetítettek, ezek viszont unalmasak voltak a magyar közönség számára.¹¹⁰⁵ Ebben az időszakban futott fel a filmhíradó műfaja is, a hadi tudósítás a háború elmélyülésével veszített a népszerűségéből, a különböző balesetek és gyilkosságok szenzációja viszont bevonzotta még a legfásultabb nézőt is a moziba.¹¹⁰⁶

A mozi, amely közönséges vásári mutatványként mutatkozott be alig két évtizede, a háború időszaka alatt az állami szektor érdeklődésébe került. 1918 nyarán Wekerle Sándor törvényjavaslatot is kidolgozott a mozik államosítására, amelyben kezdeményezte, hogy mozikat csupán városok tarthassanak fenn, és a működő vállalkozásokat számolják fel két év alatt. Emellett a gyártást és forgalmazást ellenőrizni akarták; ezzel állandósult volna a háború során kialakított cenzúra. A javaslat szerint a cél nem a mozgóképipar fejlődésének megakasztása volt, hanem az ebből származó jövedelmek közcélra fordítása, valamint a közérkölc és a társadalmi rend védelme. A javaslat a mozisszakma ellenállását váltotta ki, azonban a háború vége és az őszirózsás forradalom miatt már nem lett semmi a törvényből.¹¹⁰⁷

1918 és 1919 fordulóján a szénhiány és a spanyolnátha miatt bezártak a mozik.¹¹⁰⁸ A Tanácsköztársaság kikiáltásának idejére néhányat már megnyitottak, de még mindig bizonytalan volt a működésük. Az új rezsimnek mindenesetre voltak tervei a mozival, központosítva képzelte el a gyártást, forgalmazást, a működést, külkereskedelmet, a színészek és a közönség nevelését. Ezek mellett tervezték, hogy megoldják a gyerekek mozilátogatásának ügyét, felépítenek egy Hollywood-szerű mozivárost, valamint biztosítják a színészek egzisztenciáját azzal, hogy állandó státuszba helyezik őket. Ezeknek a megvalósítására nem jutott idő, csupán a háború során már bevett filmcenzúrát alkalmazták, illetve a gyerekek moziba járását szabályozták.¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁵ Balogh – Gyürey – Honffy, 2004. 21.

¹¹⁰⁶ Magyar, 2003. 152.

¹¹⁰⁷ Magyar, 2003. 153–158.

¹¹⁰⁸ Balogh – Gyürey – Honffy, 2004. 35.

¹¹⁰⁹ Magyar, 2003. 165–185.

4.8.2. Mozi a Horthy-korban

A trianoni békediktátum következtében az ország peremvidékeinek mozihálózatai határon túlra kerültek, ezzel egy kis időre csökkent a mozik száma az országban. A konszolidáció éveiben viszont már növekedés volt tapasztalható.¹¹¹⁰ Míg 1915–1919 között csak 24 új mozit helyeztek üzembe, addig 1920–1925 között már 250-et, 1926–1927-ben pedig további 130-at. Bár ennek kis része volt csak új, állandó, kimondottan vetítés céljaira épített építmény, a legtöbb új mozi valamilyen kompromisszum formájában jött létre, általában egyéb célú épületeket alakítottak át erre a célra. 1928-ra már belügyminiszteri rendeletben szabályozták, hogy mely településen hány mozi működtetésére adható engedély.¹¹¹¹ 1000 lélekfő alatti településekre nem lehetett engedélyt kiadni, az e fölöttieket pedig külön nevesítette a rendelet az alábbi tényezőkre hivatkozva: „*község (város) lakosainak száma, a települési viszonyok, a népesség kulturális fejlettsége és a mozgófénykép-üzemi előadások iránti érdeklődése, valamint az üzemek várható jövedelmezősége.*”¹¹¹² Ennek ellenére regionális és vármegyei központokban, valamint a középvárosok mindegyikében működött mozi, annak fejlettségi szintjétől függetlenül. Kisebb településeken csupán elvétve, hiszen szükség volt egy olyan állandó népességkoncentrációra, amely folyamatosan (re)produkálhatta a fennmaradáshoz szükséges, fizetőképes érdeklődői kört.¹¹¹³

A Tanácsköztársaságot követő időszakban ismét megnyitották a határt a különböző amerikai, francia és olasz filmek előtt, amelyek elárasztották a mozikat.¹¹¹⁴ 1920. február 21-én megjelent az új cenzúrarendelet, amely nem sokban tért el az 1918-astól. Áprilistól már Országos Moziellenőrző Bizottság (OMB) működött, amely ellenőrizte a moziba kerülő filmeket.¹¹¹⁵ Minden olyan filmet betiltottak, amely megsértette, gyengítette a tekintélyt, legyen az a politikai elit, az államhatalom, az egyházak, a bíróság, a rendőrhatalóság, a hadsereg, a szülők, egy orvos vagy egy tanár tekintélye, illetve tiltólistára kerültek a forradalmat vagy annak szellemét sugalmazó filmek is, nehogy ezek az alkotások felkorbácsolják a társadalmi indulatokat. A magyar nemzeti érzést sem sérthették a filmek, valamint

¹¹¹⁰ Borsos, 2009. 29–30.

¹¹¹¹ Borsos, 2009. 30–31.

¹¹¹² A m. kir. belügyminiszter 1928. évi 148.000. számú körrendelete, a mozgófényképüzemek számának városonkint és községenkint megállapításáról.

¹¹¹³ Borsos, 2009. 37–38.

¹¹¹⁴ Balogh – Gyürey – Honffy, 2004. 36.

¹¹¹⁵ Magyar, 2003. 214.

az erotika megjelenítését sem tolerálta az OMB.¹¹¹⁶ A mozis szakma eleinte hangosan tiltakozott az újságok hasábjain, de miután a szaksajtót egységesítették, megszűntek a cenzúra elleni felszólalások.¹¹¹⁷

A magyar film és mozi válságos időszakot élt meg az újabb hatalomváltással. Magyar alkotás ekkoriban alig született, a szigorú korlátozások és a rossz gazdasági helyzet sokakat megfosztott a vállalkozói kedvtől.¹¹¹⁸ A mozisok engedélyét revízió alá vették, sokan így – sok esetben zsidó származásúak – elestek korábbi bevételi forrásaiktól, a moziengedélyeket pedig olyanok kapták meg, akiket korábban nem kötötték szálak az intézményhez, csupán az új rendszerhez.¹¹¹⁹ Az új tulajdonosok viszont gyakran alkalmazták szakértelmükért a régieket üzemvezetőként vagy műsorkötőként.¹¹²⁰ Ez azonban nem jelentette azt, hogy a mozi könnyű bevételekkel kecsegtető üzlet maradt volna, hiszen a kormány ezért a gesztusért elvárta, hogy az új tulajdonosok levetítsék a hazafias érzelmű felvételeket. Bár a közvélemény lelkesedett azért, hogy visszakerült Baranya, vagy hogy magyarországi város maradt Sopron, a vásznon nem szívesen nézték a végtelennek tűnő visszacsatolási ünnepegekről készített felvételeket. A mozisok emiatt igyekeztek minél jobban kivonni magukat az ilyen filmek vetítési kötelezettsége alól. Hasonló okokból az 1924-től megindult és kötelezővé tett Magyar Híradót sem játszották le minden előadás előtt.¹¹²¹ Ezt a folyamatot tetézte, hogy sokkal többen elmaradtak a moziból, mint a háború előtt, hiszen az általános drágulás miatt még a nyomott áron árusított mozijegyeket se tudta a közönség kifizetni. A nézőtér csupán vasárnap volt képes megtelni, többségüket fixfizetéses tisztségviselők adták, főleg vidéken.¹¹²²

Az 1920-as években egy mozielőadás nagyjából két órát ölelt fel, ebbe az időszávba viszont két filmnek kellett beleférnie. Nem sokkal korábban még az volt a jellemző, hogy egy filmet minél több részre bontottak, akár négy, sőt nyolc részre is, és ezeket négy vagy nyolc héten át, olykor ugyanannak a napnak ugyanannak az előadására, egyazon helyre szóló, bérletszerű jegyfüzettel vetítették, így biztosítva

¹¹¹⁶ Záhonyi-Ábel, 2012. https://mediakutato.hu/cikk/2012_02_nyar/12_filmcenzura_magyarorszagon (letöltés ideje: 2019. 12. 11.)

¹¹¹⁷ Magyar, 2003. 214–220.

¹¹¹⁸ Magyar, 2003. 217.

¹¹¹⁹ Fabó, 1997. 212.

¹¹²⁰ Magyar, 2003. 227–231.

¹¹²¹ Magyar, 2003. 235–238.

¹¹²² Magyar, 2003. 254–259.

az állandó közönséget. A regresszió hatására viszont ezt nem teheték már meg, hiszen a nézők nem tudták megfizetni a jegyárakat, ezért a filmeket elkezdték tömöríteni és felgyorsítani. Ezek az eljárások azonban a filmek minőségromlásával jártak, illetve azzal, hogy jelenetek maradtak ki egy-egy alkotásból, amelyek nem egységes koncepciók mentén készültek, a végeredmények az aktuális mozis önkényétől függtek.¹¹²³ A nézők filmélménye így a filmszínház tulajdonosának és dolgozóinak az ügyességén múlt. Emellett a cenzúra is megkövetelte, hogy egyes filmekből vágjanak ki bizonyos jeleneteket, emiatt előfordult, hogy a művek sokat veszítettek eredeti jelentésükből.¹¹²⁴ (Volt olyan mozis, aki csak a cenzúrára vágatott ki néhány jelenetet, az engedélyeztetés után pedig visszaragasztotta őket.¹¹²⁵) A közönség a ritkább mozilátogatásból adódóan elkezdett inkább a népszerű és nagy visszhangot kapó filmekre jegyet váltani, a kismozik mivel később jutottak hozzá ezekhez az alkotásokhoz, alig tudták fenntartani magukat. Az 1928-as mozirendeletet éppen ezért a hatóságok már a lakosság teherbíró kapacitásának felmérésének eredményei alapján hozták meg.¹¹²⁶

Az első hangosfilmet 1929. szeptember 20-án mutatta be a budapesti Fórum mozi. 1930-ban hangosították a fővárosi premiermozikat, majd 1931-ben más városokban is elterjedt a hangosfilm.¹¹²⁷ 1934-re az összes város, valamint nagyközség áttért az új technikára. 1936-ra pedig már nem volt az országban néma mozi.¹¹²⁸ Amíg a némafilmeket a képközi feliratok lecserélésével könnyen forgalmazták, addig a beszélő filmek nemzetközi forgalmazását a nyelvek különbözősége akadályozta. Eleinte ezt úgy orvosolták a gyártók, hogy az eredeti díszletek között egy-egy filmnek elkészítették a német, francia, olasz és más nyelvű változatait, majd később áttértek a képaláírásra, végül a szinkronra.¹¹²⁹ Az átmenet időszakában azonban nem teljesen szabadultak meg a némafilmtől, sok mozis annyit változtatott, hogy a filmzongoristát lecserélte egy-két gramofonlejátszóra, amelyen nem csupán zene szólt, hanem különböző hanghatások mint a vihar, a vonat, harang stb., amelyeket összeszinkronizáltak a lejátszott filmmel.¹¹³⁰ A

¹¹²³ Magyar, 2003. 256–257.

¹¹²⁴ Magyar, 2003. 257–258.

¹¹²⁵ Magyar, 2003. 329.

¹¹²⁶ Magyar, 2003. 260–262.

¹¹²⁷ Balogh – Gyürey – Honffy, 2004. 43.

¹¹²⁸ Fabó, 1997. 222.

¹¹²⁹ Balogh – Gyürey – Honffy, 2004. 43.

¹¹³⁰ Magyar, 2003. 348.

párbeszédet tartalmazó filmeknél ezek a megoldások viszont nem segítettek, a moziknak egy idő után választaniuk kellett, hogy beruháznak az új technikára, vagy végképp bezárnak.

A hangosfilmben egyesült a 20. század két nagy technikai találmánya: a mozgóképek és a hang (gramofon, rádió), utóbbi hatására a filmeknek könnyebb volt nemzeti jelleget adni, hiszen ebben a médiumban szintetizálni lehetett a nemzeti zenét, táncot, színházat és más művészeteket. Ezt a lehetőséget Magyarországon többen is felismerték, és jelezték, hogy a magyar filmgyártásra még inkább szükség van, hiszen ez most már nemzeti ügy.¹¹³¹ Az első magyar hangosfilm a *Kék bálvány* volt, amely azonban nem aratott osztatlan sikert. A második viszont annál inkább: a *Hyppolit, a lakáj* című film sikere a saját korszakát is túlélte.¹¹³² Ezt követően a magyar filmgyártás leginkább a már egyszer bevált komédia műfajára koncentrált, amelyekben sokszor a korszak társadalmi problémái is megjelentek, például az értelmiségi munkanélküliség vagy a protekcionizmus. Az 1930-as évek második felétől már a melodráma vált dominánssá, viszont a közönség még sokáig ragaszkodott a vígjátékokhoz és a happy endekhez.¹¹³³

A mozi jelentőségét mutatja, hogy a két háború között kezdték el a hatóságok részletesen szabályozni a mozik és a filmipar működését. A kormány 1925-től¹¹³⁴ támogatta a magyar filmek forgalmazását, 1935 nyarán pedig kiadott rendeletével kötelezte a mozikat, hogy műsoruk tíz százalékát Magyarországon készült, magyar nyelvű hangosfilmmel töltsék ki. A rendelet nem érintette hátrányosan a mozisokat, mivel a magyar filmek ebben az időben népszerűbbek

¹¹³¹ Frey, 2018. 35–36.

¹¹³² Balogh – Gyürey – Honffy, 2004. 44.

¹¹³³ Balogh – Gyürey – Honffy, 2004. 47–48.

¹¹³⁴ A m. kir. minisztérium 1925. évi 6.292. M. E. számú rendelete, a magyar filmgyártás fejlesztéséről szóló kormányrendelet végrehajtásáról.; A m. kir. minisztérium 1927. évi 11.300. M. E. számú rendelete, a magyar filmgyártás fejlesztéséről szóló rendelet módosításáról.; A m. kir. minisztérium 1929. évi 2.900. M. E. számú rendelete, a magyar filmgyártás fejlesztéséről szóló 4.963/1925. M. E. számú rendelet módosításáról.; A m. kir. minisztérium 1930. évi 3.020. M. E. számú rendelete, a magyar filmgyártás fejlesztéséről szóló 4.963/1925., és 6.292/1925. M. E. számú rendeletek újabb módosításáról.; A m. kir. minisztérium 1931. évi 3.080 M. E. számú rendelete, a magyar filmgyártás fejlesztéséről szóló 4.983/1925. és 6.292/1925. M. E. számú rendeletek újabb módosításáról.; A m. kir. minisztérium 1932. évi 2.670. M. E. számú rendelete, a magyar filmgyártás fejlesztéséről szóló 4.963/1925. és 6.292/1925. M. E. számú rendeletek újabb módosításáról.; A m. kir. minisztérium 1933. évi 5.200. M. E. számú rendelete, a magyar filmgyártás fejlesztéséről szóló 6.292/1925. M. E. számú rendelet részbeni módosításáról.; A m. kir. minisztérium 1934. évi 8.484. M. E. számú rendelete, a magyar filmgyártás fejlesztéséről szóló 4.963/1925. és 6.292/1925. M. E. számú rendeletek újabb módosítása tárgyában 2.670/1932. és 5.710/1933. M. E. szám alatt kibocsátott rendeletek módosításáról és kiegészítéséről.

voltak, mint a feliratos külföldi filmek.¹¹³⁵ A hangosfilm térhódításával viszont csökkent a mozik száma, a tízezernél kisebb lakosú városok egy részében megszűnt a mozi intézménye; a hangosfilmre való technikai és műszaki átállás valószínűleg megterhelő volt anyagilag ezeknek a településeknek. A nagyobb városokban maximum a zártkörű üzemek, az oktatási intézmények korábban moziként nyilvántartott vetítései szűntek meg. Csupán az 1930-as évek második felében emelkedett újból a mozik száma, zömmel a kistelepülések kapcsolódtak be a mozihálózatba, amelyekbe így nem csupán a legújabb játékfilmek, de a propagandisztikus filmhíradó is eljuthatott, amelyet minden mozi köteles volt lejátszani.¹¹³⁶ Ezeken a településeken a filmvetítés nem egy önálló épületben kapott helyet, hanem általában a helyi művelődési otthon vagy kultúrház részeként. Mivel így széles körben olyan emberekhez is eljutott a mozgókép, akik nem polgári környezetben mozogtak, és nem birtokolták ezt a fajta viselkedési kultúrát, ezért 1939-ben belügyminiszteri rendeletben megtiltották a nyilvános tetszésnyilvánítást, azaz a tapsolást, füttyülést és püsszegést az előadások ideje alatt.¹¹³⁷ Az 1930-as években íródott viselkedési útmutatók¹¹³⁸ már nem alacsonyrangú szórakozási formának tekintették a mozit, hanem a színházhoz és a hangversenyhez hasonlóan kultúrintézménynek, ahová kikapcsolódni, művelődni érdemes betérni és ahol ugyanazok az illemszabályok érvényesek. Éppen ezért valószínű, hogy az 1939-es rendelet a polgári rétegeken kívüliek miatt volt szükséges.

1939. január 1-jétől kezdték életbe léptetni a filmszakmában a zsidótörvényeket, és fokozatosan kiszorították a zsidó származású filmeseket. Nem rendezhettek a korszak legnagyobb rendezői, nem játszhattak a közönség zsidó származású kedvencei sem. A filmgyártás állami ellenőrzése is szigorúbbá vált, hiszen minden forgatókönyv az Országos Nemzeti Filmbizottság elé került, amely a filmek támogatásának mértékéről döntött. Az amerikai filmek behozatalát beszüntették, emiatt a háború alatt ismét fellendült a magyar filmgyártás, amelyeknek alkotásaiban egyre gyakrabban jelent meg maga a háború.¹¹³⁹

¹¹³⁵ Balogh – Gyürey – Honffy, 2004. 50.

¹¹³⁶ Borsos, 2009. 40–50.

¹¹³⁷ A m. kir. belügyminiszter 1939. évi 63.000. számú rendelete, mozgófényképezetekben az előadás rendjének biztosításáról.

¹¹³⁸ *A család tanácsadója*, 1929. 538–539.; *Új idők illemkódexe*, 1937. 175–177.

¹¹³⁹ Balogh – Gyürey – Honffy, 2004. 51–54.

4.8.3. A mozi megjelenése Pécssett

Pécsre az első vándormozisok a századforduló idején jutottak el. Csupán néhány rövid filmet hoztak, és 3-4 nap után távoztak. 1905 júniusában Lifka Ernesztin megnyitotta Elektro Bioskop Színházát közel 100 filmmel és egy 350 fős befogadóképességű bódéval a Búza téren. A város és lakossága erre a jelenségre már sokkal izgatottabban reagált, mint a néhány évvel ezelőtti mutatványra.¹¹⁴⁰ Lifka a korszak magas szintű vetítőtechnikáját alkalmazta, a helyjegyeket 3 árkategóriába sorolta a színházakhoz hasonlóan, hiszen a korai mozik eleinte törekedtek arra, hogy az elitkultúra felé közelítsék a mozit és ehhez a középosztály számára ismerős térfelosztást alkalmazták.¹¹⁴¹ A megmerevedett társadalmi struktúra, továbbá az átépítések hiánya miatt a mozik jelentős része 1945-ig ennél az elrendezésnél maradt.¹¹⁴²

A Lifka-féle bioskop csak ideiglenesen tartózkodott Pécssett; az első állandó vetítőhelyek 1907-től jelentek meg a városban: az Uránia Bioskop a Vígadóban (Színház tér 1.), a balokányi étterem nagytermében, valamint a Nemzet Mulatóban (Jókai utca 3.). Az Urániában szintén 3 árkategóriája volt a helyáraknak. A műsorok zömmel szórakoztatóak és ismeretterjesztő jellegűek voltak. Konkurenciája volt a Búza téren 1910-ben nyitott 7–800 férőhelyes Winkler Bioskop, amellyel viszont 1912-ben társult, majd egyesült. Ugyanebben az évben felépült Pécs első, kifejezetten mozi céljaira emelet épülete, az Apolló Mozgó. Az új intézmény fokozatosan elszívta a közönségét, majd 1914-ben az Apolló Projectograph Rt. bérleményébe került fiókmoziként, és csupán vasárnap és ünnepnapokon vetítettek.¹¹⁴³ Az Uránia ilyen formában 1920 májusáig működött.¹¹⁴⁴

A balokányi uszoda éttermében csupán áprilistól szeptemberig lehettek vetítések, azok is csak vasárnap. A vendéglő közönsége a szegényebb budai-külvárosi lakókból került ki, és mivel a mozi egy koronás helyárai sem voltak magasak, ezért valószínűleg a vetítéseket is ők látogatták főleg.¹¹⁴⁵ Ez a vállalkozás azonban hosszútávon nem maradt fent.¹¹⁴⁶

¹¹⁴⁰ Lippenszky, 1983. 5–10.

¹¹⁴¹ Gerencsér, 2016. <http://uj.apertura.hu/2016/tel/gerencser-elite-mozgo-mozdulatlan-elit-a-mozi-kulturalis-integracioja-a-rabakoz-i-kisvarosokban-a-tizes-evekben/> (2019. 12. 17.)

¹¹⁴² Fabó, 1997. 218.

¹¹⁴³ Lippenszky, 1983. 32–40.

¹¹⁴⁴ Lippenszky, 1983. 14–24.

¹¹⁴⁵ Lippenszky, 1983. 25–26.

¹¹⁴⁶ Márfi, 2017. 240–241.

A Nemzeti Mulatóban nem voltak külön helyárok, itt a vendégek az asztalnál ültek hangulatvilágításban, a tulajdonos a megnövekedett fogyasztásból remélt plusz jövedelmet. Később női kiszolgálással és változatos zenei aláfestéssel próbált meg még több embert becsalogatni az előadásokra. A hatalmas érdeklődésre való tekintettel a vetítések helyszíne átkerült a kertbe. Végül a túlzott zsúfoltság, valamint a kocsmai légkör miatt egyre kevesebben látogatták a Nemzeti Mulatót a filmek miatt, a szerb megszállás alatt már csak mint egyszerű mulató működött tovább.¹¹⁴⁷

A Széchenyi Bioskop a központban, a Széchenyi tér 16–17. szám alatt nyitotta meg kapuit 1913-ban, viszont hiába volt exkluzív és próbálta meg kielégíteni az elitebb közönség igényeit, 1914-ben az Apolló Projectograph Rt. felvásárolta és bezáratta.¹¹⁴⁸ Ezt követően az Apolló lényegében egyeduralgoló volt Pécs területén, csupán a város határain kívül működtek tőle független mozik, elsősorban az önálló zárt egységként értelmezhető bányászkolóniákban.

A Kobold¹¹⁴⁹ Bioskop Szabolcs-Bányatelep mozgószínháza volt, amelyet 1913-ban létesítettek Mecsekszabolcson 249 ülőhellyel.¹¹⁵⁰ Az elsősorban bányászok lakta részen ez volt az első olyan intézmény, amely a nem szervezett munkások számára is alternatív szórakozást jelentett: „*Tekintve, hogy a szabolcsi közönségnek semmiféle ilyenmű közintézménye nincsen, nagy elismeréssel kell adoznunk a jeles mozi megteremtőjének, ki fáradságot és költséget nem kímélve, nyugalmazott helyzetében létrehozta azt a szép és főképpen a munkásnép igényeit szolgáló kulturális intézményt.*”¹¹⁵¹ Az intézmény csupán szombaton és vasárnap üzemelt, ugyanis ezeken a napokon nem dolgoztak a munkások. Az itt élő iskoláskorú gyerekek számára pedig ismeretterjesztő előadásokat ígértek.¹¹⁵² A Kobold mintájára Somogyban is nyitottak egy állandó mozi-színházat, amely a

¹¹⁴⁷ Lippenszky, 1983. 27–31.

¹¹⁴⁸ Lippenszky, 1983. 42–46.

¹¹⁴⁹ A bányászmondák gyakori szereplői voltak a bányaszellemelek, amelyeket német nyelvterületen „koboldként” voltak ismeretesek. Magyarországon a bányatorpe kifejezés terjedt el a köznyelvben, de széles körben használták a 20. század elején a koboldot is. Pécssett és környékén azonban nem ezt a szót használták a mondabéli lényekre, hanem a német bergmann (bányász) tőből képzett bergmandlit és annak különböző változatait. (Hála – Landgraf, 2010. 27.) A mozgóképszínház neve a bányászok hiedelemvilágából meríthette elnevezését, ugyanúgy ahogy a korszak más mozijai – Apolló, Uránia – a görög és római mitológiából.

¹¹⁵⁰ *Pécsi Napló*, 1913. április 18. 3.

¹¹⁵¹ *Munkás*, 1916. szeptember 16. 3.

¹¹⁵² *Pécsi Napló*, 1913. április 18. 3.

„Rákóczy-Mozgó” nevet viselte.¹¹⁵³ A szerb megszállás miatt csak magas fuvarozási áron jutottak el filmek ezekbe a mozikba, ezért erre az időre kénytelenek voltak megemelni a helyárakat.¹¹⁵⁴

1912-ben a városi elit tagjainak egy része megalapította az Apolló Projectograph Rt.-t. Mozijukat a Király utcai korzó közelében kívánták felépíttetni, a Perczel utca és a Kazinczy utca találkozásánál. December 12-én került sor az első bemutatóra, kínálatában igyekezett jobb filmeket mutatni, mint az Uránia vagy a Winkler, valamint elsőként külön gyermekelőadásokat is szervezett a városban. A Nemzeti Bioskop mintáját követve nyáron saját kertmozit is berendeztek az udvarra. Végül 1914-ben a háború kitörésével szinte egyidőben egyeduralkodóvá vált Pécs filmforgalmazásában.¹¹⁵⁵ Egy heteken át folyó egyezkedés után, 1914 februárjában az Apolló, az Uránia, a Winkler és a Széchenyi mozik igazgatói váratlanul egy együttes beadvánnyal fordultak a városi tanácshoz, hogy vállalataik egyesítését megfelelő szabályrendelet alkotásával tegye lehetővé. A jövedelmezőségük problémáira, valamint a közerkölcsiségre hivatkoztak, viszont sokkal valószínűbb, hogy a részvénytársaság akart monopolhelyzetbe kerülni, amely tagjainak a nagy része ráadásul a törvényhatósági bizottságnak is tagja volt. Az ebből született szabályrendelet ellen viszont sokan, köztük a más bizottsági tagok is kikeltek, és fellebbezést nyújtottak be. A részvénytársaság és a városi vezetés szoros kapcsolatát mutatta, hogy végül némi módosítással, de mégis átment a mozgófényképszínházokról szóló pécsi szabályrendelet. A szabályzat többek között azt is tartalmazta, hogy csupán az Rt. létesíthetett további mozit a városban.¹¹⁵⁶

A háború kitörése csak lendített az Apolló forgalmán. A sarajevói merényletet követően főleg kémfilmeket, valamint a trónörökös pár meggyilkolásáról szóló riportfilmeket vetítettek, majd a háborús tudósítások domináltak. A játékfilmek sem kerültek le a műsorról, ekkor még számos hazafias kisfilmet, valamint háborús történetet játszottak le a pécsi közönségnek. A háború elhúzódásával az emberek belefáradtak abba, hogy a vásznon is hasonló borzalmakat nézzenek, 1915 nyarától már a könnyed szórakoztatóbb, illetve az

¹¹⁵³ *Pécsi Napló*, 1914. március 21. 3.

¹¹⁵⁴ *Munkás*, 1919. január 4. 4.

¹¹⁵⁵ Lippenszky, 1983. 47–54.

¹¹⁵⁶ Lippenszky, 1983. 56–62.

irodalmi adaptációs filmekre ültek be a legszívesebben.¹¹⁵⁷ 1917-től az országos rendelkezések miatt magyar filmek uralták az Apolló műsorát, illetve egyre több német alkotást játszottak.¹¹⁵⁸ A szerb megszállás során bizonytalanul sikerült beszerezni a filmeket, emiatt előfordult, hogy az újságban nem tudták előre meghirdetni az aktuális előadásokat, hanem a pénztárnál szerezhettek információkat a nézők.¹¹⁵⁹

4.8.4. Pécsi mozik a Horthy-korban

A szerb megszállást követően a közel 50 ezer fős városnak egy vetítőhelye maradt, illetve a bányászkolóniák mozgóképszínházai. Pécsen az Apolló Projectograph Rt. egyeduralmát nem vizsgálták felül, továbbra is kizárólag ez a vállalat nyithatott új mozi a városban. Már a háború előtt szerződést kötöttek a várossal egy új vetítőhely felállításáról, de a háborús viszonyok miatt csúsztak az ezzel kapcsolatos intézkedések. 1919-ben a Citrom utca és a Rákóczi út kereszteződésénél tervezték az új filmszínházat, de mivel az ezen területen álló Mátyás Király vendéglő bérlőjét jogi úton se tudták innen eltávolítani, ezért kénytelenek voltak más telket keresni e célra.¹¹⁶⁰ A Citrom utcai és a Mátyás Király vendéglő helye olyan szempontból lett volna alkalmas helyszín, hogy a városnak az egyik legforgalmasabb csomópontja mellett helyezkedett volna el, ahol számos kávéház, valamint más vendéglátóegység volt található, továbbá a Széchenyi és Majláth téri piac.¹¹⁶¹ Érdekes módon a végleges helyszín is egy piac közelébe került, mégpedig az Irányi Dániel (Búza) téri szomszédságába, ahol megjelentek a századelőn az első vándormozisok is, majd a Winkler Bioskop. A sűrűn beépített belvárosban nyilván korlátozottak voltak a lehetőségek egy nagy alapterületű mozi számára, viszont ugyanúgy kerülhetett volna az új mozi a Szigeti országútra, ahogy az 1930-as évek közepén végül az Uránia került.¹¹⁶² Ekkor azonban ez még fel sem merült, hiszen a

¹¹⁵⁷ Lippenszky, 1983. 64–65.

¹¹⁵⁸ Lippenszky, 1983. 68.

¹¹⁵⁹ *Dunántúl*, 1919. június 3. 2.

¹¹⁶⁰ Lippenszky, 1983. 73.

¹¹⁶¹ Erről lásd a pécsi kávéházakról szóló fejezetet.

¹¹⁶² Az itt lakók már 1925-ben jelezték igényüket egy piacra, a Kaszárnya utca végét és a Tábornok utca között elterülő üres területet – azaz a mai Rókus utca, Nagy Jenő utca és Szigeti út találkozásánál lévő területet – pedig alkalmasnak találták volna erre a célra. (*Dunántúl*, 1925. június 28. 3.) A szigeti városrész piaca 1930-ban nyílt meg a Megyeri úton. (*Dunántúl*, 1930. április 2. 2.) A pályaudvartól való távolsága miatt azonban csak kevesen árulták itt áruikat, emiatt 1933-ban a város kedvezményeket próbált meg adni a kereskedőknek, többek között alacsonyabb helypénzt

város funkcionális intézményei – beleértve a piacot, a kulturális intézmények, vendéglátóhelyek jó részét – elsősorban a Széchenyi tértől keletre helyezkedtek el. Így kézenfekvő lehetett ezen a részen új területet nézni az Apolló Projectograph Rt.-nek ekkoriban.

A Park mozi végül az Irányi Dániel tér és a Felsőmalom utca közötti szakaszon épült meg 1921 decemberére. Az épülethez, amely a maga 680 ülőhelyével jóval nagyobb volt az Apollónál, tartozott egy udvar. A vállalat ide kertmozi tervezett. A mozi hatalmas előcsarnokkal, központi fűtéssel, tetőbe épített szellőzőkészülékkel rendelkezett, ami mind a közönség kényelmét szolgálta. A nyitást követő időszakban vasárnap öt, hétköznap három előadást tartottak, s egy-egy zenekari vagy zongorás kísérettel ellátott vetítés körülbelül másfél óra időtartamú volt. Hat fajta jegyet árusítottak: páholy, karszék, zsöllye, I–III. hely. Az árak 20–25 korona között mozogtak. A kertmozi csupán 1923 júliusától tudták beüzemelni. Nyáron napi két előadással 1100 ülőhellyel várta azokat, akik a szabad ég alatt szerettek volna filmet nézni. Az elképzelések viszont optimistábbak voltak a valóságnál. Az évtized elején hamar kiderült, hogy ez a működés nem gazdaságos, így a Park csupán szombat-vasárnap vetített filmeket.¹¹⁶³ A hétvége ugyanis forgalmasabb lehetett, hiszen az alkalmazotti és munkásrétegeknek ekkor volt lehetőségük a kikapcsolódásra, beleértve a mozilátogatást.

A háborút követő években a mozihelyárak fokozatosan emelkedtek. Két év alatt ez 4–800-szoros drágulást is jelentett.¹¹⁶⁴ Az infláció hatással volt a közönség mozilátogatásnak gyakoriságára is, ami pedig a helyi mozik működésére hatott. 1925-től a meglévő két intézmény játszási rendjét és előadásszámát a nézőszám alapján próbálta megtervezni. E szerint az Apolló októbertől júniusig, a Park júniustól októberig (téli–nyári idény alapján) tartott minden nap előadásokat. Az Apolló idénye alatt a Park, a Park idénye alatt az Apolló csak vasár- és ünnepnap, vagy sikerfilm esetén játszott. Ez a lépés végül gazdaságosnak bizonyult. A pengő bevezetését követően a helyárak stabilizálódtak néhány évre, a mozijegyek 40 fillértől 1 pengőig terjedtek.¹¹⁶⁵ Ez ugyan kedvező ár volt más városokhoz képest,

kellett itt fizetni, valamint a reggeli vonatokat megállítottak a Megyeri úti átjárónál. (*Dunántúl*, 1933. június 14. 2.)

¹¹⁶³ Lippenszky, 1983. 73–78.

¹¹⁶⁴ Lippenszky, 1983. 80.

¹¹⁶⁵ Lippenszky, 1983. 83–84.

hiszen ugyanekkor Budapesten a legdrágább jegy 2 pengő 80 fillérbe került, Szegeden, valamint Debrecenben is 1 pengő 50 fillérbe került egy jobb helyjegy.¹¹⁶⁶

1924-ben Szekér András nyugalmazott belügyminisztériumi tanácsos a városi illetékesek megkerülésével egyenesen a belügyminisztertől játszási engedélyt kapott Pécs területére. Az Apolló mozivállalat jobbnak látta, ha megegyezik Szekérral, így kénytelen volt kötelezettséget vállalni egy harmadik pécsi mozi építésére, aminek teljesítését igyekezett minél tovább elodázní. 1927-ben azonban ismét napirendre került a belügyminiszter kezdeményezésére. A polgármester válaszában jelezte, hogy jelenleg indokolatlannak lát egy újabb mozit, hiszen a férőhelyek száma kielégíti a város szükségleteit, de ha ettől mégsem lehet eltekinteni, akkor a szigeti városrészt javasolja az újabb intézménynek.¹¹⁶⁷ Ennek oka lehetett, hogy ezen a sűrűn lakott részen nem volt külön nagyobb közművelődési intézmény, amely alkalmas lett volna vetítésekre, ehelyett az itt fekvő iskolákban és közintézményekben játszottak le egy szűk közönségnek mozgóképet. 1914-ben a szigeti külvárosi iskola kapott játszási engedélyt, 1922-ben a Pius Gimnázium,¹¹⁶⁸ 1923-ban a Szülő és Nőbeteg Klinika,¹¹⁶⁹ 1926-ban a „Miasszonyunk” női katolikus szerzetesrend,¹¹⁷⁰ 1927-ben a Zrínyi Miklós Katonai Reáliskola¹¹⁷¹ és végül 1930-ban az egyetemi Ideg-és Elmeklinika.¹¹⁷² A vetítések célja nem a profitszerzés volt, hanem az erkölcsi nevelés, valamint a hatékony és látványos oktatás. Többnyire ismeretterjesztő, valamint régebbi játékfilmeket lehetett megtekinteni.

1930-ban hangosították az Apollót, majd 1931-ben a Park mozit, végül 1932-ben a Park kertmoziját is. A hangosfilmek nem csalogattak be kellő számú

¹¹⁶⁶ Dunántúl, 1927. április 20. 5.

¹¹⁶⁷ Lippenszky, 1983. 82–85.

¹¹⁶⁸ Ez rövidéletű lehetett, az 1928/1929. tanévben már a Park moziba jártak a diákok filmelőadásokra, ahol a tanári kar egyik tagja magyarázta nekik a látottakat. (*A Pécsi Pius-Alapítványi Jézus-Társasági Kath. Gimnázium Értesítője az 1928/29. iskolai évről.* Pécs, 1929. 13.)

¹¹⁶⁹ A klinikán egy tanteremben kapott helyet a vetítógép, aminek a segítségével a szülés különböző formáit és fázisait mutatták be az orvostanhallgatóknak. (*Pécsi Lapok*, 1924. november 30. 4.)

¹¹⁷⁰ Az intézmény maga válogatta meg a vetítésre kerülő filmeket és megtiltotta diákjainak, hogy a városi mozit vagy színházat látogassák. (*A „Miasszonyunk”-ról Nevezett Női Rend Pécsi Polgári és Elemi Leányiskoláinak Értesítője az 1927/1928. iskolai évről.* Pécs, 1928. 14.) A vetített filmek listáját minden évben közölték az iskolai értesítőben.

¹¹⁷¹ Az iskolán belül kéthetente tartottak vetítéseket, amelyek zömmel oktató-, illetve szórakoztató filmek voltak. (*A pécsi Zrínyi Miklós M.Kir. Reáliskolai Nevelőintézet Értesítője az 1927/1928. iskolai évről.* Pécs, 1928. 46.) A hangosfilm megjelenésével nem szüntették meg az iskolai vetítéseket, a diákokat párhuzamosan elvitték az Apolló és a Park moziba. (*A pécsi Zrínyi Miklós M.Kir. Reáliskolai Nevelőintézet Értesítője az 1932/1933. iskolai évről.* Pécs, 1933. 55.)

¹¹⁷² Lippenszky, 1983. 87–88.

nézőt az intézményekbe, a bevételek folyamatosan visszaestek, csupán 1933-tól kezdett el javulni a helyzet. A belügyminiszter továbbra is ragaszkodott a harmadik mozihoz, emiatt 1935-ben elindultak a Szigeti út 19. sz. ingatlan területén az Uránia filmszínház munkálatai.¹¹⁷³ A vállalat, bár indokoltnak látta, hogy a dinamikusan növekedő szigeti városrész kapjon egy mozit, kockázatosnak tartotta a vállalkozást, hiszen nem voltak benne biztosak, hogy a környék lakóiból megfelelő moziba járó közönséget lehet kinevelni, továbbá aggódtak, hogy visszaesik az Apolló és a Park látogatottsága.¹¹⁷⁴ A végül 1936-ban átadott új intézmény 620 férőhelyet biztosított a nézőknek. Jóllehet, az új filmszínház azonnal megnyerte a városiak tetszését, de az épületet nem sikerült megfelelően kihasználni, mivel a három mozit párhuzamosan nem tudták gazdaságosan üzemeltetni. 1937-ben a téli szezonban az Apolló naponként, az Uránia heti két alkalommal, a Park hetente egyszer; nyáron a Park mozi naponként, az Uránia szombat-vasárnap tartotta előadásait, az Apolló viszont három hónapos szünetet tartott, és csak a kerthelyiségét működtette jó idő esetén.¹¹⁷⁵ A következő évtől már gyakoribbá váltak a vetítések az emelkedő nézőszámok miatt.¹¹⁷⁶ A konjunktúra a második világháborúig tartott, amikor is 1942 ősztől az elsötétítés miatt a legjobban látogatott esti 9 órai előadásokat meg kellett szüntetni. Ennek ellenére, aki tehette továbbra is látogatta ezeket az intézményeket: „Az 1943. üzletévben színházaink látogatottsága minden várakozást meghaladóan nagy volt. Ennek okát műsoraink gazdag és változatos összeállítása mellett, még mindig olcsó helyárainkban és a kétségtelen pénzbőségben látjuk. Bizonyára közrehatott a közönség nagy részének a »panem et circenses« lelkülete is, amely a háború elkerülhetetlen kísérő jelensége.”¹¹⁷⁷ Még 1944-ben is kielégítő volt a mozivállalat forgalma,¹¹⁷⁸ de a mozik mellett felépített és folyamatosan karbantartott óvóhelyek¹¹⁷⁹ jelezték, hogy a szórakozás már nem lehet felhőtlen.

Az Apolló Projectograph Rt.-től függetlenül működött¹¹⁸⁰ a Kobold Mozi Szabolcs-Bányatelepen. A vállalat a várostól való távolsága miatt csak minimálisan

¹¹⁷³ Lippenszky, 1983. 92–98.

¹¹⁷⁴ MNL BaML VII.2. e-CT-463.

¹¹⁷⁵ MNL BaML VII.2. e-CT-463.

¹¹⁷⁶ Lippenszky, 1983. 99–103.

¹¹⁷⁷ MNL BaML VII.2. e-CT-463.

¹¹⁷⁸ Lippenszky, 1983. 108–111.

¹¹⁷⁹ MNL BaML VII.2. e-CT-463.

¹¹⁸⁰ 1949-ig Kobold néven (*Dunántúli Napló*, 1949. február 25. 6.), 1950-től pedig Jószerencsét néven üzemelt. (*Dunántúli Napló*, 1950. szeptember 14. 6.)

tekintette konkurenciának a mintegy 300–400 főt¹¹⁸¹ befogadni képes intézményt.¹¹⁸² Tulajdonosa a két háború között Kenedi A. István korábbi tengerészkapitány volt,¹¹⁸³ aki a mozi alapítójának, Kaufmann Ernő volt bányarvosnak a fia volt.¹¹⁸⁴ Az intézmény a bányászkolónia kulturális szükségleteit próbálta meg kielégíteni. Látogatói közül sokan sem írni, sem olvasni nem tudtak, emiatt a feliratok olvasása gondot okozhatott. A tulajdonos, hogy ezt a problémát kiküszöbölje, a filmek alatt hangosan magyarázta a közönségének a látottakat a gépházból mikrofonok és hangtölcsérek segítségével. Emellett az előadások megértését szolgálták a vetítés előtti és utáni magyarázatai: „*Tervem az, hogy az előadás megkezdése előtt egy kis magyarázatot tartok s azontúl is végig magyarázattal kísérem az egyes jeleneteket. Régi tapasztalatom ugyanis az, hogy a legtöbb mozilátogató a darab végén alig emlékszik már arra, milyen összefüggések vannak a darabban, mi annak a tendenciája, tartalma. Éppen ezért a film végén is összefoglaló magyarázatot szándékozom tartani.*”¹¹⁸⁵ A tulajdonos függetlensége lehetővé tette, hogy más területen is merészen kísérletezzon. A hiányzó mozizenekart egy több gramofonból álló saját találmánnyal, az Ikerofonnal pótolta: „*Lényege abban áll, hogy a hanglemezt hordó szokásos egyetlen lemeztányér helyett, két vagy több lemeztányért alkalmazunk, melynek mindegyikén egy-egy hanglemezt helyezünk el. [...] Az »Ikerofon« lehetővé teszi a mozinak, hogy a vásznon pergő eseményeket ideális pontossággal kövesse a megfelelően kiválasztott lemezekkel s a legerősebb cselekmény töréseknél pillanat alatt törje folytatólagos zenéjét.*”¹¹⁸⁶ A készüléket bemutatták az Apolló moziban,¹¹⁸⁷ de végül nem lett sikeres. A Koboldban viszont tovább működött,¹¹⁸⁸ és legalább egy filmet, a *Volga-volga* című filmposzt¹¹⁸⁹ ez a szerkezet kísért. Kenedi később tovább kísérletezett, és 1930-ban már a saját fejlesztésű, de szintén gramofonhoz kötött¹¹⁹⁰ hangosfilm-lejátszójával mutatta be a *Mámor keringő* című német filmoperettet, megelőzve a pécsi Apolló mozit.¹¹⁹¹

¹¹⁸¹ *Pécsi Napló*, 1925. december 6. 2.; *Pécsi Napló*, 1928. szeptember 8. 4.

¹¹⁸² MNL BaML VII.2. e-CT-463.

¹¹⁸³ *Pécsi Napló*, 1927. március 27. 2.

¹¹⁸⁴ *Pécsi Napló*, 1928. december 28. 5.

¹¹⁸⁵ *Pécsi Napló*, 1928. szeptember 8. 4.

¹¹⁸⁶ *Pécsi Napló*, 1929. március 10. 4.

¹¹⁸⁷ *8 Órai Újság*, 1929. március 14. 6.; *Pécsi Napló*, 1929. március 17. 4.

¹¹⁸⁸ *Pécsi Napló*, 1929. június 29. 3.

¹¹⁸⁹ *Pécsi Napló*, 1929. június 29. 18.

¹¹⁹⁰ *Filmtechnika*, 1932/15. 19.

¹¹⁹¹ *Dunántúl*, 1930. június 7. 5.

4.8.5. Filmek és nézők

A pécsi mozik kínálata nem tért el különösebben az országos átlagtól, hiszen az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság korlátozta a forgalmazható filmeket. Az 1920-as években az Apollóban és a Parkban a külföldi filmek domináltak, magyar filmből ugyanis rendkívül kevés készült a korszakban. 1925-ig *A megfagyott gyermek*, a *Meseország*, a *Három árva*, a *Leánybecsület*, a *Kis rongyos*, a *Csak nővel ne*, a *Pál utcai fiúk* került vászonra,¹¹⁹² továbbá a *Fehér galambok fekete városban*,¹¹⁹³ *Az őrszem*,¹¹⁹⁴ a *Diadalmas élet*¹¹⁹⁵ és a *Három pofon*.¹¹⁹⁶ A magyar filmkínálat hiánya, valamint a szerb megszállás alatti kihagyások miatt régebbi filmeket is műsorra tűztek, például a *14-ik*,¹¹⁹⁷ a *Névtelen vár*, a *Vörös kérdőjel*¹¹⁹⁸ című filmeket. Hiába támogatta 1925-től a kormány a magyar filmek forgalmazását, a némafilmkorszakban az Apollóban és a Park moziban 1928-ban 388 filmből csupán 4 volt magyar.¹¹⁹⁹ A külföldi filmek közül az amerikai alkotások uralták a pécsi moziműsört. Nagy közönségsikerrel futottak az amerikai Sherlock Holmes-feldolgozások, DeMille¹²⁰⁰ és Griffith¹²⁰¹ amerikai rendezők filmjei, illetve az angol Charlie Chaplin-filmek.¹²⁰² A német filmek szintén nagy számban kerültek bemutatásra; 1928-ban 111 szerepelt a pécsi mozik műsorán,¹²⁰³ köztük reprízként Murnau¹²⁰⁴ *Virradata*,¹²⁰⁵ illetve Fritz Lang¹²⁰⁶ *Spionja*.¹²⁰⁷ Arató Jenő DeMille a *Királyok királya* című bibliai témájú filmjét tekintette meg ebben az

¹¹⁹² Lippenszky, 1983. 81.

¹¹⁹³ *Dunántúl*, 1923. augusztus 11. 2.

¹¹⁹⁴ *Dunántúl*, 1924. június 7. 2.

¹¹⁹⁵ *Dunántúl*, 1924. június 27. 3.

¹¹⁹⁶ *Pécsi Lapok*, 1924. június 29. 5.

¹¹⁹⁷ *Dunántúl*, 1922. szeptember 6. 2.

¹¹⁹⁸ *Dunántúl*, 1922. október 18. 2.

¹¹⁹⁹ Lippenszky, 1983. 89.

¹²⁰⁰ Cecil B. DeMille a 20. század első felének egyik formabontó filmrendezője, producere és forgatókönyvírója volt. Ő rendezte a némafilmkorszak egyik legmonumentálisabbnak tartott alkotását, a *Tízparancsolatot*.

¹²⁰¹ D. W. Griffith rendezte az első számon tartott történelmi filmpozszt, az *Egy nemzet születése* címmel.

¹²⁰² Lippenszky, 1983. 81.

¹²⁰³ Lippenszky, 1983. 89.

¹²⁰⁴ Friedrich Wilhelm Murnau német rendező volt. Leghíresebb filmje az 1922-ben forgatott *Nosferatu*. Filmjei expresszionista motívumokat tartalmaztak, a kameratechnikája sajátos és újszerű volt.

¹²⁰⁵ *Dunántúl*, 1928. augusztus 1. 3.

¹²⁰⁶ Fritz Lang osztrák származású német filmrendező, forgatókönyvíró és producer volt. A német filmgyártás egyik legmeghatározóbb egyénisége. Filmjei által a német film széles nemzetközi közönséget hódított meg, és a hollywoodi filmek komoly vetélytársává vált. Egyik leghíresebb alkotása az 1927-es *Metropolis*.

¹²⁰⁷ *Dunántúl*, 1928. szeptember 16. 3.

évben, amelyet szerinte az egész város látni akart.¹²⁰⁸ Korábban Murnau *Fausztjáról*,¹²⁰⁹ valamint Lang *Metropolisáról*¹²¹⁰ számolt be hasonlóan. Valószínűleg a legnépszerűbb alkotásokat később is megismételték abban a reményben, hogy a korábban nagy forgalmat hozó filmek ismét lendítenek a bevételeken, főleg a pangóbb nyári szezonban. Közkívánatra az alábbi filmek kerültek reprízre az évtizedben: *Atlantis*,¹²¹¹ *Út a boldogság felé*,¹²¹² *Zé-zé*,¹²¹³ *Hindu síremlék*,¹²¹⁴ *A sejk*,¹²¹⁵ *Párizs a gyönyörváros*,¹²¹⁶ *Az iramszarvas csodája*,¹²¹⁷ *Fehér apáca*,¹²¹⁸ *A Notre-Dame-i toronyőr*,¹²¹⁹ *Árvák a viharban*,¹²²⁰ *Főhadnagy úr a feleségem*,¹²²¹ *Zoro és Huru: A két csirkefogó*,¹²²² *Faust*,¹²²³ *Aki a pofonokat kapja*,¹²²⁴ *Schellenberg testvérek*,¹²²⁵ *A nyomorultak*,¹²²⁶ *Kaméliás hölgy*,¹²²⁷ *Virradat*,¹²²⁸ *Hetedik mennyország*,¹²²⁹ *Fekete sas*,¹²³⁰ *Königsmark*,¹²³¹ *Szenvedély*,¹²³² *Carmen*.¹²³³ Ezeknek a filmeknek a legnagyobb része dráma volt, illetve irodalmi adaptáció, de akadt közöttük néhány könnyed vígjáték és bohózat is. A műfaji ízlés szempontjából inkább a középosztályt szolgálhatták ki a nyári vetítések. Az, hogy mi alapján vetítették le ismét ezeket az alkotásokat közkívánatra, bizonytalan. Feltételezhető, hogy a korábbi nézőszámokat vették figyelembe.

¹²⁰⁸ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1927-1930) 353.75.3., 1928. május 10. 230.

¹²⁰⁹ „A film három napon keresztül megy, mindhárom napon csak úgy verekszenek az emberek a jegyekért, már reggel elfogy minden jegy estére.” JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1925-1926) 353.75.2., 1926. október 12. 573.

¹²¹⁰ „a tömegek csak úgy dőlnek a Park mozgóba s az emberek valósággal verekednek a jegyekért.”

JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1927-1930) 353.75.3., 1927. február 17. 21.

¹²¹¹ *Dunántúl*, 1922. szeptember 28. 2.; *Pécsi Napló*, 1927. szeptember 1. 2.

¹²¹² *Dunántúl*, 1923. június 20. 3.

¹²¹³ *Dunántúl*, 1923. július 15. 2.

¹²¹⁴ *Pécsi Lapok*, 1923. november 18. 5.; *Pécsi Napló*, 1927. szeptember 2. 3.

¹²¹⁵ *Pécsi Lapok*, 1924. május 23. 3.

¹²¹⁶ *Dunántúl*, 1924. június 21. 3.

¹²¹⁷ *Pécsi Lapok*, 1924. október 12. 3.

¹²¹⁸ *Pécsi Lapok*, 1925. június 10. 3.

¹²¹⁹ *Pécsi Napló*, 1925. július 17. 3.

¹²²⁰ *Pécsi Napló*, 1925. július 21. 3.

¹²²¹ *Dunántúl*, 1926. május 21. 3.

¹²²² *Dunántúl*, 1926. május 28. 3.

¹²²³ *Pécsi Napló*, 1926. november 7. 3.

¹²²⁴ *Dunántúl*, 1927. július 1. 2.

¹²²⁵ *Dunántúl*, 1927. augusztus 20. 5.

¹²²⁶ *Dunántúl*, 1927. szeptember 6. 3.

¹²²⁷ *Dunántúl*, 1927. december 14. 3.

¹²²⁸ *Dunántúl*, 1928. augusztus 1. 3.

¹²²⁹ *Pécsi Napló*, 1928. augusztus 2. 3.

¹²³⁰ *Pécsi Napló*, 1928. augusztus 3. 3.

¹²³¹ *Dunántúl*, 1929. július 7. 2.

¹²³² *Pécsi Napló*, 1930. július 9. 3.

¹²³³ *Pécsi Napló*, 1930. augusztus 7. 3.

Az 1920-as évek első felében Pécsen is alkalmazták azt az eljárást, miszerint a filmeket tömörítették és felgyorsították. A vetítések minősége viszont sokat romlott; egy-egy előadás élvezhetetlenné vált a vibrálástól, valamint a filmszakadástól.¹²³⁴ A közönség ezzel kapcsolatos elégedetlenségét volt, hogy a rendőrség próbálta meg elcsendesíteni: „*A Park, mozi tegnap esti előadásán a filmmagyarázó szövegrészei oly hirtelenül [sic!] tűntek tova, hogy a közönség nem tudta végigolvasni. E miatt a második és harmadik hely nagy lárma, szitkozódás, lábdobogás és fütyülésbe tört ki. Végre a rendőrség kétszer is közbelépett, de a következő szövegnél újra kitört az elégedetlenség, A mozi vezetősége azzal magyarázta a szövegek gyors eltűnését, hogy a régi és sokszor használt film mindig a beragasztott szövegek mellett szakadt és minden újabb összeragasztásnál a szövegrész rövidült meg. A gépész lassabban már nem pergethette a filmet, sőt a szövegrészeknél a kezével is lassított. Ez a magyarázat érthető ugyan, de a közönséget, amely a filmnek minden mozzanatára kíváncsi, nem elégíti ki.*”¹²³⁵ Az évtized második felében már jobban törekedett mind az Apolló, mind a Park mozi arra, hogy a közönség minél komfortosabban érezze magát a nézőtéren, nyáron például jéggel hűtötték a termeket.¹²³⁶

A két háború közötti időszakra már kialakult egy stabil moziba járó közönség a városban, amelynek a társadalmi összetétele jóval heterogénebb volt a századelőhöz képest, amikor is elsősorban a külvárosi lakók látogatták ezt az intézményt. A korabeli sajtó szerint a közönséget eddigre sikerült a mozira ránevelni.¹²³⁷ Ez a megállapítás a polgári rétegekre vonatkozhatott, de valójában azt jelentette, hogy a mozit sikeresen elmozdították, és integrálták az elitkultúrába. Éppen ezért vált erre az időszakra problémává a filmek alatti hangos tetszésnyilvánítás, pontosabban a látottak szóbeli minősítése, ami a korai időkben nem jelentett gondot, de most már ütközött a polgári viselkedés normáival. A helyi sajtó több alkalommal is megdorgálta cikkeiben a hangoskodó nézőket, akik valószínűleg az alsóbb osztályok tagjaiból kerültek ki.¹²³⁸ Bár a mozit olcsó szórakozásnak tartották, amelyhez a széles társadalom hozzájuthat, voltak olyanok, akiknek arra se volt pénze, hogy iskolás gyermekét vagy gyermekeit elküldje egy-

¹²³⁴ *Dunántúl*, 1924. december 21. 4.

¹²³⁵ *Dunántúl*, 1922. szeptember 17. 3.

¹²³⁶ *Pécsi Napló*, 1929. június 29. 3.

¹²³⁷ *Pécsi Napló*, 1926. április 18. 5.

¹²³⁸ *Pécsi Napló*, 1928. január 8. 11.; *Dunántúl*, 1937. április 8. 4.

egy megszervezett ismeretterjesztő előadásra.¹²³⁹ A legtöbbszörnek nem volt kifizethetetlen az 1 pengős vagy a 40 filléres mozijegy, de a havi fizetésüket gondosan be kellett osztaniuk, ha egynél vagy kettőnél több filmre be szerettek volna ülni havonta. Viszonyításképpen: egy pécsi cseléd 20–32 pengőt keresett havonta,¹²⁴⁰ a helyi ipari munkások átlagos órabére 64 fillér körül alakult,¹²⁴¹ ami 8 óras munka mellett napi 5 pengő körüli összeget jelentett, a falun dolgozó napszámos napi 2 pengőt kapott.¹²⁴² Az Apolló Projectograph Rt. célja volt, hogy minden társadalmi réteg számára elérhetőek legyenek az intézményei,¹²⁴³ de a mozi törzsközönsége valószínűleg nem belőlük, hanem a fixfizetésű alkalmazotti és tisztviselő rétegekből került ki, akik az egyéb kulturális szórakozás mellett nem valószínű, hogy heti vagy havi rendszerességgel ültek volna be egy-egy filmre. Arató Jenő, aki maga is ehhez a réteghez tartozott, a naplója szerint egy évben átlagosan 2–3 alkalommal jutott el moziba a némafilmkorszakban, emellett rendszeresen járt színházba és hangversenyre is.¹²⁴⁴

Már a gazdasági világválság kirobbanása előtt, 1927-től elkezdett csökkenni a mozik nézőszáma. A válság csupán rontott a tendencián, 1928 és 1931 között 41,5%-kal csökkent a nézőszám.¹²⁴⁵ Feltehetőleg a korábbi stabil törzsközönség nem engedhette meg magának, hogy rendszeresen moziba járjon. Voltak olyanok, akik az élelemvásárláson spóroltak csak hogy megnézhessenek egy-egy újdonságot.¹²⁴⁶

Ilyen viszonyok között jelent meg Pécsen a hangosfilm 1930 végén. Az Apolló Projectograph Rt. az új technikai beruházások fedezése miatt emelt a helyáron 10–60 fillérrel.¹²⁴⁷ A vállalat bevételei mégis markánsan csökkentek.¹²⁴⁸ Néhány hónappal később kénytelenek voltak mérsékelni a jegyárakat arra hivatkozva, hogy a mozi nem tudja úgy teljesíteni a kultúrhipótását,

¹²³⁹ *Pécsi Napló*, 1926. október 22. 6.; *Dunántúl*, 1927. június 17. 6.

¹²⁴⁰ *Pécsi Napló*, 1927. január 21. 3.

¹²⁴¹ *Népszava*, 1927. április 22. 10.

¹²⁴² JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1927-1930) 353.75.3., 1927. augusztus 9. 53.

¹²⁴³ MNL BaML VII.2. e-CT-463.

¹²⁴⁴ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1925-1926) 353.75.2.; JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1927-1930) 353.75.3.; JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1927-1930) 353.75.3.

¹²⁴⁵ MNL BaML VII.2. e-CT-463.

¹²⁴⁶ *Pécsi Napló*, 1930. május 25. 4.

¹²⁴⁷ *Dunántúl*, 1930. október 9. 4.; *Pécsi Napló*, 1930. október 9. 4.

¹²⁴⁸ Lippenszky, 1983. 94–95.

ha az nem egyaránt elérhető szegénynek és gazdagnak. Az árakat a régi némafilm-helyárhoz igazították vissza,¹²⁴⁹ és ettől a nézőszám emelkedését várták,¹²⁵⁰ ami viszont csak lassan és fokozatosan következett be. Tulajdonképpen csak a válság vége után játszottak teltházzal a mozik; főleg az ünnepek alatt.¹²⁵¹ A mozivállalat az alacsony látogatottságért az általános válság mellett a rádió elterjedését és az olcsó színházat okolta.¹²⁵² A színház ugyanis igen kedvező áron, 22–150 fillérért¹²⁵³ kínálta előadásait a zömmel tisztviselőkből álló közönségének,¹²⁵⁴ azaz ugyanazon rétegnek, amelyből a mozi állandó vendégei is kikerültek.

A mozi és a színház a némafilm időszaka alatt még teljesen más élvezetet nyújtottak. A mozi elsősorban a látvánnyal hódított, a vásznon szereplők arca soha nem látott közelségbe került a közönség számára. A vágások és a forgatási helyszínek változatossága egészen más típusú történetmesélést engedett a színházhoz képest. Ezzel szemben a színházban nagyobb szerepet kaptak a jól megírt dialógusok, a zene és a színészek hangjai. A hangosfilm megjelenésével azonban már nem volt ennyire egyértelmű a kettősség, hiszen a mozgókép számos olyan megoldással élt, mely korábban kizárólag a színházra volt jellemző.

Az első hangosfilm, amelyet a pécsi nézőknek vetítettek, a *Mese a benzinkútról* című filmoperett volt. Mivel ekkoriban még nem szinkronizáltak, ezért az előadás az eredeti német nyelven folyt.¹²⁵⁵ Pécs közönsége szempontjából azért lehetett ez szerencsés, mert viszonylag sokan beszéltek vagy értettek németül.¹²⁵⁶ A következő film a *Hadzsi Murat* című német alkotás, amely különleges átmenetet képezett a néma- és a hangosfilm között, hiszen dialógust nem tartalmazott, csupán zenét és hanghatásokat. Az Apolló magyar felirattal

¹²⁴⁹ *Pécsi Napló*, 1931. január 14. 3.

¹²⁵⁰ *Pécsi Napló*, 1931. január 18. 8.

¹²⁵¹ *Dunántúl*, 1931. január 3. 2.; *Dunántúl*, 1934. április 4. 3.; *Pécsi Napló*, 1938. január 1. 5.; *Pécsi Napló*, 1939. április 19. 2.

¹²⁵² MNL BaML VII.2. e-CT-463.

¹²⁵³ *Pécsi Napló*, 1931. november 20. 5.

¹²⁵⁴ *Dunántúl*, 1931. október 2. 5.

¹²⁵⁵ *Dunántúl*, 1930. október 11. 5.

¹²⁵⁶ Az 1930-as népszámlálás szerint 20 606 fő vallotta, hogy a német nyelv ismeretével bír. Ez az akkori városi összlakosság egyharmadának számított. Angolul csupán 485-en tudtak, franciául 1144-en. A német után a második legbeszélt nyelv a szerb és a horvát volt a maga 3618 főjével. (1930. évi népszámlálás 4–5. *A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtok viszonyai; Részletes demográfia és a lakóházak és lakások adatai.* 238.) 1941-re a 73 ezerre duzzadt városban már csak 16621-en beszéltek németül, angolul 441-en, franciául 905-en. (1941. évi népszámlálás 3/a *Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret.* 55.)

vetítette.¹²⁵⁷ Az ezt követő *Kék angyal* pedig szintén egy német filmoperett volt.¹²⁵⁸ A közönség nyelvi korlátait viszonylag hamar felismerte a mozi, a negyedikként vetített *Tűzmadár* című alkotást már magyar magyarázó feliratokkal együtt játszották.¹²⁵⁹ Később néhány filmnél magyar színészek konferálták a látottakat.¹²⁶⁰ Az első magyarul megszólaló film 1930 novemberében került vetítésre a pécsi moziban. Az *Orvos titka* című alkotás Franciaországban készült el olyan magyar színházi színészekkel, mint Bajor Gizi, Góth Sándor és Somlay Artúr.¹²⁶¹ Nem tudni, hogy a magyar film fokozta-e a nézőkben a hangosfilm iránti kíváncsiságot, de a mozivállalatnak ebben a hónapban volt a legnagyobb forgalma a hangosfilm bevezetése óta. Ez a szám azonban nem volt kiugróan magas a korábbi, még némafilmes időszakhoz képest sem, viszont az októberi és főleg a decemberi adatokhoz képest igen.¹²⁶² A hangosfilm nem váltotta be a hozzá fűzött első reményeket, mert a forgalmazott filmek nagy része gyenge minőségű volt, a nézők nem tartották alkalmasnak arra, hogy megtekintsék pusztán a hang miatt.¹²⁶³

A pécsi mozik kínálatában eleinte angolszász, valamint német filmek domináltak,¹²⁶⁴ de ezek nem voltak magas színvonalú művészi alkotások. A mozivállalat maga is sokáig elégedetlen volt a forgalmazott filmekkel.¹²⁶⁵ Az első hónapok hangosfilmjei zömmel zenés-táncos műfajhoz tartoztak, valószínűleg azért, hogy a fülbemászó dallamok pótolják sokaknál a megértés hiányát, hiszen ezek még angol és német nyelvűek voltak.¹²⁶⁶ Ezeket valószínűleg ellátták feliratokkal, de sokaknak a kedvét szeghette, ha olvasásuk közben lemaradtak a filmben zajló cselekményekről. Később, amikor egyre több dialógust tartalmazó film került a moziműsorba, ez már többeknek problémát okozott: „Az amerikai produkció – néhány kimagasló, nagyobbszerű filmjétől eltekintve – általában kétségtelenül hanyatlott. Amihez még azon körülmény is járult, hogy közönségünk az angol nyelvű filmet alig tudja megszokni. De ettől eltekintve az amerikai ízlés és különösen a magyar vidéki városok ízlése között majdnem áthidalhatatlan űr

¹²⁵⁷ *Dunántúl*, 1930. október 19. 3.

¹²⁵⁸ *Dunántúl*, 1930. október 23. 5.

¹²⁵⁹ *Dunántúl*, 1930. október 29. 4.

¹²⁶⁰ *Dunántúl*, 1930. december 14. 5.; *Dunántúl*, 1931. május 6. 4.; *Dunántúl*, 1931. május 8. 5.

¹²⁶¹ *Dunántúl*, 1930. november 26. 4.

¹²⁶² MNL BaML IV.1407. b-27715/1939.

¹²⁶³ Frey, 2018. 39.

¹²⁶⁴ *Pécsi Napló*, 1933. december 24. 4.

¹²⁶⁵ MNL BaML VII.2. e-CT-463

¹²⁶⁶ *Pécsi Napló*, 1931. január 1. 4.

tátong.”¹²⁶⁷ Az angolszásszal szemben a német alkotásokat valamivel könnyebb volt Pécssett forgalmazni,¹²⁶⁸ de az 1930-as évek német filmkínálata nem tudta tartani a tempót az amerikai gyártással: „*Sajnos a nagy reményekkel kecsegtető német produkció hirtelen zökkenéssel megtorpant, ami a közönségünk ízlésének megfelelő filmek beszerzésének lehetőségét nagyon megnehezíti.*”¹²⁶⁹ Magyarul beszélő filmekből, pedig eleinte nem csupán hiány volt, de a minőségük is silány volt. Noha mindig nagy figyelmet kaptak a sajtó hasábjain, mint a *Kacagó asszony*¹²⁷⁰ vagy a *Kék bálvány*,¹²⁷¹ de igazi sikerrel Pécssett is csak *Hyppolit, a lakáj* tudott debütálni, amelyre Arató Jenő így emlékszik vissza: „*A publikum valósággal megostromolja az Apollót, mely állandóan zsúfolt házak mellett játsza [sic!] a filmet – igen nagy sikere van a magyar filmnek, mert nemcsak magyar, de amellet jó is.*”¹²⁷² Ehhez hasonló sikert csak az 1934-es *Meseautó* ért el, amely az egyszerű és naiv története ellenére tudott a közönség kedvencévé válni. A népmesékre hajazó séma, amely egy modern nagyvárosi környezetben játszódott, széles köröket megnyert: „*Végre egy igazán bájos, helyes kedves film! Talpraesett téma – ha nem is valami új: hogyan lesz a szegény irodistalány a hatalmas bankvezér felesége – mosolygó vidámság, kitűnő színészek, szép felvételek, hozzá a film magyarul beszél – csoda-e ha a nép valósággal ostrom alatt tartja az Apolló s a Park mozgókat, melyekben a film megy.*”¹²⁷³ Az, hogy egy hangosfilm magyar, nem volt elég a nézőknek, Arató ezt a tényt mintegy utoljára emelte ki mint pozitívumot. Az Apolló Projectograph is érzékelte ezt: „*Határozott haladást mutat a magyar filmgyártás. [...] Viszont nem tagadható az sem, hogy egyes magyar képek a hozzájuk fűzött reményeket meg sem közelítették.*”¹²⁷⁴ A látvány és a hangulat eleinte sokkal meghatározóbb lehetett a nyelvnél, viszont a döntően verbalításra építő magyar komédiák¹²⁷⁵ ezeket az igényeket csak ritkán teljesítették, hiszen alacsony költségvetésből dolgoztak, és kevés helyszínen.¹²⁷⁶ A közönség ízlése, valamint a magyar filmgyártás eleinte nem mindig találkozott, ami cselekvésre ösztökélte a

¹²⁶⁷ MNL BaML VII.2. e-CT-463.

¹²⁶⁸ Országos szinten is sokkal népszerűbbek voltak a német filmek. vö. Frey, 2018. 57–58.

¹²⁶⁹ MNL BaML VII.2. e-CT-463.

¹²⁷⁰ *Dunántúl*, 1931. április 26. 5.

¹²⁷¹ *Dunántúl*, 1931. szeptember 27. 4.

¹²⁷² JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1931-1935) 353.75.4., dátum nélkül. 159.

¹²⁷³ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1931-195) 353.75.4., 1934. december 7. 389.

¹²⁷⁴ MNL BaML VII.2. e-CT-463.

¹²⁷⁵ Balogh – Király, 2000. 68.

¹²⁷⁶ Vajdovich, 2001. 271.

kormányt, hiszen eddigre már nem kevés energiát fektetett a magyar filmipar fellendítésébe. 1935-ben belügyminiszteri rendeletben szólították fel a vidéki városi rendőrségi főkapitányságokat, hogy ha a helyi mozgófényképüzem magyar produkciót játszik, akkor aznap estére ne engedélyezzenek műkedvelő előadást vagy műsorral egybekötött táncmulatságot, kivéve ha az rendkívül hazafias szellemű.¹²⁷⁷ Azt, hogy ezt mennyire tartatta be a pécsi rendőrkapitány, konkrét források nélkül nehéz pontosan megállapítani, viszont az 1935-ben és 1936-ban kiadott táncengedélyek alapján¹²⁷⁸ nem vehették szigorúan. A magyar filmek csak az 1930-as évek végén váltak nézetté, amikor is a hazai filmgyártás sok sikertelen próbálkozás után megtalálta a saját stílusát.¹²⁷⁹ A magyar hangosfilmgyártás fellendülése, valamint minőségének javulása minden mozi érdekévé vált: *„tagadhatatlan, hogy a vidéki városok – természetesen Pécs sem képez kivételt – a magyar film nélkül súlyos helyzetbe kerülnének. Közönségünk megszokta és megszerette a magyar filmet és ma már úgyszólván jogosan követeli is.”*¹²⁸⁰

A magyar filmek fokozatosan hódítottak teret. 1933-ban még csak 9 játékfilmet forgattak, 1938-ban már 33-at.¹²⁸¹ Az Apolló Projectograph az összes magyar alkotást a műsorára tűzte. 1937-ben nagyjából kéthetente, 1943 és 1944 első felében hetente került magyar film a vászonra, a műsor több mint 50%-a magyar filmekből állt. A háború alatt ezt az arányt úgy érték el, hogy sok esetben korábbi sikeres darabokat játszottak újra felújított formában.¹²⁸² A háború kitörését követően a külföldi filmek aránya megváltozott. Amíg 1937-ben 196 filmből 96 az Egyesült Államokból, 29 Németországból, 12 Franciaországból és 24 egyéb országból származott, addig 1940-re a francia filmek szinte eltűntek a piacról, és a pécsi mozivállalat nem mert már angolszász filmeket játszani, mert félt a betiltástól. Helyettük svéd és olasz nyelvű mozgóképeket játszottak, valamint a korábban is jelentős német alkotások uralták a pécsi vásznakat.¹²⁸³

¹²⁷⁷ *Belügyi Közlöny*, 1935/14. 249.

¹²⁷⁸ MNL BaML IV. 1406. b. Pécs város Tanácsának közigazgatási iratai. Mutatókönyvek. 1935. 1936.

¹²⁷⁹ Kőhádi, 1996. 69–77.

¹²⁸⁰ MNL BaML VII.2. e-CT-463.

¹²⁸¹ Balogh, 2000.
http://www.filmkultura.hu/regi/2000/articles/essays/balogh.hu.html?fbclid=IwAR2SYeHdA2ZUxlULWig0r9c5Nx8xCErmv-a9XvydUW0Eu_9YSLd07G-LYD8 (letöltés ideje: 2020.01.28.)

¹²⁸² MNL BaML VII.2. e-CT-463.

¹²⁸³ MNL BaML VII.2. e-CT-463.

Pontos nézőszám-statisztikák hiányában nehéz megállapítani, hogy mennyire voltak valóban népszerűek a pécsi nézők körében az Apolló Projectograph által vetített alkotások. A két háború között a helyi sajtó folyamatosan reklámozta és ajánlotta a legújabb műveket, de ezeknek nagy része jó eséllyel a mozivállalat által fizetett reklám volt, amelyek évről évre nagyobb tételt tettek ki a költségvetésben.¹²⁸⁴ Olykor beszámoltak egy-egy teltházás előadásról, de ezek zömmel vallásos¹²⁸⁵ vagy propagandisztikus¹²⁸⁶ darabok voltak. A mozivállalat közgyűlésein időnként szóba került a filmek minősége, illetve a közönség általános ízlése, de konkrét alkotásokra nem utaltak. Arató Jenő naplóiban beszámolt pécsi filmes élményeiről; főleg a filmek szinopszisát ismertette, amelyek a ma már elveszett némafilmek esetében hiánypótlók lehetnek. Arató írásaiban általában leíróan írt a látott darabokról, de egy-egy műről megosztotta érzéseit, főleg ha nagyon tetszett neki, vagy éppen ellenkezőleg, ha nagyon gyengének tartotta azt. Véleménye nyilvánvalóan elsősorban saját ízlését tükrözi, de társadalmi helyzete és műveltsége alapján feltételezni lehet, hogy a hozzá hasonló, középosztályhoz tartozó művelt tisztviselők oszthatták Arató véleményét. Az említett két forrás alapján megkíséreltem rekonstruálni, hogy miként reagált a pécsi mozi törzsközönség a hangosfilm megjelenésére, valamint hogyan ítélte meg a külföldi és magyar filmeket a hangosfilm első évtizedében.

Arató jelen volt a hangosfilm pécsi premierjén az Apolló moziban, ahol a film előtt egy ünnepélyes előadássorozatot tekinthetett meg felvételről. Az Operaház vegyes kara, továbbá a Budai Dalárda énekelt el a Himnuszt, illetve a Szózatot. A kezdeti hangosfilm hangminősége még közel sem lehetett tökéletes, néhány hangszínt egyáltalán nem tudott még érvényesülni: „*a férfiaknak csak a szája tátogatásából látszik, hogy énekelnek, a tenor és a basszus teljesen elvész a női hangok között. [...] mennyivel jobban érvényesülnek a filmen tompa zörejek, mint a beszédhangok, különösen a női hangok: érdesek, kellemetlenek, nélkülözik az eleven hang plasztikus báját.*”¹²⁸⁷ A következő filmélményeknél már sokkal

¹²⁸⁴ MNL BaML VII.2. e-CT-463.

¹²⁸⁵ A Park mozi teltház előtt játszott le egy filmet a papír hivatásról, az Apollóban a *Zarándokút a Szentatyához* című film töltötte meg a nézőteret. (*Dunántúl*, 1933. március 18. 5.; *Dunántúl*, 1933. május 5. 3.)

¹²⁸⁶ Az Apollóban mutatták be az *Észak felé* című propagandafilmet, amely a Felvidék visszaszerzéséről szólt. (*Dunántúl*, 1938. november 27. 5.)

¹²⁸⁷ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1927-1930) 353.75.3., 1930. október 13. 649.

fontosabb volt számára a film zenéje, látványa, továbbá az ötletessége, és az, hogy az adott film mennyire volt értelmezhető a saját kulturális regiszterében. Utóbbi miatt az amerikai alkotások idegenek voltak Aratónak: „*üres és értelmetlen limonádé az egész, az amerikai ízlést talán kielégíti, de mi európaiak valahogy jobb és egészségesebb mozikoszthoz vagyunk szokva. – A zene? Üres amerikai muzsika, nincs egy taktusa, mely megfogná az embert, nincs egy dallama, melyet önkéntelenül is együtt dúdolnánk a zenével.*”¹²⁸⁸ Ezzel szemben a német filmeket könnyebben befogadta: „*mennyivel finomabb, mennyivel ötletesebb, mennyivel szellemesebb, mennyivel kulturáltabb mint az amerikai film – persze európai film [...] S a muzsika milyen dallamos, milyen fülbemászó – mennyivel más mint az értelmetlen üres amerikai dzsesz [sic!]*...”¹²⁸⁹ 1941 végéig végül hat amerikai¹²⁹⁰ és hat német¹²⁹¹ alkotást nézett meg, utóbbiakról sokkal pozitívabban írt, főleg a dallamokat és a színészek játékát emelte ki. Az amerikai filmek közül egyedül Chaplint kedvelte őszintén, a többinél ugyan elismerte az elsőrangú látványt, de ennél több örömet ritkán talált bennük. 1936 után angol nyelvű mozgóképet már nem is nézett a pécsi mozikban, helyette olasz¹²⁹² és francia¹²⁹³ alkotások kötötték le a figyelmét. Nyelvi nehézségekre sohasem panaszkodott Arató, a filmek történetét gond nélkül követte, valószínűleg felirat segítségével. Az idegennyelvű filmeknél nagyra értékelt a művészi megoldásokat a zeneiség és a látvány mellett. Ezek alapján döntötte el, hogy egy-egy filmet érdemes-e megnézni. Azt a szemléletet képviselte, hogy a film akkor értékes, ha az művészetileg is nívós. Ezzel szemben a magyar filmeknél¹²⁹⁴ ritkán hiányolta a gondos művészeti kivitelezést, sokkal nagyobb hangsúlyt fektetett arra, hogy mennyire volt szórakoztató egy-egy történet. Ez nyilván nem volt független attól a tényről, hogy a 8 magyar filmből 7 a komédia műfajába volt sorolható.

¹²⁸⁸ A film címe a „*Királynő férje*” volt, amelynek főszereplői Jeanette MacDonald és Maurice Chevalier voltak. JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója (1927-1930)* 353.75.3., 1930. november 6. 657.

¹²⁸⁹ Arató a „*Szerelmi keringő*” című német filmet tekintette meg ekkor, amelynek egyik szereplője Willy Fritsch volt. JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója (1927-1930)* 353.75.3., 1930. december 8. 668–669.

¹²⁹⁰ Ezek az alábbiak voltak: *A királynő férje; Nagyvárosi fények; A hercegnő szabója; Ave Caesar; VIII. Henrik magánélete; Modern idők*

¹²⁹¹ *Mese a benzinkútról; Szerelmi keringő; Roham Douamont erőd ellen; A hercegnő adjutánsa; Gasparone; Mámoros báli éjszaka*

¹²⁹² Egy ilyenről számolt be: *Scipio Africanus*

¹²⁹³ *Csintalan asszonyok; Gibraltár; Potyautas*

¹²⁹⁴ *Hippolyt, a lakáj; Meseauó; Péntek Rézi; Áll a bál; Garszonlakás kiadó; Férjet keresek; Gül Baba; Európa nem válaszol*

Arató Jenő véleménye és az Apolló Projectograph Rt. közgyűlésén elhangzott megállapítások alapján az átlagos pécsi mozinéző kíváncsi volt az új találmányra, de arra nem volt felkészülve, hogy a korábbi némafilmekhez képest egészen más módon kell befogadnia a hangosfilmet. Amíg az előbbinél a történet megértéséhez elegendő volt a vásznon látott mozdulatokat, arckifejezéseket és feliratokat követnie, addig az utóbbinál szüksége volt bevonnia a hallást, illetve a nyelvtudását. A különböző filmoperettek, musicalek a zenével próbálták meg áthidalni ezeket a nehézségeket, amelyek, ha a közönség számára élvezetesek és dallamosak voltak, szinte garantált volt a siker. Emiatt válhatott a mozivállalatnak konkurenciává a rádió, amely a hangosfilm megjelenésével egyidőben kezdett széles körben terjedni, és elsősorban főleg zenét sugárzott. A dialógusra épülő külföldi filmek, az esetleges nyelvi korlátok miatt, leginkább a monumentális és művészi képi látványon, továbbá a képkockákon megjelenő távoli és egzotikus vagy érdekes tájak révén tudták megnyerni a nézőket, hiszen ezek képesek voltak valami olyat mutatni, amit egy átlagember élete során nem láthatott. A könnyed és szórakoztató amerikai filmek tehát azért sem lehettek sikeresek, mert azokból hiányoztak a kuriózumok – kivéve Chaplint, akinek hangosfilmjei még mindig inkább a korábbi némafilmekhez hasonlítottak. Ellenben azok a magyar filmek, amelyek tulajdonképpen az ilyen típusú amerikai filmekre épültek, mint például a *Meseautó*, igen kedvelté tudtak válni a pécsi közönség körében, hiszen a verbalításra épülő komédiát megértették. Mivel ezek a filmek általában alacsony költségvetéssel dolgoztak kevés helyszínen és díszlet között, ezért egy jobb olcsó helyáras színházi darab könnyedén versenyre tudott kelni velük, de csak a középosztályhoz tartozó közönség körében. Valószínű ugyanis, hogy az alsó társadalmi csoportok közé tartozók még akkor is inkább a mozit választották, hiszen amíg arra volt törekvés, hogy a korábban a vurstli látványosságai közé tartozó mozgóképet felemeljék az elitkultúrába, addig a színháznál nem törekedtek arra, hogy a tömegkultúrába integrálják azt.

*

A két háború között a moziba járás mindenki számára elfogadható szórakozási forma volt. A mozgókép technikája folyamatosan fejlődött, a nemzetközi filmgyártás pedig már nemcsak a mennyiségre, de a minőségre is egyre jobban fókuszált. A moziépületek nemcsak egyre nagyobbak és tágasabbak lettek, de kényelmesebbek is. A magyarországi közönség is élvezhette a fellendülő filmipar

termékeit, de a szórványos állami beavatkozások némileg korlátozták a lehetőségeket. A némafilm korszakában a filmek története, illetve látványa számított leginkább a közönségnek. A nyelvi nehézségek még nem befolyásolták azt, hogy a nézőknek mi válhatott a kedvencévé; az általános műveltségük és értékrendjük határozta meg azt. Ezzel szemben a hangosfilm kezdeti időszakában már a zene és az ének dominált, hiszen az, hogy a hallás mint érzék szerepet kapott a filmnézésben, teljesen átalakította a filmek befogadásához szükséges képességeket. A pécsi közönség számára a külföldi filmek történetét nem a párbeszéd, hanem a dallamok tették érthetővé és élvezhetővé. Amint a nemzetközi filmgyártásban a párbeszédre épülő filmek kezdtek el hangsúlyosabbak lenni, a nézők kevésbé érdeklődtek a számukra nehezen követhető filmek iránt. Főleg az angolszász alkotások népszerűsége csappant meg emiatt, a német filmek viszont még sokakat be tudtak vonzani, hiszen a város egyharmadának nem okozott gondot sem a nyelv, sem a kultúra. Mivel ez a tendencia aggasztotta a moztulajdonosokat, emiatt nekik is érdekükké vált a magyar filmgyártás fellendítése, mennyiségben és minőségben egyaránt. A pécsi mozikra folyamatos volt az érdeklődés, főleg miután számos élvezhető magyar darab is felkerült a műsorba, de valójában ez a szabad- és munkaszüneti napokon volt igazán érezhető, amikor az alkalmazotti és munkás rétegeknek is volt idejük beülni egy-egy vetítésre. A hétköznapiakban a fixfizetéses hivatalnokok, tisztségviselők tartották fent az intézményt, a filmek témái és jellege is elsősorban az ő ízlésüket tükrözte.

4.9.Színház

1920-tól 1949-ig a fővároson kívüli színjátszást állandó válság jellemezte. A vidéki színházak állandó anyagi nehézséggel küzdöttek, a közönség érdeklődése egyoldalú volt, továbbá a korszak látványosságai (mozi, cirkusz) konkurenciának számítottak. Sok intézmény a műkedvelő társulatokat, egyesületeket is kárhoztatta. Úgy vélték, hogy a műkedvelők elvonják a közönséget, reklám nélkül képesek a kapcsolati hálójukon keresztül nézőket szervezni, ami hátrányba hozza a színházakat. Az első világháborút követően csökkent a színtársulatok száma, az állam és a városok csak jelképesen támogatták a színházakat. Az új színházvezetők nem tudtak új felszerelést vásárolni, kénytelenek voltak a régi eszközöket hasznosítani. Emiatt a társulatok szcenikai lehetőségei is korlátozottak voltak,

illetve a repertoáron lévő színjátéktípusok és zenés előadói stílusok is megmegmerevedtek.¹²⁹⁵

1939-ben kísérletet tettek a vidéki színészet anyagi problémáinak megoldására, de ez a reform inkább politikai és ideológiai változásokat hozott. 1938-ban létrehozták a Színház- és Filmművészeti Kamarát. A szervezet egyik célja a zsidótörvények érvényesítése volt, a másik pedig a vidéki társulatokhoz szerződött tagok anyagi és erkölcsi megbecsülésének előmozdítása. A Kamara úgy képzelte el, hogy tizenhat város számára négy társulatot szerveznek, s a társulatok – a város nagyságától függően – három vagy négyhónapos színházi szezonban egyenlő időszakonként követik egymást. Terveik szerint a négy társulat közül kettő műsorán főleg prózai darabok és zenés vígjátékok szerepeltek volna, míg a másik kettő operetteket és vígjátékokat adott volna elő. A reform a gyakorlatban nem vált be.¹²⁹⁶

A trianoni békediktátum megkötése után a revízió került kultúrpolitika tengelyébe, ezért nagyobb figyelem kísérte azoknak a városoknak a színházi életét, amelyek az új határok szomszédságában feküdtek: Miskolc, Debrecen, Szeged és Pécs. E városok vezetői törekedtek arra, hogy az anyagi lehetőségekhez képest támogassák, alakítsák a helyi társulat műsorát, a direktorokat kiváló erőkből álló együttes kialakítására ösztönözzék. Emellett a válságosabb időszakokban igyekeztek mecénásként is fellépni, hogy így támogassák a helyi színházi hagyományokat.¹²⁹⁷

4.9.1. Pécs színházi hagyományai

A 19. században Pécsen a színházigazgatóknak tőkével kellett rendelkezniük. Ők vásárolták meg a díszlet- és jelmeztárhoz szükséges anyagokat és eszközöket és ők toborozták a hivatásos színészekből álló társulatokat. Pécs színházi életét az 1871-ben megalakult Színügyi Bizottság irányította. A 25 főből álló testület feladatai közé tartozott az anyagi és szervezeti háttér biztosítása, a szerződések megkötése, a színházigazgatói pályázatok lebonyolítása, a repertoár összeállítása, majd az 1880-as évek végétől az új színház felépítésének irányítása. Az új 1300 fős épület 1895-re készült el. A tervezők túlbecsülték a férőhelyek számát, a színház később gyakran

¹²⁹⁵ Gajdó, 2005. 729–730.

¹²⁹⁶ Gajdó, 2005. 731–732.

¹²⁹⁷ Gajdó, 2005. 730.

csak fél házsal működött. A mozi és a labdarúgás népszerűsége szintén sokakat elvont a színháztól, a város emiatt kénytelen volt anyagilag támogatni az intézményt.¹²⁹⁸

A repertoár nagyobb részét zenés műfajok – főleg francia és bécsi operettek – népszínművek, életképek és szalondarabok alkották. A pécsi színpadon a korszak legismertebb színészei is megfordultak: Fedák Sári, Márkus Emília, Pálmay Ilka, Zilachy Gyula vagy Alberti Werner tenor. Rendkívül különleges alkalomnak számított Isadora Duncan kaliforniai táncművész, a modern tánc megalkotójának vendéglőadása.¹²⁹⁹

1878-ban az országot színi-kerületekre osztották, a rendszer egészen 1949-ig maradt fent. (Az 1939-es reform ezt a szisztémát próbálta meg felváltani a cseretársulati rendszerrel, de sikertelenül. 1942-ben visszaálltak a színi-kerületekre.)¹³⁰⁰ A vidéki színházakat három csoportba sorolták. Az első kategóriába az állandó színtársulattal rendelkező városok tartoztak. A következő szintet a két várost ellátó színi állomások jelentették. A harmadik csoportban azok a kerületek szerepeltek, amelyekben több város egy központ köré szerveződött. Pécs az utóbbi típus egyik példája volt. A város társulatának nyári játszóhelyei a dél-dunántúli régió települései lettek: Nagykanizsa, 1911-ig Kaposvár, illetve 1879 után csatlakozott Szekszárd és Mohács. A dualizmus korának végén a kerületi beosztásnak már inkább a hátrányai, mint előnyei érvényesültek. Az anyagilag veszteséges rendszer kevés lehetőséget adott a művészi megújulásra: a színészek a tavaszi és nyári vendégjátékokat művészetük szétforgácsolásaként élték meg. Az első világháború alatt a színház konzorciumként működött, és a szaporodó nehézségek, az épület és a kellékek romló állapota ellenére képes volt telt házas előadásokat tartani.¹³⁰¹

4.9.2. *A pécsi színház válsága*

A szerb megszállás alatt 1920-ban Nádassy Józsefet nevezték ki a színház igazgatójának. Nádassy nem volt ismeretlen a pécsiek körében, 1902 és 1905 között irányította már a pécsi intézményt, megbízható és nemzethű vezetőnek tartották. A

¹²⁹⁸ Pilkhoffer, 2022a. 344–345.

¹²⁹⁹ Pilkhoffer, 2022a. 344–345.

¹³⁰⁰ Magyar Színházművészeti Lexikon <http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz24/442.html> (letöltés ideje: 2022. július 14.)

¹³⁰¹ Pilkhoffer, 2022. 345.

megszállás alatt nem tudta kibontakoztatni színházi elképzeléseit, előadásait időnként betiltották, az épületet mozgalmi és munkásmatinékre foglalták le a legfrekvenciáltabb időpontokban. 1921 augusztusában, a szerb csapatok kivonulását követően, elkezdett szervezni egy nívósabb és nagyobb társulatot. Számos új darabot mutatott be a pécsi közönségnek. A színház látogatottsága, viszont csökkenni kezdett. Nádassy szerint az éppen ekkoriban fellángoló antiszemitizmus okolható az alacsony nézőszámért, hiszen sok zsidó család maradt el a színházból. A színházban ekkor is az operett dominált, de bemutattak több operát is, például a *Pillangókisasszonyt*, a *Faustot* és a *Carment*. A színvonal nem lehetett túl magas, a kamarazenekarból hiányoztak fúvósok és vonósok. A prózai darabok főleg a klasszikus és félklasszikus művek közül kerültek ki, de az igazgató igyekezett az új keresztény-nemzeti kurzust is kiszolgálni, többször előadták a *Jézus élete és halála* című passiójátékot is.¹³⁰² A nézőszám nem emelkedett továbbra sem, a liberális *Pécsi Lapok* szerint elsősorban a közönség közönye miatt. Az egyik konkurens helyi lap, azonban másban látta a hibát: nem adott elő a színház irredenta darabokat. A *Pécsi Lapok* gyorsan cáfolta is ezeket a híreszteléseket, a színházigazgató változatos műsorprogramjába az irredenta és a keresztény-nemzeti művek igenis helyet kaptak, csak hogy éppen ezeket nem látogatta a közönség.¹³⁰³ Nádassyt ezután is egyre több támadás érte a műsor- és színészpoltikája miatt, színházi pályafutása 1923-ban ért véget.¹³⁰⁴

1923 és 1926 között a pécsi színház anyagi és látogatottsági válsága tovább mélyült. Az új igazgatók Asszonyi László és Kürthy György színészek lettek, utóbbi egy évvel később lemondott. A közönség jelentős része továbbra is az operetteket kedvelte a legjobban.¹³⁰⁵ A műfaj azonban, nem mindenki ízlését elégíthette ki, feltehetőleg emiatt se játszottak teltházzal a pécsi színészek. Arató Jenő, aki szívesen látogatta a színházat, akár egy darab vagy egy hangverseny kedvéért, nem tartotta nagyra az operetteket, sőt valószínűleg kimondottan untatták. Kálmán Imre *Marica grófnő* című operettjét ekképp értékelte: „*Alapjában véve az operett ma már teljesen sablonos, megkövesedett műfajjá vált, pár mondattal valamennyi tartalmát el lehet mondani. Adva van egy pár, mely az első felvonásban*

¹³⁰² Futaky, 1992. 290–292.

¹³⁰³ *Pécsi Lapok*, 1922. június 2. 4–5.

¹³⁰⁴ Futaky, 1992. 291.

¹³⁰⁵ Futaky, 1992.334–336.

találkozik és szerelemre gyullad egymás iránt, a második felvonásban valami félreértés folytán a szerelmesek összekülönböznek, a fináléban megtörténik közöttük a szakítás, a harmadik – rendszerint igen rövid – felvonásban aztán kiderül a félreértés és végleg egymásé lesznek a szerelmesek. A vezető pár mellett megjelenik egy második pár, mely a táncos komikus elemet képviseli, néhány vidám mellékalak, aztán a lenge ruhás kórus, minden fél percben felharsan az obligát kiszólás – jelen esetben: *Móric csak te ne izgasd magad!* – és kész az operett. Az operett-librettisták jó formán meg se kísérlék áthágni ezt a ma már akademikusnak mondható oprettsablont.”¹³⁰⁶

Az elégtelen látogatószámok miatt a színház nagyon veszteségesen tudott működni. Asszonyi több kérelmet írt a város vezetőinek, amelyben segítséget kért. Az épület állapota is sokat romlott az évek alatt, csak 1926 őszén – a színházi idény kezdetekor – tudták elkezdni a tatarozást. Asszonyi végül teljesen eladósodott, az új igazgató Fodor Oszkár lett.¹³⁰⁷

Fodor Oszkár egy bő évtizeden keresztül irányította a Pécsi Nemzeti Színházat. Az 1920-as évek végén egy kicsit javult a színházak helyzete, de a gazdasági világválság és a hangosfilm elterjedése újabb kihívások elé állította az intézményeket.¹³⁰⁸ Fodor számtalan módon próbálta emelni a nézőszámot. Növelte az előadások számát, 1927 ősztől vasár- és ünnepnapokon három előadást rendszeresített, később hétköznapi napokon is két előadás volt. Az 1928/29-es évadban bevezette a szombat délutáni olcsó előadásokat, illetve a mozinál is olcsóbb helyárakat kínált a délutáni színdarabokra. Az ifjúság számára hazafias tartalmú műveket adtak. 1931-ben leszállította helyárakat az általános szegénység miatt, bevezette a „gyöngybérletet”¹³⁰⁹ továbbá, az „amerikai bérletet”, amelynek keretében a férfi ingyen vihetett egy nőt az előadásokra.¹³¹⁰

1933 februárjától „propaganda előadások” voltak minden délután. Az előadások célja volt, hogy minél több embert csalogassanak be az előadásokra. A

¹³⁰⁶ JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1925–1926) 353.75.2., 1925. március 13. 53.

¹³⁰⁷ Futaky, 334–336.

¹³⁰⁸ Futaky, 1992. 379.

¹³⁰⁹ A gyöngybérleti rendszer azt jelentette, hogy havonta 10 különböző előadást (operett, opera, dráma, vígjáték) vittek színre. Ezen előadások helyeire a bérletet váltók jogot formálhattak, cserébe vállalniuk kellett a kötelezettséget, hogy látogadják az előadásokat. Minél hosszabb időre váltottak a nézők bérletet, annál több kedvezményben részesültek. (*Pécsi Napló*, 1927. október 27. 7.)

¹³¹⁰ Futaky, 1992. 379.

helyárakat 75%-kal mérsékeltek, a jegyárak 10 és 60 fillér között alakultak.¹³¹¹ A darabok a kispénzű tisztviselők körében lettek népszerűek. Arató Jenő naplója szerint a jegypénztárnál verekedtek az emberek a jegyekért, az 1300 fős nézőtér pedig zsúfolásig megtelt.¹³¹² A színház nemcsak a városi, de a vidéki érdeklődőkkel is számolt. Az előadások délután 5 órakor kezdtek és este fél nyolcig tartottak.¹³¹³ Az első propaganda előadás keretében Zilahy Lajos *Tűzmadár* című prózai művét adták elő a pécsi színészek. A darabot 1932 májusában – a színházi szezon végén – láthatta először a pécsi közönség.¹³¹⁴ A pécsi premieren még nem volt teltház,¹³¹⁵ 1933 februárjában viszont egy tömeg követte a műsort.¹³¹⁶ A *Tűzmadár* bűnügyi dráma volt. A történet szerint egy ismert színészt meggyilkolnak egy Andrassy úti bérházban, a rendőrség nyomozni kezd. A ház egyik előkelő nője bevallja a gyilkosságot, de az utolsó felvonásban kiderül, hogy valójában a szabadosabb életet élő lánya lőtte le a színészt, az anya csak védeni akarta a gyermekét. A mű a generációk közötti problémákkal is foglalkozik.¹³¹⁷ A konzervatív sajtóban megjelent kritikák gyakran ezt az aspektust domborították ki, sokan úgy vélték, hogy Zilahy alkotása igazolja azt a felfogást, hogy a modern erkölcsök károsak.¹³¹⁸ A konzervatív *Dunántúl* ekképp értékelte a darabot a premier idején: „*Szerettük volna, ha ma este minél több szülő lett volna a színházban. Mert Zilahy Lajosnak Tűzmadár című darabja elsőnek, valószínűleg a szerző intenciója is ez – a szülőknek szól, arra vonatkozólag, hová vihet az úgynevezett modern leánynevelés. Mert egyszer már ezt a kényes témát is meg kellett pendíteni, mégpedig ilyen, a maga nyers brutalitásában. Sajnos, az úgynevezett felvilágosult, modern leánytípus ma már itt él köztünk. Ez a leánytípus olyan messze esik a régitől, mint, mondjuk a mai idők a világháborútól. Időre talán nem sok, de ami ebben a pár évben történt, az sok, nagyon sok. Egy egész világfelfogás változott meg. Oh nem mindenütt, csak ott, ahol a szülői vasfegyelem hiányzik. És még valami, amit úgy hívnak, hogy erkölcs. Az az erkölcs nélküli élet, amely elrúgja magától a leány legszebb tulajdonságát, a leány nőiességét és mindazt, ami ebből az alapból táplálkozik. Ezt a témát Zilahy*

¹³¹¹ *Dunántúl*, 1933. február 18. 8.

¹³¹² JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1931–1935) 353.75.4., 1933. február 22. 229.

¹³¹³ *Pécsi Napló*, 1933. február 7. 7.

¹³¹⁴ *Pécsi Napló*, 1932. május 1. 13.

¹³¹⁵ *Dunántúl*, 1932. május 10. 7.

¹³¹⁶ *Pécsi Napló*, 1933. február 9. 7.

¹³¹⁷ Schöpflin, 1932. 287–288.

¹³¹⁸ *Új Idők*, 1932/9. 258.

*Lajos mesteri tolla formálja olyan, a legizgalmasabb riportnak is beillő darabbá, amely a történet kényesebb vonatkozásait nem használja ki, hanem csak azt akarja elérni, hogy elriasszon. És ezt a célját tökéletesen el is éri.*¹³¹⁹ A darabból 1935-ben hangosfilm is készült, amit az Apolló és Park mozi is műsorra tűzött, megtekintését csak 16 éven felülieknek ajánlották.¹³²⁰ A színházi változat iránt ekkor már nem érdeklődtek.¹³²¹

Komoly problémát okozott a korszakban a színházi technika elavultsága. A megfelelő berendezés hiánya korlátozta azt, hogy milyen műveket tudott bemutatni a színház, illetve befolyással volt a színpadképre is. Hiányzott a megfelelő világítás, nem voltak korszerű reflektorok. A színpadkép-váltás felgyorsításához szükség lett volna körhorizontra vagy forgószínpadra.¹³²²

A nehézségek dacára a kisszámú nézőknek így is rengeteg újdonságot kellett bemutatni. Az előadások színvonala jelentősen csökkent, a színház fennmaradása érdekében rengeteg frivol szórakoztató mű került színpadra. A helyi sajtó ezt többször nehezményezte, a színház igazgatója viszont a közönség igényeivel indokolta a műsorstruktúrát.¹³²³ A pécsi közönség elsősorban az operetteket látogatta nagy létszámban, a prózai darabokat ritkán. A nívót jelentő drámai előadásokat csak díszelőadásokon, ünnepi műsorok estjein vagy országos hírvű művészek vendégszereplésekor tekintették meg. A könnyed népszínművek, amelyek alkalmasak lehettek volna a nemzeti érzelmek táplálására, szintén nem elégítették ki a pécsi színház törzsközönségét. Ezeket a darabokat az 1920-as és 1930-as években szinte csak vasárnap délután adták.¹³²⁴

Fodor főleg a korszak népszerű bulvárszerzőitől mutatott be darabokat. A műsor gerincét az operettek adták, de a műfajban nagy stílusfordulat ment végbe. Az első világháború után népszerűvé váló új zenei irányzat, a jazz a színházba is beszivárgott a modern táncokkal együtt. Az 1930-as években megjelent a jazzoperett, s vele összefüggésben a revüoperett. Az új stílusok legfőbb jellemzője volt, hogy a rendkívül egyszerű és közhelyes történetről és a sok esetben gyenge zenei teljesítményről táncos attrakcióval kívánták elvonni a figyelmet. Tipikusan

¹³¹⁹ *Dunántúl*, 1932. május 10. 7.

¹³²⁰ *Pécsi Napló*, 1935. május 12. 3.

¹³²¹ *Pécsi Napló*, 1935. július 3. 5.

¹³²² *Pécsi Napló*, 1935. október 31. 5.

¹³²³ Futaky, 1992. 379–382.

¹³²⁴ Futaky, 1995. 25–27.

ilyen volt Futaky Hajna szerint Márkus Alfréd és Harmath Imre *Tessék beszállni!* című műve.¹³²⁵ A *Pécsi Napló* szerint a közönség körében nagy sikert aratott a mű.¹³²⁶

Fodor szinte soha nem tartott szünnapot, ha olykor mégis, főpróbákra hivatkozott vagy az érdeklődés hiányára. Kizárólag a nagypéntek volt mindig szünnap. Az 1935/36-os szezonban kezdődött meg az előadások számának lassú csökkenése, hétfőn, pénteken olykor csak egy előadás volt. A szokásos játérend – napi egy, vasárnap két vagy három előadás – csak az utolsó évadban tért vissza, amit beárnyékolta a készülő zsidótörvény és a vidéki színházakat átszervező új működési rend kidolgozása. 1938-ban Fodor némi habozás után visszalépett attól, hogy újra igazgató legyen. Utódát 1938 júliusában Tolnay Andor személyében találták meg.¹³²⁷

Tolnay mindenekelőtt pótolta és megjavíttatta a színház belső berendezését, ezért az évad ősz helyett januárban kezdődött. Mire május 1-jén vége lett a szezonnak, már nyilvánosságra került a kultuskormányzat intézkedése, amely a vidéki színházak működését 1939 ősztől új módon, az ún. stagione-rendszer, avagy cseretársulat-rendszer bevezetésével kívánta rendezni. A város felbontotta Tolnayval az eredeti szerződést.¹³²⁸

A város nagy reményeket fűzött az új szisztémához, de végül csalódott, mert az előadások színvonala nem emelkedett. A zsidótörvények miatt számos tehetséges szakmabeli se dolgozhatott tovább az intézményekben. Esztergár Lajos, Pécs polgármestere felvette a kapcsolatot a fővárosi Nemzeti Színház vezetőjével, Németh Antallal, aki szintén elégedetlen volt a színészkamara intézkedéseivel. Szoros kapcsolat alakult ki a pécsi és a budapesti színház között. 1942 januárjában Esztergár bejelentette, hogy a Pécsi Városi Tanács a cseretársulati rendszer megszüntetését tervezi. Nem sokkal később országszerte megszüntették a stagione-rendszert.¹³²⁹

Miért kerülhetett válságba a pécsi színjátszás a két világháború között? Az egyik ok jóval túlmutat a város határain, hiszen ebben az időszakban általánosan elmondható, hogy válságban voltak a vidéki színházak. A finanszírozásuk

¹³²⁵ Futaky, 1992. 381.

¹³²⁶ *Pécsi Napló*, 1933. december 24. 34.

¹³²⁷ Futaky, 1992. 379–380.

¹³²⁸ Futaky, 1992. 524.

¹³²⁹ Gajdó, 2005. 749–750.

fenntarthatatlan volt, a színi-kerületek, majd a cseretársulati rendszer elavultak és nem működtek. A másik ok valószínűleg a szabadidős és szórakozási szokások átalakulásával függött össze. Pécsen a színházlátogatás megmaradt a középosztály – esetleg kispolgárság – kedvelt tevékenységének, az alsóbb társadalmi csoportok felé nem tudott (és nem is próbált) nyitni az intézmény. A középosztály számára, viszont rengeteg új szórakozási lehetőség volt adott az első világháború után és a közönség elaprózódott. Színház helyett moziba járhattak, ráadásul 1922 után már nemcsak az Apolló, hanem a Park mozgóképszínház is rendelkezésükre állt; 1936-tól pedig az Uránia nyílt meg. A rádió, a képes újságok, a táncos estek és a sportesemények szintén elszívhatták az érdeklődő közönséget, főleg a fiatalabbakat. A színház a két világháború között nem tudott olyan vonzó szabadidős tevékenységnek maradni, mint a kiegyezést követő évtizedekben.

4.10. A sportélet: a szabadidő eltöltése és a testedzés

A 20. század elejére, a szabadidő növekedésének köszönhetően Magyarországon is mind szélesebb körben vált ismertté és kedvelté a testmozgás és annak szervezettebb formája, a sport. Nemcsak űzni kezdték el egyre többen a különféle sportokat, hanem nézni is, és mind többen követték az eredményeket a sajtó hasábjain. E tekintetben el kell különítenünk a versenyszerűen űzött sportokat a testmozgás kifejezetten szórakozást jelentő változataitól. Az előbbieket űzők nemcsak a maguk szórakozását, edzettségük növelését szolgálták, hanem egyúttal szoknak is látványos szórakozási lehetőséget nyújtottak, akik érdeklődtek a versenyek iránt. Ezért ezeket látványsportoknak nevezhetjük.

4.10.1. A látványsport mint szórakozás és szórakoztatás

Az 1880-as és 1890-es években az atlétika, a kerékpározás és a labdarúgás voltak legkedveltebbek. A századforduló környékén a futball népszerűsége már túltett szinte minden sportágon. A *Sport-Világ*¹³³⁰ című sportlap cikkeinek több, mint

¹³³⁰ A *Sport-Világ* című lapot 1893-ban alapították és minden sportággal foglalkozott. A mutatványszámban ekképpen fogalmazta meg a szerkesztőség a lap célját: „Lapunk keretében feldolgozunk minden magyar sportirányt, nem adunk előnyt egyiknek sem a másik előtt, legfeljebb időnként terjedelmesebben és behatóbban fogunk egyes sportágakkal foglalkozni, melyek a közfigyelmet különösen magukra vonják.” (*Sport-Világ*, 1893. december 17. 1.)

80%-a erről a sportról tudósított, az 1903-ban alapított *Nemzeti Sport* érdeklődésének homlokterében pedig kifejezetten a labdarúgás állt.¹³³¹

Míndez arra utalt, hogy a sport nemcsak aktív – versenyszerűen vagy kedvtelésből űzött – testedzést, a testkultúra ápolását jelentette, hanem a szabadidő eltöltésének, a szórakozásnak fontos elemévé vált – a nézők számára is, akiknek a különböző sportesemények eltérő élményt nyújtottak. Az individuális sportok esetében a közönség az egyén kvalitásait vette figyelembe és egy konkrét személynek drukkolt, akinek az ellenfele nemcsak egy másik ember lehetett, hanem az idő, a magasság vagy a távolság is. A csapatsportoknál a szurkolók többnyire bevonódtak a sportpályán létrejövő szimbolikus harcba, azonosultak a csapat által reprezentált közösséggel, ellenfélnek pedig a másik klub vagy egyesület által reprezentált csoportot tekintették. A csapatsportok sokkal inkább a nyílt szembenálláson alapultak, emiatt a közönség számára sokkal egyértelműbbek voltak a csapatok közötti különbségek.¹³³²

A sportversenyek a 19. század második felében lettek nyilvánosak. Elsőként a lóversenyek számára építettek tribünt a nézőknek. Később a vívók, a tornászok és az atléták kezdték megteremteni azokat a ceremóniális körülményeket, amelyekben úgy versenyezhettek, hogy közben a közönség nézi őket. E célt szolgálták az akadémiai vívások, tornaünnepélyek vagy az atlétikai bemutatók. A sport nyilvánosodási folyamata a század utolsó harmadában gyorsult fel: előbb a nézői tekintetek előtt kitérülő korcsolyapályák létesítésének, majd a kerékpározás elterjedésének köszönhetően. A labdarúgás e tekintetben radikális minőségi ugrást képviselt. Míg a többi sportág versenyeit viszonylag ritkán szervezték meg, azt is sok esetben valamilyen ünnep vagy rendkívüli társadalmi-politikai esemény kapcsán, addig futballmeccseket hetente többször is tarthattak. A 20. század elejétől – a szervezett bajnoki rendszer bevezetésétől – előre kitűzött időpontokban játszottak a csapatok, a mérkőzések tervezhetővé váltak a közönség számára is. A futball ráadásul demokratikus-meritokratikus sportnak számított, hiszen sajátos belső szabályai és szelekciós elvei osztálysemlegessé tették; nem kötődött közvetlenül a különböző társadalmi rétegek közösségi beállítódásaihoz, mint például a vívás vagy lóverseny. A labdarúgás kevés felszereléssel szinte bárhol űzhető volt a külvárosi grundoktól a középosztály által használt zöldövezeti

¹³³¹ Hadas, 2003.279–280.

¹³³² Szegedi, 2014. 9–10.

területekig. Az 1910-es évek elejére megépültek az első professzionális focipályák, a Ferencvárosi Torna Club (FTC) és a Magyar Testgyakorlók Köre (MTK) meccseit tízezrek követték a tribünökről. A nézők, akik a legkülönbébb társadalmi háttérrel rendelkeztek, fizetni is hajlandóak voltak azért, hogy láthassák a csapatokat játszani. Az első világháborút megelőző időszakban a labdarúgás ezáltal piaci értelemben nyereséges látványsporttá vált.¹³³³

4.10.1.1. A pécsi látványsport kezdetei

A dualizmus alatt Pécsen is fellendült a sportélet, megépült az első pécsi tornacsarnok, továbbá sportágak szerint is szerveződtek egyesületek. Többségük rövidéletűnek bizonyult, csupán az 1886-ban alakult Pécsi Atlétikai Club (PAC) folyamatos működését nem törte meg az első világháború és a szerb megszállás.¹³³⁴ Az egyesület több sportággal (tornázás, vívás, bokszt, birkózás stb.) is foglalkozott, a tagok ezek szakosztályainak keretein belül gyakoroltak. A PAC versenyeket is szervezett: gyaloglásban, síkfutásban, magasugrásban, gátversenyben, súlydobásban, kardvívásban és súlyemelésben mérhették össze a versenyzők az erejüket és képességeiket. 1898-tól a PAC tagjai a labdarúgás iránt is elkezdtek érdeklődni, a Tettye fennsíkján tartották első edzéseiket.¹³³⁵ A PAC sokáig nem kapott saját pályát. Az atlétikai versenyeket, illetve később a labdarúgómérkőzéseket a Tettyén tartották, ahol nem volt kerítés, így a közönség fizetség nélkül tekinthette meg rendezvényeiket.¹³³⁶

Pécs első lovasversenyét az 1900-as évek elején tartották a Tüzér utcától nyugatra fekvő területen a vasútvonal mellett. Hatalmas volt az érdeklődés, a nézősereg már órákkal az esemény előtt kivonult a lóversenytérnek kikiáltott tere. Míg a többi sportágot nem igazán támogatta anyagilag a Városi Tanács, addig a lovasjátékokra kezdetben 1000, majd 2000 koronát adott a város évente.¹³³⁷ A lovassportokat eddigre már nemcsak a felsőbb társadalmi csoportok látogatták, hanem a polgárság tagjai is.¹³³⁸

¹³³³ Hadas, 2003. 305–306.

¹³³⁴ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

¹³³⁵ Pilkhoffer, 2022a. 363–364.

¹³³⁶ Bödő, 1987. 105–106.

¹³³⁷ Bödő, 1987. 110.

¹³³⁸ Hadas, 2003. 133.

A századfordulón Pécsen a legnépszerűbb sport a kerékpározás volt. Az 1892-ben megalakult a Pécsi Kerékpár Egyesület (1896-tól Pécsi Bicycle Club) versenyeket és kirándulásokat szervezett. Ez a szervezet volt az ország egyik legerősebb biciklis szervezete. 1896 nyaratól a kerékpározók nemcsak az országutakon versenyezhettek egymással, hanem az első pécsi biciklipályán is. A pálya öltözővel és fürdővel volt ellátva, valamint egy 500 fős tribünnel, ahonnan a közönség szurkolhatott a számukra legkedvesebb versenyzőnek.¹³³⁹ A pálya a város keleti felén, a Mohácsi országút mentén feküdt, messze a centrumtól. A versenyeket kevesen látogatták.¹³⁴⁰ 1899-ben a kerékpáradó bevezetésével megpecsételődött a biciklizés sorsa. A Pécsi Bicycle Club eladósodott, a sportág pedig hanyatlani kezdett.¹³⁴¹

A dualizmus alatt kialakultak a pécsi sportolás szervezeti feltételei, valamint az egyes helyszínei.¹³⁴² A sportélet fejlődését, viszont gátolta, hogy sokáig nem volt a modern követelményeknek megfelelő sporttelep. A megfelelő pálya hiánya szinte egyet jelentett a nyilvános sportesemények hiányával: „*Pécsen például van Atlétikai Club, de annak létezéséről és működéséről csak a közeli tagok és becsületben ügyekben megszorult emberek vesznek tudomást. Oka ennek az, hogy nincs tere a nyilvánosságot, a város társadalmát működésébe belevonni.*”¹³⁴³ A PAC labdarúgócsapata emiatt kénytelen volt több meghívást visszautasítani a Soproni és a Budai FC-től, hiszen megfelelő pálya nélkül sem edzeni nem tudtak, sem mérkőzéseket játszani. A pécsi labdarúgás városi támogatás hiányában 1904-re majdnem megszűnt.¹³⁴⁴

A város vezetősége az 1907-es pécsi országos kiállítás és vásár kapcsán határozta el magát, hogy sportpályát létesít. A kiállítás helyszínén – a vasútállomástól északra, az Indóház utcától (ma Szabadság utca) nyugatra fekvő területen – állították fel a sportcentrumot tribünnel együtt.¹³⁴⁵ A sporttelepen volt füves labdarúgópálya, tribün, 400 méteres futópálya, ugró- és dobóhelyek, valamint

¹³³⁹ Pilkhoffer, 2022a. 364.

¹³⁴⁰ Bödő, 1987. 111.

¹³⁴¹ Pilkhoffer, 2022a. 364.

¹³⁴² Pilkhoffer, 2022a. 368.

¹³⁴³ *Pécsi Közlöny*, 1902. december 31. 4.

¹³⁴⁴ Bödő, 1987. 109–121.

¹³⁴⁵ Kaposi – Pilkhoffer – Vonyó, 2022. 419–420.

egy fedett csarnok a vívóknak. A pályát és a sportszereket végül a PAC kapta meg.¹³⁴⁶

Az 1910-es évektől új erőre kapott a pécsi sportélet. Újabb sportegyesületek alakultak, de nem mind volt hosszú életű. Az újonnan létrejött szervezetek között több munkás és alkalmazotti kötődésű volt. Ekkoriban a labdarúgás, a torna és az atlétika volt a legkeresettebb sport a pécsiek körében. Az első világháborúval, azonban megtört a városi sport lendülete és csak 1918-ban éledt újra.¹³⁴⁷

A háború alatt a PAC sporttelepét elhanyagolták és részben beépítették, így ismét nem volt megfelelő pálya a városi sporteseményekhez. Az 1919-ben megalakult Pécsi Vasutas Sport Club és Pécsi Bőrgyári Torna Club viszont saját pályát alakíthatott ki a MÁV és a bőrgyár területén. A többi sportegyesület abban bízhatott, hogy a város egy közös sporttelep létrehozásával megoldhatja gondjait, de végül csalódniuk kellett.¹³⁴⁸

4.10.1.2. A látványsport terei Pécsen a két világháború között

A test edzése és nevelése az első világháború után került a fókuszba, 1921-ben törvényt hoztak a testnevelésről is.¹³⁴⁹ A törvény értelmében az állam támogatta azokat a társadalmi alakulatokat, melyek komolyan foglalkoztak testneveléssel és melyeknek működése nemzeti érdekeket szolgált. Emellett elrendelték, hogy az egyes települések támogassák a helyi sportmozgalmakat, a községek és városok hozzanak létre megfelelő sportlétesítményeket, a nagyobb üzemek és vállalatok munkásaik számára alakítsanak ki sporttereket.¹³⁵⁰ A jogszabály elsősorban azt szorgalmazta, hogy egyre többen üzzenek valamilyen sportot lakóhelyük közelében, de azt is lehetővé tette, hogy egyre több helyen építsenek a modern kor követelményeinek megfelelő sportpályát. E pályákat nemcsak a sportolók, hanem a szurkolók és érdeklődők is látogathatták, akik számára a sportesemények látványossággá váltak. A sport ezen a módon valamennyi településen tartósan a nyilvános térbe kerülhetett a Horthy-korszakban.

Az 1920-as évek közepén Pécsen három sporttelepet tartottak jelentősnek: a Pécsi Atlétikai Club és a Pécsi Egyetemi Atlétikai Club (PEAC) közös pályáját a

¹³⁴⁶ Bödő, 1987. 134–137.

¹³⁴⁷ Bödő, 1987. 150–162.

¹³⁴⁸ Bödő, 1987. 165–169.

¹³⁴⁹ Mohácsi, 2002b. 46.

¹³⁵⁰ 1921. évi LIII. törvénycikk a testnevelésről

Tüzér utcában; Pécsi Sport Club (PSC) pályáját a vásártér sarkában; a Bórgyári Torna Club (BTC) pályáját a Siklói út mellett.¹³⁵¹ 1943-ra csak a PAC-PEAC pálya őrizte meg státuszát, a BTC telepe helyett a Pécsi Vasutas Sport Club (PVSK) Hun utcai (ma Verseny utca) pályája vált kiemelkedővé, valamint a D.G.H.T. Villamostelepi Atlétikai Club (DVAC) újhegyi telepe.¹³⁵² Az útikönyvek szerzői a gyakorlati tudnivalók és a szórakozóhelyek között említik a fenti pályákat, tehát fontosnak tartották, hogy a városba érkező turisták is ismerjék azokat a helyeket, ahol a legfontosabb pécsi sportesemények és mérkőzések zajlottak.

A PAC-PEAC pályát 1925-ben kezdték el építeni. A tervek szerint a nézők egy 80 méter széles és 7 és fél méter magas tribünön foglalhattak helyet és úgy becsülték, hogy mintegy 15 ezer fő befogadására lesz alkalmas az létesítmény. A focipálya mellett futópályát, torna- és vívótermet, továbbá uszodát terveztek a területre.¹³⁵³ Utóbbi nem valósult meg. A pálya nagyon népszerű volt, a korszak végére túlszűfolttá vált, a tribünök a megfelelő karbantartás hiánya miatt egy kis időre használhatatlanná is váltak.¹³⁵⁴

A BTC 1925-ben fuzionált a PVSK-val.¹³⁵⁵ A Hun utcai pálya tulajdonképpen a BTC pálya helyén épült fel.¹³⁵⁶ Mivel a város nem tudta, ezért a MÁV támogatta a pálya fejlesztését.¹³⁵⁷ A *Nemzeti Sport* című lap így számolt be az 1930-ban felújított pályáról: „A PVSK pályája egyik legszebb és legmodernebb, vidéki sporttelepünknek ígérkezik. 120 méteres futballpályát, futópályát, két tennispályát, öt öltözőt, 500 személy elhelyezésére szolgáló fedett betontribünt foglal magában a sporttelep, melyet Reichmann Zsigmond pécsi MÁV főmérnök tervezett. Az építés is az ő vezetése alatt folyik. A pálya befogadóképessége körülbelül 4000 nézőre szól.”¹³⁵⁸

A PSC sportpályáját 1924 szeptemberében adták át a Légszeszgyár utca déli végén.¹³⁵⁹ A megnyitón a Magyar Labdarugó Szövetség is képviseltette magát.¹³⁶⁰

¹³⁵¹ Szőnyi, 1926. 16.

¹³⁵² Török, 1943. 119.

¹³⁵³ *Dunántúl*, 1925. február 1. 7.

¹³⁵⁴ Csernus, 1987. 361.

¹³⁵⁵ Csernus, 1987. 367.

¹³⁵⁶ *Dunántúl*, 1930. október 22. 6.

¹³⁵⁷ Csernus, 1987. 367.

¹³⁵⁸ *Nemzeti Sport*, 1930. október 17. 5.

¹³⁵⁹ Pécs szabad királyi város belsősége és környékének térképe (1931) <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkepar/35747/?list=eyJxdWVyeSI6ICJQXHUwMGU5Y3MifQ> (letöltés ideje? 2022. 07. 19.)

¹³⁶⁰ *Dunántúl*, 1924. szeptember 6. 4.

A sporttelep valószínűleg nem tudott olyan hatalmas tömeget befogadni, mint a PAC vagy a PVSK pályája. Az egyik híradás szerint a ciszterci gimnázium tornaünnepélyét a pályán soha nem látott embertömeg követte végig: 1200 fő.¹³⁶¹

A sportkör 1930-ban új tribünt is avatott, hogy a nézők jobb körülmények között tekinthessék meg a mérkőzéseket.¹³⁶²

A DVAC pályája a város peremén, a pécsújhegyi villanytelepen, a Pécsvárad-i országút és Pécs-Bátaszéki vasút között működött. DVAC 1928-ban saját költségén fejlesztette a pályát, ami ezután alkalmas volt a labdarúgó bajnoki mérkőzések lejátszására is. A pályát kétméteres deszkakerítésekkel kerítették körbe.¹³⁶³

4.10.1.3. A legjelentősebb szórakozást nyújtó sportágak Pécssett

1921 után a pécsi sportélet felvirágzott. Egyre több sportkör és sportszakosztály jött létre, egyre többen hódoltak a testmozgásnak. A PAC tagjai között egyaránt voltak munkások – elsősorban a városi közüzemek dolgozói – tisztviselők, állami és magán, főleg városházi dolgozók. Az 1923-ban megalakult Pécsi Egyetemi Atlétikai Clubban egyetemisták sportoltak. A PVSK a vasutas dolgozók sporttevékenységét mozdította előre. A BTC tagjai között nemcsak a börgyár, de más üzemek dolgozói is voltak.¹³⁶⁴

Valamennyi sportágot űztek a pécsiek. Az egyesületek kötelékében sportoló versenyzők sok esetben szép eredményeket értek el a különféle versenyeken és bajnokságokon, a helyi lapok a sportrovatban általában meg is emlékeztek a teljesítményekről.¹³⁶⁵ Ezeket az eseményeket sok esetben nézők is figyelhették a sportpályák tribünjeiről vagy valamilyen zárt terem széléről. Pécsen a közönség körében – az ország más pontjaihoz hasonlóan – az egyik legnépszerűbb sport a labdarúgás volt. A többi sportágnak is meg voltak a rajongói, de egyik sem tudott olyan hatalmas és színes tömegeket vonzani, mint a foci.

Az első világháborút követő hét évben a magyar futball nívója világszínvonalú lett. A vidéki csapatok csak vidéki bajnokságokon indulhattak ekkoriban, de több barátságos mérkőzésből kiderült, hogy sok esetben az országos

¹³⁶¹ *Pécsi Napló*, 1928. június 10. 4.

¹³⁶² *Dunántúl*, 1930. szeptember 12. 7.

¹³⁶³ *Dunántúl*, 1928. június 7. 7.

¹³⁶⁴ Csernus, 1987. 360–373.

¹³⁶⁵ Csernus, 1987. 260–359.

első osztály középmezőny szintjén állnak. Ekkorra mindennapossá vált a játékosok pénzélése, a mérkőzések adás-vétele és a titkos fogadások. A nézők egy részét elragadhatták az érzelmek, egy vesztes fogadás gyakran erőszakhoz vezetett a futballpályán. Az ellenfél drukkereit és játékosait egyaránt bántalmazhatták, de volt példa arra is, hogy a bírónak estek neki a nézők. A hatóságok csak az 1920-as évek közepére tudták elérni, hogy csökkentsék a szurkolói erőszakot. A Magyar Labdarúgók Szövetsége (MLSZ) 1926-ban szétválasztotta a profi és az amatőr labdarúgást, de a vidéki szervezetek nagy része amatőr maradt.¹³⁶⁶

A pécsi labdarúgócsapatok a leggyakrabban egymással és a többi dél-dunántúli csapattal küzdöttek meg. Az erőszak ezeken a mérkőzéseken sem számított szokatlannak. A DVAC-pályát 1922. év végén be kellett tiltani a játékosok és a közönség sorozatos fegyelmeztlensége miatt. A következő évben a PSC egy pályájára tettek ki figyelmeztető táblákat,¹³⁶⁷ melyeken felszólították a közönséget a csendes és sportszerű viselkedésre: *„Akik a bírót, a játékosokat vagy más nézőket sértő kifejezésekkel illetik és ezáltal incidenseknek lehetőségét teremtik, még, azokat a rendezőség és rendőrség közbenjöttével a pályáról kivezetik.”*¹³⁶⁸

A pécsi szurkolók társadalmi helyzetét csak hozzávetőlegesen lehet meghatározni. Feltehetőleg igen heterogén közegről lehet szó. Az egyes focicsapatok állandó drukkerei kikerülhettek a csapatot alkotó tagok lakókörnyezetéből vagy munkahelyéről. A kortársak közül sokan az alsóbb osztályok olcsó multságának tekintették a labdarúgást, de az évtized közepére egyértelművé vált, hogy a polgárság is lelkesen követi a helyi csapatok eredményeit. Az MLSZ 1926-os döntését követően erősödtek azok a városi hangok, akik egy profi pécsi csapat felállítását szorgalmazták. A *Pécsi Naplónál* különösen Déri Gyula újságíró tekintette ezt szívügyének.¹³⁶⁹ 1927-ben megalakult a város első profi csapata a PAC és a PSC összefogásával, a Pécs-Baranya FC. (Déri később a klub ügyvezető igazgatója lett.¹³⁷⁰) A profi meccsek iránt jobban érdeklődött a

¹³⁶⁶ Szegedi, 2014. 61–130.

¹³⁶⁷ Csernus, 1987.296–298.

¹³⁶⁸ *Dunántúl*, 1923. május 20. 7.

¹³⁶⁹ *Pécsi Napló*, 1927. június 12. 1.

¹³⁷⁰ Csernus, 1987. 301.

városi közönség is. A Pécs-Baranya FC 8000 néző előtt játszott Tüzér utcai pályán Miskolc Attila nevű csapata ellen.¹³⁷¹

A mérkőzések színvonalemelkedése olyanokat is kicsalt a pályára, akik korábban közönyösen voltak a labdarúgás iránt. Például Arató Jenő saját bevallása szerint egyáltalán nem járt futballmérkőzésekre, de 1930-ban egy barátja nyomására jegyet váltott a pécsi csapat Ferencvárosi Tornaclub elleni küzdelmére, amit végül nem bánt meg. A meccs hangulatáról így írt naplójában: *„Óriási érdeklődés előzi meg ezt a mérkőzést: a világhírű Fradi jön, a mérkőzés izgalmasnak, érdekesnek ígérkezik, a jegyeket úgyszólván elővételben kapkodják el. [...] S délután megmozdul a város, gyalog, villanyoson, autón, autóbuszon egész népvándorlás indul meg a Tüzér utca felé; a futball esemény nemcsak a várost mozdítja meg, hanem a vidéket s, nagy autóbuszok szállítják be mindenhol az embereket Pécsre, rengeteg vidéki jön be a meccsre. Óriási tömeg – legalább 6-7000 ember – gyülekezik össze a Tüzér utcai futball pályán, embertől feketélik minden, állóhelyeken s a tribünön körüskörül mindenfelé ember ember hátán szorong. Persze az egyetlen téma, mi lesz az eredmény [...] A tippelgetésben, nyugtalan várakozásban szinte észre sem vesszük, hogy a pályán egy piros s egy kék inges csapat rúgja a labdát, a két tizedrangú csapat mérkőzése teljes unalomba és érdektelenségbe fullad. Véget ér az előmérkőzés, a két csapat levonul a pályáról, mintegy tíz percig tartó ideges várakozás következik, aztán felharsan a taps, befut a zöld-fehér inges Fradi csapat a pályára és háromszoros huj-huj hajrával üdvözli a publikumot; pár perc múlva újra taps riad, megjelent a kék-piros Pécs-Baranya – a közönség felállva a helyéről percekig tapsolja a kék-piros csapatot. [...] S még erősebb, még izgalmasabb, még idegekre menőbb lesz a mérkőzés a második félidőben: Pécs-Baranya bekap ugyan egy gólt, ölelik csókolják egymást a zöld-fehér ingesek örömeikben, de nem sokáig örülhetnek, mert tíz perc múlva Dudás újra kiegyenlít. S az óriási tömeg magán kívül őrvöng – más szót nem tudok erre használni – az emberek önmagukból kikelve üvöltözik: tempó Baranya, tempó Baranya! E közben szinte észre sem veszük, hogy az elkeseredett küzdelemben majd itt, majd ott fordul ki a játékból egy ember [...] Az utolsó húsz percben iszonyú izgalom uralkodik a nézők között [...] az eredmény 4:4 eldöntetlen. Az emberek vállukon cipelik ki a pályáról a boldogságtól ragyogó kék-piros csapatot és az*

¹³⁷¹ Dunántúl, 1933.december 24. 35.

örömmámorban úszó nézőtömeg lassan megindul a város felé, megbeszélve a lezajlott mérkőzés eseményeit. [...] Mikor megvettem a jegyet sziszegtem, mert drága volt – a tribün negyedik sorában 2.80 P[engő] ülőhely. Nem bántam meg, megérte, ehhez hasonló izgalmas és szép mérkőzés nem tudom mikor folyt le Pécssett.”¹³⁷²

Arató beszámolójából kirajzolódik, hogy ezek az alkalmak nemcsak a szórakozás miatt voltak fontosak, hanem kiváló lehetőséget teremtettek a kollektív identitás átélésére. Jelen esetben a pécsi és a baranyai nézők, akik egy rendkívül heterogén közösséget alkottak, úgy élhették meg ezt a küzdelmet, mint akik a pályán összetartoznak és egy célért küzdenek a csapatukkal együtt. Ezáltal a mérközéseken a közönség közvetve egy szimbolikus harc résztvevőivé váltak.¹³⁷³

A labdarúgás után a legnagyobb figyelem az ökölvívókat és a birkózókat övezte a korszakban. A Pécsi Sport Club kitartóan népszerűsítette a városban a két sportágat, több bemutató versenyt szerveztek, amelyeken neves fővárosi versenyzők, sőt bajnokok is indultak. Az első ilyen bemutatót a Pannónia Szálló nagytermében tartották 1924-ben. Később a Tettyén és a közeli Harkányban is tartottak ilyen típusú rendezvényeket nagyobb közönség előtt. A legnagyobb népszerűséget a második világháború ideje alatt érte el a sportág. Az 1300 férőhelyes Pécsi Nemzeti Színház tereit töltötte meg egy bokszmeccs, valamint a Balokányban lévő strandfürdőben követte 5000 fő Vidék–Budapest válogatott viadalát. Ilyen nagy nézőszámot a labdarúgáson kívül más sportág nem tudott elérni Pécssett.¹³⁷⁴

Az 1920-as évek elején, bár hagyománya volt, nem tartottak atlétikaversenyeket. Előfordult, hogy focimeccsek előtt és a félidőben rendeztek futó- és váltóversenyeket., de az atlétika nem tudta visszaszerezni korábbi vezető szerepét.¹³⁷⁵ Ellenben sokan kíváncsiak voltak egy-egy sportkör díszturnájára. Az 1930-as évek elején több ilyen eseményt tartottak a Nemzeti Színház épületében. Elsősorban a női torna iránt növekedett az érdeklődés.¹³⁷⁶

¹³⁷² JPM Helytörténeti Gyűjtemény *Arató Jenő naplója* (1927-1930) 353.75.3., 1930. április 6. 562–567.

¹³⁷³ Szegedi, 2014. 9–10.

¹³⁷⁴ Csernus, 1987. 314–319.

¹³⁷⁵ Csernus, 1987. 266–267.

¹³⁷⁶ Csernus, 1987. 332–335.

Kimagasló figyelem övezte a két világháború között a leventeversenyeket. Bár sok szálon kötődtek a leventeintézmények a sporthoz, azok rendezvényei és ünnepélyei mégsem hasonlíthatók a hagyományos értelemben vett sportversenyekhez, mivel reprezentációs céllal szervezték őket.

Pécsett a leventék tornaünnepélyei voltak a leglátványosabbak, melyeket a város nagyobb szabad terein tartották. A műsor a Himnusszal kezdődött, majd közös szabadgyakorlatokat adtak elő a leventék.¹³⁷⁷ Az első ilyen alkalmat 1926 őszén tartották a Szigeti külvárostól délre, a régi lóversenypálya területén. Az esemény reprezentációs jellegét mutatja, hogy fővédnökséget József Ferenc herceg vállalta, a vendégek között pedig ott volt Albrecht herceg, Montenuovo Nándor herceg, Virág Ferenc megyéspüspök, Fischer Ferenc főispán, Nendtvich Andor polgármester. Az eseményre a sajtó szerint több ezren voltak kíváncsiak, a csapatok díjakat is kaptak.¹³⁷⁸

A vármegyei leventeversenyeken nem az összegyűlt leventék eredményei voltak a fontosak, hanem a nagylétszámú fiatal látványa és a tudat, hogy ez a generáció tovább viszi az uralkodó ideológia legfontosabb értékeit. Hiába gyűltek össze több ezren a pályán, a közönség ide nem a sport izgalmáért ment ki, hanem azért, hogy a vesztes világháború és a trianoni békediktátum után érzett apátiát felváltsa a jövőbe vetett remény. Az eseményről fennmaradt források is ezt a képet erősítik. A *Dunántúl* című lap röviden felsorolta ugyan az atlétikai számok győzteseit, de a tudósítás nagyrészt a külsőségekre helyezte a hangsúlyt: „*Baranya vármegye szebb és boldogabb jövőjének képét vetítette elénk 8000 testben és lélekben edzett ifjú levente. A magyar jövő gyönyörű biztatója és ígérete volt ez a vasárnapi sportverseny, amely Pécs közönsége részéről is nagyobb méltánylást és érdeklődést érdemelt volna meg.*”¹³⁷⁹ A *Pécsi Napló* szintén szűkszavúan tudta le a verseny eredményeit, beszámolójában az eseményt szándékát magasztalta: „*A levente intézmény igazi értékei azonban mélyebben rejlők. Intenzív nevelő munka folyik az egyes csapatok kebelében, ahol a testi erők fejlesztésével, az izmok erősítésével, a fizikum ellentálló képességének fokozásával párhuzamosan művelik az ember értékesebb részét, a lelket is. És ez az, amit a vármegyei verseny felszínre*

¹³⁷⁷ Tegzes, 1987. 233.

¹³⁷⁸ Várdai, 2021 <https://ujkor.hu/content/baranya-varmegye-első-leventeversenye> (letöltés ideje: 2022. 07. 20.)

¹³⁷⁹ *Dunántúl*, 1926. szeptember 7. 3.

*emelt s lezajlásának minden részletével dokumentált.*¹³⁸⁰ Arató Jenő, aki 1926-ban és 1927-ben is megtekintette a leventeversenyt, naplójában állapította meg: „*tavaly is sokan voltak kinn, idén még többen vannak, érzi mindenki, hogy itt nem egyszerű tornaversenyről van szó, de egy legázolt nemzet újjáéledésének hatalmas manifesztációja készül – tehát jön mindenki.*”¹³⁸¹

A leventeversenyekhez hasonló látványos események voltak a pécsi iskolák tornaünnepélyei. A pécsi cisztercita és Pius fiúgimnázium, valamint a Széchenyi István reál-gimnázium közös tornaünnepélyeit a beszámolók szerint általában 1–2000 fő tekintette meg. A tornászok létszáma jellemzően 1000 körül alakult.¹³⁸²

4.10.2. A saját szórakozásként üzött szezonális testmozgás

A sporttevékenység másik fontos területét képezték a testmozgás azon formái, melyeket mindenki saját szórakoztatására folytatott, anélkül, hogy ez mások számára látványként nyújtott volna szórakozási lehetőséget. Ezek a sporttevékenységek részben évszakokhoz, részben sajátos természeti feltételekhez kötődtek.

Pécsett a természetjárás századforduló környékén terjedt el. A világháború után az egyik legnépszerűbb szabadtéri szórakozásnak számított. A pécsi kiránduló egyesületek tavasztól télig szervezték túráikat, elsősorban az eső akadályozta meg egy-egy program megvalósulását. A túrázáshoz kevés eszköz kellett és rendkívül olcsónak számított, ezért a társadalom széles rétege bekapcsolódott a természetjáró mozgalomba. Sokkal speciálisabb körülményekre volt szükség a strandoláshoz és a téli sportokhoz (korcsolya, szánkó, síelés), emiatt egészen más szerepet tölthettek be a modern ember életében. Egy évben átlagosan csak két-két hónap volt alkalmas a strandolásra és a téli sportokra, ezért ezek az elfoglaltságok sokkal jobban hasonlítottak a népünnepélyek és a bálók kivételességéhez, mint a hétköznapiakhoz köthető szórakozásokhoz.¹³⁸³

A természetjáráshoz, a strandhoz és a téli sportokhoz az örömteli felszabadultság érzése párosult, és ez kiegészült a testmozgásra jellemző jótékony testi hatásokkal. Viszont a sportokkal ellentétben, ezekből az elfoglaltságokból

¹³⁸⁰ Pécsi Napló, 1926. szeptember 7. 1.

¹³⁸¹ JPM Helytörténeti Gyűjtemény Arató Jenő naplója (1927-1930) 353.75.3., 1927. szeptember 11. 89.

¹³⁸² Pécsi Napló, 1926. június 5. 4.; Dunántúl, 1930. június 6. 7.

¹³⁸³ A korcsolyázás társadalmi megítéléséhez lásd: Hadas, 2003. 215–229.

hiányzott a testedzéshez szükséges fegyelmezett viselkedés, és a rendszeres testmozgással együtt járó küzdelem. Ez egyrészt nagyon laza társadalmi gyakorlatokat tett lehetővé, hiszen a hagyományos sportokkal szemben a férfiak és a nők együtt űzhették ezeket a szabadidős tevékenységeket, másrészt pedig széles tömegek számára tudott vonzó időtöltésé válni a természetjárás, a strandolás és a korcsolyázás, mert nem kötötték őket sportra jellemző a szigorú szabályok.

Bár sok közös pont van a kirándulás, a nyári fürdőzés és a téli sportok között egy dologban jelentős eltérnek egymástól: a testhez való viszonyt illetően. Míg a téli sportokat a hideg időjárásra való tekintettel nyakig beöltözve űzték és kirándulni is a megfelelő öltözetben indultak, addig strandolni és legfőképpen napozni fürdőruhában lehetett, amely a mindennapokhoz képest hiányos viseletet jelentett. Előbbi két elfoglaltság emiatt már a 19. században tért tudott nyerni különösebb fennakadás nélkül, utóbbinak viszont szüksége volt arra, hogy megváltozzon a társadalom testről alkotott képe.

4.10.2.1. Természetjárás

A Horthy-korszakban a természetjárás és a kirándulás nem azonos fogalmat takart.¹³⁸⁴ A természetjárás tervszerű gyaloglással egybekötött, testi és lelki felüdülést szolgáló szabadtéri szórakozás volt.¹³⁸⁵ Az igazi természetjáró a városoktól távol barlangot kutatott, kőzetet gyűjtött, meghódított valamit, vagy fotózott.¹³⁸⁶ A kirándulók velük szemben csak alkalmi jelleggel keresték fel a természetet, szűk területen mozogtak, az emberek többnyire passzívan üdültek fel. Az elhivatott természetjárók szemében ez a csoport egyre inkább a feleslegesen hangoskodók, szemetelők, a természet értékeit nem megbecsülők képével forrt össze.¹³⁸⁷ Erdei Ferenc például cseppet sem hízelegve jellemezte a kiránduló pestieket az eredetileg 1937-ben megjelent *Futóhomok* című munkájában: „*A budai hegyek turistáinak a tömegét a majálisozó kispolgár adja. Hangos és viháncoló pesti ember, aki mindenestül kihozza magát a hegyekbe. Itt fölengednek a város s a civilizáció nehéznek érzett szabályai: ingujjra vetkőzni, kézzel és foggal enni a papirosból kicsomagolt csirkecombot, üvegből inni a sört s lenge ruházatban,*

¹³⁸⁴ Kormány, 2021. 103.

¹³⁸⁵ *Új Idők Lexikona*, 23–24. Bp., 1942. 5936.

¹³⁸⁶ Erdei, 1957. 43.

¹³⁸⁷ Kormány, 2021. 103.

szabad kóborlásokban fölszabadítani az ösztönöket, amikre a gyáván erkölcstelen és hazugul erkölcsös város oly kevés eligazítót tud mondani. A szöges bakancs és hátizsák csak igazolásul kell a majálisozók és weekendezők számára, a magatartás egészen más, mint amit a turistatörvény előír. A behemót nagy város kiveti magából egy napra a népét s azok akár zöldvendéglőben, akár a hegyek tetején kötnek ki, egyképpen a maguk módjára szabadulnak fel. Levetik egy kultúrátlan civilizáció köntösét és elhagyott emberségüknek engednek szabad folyást. Budapest kimegy a hegyek közé és megrontja azoknak a szépségét. S amikor a nép saját fölszabadulásától és a szabadulás örömeiben felöntött italoktól megmámorosodva hazatakarodik, bús csatatérként marad mögötte az erdő: minden elképzelhető szemét hever szanaszét. A bábeli város otthagya névjegyét.”¹³⁸⁸ Reuter Camillo, a pécsi egyetem tanára visszafogottabb módon, de hasonlóképpen látta a két csoport közötti különbséget: „A turista nem kiránduló, nem a társaság, a mulatság kedvéért, hanem a természet imádatáért, lelki szükségletből jár.”¹³⁸⁹

A két világháború között sportként tekintettek a természetjárásra, rengeteg turistaegyesület alakult ekkoriban.¹³⁹⁰ Az egyesületek országszerte túrákat szerveztek, közösségi munkában kilátókat emeltek, turistaházakat építettek, túraútvonalakat hoztak létre, amelyeket nemcsak az egyesület tagjai, hanem bárki használhatott.

Pécsett két természetjáró egyesület működött: a Mecsek Egyesület és a Természetbarátok Turista Egyesülete. A Mecsek Egyesületnek több, mint 1400–2000 tagja volt a Horthy-korszakban. A Természetbarátok Turista Egyesületének tagságának létszáma 120 és 340 fő között mozgott a két világháború között.¹³⁹¹ A Mecsek Egyesület 1891-ben alakult meg, azzal a céllal, hogy a Mecseket hasznosítsa és szépítse, valamint turista útvonalakkal, kilátókkal és menedékházakkal lássa el. 1890-re már egyértelművé vált, hogy a filoxéra által tönkretett pécsi szőlők helyett új lehetőségeket kell keresni a Mecsek hasznosítására.¹³⁹² A tagság összetétele rendkívül heterogén volt, bár a többség így is a polgársághoz kötődött: városi előkelőségek, iparosok, kereskedők, bankárok, papok. A második világháború idején tanulók (középiskolások, egyetemisták),

¹³⁸⁸ Erdei, 1957. 42–43.

¹³⁸⁹ *Turisták Lapja*, 1939. 408.

¹³⁹⁰ *Új Idők Lexikona*, 23–24. Bp., 1942. 5936.

¹³⁹¹ *MNL BaML IV. 1407 e-509/1933*

¹³⁹² Pilkhoffer, 2022a. 365.

katonák és munkások is csatlakoztak a szervezethez.¹³⁹³ A Természetbarátok Turista Egyesületének pécsi fiókjá 1911-ben jött létre.¹³⁹⁴ Tagjai közé elsősorban a szervezett munkásokat várták, célul pedig a munkásság egészséges életmódjának kialakítását tűzték ki.¹³⁹⁵ A két szervezet közösen ápolta a Mecsek kiránduló útvonalait, közösen festették fel az útjelzéseket.¹³⁹⁶

A Mecsek Egyesület 1919 és 1921 között szüneteltette tevékenységét. A háború és a szerb megszállás alatt megrongálódtak a Mecsekben található útjelzéseik, padjaik és útvonalai; az 1920-as évek elején tudták csak őket helyreállítani. 1922-ben az egyesület Nendtvich Andor polgármestert választotta meg elnökének. Feltehetőleg az ő közbenjárásnak köszönhetően a városi tanács anyagilag is támogatta a szervezet munkáját. Az egyesület rendbe tette a Mecsek infrastruktúráját, turistapihenőket és kilátókat építettek, valamint a meglévő építményeiket bővítették és felújították. Létesítményeiket a pécsi lakosok mellett belföldi és külföldi turisták is felkeresték.¹³⁹⁷ Ezek az építmények elsősorban azt szolgálták, hogy a túrázók gyönyörködhessenek a tájban.¹³⁹⁸

A munkás turisták számára nem a természetben fellelhető esztétikum volt fontos, hanem hogy a természet közvetlen közelről történő megfigyelése által megértse annak működését és hogy olyan tudást szerezzen így, amely átformálja az ember gondolkodásmódját és világnézetét. Túraútvonalai tervezésében sem a látvány hajszolása volt a cél, hanem a test és a lélek fejlesztése. A kilátókat haszontalannak tartották, szívesebben gyűjtöttek pénzt közösségi térként is funkcionáló menedékházakra.¹³⁹⁹ A pécsi Természetbarátok Turista Egyesülete adományokból építette menedékházait a Mecsekben. Az épületeket főleg a két pécsi kiránduló egyesület tagjai, illetve a pécsi cserkészek és lepték használták. Alkalmanként a rászoruló pécsi munkáscsaládok gyermekeinek biztosítottak ezeken a helyeken nyaralási lehetőséget.¹⁴⁰⁰ A Természetbarátok Turista Egyesülete nemcsak Pécs közelében, hanem az ország más pontjaira és külföldre is

¹³⁹³ B. Horváth, 1993. 154.

¹³⁹⁴ MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.

¹³⁹⁵ Kővágó, 1984. 30.

¹³⁹⁶ *Dunántúl*, 1929. június 13. 4.

¹³⁹⁷ B. Horváth, 1999. 73–74.

¹³⁹⁸ Kormány, 2021. 110.

¹³⁹⁹ Kormány, 2021. 107–110.

¹⁴⁰⁰ *Pécsi Napló*, 1935. június 23. 4.

szervezett kirándulásokat.¹⁴⁰¹ Az egyesületet munkás kötődése miatt 1944 áprilisában feloszlatta a belügyminisztérium, menedékházukat elkobozták.¹⁴⁰²

A turistaegyesületek munkájának köszönhetően a Mecsek olyanok számára is vonzó célpont lett, akik nem voltak tagjai egyik természetjáró szervezetnek sem. Az első világháború több olyan útikönyv jelent meg, amelyben túraútvonalakat, látványosságokat kínáltak a Mecseken. 1926-ban jelent meg Szőnyi Ottó pécsi útmutatója, ami több mecseki kiránduló útvonalat is javasolt.¹⁴⁰³ Ugyanebben az évben jelent meg a Mecsek Egyesület alapítójának, Kiss Józsefnek *Pécs és a Mecsek részletes kalauza* című munkája, amelyben rendkívül nagy részletességgel foglalkozott a Mecsekkel.¹⁴⁰⁴ A turistamagazinok és a Mecsek Egyesület évenként megjelenő könyvei szintén nagy segítségek voltak azoknak, akik nem egyesületi kereteken belül akarták felfedezni a Pécs közeli természetet. Várkonyi Nándor, a pécsi irodalmi élet meghatározó alakja, szívesen és gyakran túrázott egyedül, illetve feleségével a Mecsekben.¹⁴⁰⁵ A Mecsek egyesület kiadványainak ő is nagyon hálás volt: „*Saját külön kedvencem a Mecsek Egyesület volt, nem annyira azért, mert befásította a hegyoldalt, példásan gondozta a kirándulóutakat, forrásokat, s széles körben megkedveltette a természetjárást, hanem inkább, mert megalakulása, 1891 óta kiadott évkönyveiben feltárta leendő birodalmam titkait és örömeit. Pécsre jövet ez a sorozat volt legelső olvasmányom.*”¹⁴⁰⁶

A Mecsek erdős része határos volt a várossal, emiatt nemcsak az elhivatott természetjárók látogatták a hegyet, hanem az egyszerű kirándulók is. A *Pécsi Napló* szerzője ekképp festette le a háború után beállt változást: „*A háború utáni, talán legnehezebb másfél évtized nyitotta meg a Mecseket a lokális értelemben a fejlődés számára. Szerpentinek, a műút, Kakucsárda, Menedékház, nyáron kirándulók, télen sielők ezrei árasztották el gyönyörű erdeit. Autók, autóbuszok szelik már vígan portalanított műútját s talán filléres vonatok itt megfordult vendég tízezreinek extázisos álmélgodása fedezte föl azt a kincset, amely túl igéző szépségein, mint idegenforgalmi focust vetítette a városvezetők figyelmé elé.*”¹⁴⁰⁷ A pécsiek körében nagyon sokáig a Tettye számított a legnépszerűbb kirándulóhelynek, de a mecseki

¹⁴⁰¹ *Dunántúl*, 1929. június 13. 4.

¹⁴⁰² Baronek, 2001. 90–96.

¹⁴⁰³ Szőnyi, 1926. 108–123.

¹⁴⁰⁴ Baronek, 2001. 91.

¹⁴⁰⁵ Várkonyi. 1976. 204–208.

¹⁴⁰⁶ Várkonyi, 1976. 186–187.

¹⁴⁰⁷ *Pécsi Napló*, 1936. április 26. 5.

sétautak fejlesztése, az üdülőszálló megépítése, a mecseki műutak építése lehetővé tették, hogy a várostól távolabbi pontok is könnyen megközelíthetőek legyenek.¹⁴⁰⁸ A természetjárókkal ellentétben, a kirándulóknak fontos volt, hogy célpontjukhoz könnyen és kényelmesen odaérjenek: „*A filléres gyorsokkal Pécsre özönlő idegenek a legnagyobb elragadtatás hangján nyilatkoznak a Mecsek természeti szépségeiről s arról a csodálatos panorámáról, amely a mecseki sétálók előtt bontakozik ki. A kirándulók nemcsak ezt, azt, is észrevették, hogy milyen nehezen közelíthető meg a Mecsek. A Kaposvári utca portengerén átvergődő sétáló porosan és fáradtan ér a Kardosi úti feljáróhoz s kimerült, mielőtt még a sétához kezdene. [...] régi panasza a pécsieknek is, s újabban mind sűrűbben merül fel az a kívánság, hogy vasárnaponként autóbuszjáratokat kell létesíteni legalább a Kardosi úti feljáróig.*”¹⁴⁰⁹ A korszak végén a helyi autóbustársaság körjáratot indított a Pécs környéki kirándulóhelyekre. A busz a Széchenyi tértől indult és csak vasárnap és ünnepnapokon közlekedett.¹⁴¹⁰

4.10.2.2. Strand

„*Abban sincs hiba, hogy a lakosság a városiasságnak egyes külső megnyilvánulási formáit fenntartja és hangsúlyozza. A legkisebb városban is van mozi, a nagyobb városokban pedig aránylagosan több. Kávéház is jócskán akad; minden nagyobb városban megtaláljuk a pesti előkelő kávéház utánképződését, ahol a jobb társaság uzsonnázik, és megtaláljuk a kis kávéházakat, amelyekben az üzletkötések történnek, olykor a kávéház szerény berendezésével arányban egyáltalában nem álló összegekben. A városi kultúra legújabb jele: a strandfürdő, amellyel ma már jóformán összes városaink dicsekedhetnek, olyanok is, amelyek folyóvíztől távol fekszenek, vízvezetékük nincs, és a strandfürdő alapját elhagyott téglavető alkotja.*”¹⁴¹¹ – állapította meg Weis István 1930-ban. A magyarországi fürdőkultúrának a gyökerei ugyan sokkal korábbra nyúltak vissza, hiszen gyógyulási célból sokan mártóztak meg a különböző gyógyvizekben, illetve népszerűségnek örvendtek a testedzésben fontos szerepet betöltő uszodák,¹⁴¹² de a mai értelemben vett strandolás a két háború között teljesedett ki. A 19. századi

¹⁴⁰⁸ Dunántúl, 1937. július 8. 5.

¹⁴⁰⁹ Dunántúl, 1933. április 28. 3.

¹⁴¹⁰ Dunántúl, 1938. május 1. 2.

¹⁴¹¹ Weis, 2013. 41.

¹⁴¹² Mohácsi, 2002a. 1476–1477.

fürdőélet és a 20. századi strand között alapvető különbséget a modernitás¹⁴¹³ hozta el, amikor is megváltozott a testhez való viszony.¹⁴¹⁴ A vizsgált korszakot megelőzően a polgári rétegek körében ugyanis kiemelten hangsúlyos volt a teljes test elrejtése a fürdés során.¹⁴¹⁵ A fürdőruhák, különösen a nőknél, az egész testet elfedték.¹⁴¹⁶ Az első világháború előtti nőmozgalmak, valamint táncművészek viszont újra definiálták a női testet, aminek a leglátványosabb tere a strand volt.¹⁴¹⁷ A nők már az 1910-es években elkezdték a férfiak úszótrikóját viselni, egy évtizeddel később már harisnyát sem hordtak. 1933-ban pedig megjelent a kétrészes fürdőruha. A férfiak úszóruházata szintén zsugorodott a korszakban, bár kevésbé feltűnő módon.¹⁴¹⁸ A viselet mellett a testideál is változott, a társadalmi érvényesülés új lehetősége nyílt meg azok számára, akik szépek és napbarnítottak voltak. A 20. század első felében a karcsú és sportos alkat számított szépnek. E szemléletnek a leghatékonyabb közvetítői a mozifilmek és képes újságok voltak.¹⁴¹⁹ Az emberek a hétköznapiakon egy megfelelő szabású ruhával el tudták valamelyest takarni testi hibáikat, de az új fürdőruhák, amelyek igencsak tapadtak, már a maguk valójában mutatták meg az egyént. A strand így emiatt olyan szabadidős térré tudott változni, ahol a polgárok szó szerint kivetkőztek magukból.

4.10.2.2.1. A strand megszületése

A strand divatja a tengerpartokról indult a 19. század elején, a század végén a kontinens legtöbb vízpartján – elsősorban folyók holtágán, valamint nagyobb tavak mellett – már volt ilyen létesítmény. A bécsi Gänsehäufel, amely a magyar strandmozgalom állandó hivatkozási pontja volt, a Duna szabályozása után jött létre az egyik mederben. A strandfürdő 1907-ben nyitotta meg a kapuit, amelyet naponta mintegy 30 000 ember látogatott. A hatalmas tömegeből eredő nehézségeket az intézmény belső struktúrájával igyekeztek enyhíteni: meglehetősen szigorúan elkülönítették egymástól a nemeket, a társadalmi csoportokat, sőt a különböző

¹⁴¹³ A modernizációt Mohácsi Gergelyhez hasonlóan nem történelmi korszakként értelmezem, hanem ezzel a fogalommal kísérlem meg leírni azt a társadalmi élményt, amely sokkszerűen átalakította az emberek hétköznapijait és amely hátérbe szorította a múlttal, a hagyománnyal és az ősökkel való folytonosság igényét szembe az újdonság kereséssel. (Lásd: Mohácsi, 2002a. 1471.)

¹⁴¹⁴ Mohácsi, 2002b. 35.

¹⁴¹⁵ Mohácsi, 2002a. 1477.

¹⁴¹⁶ F. Dózsa, 1989. 84–85.

¹⁴¹⁷ Mohácsi, 2002b. 44.

¹⁴¹⁸ F. Dózsa, 1989. 86–87.

¹⁴¹⁹ Zeidler, 2015. 199–201.

generációkat is. Külön homokos part és víz várta a női-, a családi, az I. és II. osztályú férfi fürdő, az úszóiskola és a fiú napközi otthon látogatóit. Az öltözőszekrények elhelyezése, valamint a szigorú szabályok segítségével a fürdő vezetősége igyekezett ellenőrzést gyakorolni a fürdőzők erkölcei felett: mindenki olyan fürdőruhát volt köteles viselni, amely eltakarta a vállait. A tisztaságot ugyanakkor modern árnyékszékek, zuhanyok és köpöcsészek biztosították. A speciális gyógyjellelű homokfürdőben a fürdőzőket beásták a homokba, a sportolni vágyókat pedig mászórudak, tornaszerek és ugródeszkák várták. Természetesen vendéglő és kávéház is rendelkezésre állt a pihenni vágyóknak.¹⁴²⁰

A 19. század második felében nyaranta már számos uszodát és fürdőt hoztak létre Budapesten a Duna mentén, amelyekre a modern strandfürdők előzményeiként lehet tekinteni. Ezek eleinte a középosztály igényeit szolgálták ki, de a század végén a városba özönlő tömeg miatt egyre több ingyenes helyet kellett megnyitni. Működtetésükhöz átfogó szabályozást alakítottak ki, hogy a polgári értékrenddel összeegyeztethetetlen szokásokat kiküszöbölhessék, így ezek a partszakaszok társadalmilag szabályozott terekké váltak. A szabályok a testi higiénéért helyezték előtérbe, valamint a megfelelő öltözetet. A 20. század elején a kommersziális tömegkultúra széleskörű terjedésével ezek a polgári normák természetessé váltak a fővárosiak számára. Az 1910-es évekre a Duna-uszodák már nem tudták kielégíteni az emberek szükségleteit, emiatt az első világháborút követően nem is volt érdemes őket újjáéleszteni. Az első valódi strandfürdőt a Tanácsköztársaság idején hozták létre, amire már korábban is lett volna igény, de az akkori városvezetés még elzárkózott előle. A két háború közötti apparátusnak is be kellett látnia, hogy szükség van a strandokra, viszont ügyeltek arra, hogy az úri rétegek a köznéptől elkülönülve élvezhessék a szolgáltatásaikat.¹⁴²¹

Az 1920-as és 1930-as évek során nyugati mintára Budapesten rengeteg strandfürdő épült. Ezek a létesítmények már nagyobb tömegek számára is kínáltak felüdülést és szórakozást, néhányuk kisebb és egyedi kezdeményezésből nőtt ki magát. A meglévő gyógyfürdőket strandokkal egészítették ki. Szükségesek voltak ezek a beruházások, mivel a strandolni vágyók száma az egész korszakban fokozatosan növekedett.¹⁴²² Minden társadalmi csoport számára rendelkezésre állt

¹⁴²⁰ Mohácsi, 2002a. 1474.

¹⁴²¹ Mohácsi, 2002a. 1483–1486.

¹⁴²² Mohácsi, 2002a. 1495–1497.

egy-egy olyan létesítmény, amely kielégítette a szükségleteit. A modern technika segítségével a nagyobb élményszerzés érdekében az elitebb helyeken megjelentek az ún. hullámfürdők. Itt a fürdés mellett egyéb szolgáltatás is a vendégek rendelkezésére állt: napozás, sport, fodrász, manikűr és pedikűr.¹⁴²³ Az ingyen strandokon ezzel szemben sokszor csupán fehérneműben fürödtek az emberek, az egyetlen szolgáltatás pedig az öltözőszekrény volt. Ezek a típusú strandok nemcsak szórakozási igényeket elégítettek ki, hanem higiéniait is, hiszen a két háború között sok lakásban és házban nem volt még fürdőszoba.¹⁴²⁴ A magánstrandok igyekeztek mindenkinek megfelelni, emiatt a saját területükön belül a legkülönbébb szolgáltatók működtek. Ezek a típusú intézmények így kiváló üdülési alternatívát kínáltak azok számára, akiket a munkájuk az adott városhoz kötöttek, továbbá azoknak, akik egyszerűen nem engedhették meg maguknak anyagilag, hogy egy városon kívüli nyaralóhelyet felkeressenek. A nyári hőségben gyakran a legkülönbébb társadalmi csoportok gyűltek össze a magánstrandokon, ami sok esetben feszültséget is okozott, hiszen az eltérő viselkedési és kulturális minták szem elé kerültek.¹⁴²⁵ A fürdőruha szabályszerű viselése által megkövetelt uniformitás, valamint a strandolással együtt járó felszabadultság érzése,¹⁴²⁶ azonban képes volt oldani ezeket a feszültségeket.

Néhány strandon nem csupán fürdésre és napozásra – ami ekkor jött divatba¹⁴²⁷ – volt lehetőség, hanem sportolásra (foci, ping-pong, tenisz, vízipóló stb.) és alkalmanként táncolásra.¹⁴²⁸ A zenét napközben rádió sugározta, amelyet megafon segítségével közvetítettek a közönségnek. Egyes helyeken a strandszínpadon élő cigányzenekar vagy éppen jazzband játszott: *„Ami a legfurcsább a strandon, míg a rendőr kék posztóban jár, addig a zenekar fürdőtrikóban muzsikál. A primás vékony kis trikóban pózol a placcon és ringatja magát a zene ritmusára. – Szeret-e még? A közönségnek táncolni nem szabad, de szabad a kisgyerekeknek. Óriási gyűrű veszi körül a szigeti strandon a charlestonozó bébiket, akik közül a legnagyobb sikert egy kis ötéves Josephine Baker aratja. A kis csokoládészínű apróság – egy Andrásy-úti nagykereskedő*

¹⁴²³ Mohácsi, 2002a. 1498.

¹⁴²⁴ Mohácsi, 2002a. 1497.

¹⁴²⁵ Mohácsi, 2002a. 1499–1500.

¹⁴²⁶ *Színházi Élet*, 1932/31. 83–84.

¹⁴²⁷ F. Dózsa, 1989. 87.

¹⁴²⁸ *Színházi Élet*, 1928/33. 29–31.

leánykája – a megszólalásig hasonlít a híres táncosnőhöz és ritka tehetséggel utánozza a nagy Josephinet.”¹⁴²⁹ Sokan csupán csendesebb pihenőt kívántak eltölteni egy általuk preferált újság társaságában. Nekik az árnyas ligetes területek jelentették a kikapcsolódás helyszínét. Ugyancsak a felfrissülést szolgálták a különböző standok, ahol sört és fagyaltot lehetett kapni. Azok, akik napközben megéheztek a kijelölt területeken elfogyaszthatták az otthonról hozott ételleket, ha módosabbak voltak, felkereshették a strandon működő egyik vendéglőt vagy kávéházat. Ezekben a helyeken azonban illetlenség volt fürdőruhában megjelenni.¹⁴³⁰

Átmeneti megoldást jelentettek a különböző strandöltözetek. 1927-től divatba jött a strandpizsama, ami nem volt más, mint egy kivágott overallszerű nadrágruha.¹⁴³¹ A nyári forróságban a strandok a korzóhoz hasonló reprezentatív helyszínné változtak: „*A strand ma a legnépszerűbb társadalmi találkozóhely, szívesebben korzózik a strand homokján, mint a meleg aszfalton, vagy a poros falusi utcán.*”¹⁴³² A strandkorzón azonban nemcsak a különböző strandruhákban és kiegészítőkben vonultak a nők, hanem a fürdőruhákban is, amelyek szabása és fazonja szintén változott évről évre.¹⁴³³ Emiatt nem csupán a megfelelő viselet vált a reprezentáció tárgyává, hanem a test is. A női test minősége és esztétikája gyakori témája volt a strandról és a fürdőruhákról szóló diskurzusoknak.¹⁴³⁴

Az uszodákban még külön fürödtek nők és férfiak, de a legtöbb újonnan megnyílt strandon már lazítottak ezen a szokáson. Az uszodákban még különböző idősávokban vehette igénybe a medencét a két nem, a nagyobb helyek rendelkeztek külön női és férfi résszel. Hunyadi Sándor drámaíró az alábbi módon festette le a nemileg szegregált uszodákat: „*Az uszodák akkoriban úgy oldották meg a fürdés kérdését, hogy kétfelé osztották a napot. Délelőtt a nők fürödtek, délután a férfiak. De akadtak nagyobb üzemek, ahol két medencét építettek egymás mellé. Fal vagy magas kerítés választotta el egymástól a nőket és a férfiakat. [...] A pénztárnál elváltak az együtt érkező társaságok tagjai. Jobbra mentek a nők és balra a férfiak, beletörődve a törvénybe, hogy együtt úszkálni szigorúan tilos.*”¹⁴³⁵ Leírása ugyan a

¹⁴²⁹ *Esti Kurír*, 1927. augusztus 13. 9.

¹⁴³⁰ Mohácsi, 2002a. 1500–1501.

¹⁴³¹ F. Dózsa, 1989. 87.

¹⁴³² *Színházi Élet*, 1926/31. 60.

¹⁴³³ *Színházi Élet*, 1928/22. 120.; *Színházi Élet*, 1931/20. 90.; *Színházi Élet*, 1933/26. 76–78.

¹⁴³⁴ *Színházi Élet*, 1922/29. 1–2.; *Színházi Élet*, 1930/27. 95–97.

¹⁴³⁵ Hunyadi, 2002. 115.

századforduló állapotát örökítette meg, azonban a két háború között még számos helyen – főleg vidéken – ilyen formában látogathatták a családok az uszodákat. A konzervatív szellemben megírt viselkedési útmutatók a hölgyeknek még az 1930-as években is azt javasolták, hogy csakis ilyen fürdőhelyeket látogassanak.¹⁴³⁶ A Balatonon, ahol korábban már elhalványulni látszó gyakorlat volt a külön férfi és női strand, ebben az időszakban ismét szorgalmazták felállításukat: „*Itt nem tűrjük a szemérmertlenségnek orgiáit és nálunk fürödni csak teljes fürdőruhában lehet. A tisztességes polgári erkölcsöt a fürdőhelyen is meg kell tartani s azt nem vetheti le a ruházattal együtt az, aki a Balatonba megy fürdeni. Aki idejön, az szokja meg, hogy az emberek itt is tisztességes polgári erkölcsben élnek. Éppen emiatt nagyon meg is válogatjuk azt, akit ide befogadunk.*”¹⁴³⁷ A modern kiépített strandokon viszont férfiak és nők együtt fürödtek már, emiatt sokszor került viták keresztüztüzebe a strand erkölcsi megítélése. A katolikus egyház különösen rosszallóan tekintett az új szabadidős elfoglaltságra. Prohászka Ottokár egy 1923. évi februári püspöki körlevélben ekképpen nyilatkozott: „*Az erkölcsi értéket sérti a férfiak és nők, a fiúk és lányok közös fürdőzése, – mert jóllehet a finomérzésű embernek az ilyen közös fürdőzés inkább kínos, mint csábos, amikor látja azt a sok éktelen, potrohos, dagályos testet, – azért a nemileg ingerlékenyek mégis kárt szenvednek s az ifjúság az ilyen fürdés után piszkosabb, mint volt s a felkotort érzékiség pocsolyaszaga van rajta.*”¹⁴³⁸ Országszerte akadt példa a közös strandfürdő elleni tiltakozásra, elsősorban a helyi lelkipásztorok, valamint a keresztény egyesületek részéről.¹⁴³⁹ A városoknak jelentős kiadást jelentett a strandok megépítése, szezonban viszont hatalmas bevételt hoztak, emiatt gyakran kompromisszumos megoldások születtek: egyes helyeken női, férfi és közös idősávokat vezettek be.¹⁴⁴⁰ A közös fürdők ugyanis sokkal népszerűbbek voltak, többek között amiatt is, mert a családok így együtt szórakozhattak.

A katolikus szervezetek általában nem elégedtek meg ezzel a megoldással, és többször jelezték a belügyminisztériumnak, hogy az 1927-es közerkölcshíségről

¹⁴³⁶ Gerely, 1933. 107.

¹⁴³⁷ Balatoni Kurír, 1937. augusztus 4. – idézi Schleicher, 2018. 141.

¹⁴³⁸ *Eger Napilap*, 1933. április 30. 2. vö.: Katona, 2010. 210.

¹⁴³⁹ Országos szintű érdeklődés övezte az egi közös strand helyzetét, ahol a helyi klérus meg akarta akadályozni a közös strand megépítését. A strand végül megnyílt. Lásd: Sugár, 1979. 43–46.

¹⁴⁴⁰ *Magyar Hirlap*, 1928. augusztus 12. 6.; *Az Est*, 1930. június 29. 15.; *Az Est*, 1937. július 4. 8.; Katona, 2010. 209–211.

szóló rendeletet ki kellene terjeszteni a strandfürdőkre.¹⁴⁴¹ Ez végül nem valósult meg, bár a képviselőházban rövid ideig parázs viták folytak a kérdésről.¹⁴⁴² Még a fürdőruha megadóztatása is felmerült, amelynek mértéke a fürdőtrikó méretével és kivágásával lett volna fordítottan arányos.¹⁴⁴³ A kérdés végül a nyári meleggel együtt eltűnt a Képviselőházból és csupán a második világháború kirobbanása után vált ismét témává, amikor az antiszemitizmus már átítatta a közbeszédet. Szélsőjobboldali politikusok a zsidóságot okolták a stranderkölcsök romlásáért, és sürgették kitiltásukat vagy legalább elkülönítésüket.¹⁴⁴⁴ Ez a legtöbb településen valószínűleg végül megvalósult, ahogy a más típusú szórakozóhelyeket sem látogathattak már a zsidók.¹⁴⁴⁵ A strandokról átfogó országos szabályozás nem született, helyi szinten ellenőrizték őket.

4.10.2.2.2. Pécsi strandok

„Tizenkét évvel ezelőtt csak két kis uszodája volt Pécsnek: a Balokányi- és a Madarász-uszoda. Éppen, hogy csak fürödni lehetett bennük. Mi, akik akkor a diákkor szép nyarait éltük Pécsen, embermagasságú bogáncs között menekültünk a rekkenő hőség elől a Madarász-uszodába. Uszoda volt a neve, mert úszni lehetett benne és nekünk csak a víz és a trambolin volt a fontos. [...] Az öreg Madarászból csak a ciprusfák maradtak meg. A 12 évvel ezelőtti Madarász-uszoda mellett kukorica föld volt, ezen a helyen ma megkapó strandvendéglő áll. Befelé terrasznéz az uszodára. Innen fellátni a Mecsek hegyre, gyönyörű oldalában a négytornyú székesegyház, friss hegyi levegő áramlik le, a terrasznél szép park, azután nagy homokstrand következik. Eredeti ennek a díszítése. Itt nincsenek dísznövények, virágok, padok, a fürdőzők sűrű sásféle növény alatt fekszenek a homokban. Aki nem akar a napon lenni, az idejön a terraszra, vagy a terrasznél kis parkba. A játékszerek nem sablonosak, hanem különbözők. A gyermekek külön terecskén játszanak. Bántó lárma nincs. Az uszoda nagy és tiszta vizű. [...] Feltűnő, hogy a

¹⁴⁴¹ *Magyar Kultúra*, 1930/10. 460–461.; *Nemzeti Újság*, 1930. január 5. 22.; *Nemzeti Újság*, 1933. június 15. 2.; *Magyar Kultúra*, 1935/10. 463–464.; *Nemzeti Újság*, 1935. március 19. 12.

¹⁴⁴² Képviselőházi napló, 1931. XVI. kötet 183. ülés 1933. május 18. 16.; 23.; Képviselőházi napló, 1931. XVI. kötet 184. ülés 1933. május 19. 102.; 109.; Képviselőházi napló, 1931. XVI. kötet 189. ülés 1933. május 30. 397.

¹⁴⁴³ Képviselőházi napló, 1931. XXIII. kötet 287. ülés 1934. június 4. 428–429.

¹⁴⁴⁴ Képviselőházi napló, 1939. XI. kötet 221. ülés 1941. november 19. 415.; Képviselőházi napló, 1939. XIV. kötet 270. ülés 1942. június 23. 99.; Képviselőházi napló, 1939. XIV. kötet 275. ülés 1942. július 1. 287–289.

¹⁴⁴⁵ *Magyar Élet*, 1942. június 11. 6.; Ungváry, 2005. 366.; Farkas, 2006. 35.; Szederjesi – Tyekvicska, 2006. 166.

férfiak és nők közösen csak 11 óra után fürödhetnek, strandolhatnak, külön férfi és női órák is vannak. Jólesően hat a figyelmes kiszolgálás, az udvariasság és a személyzet jó modora. A fürdőigazgatóság gondosságát, szakszerűségét dicséri, hogy messzemenőig teljesíti a pécsi fürdőközönség kívánságait. Ismét csak 12 évre kell visszamennünk. A híres Zsolnay gyár közelében vasárnapi bakatalálkozóhely volt a Balokányi. Kis liget ez tóval. Amolyan vurstli féle hely. Hírhedt volt csibészeiről, a bliccelő diákok szeptembertől júniusig itt adtak egymásnak találkozt. Ma hiába keressük a régi Balokányit, a tó ugyan megvan, csak nem ismerünk rá. A régi Balokányi-uszodából fürdőstadion épült, a régi Balokányi-tó szabályozott dísztóvá és a körülötte lévő vad térség dísztérré változott át. A világhíres Zsolnaygyár méltó környéket kapott. Pécs legyőzte fürdőkultúrában Egert, Szegedet, Győrt és Esztergomot. Minek tulajdonítható, hogy Pécs vezetőhelyet biztosított magának a fürdővárosok között? Egy mondatban felelhetünk erre: Pécs város fürdőéletének vezetői nem a fürdőüzlet, hanem a közönség szolgálatába állították munkásságukat.”¹⁴⁴⁶ – így lelkendezett 1933-ban egy esztergomi újságíró a modern pécsi strandokról. A korabeli imázscikkből kiolvasható, hogy alig egy évtized alatt a strand olyan fontos városi státuszjeggyé vált, amelynek léte jelentősen befolyásolta a településekről alkotott képet. Még az olyan városok is építettek strandfürdőket, nem kevés anyagi ráfordítással, amelyek távol estek bármilyen nagyobb folyó- vagy állóvíztől, mint például Pécs.

A természetes vizek hiánya nem jelentette azt, hogy a pécsiek korábban nem fürödtek. A Mecsekről lefolyó patakok vízmennyisége nemcsak a lakosság ivóvíz és ipari szükségletét tudta kielégíteni. A helyiek fürdésre eleinte a visszamaradt vizeket vagy az ipari termelés során képződött kis tavakat használták. Ilyen volt egyrészt a Balokány, amely kezdetben a téglavető agyagigényét kiszolgáló területként működött, s az idők során egy nagy gödörre vált, amelyben több vízforrás is feltört. Másrészt rendelkezésre állt a mai 6-os út vonalán fekvő hajdani Madarász-Szontagh vasgyár melletti terület, ahol az 1860-as évektől a térképek is jelzik a Vasfürdőt. A 19. században ezek a helyek azonban még a város lakott részétől távolabb estek, emiatt az első kiépített városi közfürdő¹⁴⁴⁷ egyik

¹⁴⁴⁶ *Esztergom és Vidéke*, 1933. szeptember 10. 2.

¹⁴⁴⁷ A korabeli közfürdők ekkor elsősorban higiénias igényeket elégítettek ki, hiszen ekkor még nem rendelkeztek a lakóházak fürdőszobával. A közfürdők még a két háború között is működtek, mivel sokan még mindig nem rendelkeztek saját fürdőszobával. Az 1920-as népszámlálás szerint 14 ezer pécsi lakáshoz csupán 805-höz tartozott fürdőszoba, ami azt jelentette, hogy 100 lakásra csak 6

helyhez sem kötődött, azt ugyanis a belváros déli kapuja közelében, a Rákóczi úton állították fel a század elején.¹⁴⁴⁸ Az első városi uszoda 1858-ban a Balokányban nyílt meg, az úszásoktatás mellett nyáron higiénias feladatokat látott el.¹⁴⁴⁹ A hasonló funkciókat betöltő Madarász-uszoda nem sokkal ezt követően jött létre.¹⁴⁵⁰ Az 1880-as évek végén¹⁴⁵¹ a Rákóczi úton felállítottak még egy fürdőt, amely főleg gőzfürdőként funkcionált. Nyaranta sok férfi felfrissülni járt ide, hiszen rendelkezett medencével is.¹⁴⁵² Ezek az intézmények bárki által látogathatóak voltak, amennyiben megfizette a belépőt. Ezeken felül csupán néhány oktatási intézménynek volt saját uszodája, de ezeket a saját diákjaik számára tartották fent. Ilyen volt a honvédség,¹⁴⁵³ illetve az internátus, amelynek az uszodája az első világháború kezdetére készült el.¹⁴⁵⁴ Pécsbányatelepen 1939-ben készült el egy 8×7,9 méter nagyságú fürdőmedence.¹⁴⁵⁵

Az első strandok Pécsen is a két háború között jelentek meg. A modern strandfürdő iránti igény 1923-ban merült fel először a helyi sajtó hasábjain, amikor beszámoltak a közeli Szigetvár¹⁴⁵⁶ és Kaposvár¹⁴⁵⁷ strandberuházásairól. A cikkek hangneméből arra lehet következtetni, hogy ekkor már presztízskérdéssé kezdett válni, hogy egy-egy településnek van-e saját strandfürdője, mivel az újságírók megjegyezték, hogy egy Pécs méretű városhoz nem elegendő a Balokány uszoda. A következő évben, azonban már komolyabban elkezdett foglalkozni a pécsi közvélemény a strand ügyével. Ekkor felmerült, hogy a Balokány uszodát strandfürdővé kellene átalakítani, mivel 1886 és 1889 között újították fel utoljára, ezért eddigre már teljesen korszerűtlenné vált.¹⁴⁵⁸ A város ki is írt egy pályázatot,

fürdőszoba jutott. (1930. évi népszámlálás 6. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei. II. Részletes kimutatások. 4.) 1949-ben 23 456 lakásból még mindig csak 4459 volt fürdőszobával ellátva, azaz 19%-uk. (1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények. 160.) A mindennapos tisztálkodást a lakáson belül lavórban, illetve teknőben oldották meg, valamint a nagyobb üzemek és gyárak biztosítottak a munkásaik számára tisztálkodási lehetőséget. (Gyáni, 2006b. 93–94.)

¹⁴⁴⁸ Ez volt a Czindery- majd később Engel-fürdő. Kaposi, 2015. 76.

¹⁴⁴⁹ Madas, 1989. 114–128.

¹⁴⁵⁰ Márfi, 2017. 191.

¹⁴⁵¹ 1884-ben az Engel gőzfürdőnek még nem volt konkurenciája. (Pécsi Figyelő, 1884. szeptember 6. 2.) 1889-ben a Magyar Mérnök- és Építész Egylet mű- és középítési szakosztálya pécsi kirándulása során pedig már útba ejtette a Pintér-féle modern gőzfürdőt. (*A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 1889/30. 246.)

¹⁴⁵² *Pécsi Napló*, 1898. július 19. 4.

¹⁴⁵³ Bödő, 1987. 41–48.; 89.;

¹⁴⁵⁴ Huszár, 1987. 209.

¹⁴⁵⁵ Pilkhoffer, 2008. 65.

¹⁴⁵⁶ *Pécsi Lapok*, 1923. április 5. 3.

¹⁴⁵⁷ *Pécsi Lapok*, 1923. május 13. 2.; *Pécsi Lapok*, 1923- augusztus 26. 3.

¹⁴⁵⁸ Bödő, 1987. 55.

amelyre két ajánlat érkezett,¹⁴⁵⁹ de a felújítás végül nem valósult meg a város és a vállalkozók ellentétei miatt.¹⁴⁶⁰ A pályázatok pedig a legújabb divatnak megfelelő létesítményt terveztek a területre: „*A Strandfürdő rt. nem csak az uszoda, hanem az ezt környező Fekete ligetet, a tavat, a mellette levő vendéglőt és a csónakháznak épült jelenleg csak félszernek használható helyiséget kívánja igénybe venni. A város feltételein kívül az egész területet 2 m magas betonlapból álló kerítéssel veszi körül 584 m. hosszúságban. A tavat lecsapolja, megtisztítja, kiegyengeti, a tóba ömlő szennyvizet földalatti csatornán elvezeti, a partot rendezi, homokoltatja, hogy strandolásnak teljesen megfeleljen. A ligetet megfelelően parkirozza, homok- és napfürdőre alkalmassá teszi, zenepavillont épít, a sétányon padokat helyez el, gyermek-játszóteret létesít, tornaszereket állít fel. A strandfürdőhöz szekrényrendszerrel, közös férfi és női öltözőt épít, télen korcsolyapályát létesít. Lesz vendéglő, büffé, cukrászda, tejkimérés, fodrász, manikűr, pedikűr műhely. E mellett az uszodát teljesen jókarba helyezi és a tapasztalatok alapján további modern újításokat létesít.*”¹⁴⁶¹ A következő néhány évben a város elállt a Balokány uszoda stranddá fejlesztésétől, és csupán a ligetre koncentrált.¹⁴⁶² A pécsi közönség egy része azonban vágyott már egy saját strandfürdőre, amit végül nem a várostól kapott meg, hanem a Madarász uszoda tulajdonosától: „*Ezzel szemben a régi Madarász uszodát annak tulajdonosa, Maléter László dr. eleget téve a közóhajnak, a régi fürdőt átalakította strandfürdővé, melynek méretei ma még szerények, de egyebekben most ezen strandfürdő megfelel a kívánalmaknak és fürdő után kellemes homok és napfürdőre ad lehetőséget. Rengeteg beruházást igényelt már, a mit ezideig beruházott a tulajdonos, de most még a régi fölszerelés váltakozik az újjal, míg a régi úszómedence megújult és alaposan kibővült. A következő fürdőidényig már az egész strandfürdő kiépül és a pécsieknek se kell már strandolni a szomszédba menni. A Madarász uszodát már büffet is várja, melyet Gruber Győző cukorkakereskedő bérelt ki, mely büffet a fürdőző közönség szívesen fogja fölkeresni.*”¹⁴⁶³ Valószínűleg nagy sikere lehetett a szerény újításoknak is, ugyanis a következő évben a Maléter már a teljesen átalakított strandját nyitotta meg a fürdőzők előtt: „*Hogy mit is nélkülözött Pécs város közönsége éveken keresztül,*

¹⁴⁵⁹ *Dunántúl*, 1924. március 28. 2.; *Dunántúl*, 1924. április 10. 3.

¹⁴⁶⁰ *Dunántúl*, 1924. május 13. 5.

¹⁴⁶¹ *Dunántúl*, 1924. március 28. 2.

¹⁴⁶² *Dunántúl*, 1925. december 4. 2.; *Dunántúl*, 1926. augusztus 14. 1.

¹⁴⁶³ *Pécsi Napló*, 1926. május 28. 5.

*amig nem volt nálunk strandfürdő, azt tulajdonképp mostan érezzük csak, amikor megvan. Pécs város közönsége éveken keresztül csakis az irigység érzésével eltelve gondolhatott nálunk sokkal kisebb városokra, amelyek már évekkel ezelőtt rájöttek arra, hogy mit jelent a friss víz, a homok és az éltető napsugár. Ebből a szempontból a jó öreg Balokányi uszoda igazán nem jöhet ma már számításba. [...] Valljuk be pedig őszintén, hogy a mai igényeknek a Balokányi uszoda nem felel meg túlságosan, minden múltja ellenére sem. A strandfürdő nem másfajta uszoda, hiszen attól lényegesen különbözik. A strandfürdő a szabad természetnek az emberi fizikumra gyakorolt áldásos hatását akarja nyújtani. Ez a célja s ép ebben rejlik is azután határtalan népszerűsége.”*¹⁴⁶⁴ A strandjelenség széleskörű népszerűségét mutatja, hogy még Pécsbányatelepre is strandot akartak a bányatavak partjaira.¹⁴⁶⁵ A városi közgyűlés végül 1927-ben elhatározta, hogy a Balokányban saját maga létesít nyitott uszodát,¹⁴⁶⁶ ezt azonban a belügyminisztérium nem hagyta jóvá.¹⁴⁶⁷ A városvezetés emiatt el is állt a strandfürdő építésétől, csak néhány évvel később vette elő, akkor se önállóan, hanem egy télen-nyáron használható uszoda tervével együtt.¹⁴⁶⁸ A gazdasági világválság miatt ez a terv se tudott végül megvalósulni,¹⁴⁶⁹ holott a város mérete már jócskán indokolta volna. 1932 nyarán több, mint 1000 fő használta naponta a Maléter-féle strandot, a Balokányt csupán 300 fő vette igénybe egy nap.¹⁴⁷⁰ Ez a különbség egyrészt adódott abból, hogy a két intézmény eltérő kapacitással rendelkezett, másrészt az előbbi jobban megfelelt a kor igényeinek, ezáltal sokkal népszerűbb is volt. Csak 1933 elején sikerült elhatároznia a városvezetésnek, hogy a régi Balokány uszoda helyén egy modern strandfürdőt épít, és ehhez elkészültek a tervek is. A belügyminiszter ezúttal jóvá hagyta a tervezetet.¹⁴⁷¹

Az új Balokány népfürdőt, amely már megfelelt a kor legújabb igényeinek, 1933 nyarán át is adták. Két medencével rendelkezett, a nagyobbik alkalmas volt verseny- és sportúszásra, a kicsi a gyermekek számára készült. Az öltözőépület 800 fő befogadására volt képes, a tetején pedig olyan napozót alakítottak ki, amit

¹⁴⁶⁴ *Pécsi Napló*, 1927. július 24. 5.

¹⁴⁶⁵ *Pécsi Napló*, 1926. június 20. 9.

¹⁴⁶⁶ MNL BaML IV. 1406. b. Pécs város Tanácsának közigazgatási iratai. Mutatókönyvek. 1927.

¹⁴⁶⁷ MNL BaML IV. 1406. b. Pécs város Tanácsának közigazgatási iratai. Mutatókönyvek. 1928.

¹⁴⁶⁸ *Dunántúl*, 1930. november 8. 6.; *Városok Lapja*, 1930. november 15. 405.

¹⁴⁶⁹ *Pécsi Napló*, 1932. november 11. 3.

¹⁴⁷⁰ *Pécsi Napló*, 1932. július 10. 3.

¹⁴⁷¹ MNL BaML IV. 1406. b. Pécs város Tanácsának közigazgatási iratai. Mutatókönyvek. 1933.

sporteseményekkor lelátóként lehetett használni. Az egyszerű és praktikus megoldásokra a pénzhiány miatt volt szükség, emiatt büfét is csak ideiglenes formában tudtak biztosítani.¹⁴⁷² A következő évben bővíteni kellett a strandot.¹⁴⁷³ Az új tervezetben a nők és a férfiak külön napozót kaptak, az öltözők számát megemelték, továbbá fodrásszal, manikűrrrel, borbéllyal és masszázsszal bővítették a szolgáltatásokat. A korábbi ideiglenes fából készült büfék szintén nem bizonyultak elegendőnek, emiatt egy állandó étterem építése is felmerült.¹⁴⁷⁴ A strand a felújítással új nevet kapott: Városi Fürdő.¹⁴⁷⁵ A fürdő még a bővítést követően sem bizonyult elégségesnek, egy-egy melegebb nyári hétvégén több ezren fordultak meg a strandon.¹⁴⁷⁶ Eközben a város másik felében lévő Maléter-féle strandot elkezdték modern hullámfürdővé¹⁴⁷⁷ átalakítani, amelyhez hasonló korábban csak Budapesten volt.¹⁴⁷⁸

A hullámfürdő 1935 nyarán nyílt meg, új tulajdonosa a Baranyai Ipari és Kereskedelmi Rt. volt. A korábbi homokos szakaszt felszámolták és a területet parkosították, a medencéket bővítették, valamint étterem, kávéház, cukrászda és a kor aktuális divatjának megfelelően bridge szalont helyeztek üzembe.¹⁴⁷⁹ A következő évtől a zene- és táncengedély másfajta szórakozásra is lehetőséget adott.¹⁴⁸⁰ A hely legnagyobb szenzációja viszont a hullámgép maradt, amely félóránként a fürdőzőknek egy csengővel jelezte, hogy elkezd működni.¹⁴⁸¹

A két fürdőintézmény minden nyári szezonban teljes kapacitással működött, emiatt 1936-ban már pedzegette a sajtó, hogy szükség lenne egy harmadik strand felállítására.¹⁴⁸² A fedett uszoda hiánya szintén sokak számára probléma volt.¹⁴⁸³ 1937-ben az újonnan épült Mecseki Üdülőszállóhoz terveztek egy strandfürdőt, amely az ideérkező vendégeknek, valamint a Mecseken pihenni vágyó

¹⁴⁷² *Tér és Forma*, 1933/10. 313–318.

¹⁴⁷³ MNL BaML IV. 1406. b. Pécs város Tanácsának közigazgatási iratai. Mutatókönyvek. 1934.; *Dunántúl*, 1934. január 31. 2.

¹⁴⁷⁴ *Pécsi Napló*, 1934. március 30. 3.; *Pécsi Napló*, 1934. április 5. 2.

¹⁴⁷⁵ *Pécsi Napló*, 1934. október 5.

¹⁴⁷⁶ *Pécsi Napló*, 1934. július 17. 4.; *Dunántúl*, 1934. július 24. 3.; *Dunántúl*, 1934. október 6. 5.; *Pécsi Napló*, 1935. június 27. 5.; *Dunántúl*, 1935. június 28. 4.; *Pécsi Napló*, 1936. július 21. 4.; *Dunántúl*, 1939. július 8. 4.; *Pécsi Napló*, 1939. július 11. 7.

¹⁴⁷⁷ Egy szerkezet segítségével hullámokat generáltak a medencében.

¹⁴⁷⁸ *Dunántúl*, 1934. április 7. 3.

¹⁴⁷⁹ *Pécsi Napló*, 1935. április 30. 4.; *Dunántúl*, 1935. június 9. 4.

¹⁴⁸⁰ *Pécsi Napló*, 1936. július 19. 6.

¹⁴⁸¹ *Pécsi Napló*, 1936. július 19. 5.

¹⁴⁸² *Pécsi Napló*, 1936. július 21. 4.

¹⁴⁸³ *Pécsi Napló*, 1935. október 6. 6–7.; *Pécsi Napló*, 1936. március 24. 1.; *Pécsi Napló*, 1937. július 18. 7.

közönségnek lett volna ideális. Mivel a pécsi vízellátás folyó hiányában már alapvetően körülményes volt, emiatt ez egy rendkívül költséges beruházásnak számított. A kivitelezést magántőkéből tervezték, a munkálatok megkezdését pedig még az adott évre ígérték.¹⁴⁸⁴ A strandfürdőt azonban még a következő években sem kezdték el építeni, mert a városnak nem volt rá fedezete, magántőkét pedig nem sikerült bevonniuk.¹⁴⁸⁵

Magyarország hadba lépését követően viszonylag zavartalanul lement a nyári szezon, Pécs továbbra is napirenden tartotta a fürdőügyet, 1941-ben ismét elővette a mecseki strandfürdő terveit,¹⁴⁸⁶ de végül semmi nem lett az elképzelésből. A Hullámfürdőt 1941 késő őszen a város vásárolta meg a Baranyai Ipari és Kereskedelmi Rt.-től, hogy kezébe vehesse a pécsi fürdőügy megoldását. A háború kitörése miatt nem lehetett szó új létesítmények felállításáról, hiszen nem sikerült tőkét szerezni; a meglévő infrastruktúrát próbálták felhasználni.¹⁴⁸⁷ A helyi lakosok a rendkívüli helyzetre való tekintettel nem teheték meg, hogy elutazzanak üdülni, a többség a városban maradt.¹⁴⁸⁸ 1942 és 1943 nyarán még élénk strandélet folyt a városban,¹⁴⁸⁹ a közvéleményt továbbra is izgatta a strandfürdőügy,¹⁴⁹⁰ és Esztergár Lajos polgármester a pécsi közgyűlésen bejelentette, hogy még két strandfürdő létesítését vette tervbe,¹⁴⁹¹ az egyiket a Jakab-hegyre szánták mint magaslati strandfürdő.¹⁴⁹² A háborús korlátozások azért nem érintették még a strandokat, mert nemcsak szórakozóhelyként tekintettek rájuk, hanem mint egy kiemelt közegészségügyi intézményre. Ezt mutatja az a törekvés is, amelynek az volt a célja, hogy minél többen hozzáférhessenek a medencékhez, ezért a város olcsó strandnapokat vezetett be,¹⁴⁹³ hogy a szegényebbek is megmártózhassanak a

¹⁴⁸⁴ *Dunántúl*, 1937. augusztus 10. 4.; *Dunántúl*, 1937. augusztus 20. 4.

¹⁴⁸⁵ *Pécsi Napló*, 1938. június 26. 7.; *Dunántúl*, 1939. február 18. 3.; *Pécsi Napló*, 1939. május 28. 15.

¹⁴⁸⁶ *Dunántúl*, 1941. október 11. 5.

¹⁴⁸⁷ *Dunántúl*, 1941. november 29. 5.

¹⁴⁸⁸ *Pécsi Napló*, 1943. július 29. 2.

¹⁴⁸⁹ *Dunántúl*, 1942. július 25. 2.; *Pécsi Napló*, 1943. július 7. 2.; *Pécsi Napló*, 1943. július 20. 4.; *Dunántúl*, 1943. szeptember 15. 4.

¹⁴⁹⁰ *Pécsi Napló*, 1943. július 29. 2.

¹⁴⁹¹ *Dunántúl*, 1942. október 23. 5.

¹⁴⁹² *Pécsi Napló*, 1942. augusztus 4. 5.

¹⁴⁹³ 1934–1938 között egy délutáni strandjegy szekrényvel 40 fillérbe került a Balokányban és 60 fillérbe a Hullámban. (*Dunántúl*, 1934. június 8. 3.; *Dunántúl*, 1935. június 9. 4.; *Dunántúl*, 1938. május 29. 13.) Viszonyításképpen 1 kg kenyér 1934-ben közel 40 fillér volt, 1938-ban a legolcsóbb kenyér kilogrammja pedig 36 fillér körül alakult, ami akkoriban magasnak számított. (*Dunántúl*, 1934. május 31. 3.; *Dunántúl*, 1938. június 22. 3.) A strand nem számított nagyon drága mulatságnak, főleg egy nyaraláshoz képest, viszont még így is kevesen engedhették meg maguknak,

vízben.¹⁴⁹⁴ Az emberek a medencében és a napozón megfélelmezettek egy kis időre a háborúról, csupán a fejük fölött időnként elrepülő bombázók emlékeztették őket a rendkívüli állapotokra: „*A vízmedence fölött megjelenik egy hárommotoros bombázógép, a fiatalság legnagyobb öröme, akik hangos kiabálással, integetéssel akarják magukra vonni a pilóta figyelmét, abban a reményben, hogy legalább is egy dugóhúzót, vagy bukfencet csinál a géppel. Azonban a pilóta túl magasan lebeg a strand felett és nem veszi észre a gyermekek karlendítését és más gondja van, mint a gyermekek szórakoztatása.*”¹⁴⁹⁵ A Hullámfürdőt 1943 szeptemberében bezárták, mivel épületeit a hatóság használatba vette, csupán a Balokány működhetett tovább az utolsó meleg napokon.¹⁴⁹⁶ 1944 júniusában viszont ismét kinyitott mindkét strand,¹⁴⁹⁷ és a szezon végéig üzemeltek rövidebb nyitvatartással.¹⁴⁹⁸

A háború alatt a strandok fokozatosan elveszítették korábbi reprezentációs funkciójukat. Amíg a háború elején még az újságok azt tanácsolták a nőknek, hogy ne használjanak annyi sminket a strandon,¹⁴⁹⁹ addig három évvel később ez már nem számított problémának. A strandot csupán az egészség megőrzése miatt tartották fontos intézménynek: „*Pizsamás, shortos vagy feltűnően kifestett nőket ma már csak elvétve látni a strandon. A gumicipőket is felváltotta a háborús és higiénikus faszandál. A mai háborús világban a nők is praktikusabbak lettek, mint a békevilágban. A strandokon nem divatbemutatókat akarnak tartani, hanem élvezni az Isten csodálatos, gyógyítóerejű napfényét. Azonban volt mégis ma valami, ami feltűnést keltett a strandon. Egy egyszerű, régimódi fürdőruhás, molettes nő, aki strandtáskájából rántott csirkemellet szedett elő és jóízűen falatozta finom, fehér házikenyérrel. A látványnak annyi bámulója akadt, mint békében egy feltűnő szépségű divatdámának.*”¹⁵⁰⁰

hogyan rendszeresen strandra járjanak, főleg az egész családdal. Ekkoriban a havi fix 200 pengős fizetés ugyanis csak keveseknek adódott meg. (L.Nagy, 2000. 362.)

¹⁴⁹⁴ Pécsi Napló, 1943. május 25. 2.

¹⁴⁹⁵ Pécsi Napló, 1943. július 7. 2.

¹⁴⁹⁶ Pécsi Napló, 1943. szeptember 5. 9.

¹⁴⁹⁷ Dunántúl, 1944. június 2. 5.; Dunántúl, 1944. június 7. 7.

¹⁴⁹⁸ Dunántúl, 1944. augusztus 13. 7.; Dunántúl, 1944. augusztus 23. 2.

¹⁴⁹⁹ Pécsi Napló, 1940. augusztus 11. 8.

¹⁵⁰⁰ Pécsi Napló, 1943. július 7. 2.

4.10.2.2.3. A pécsi strandok erkölcssei

1926-ban a modern Madarász strandfürdőn már a nyitás évében lehetőség volt a közös fürdésre,¹⁵⁰¹ ami valószínűleg sokkal jobban hozzájárult a hely nagyfokú népszerűségéhez, mint maga az új környezet, hiszen alig néhány nappal az engedély megadását követően a Balokány bérlője is beadta kérelmét a közös fürdőzésre. Az engedélyt nem kapta meg,¹⁵⁰² feltehetőleg azért, mert a létesítmény a város tulajdonában volt, és a polgármester nem szeretett volna viták keresztútjába kerülni addig, ameddig ki nem derül, hogy hogyan fogadják a városban a férfiak és a nők együtt fürdésének jelenségét. A Madarász-strand engedélye se mellőzte a megkötéseket, a hatóságok elvárták, hogy az intézmény ügyeljen a strandolók viseletére: *„a férfiak is csak a felső testet egészen eltakaró fürdőruhában fürödhetnek. Ezt a fürdőruhát sem napfürdőzés közben, sem a tussok alatt nem szabad egyik vállról sem leereszteni. Úszónadrágban csak 6 éven aluli fiúk fürödhetnek.”*¹⁵⁰³ A szabály azért csupán a férfiakra tért ki, mert a korabeli normák értelmében nem volt kérdés, hogy a nőknek el kell-e takarniuk a felsőtestüket. A férfi felsőtest látványa azonban már nem számított olyan tabunak, mint néhány évtizeddel korábban. A takarás elrendelése viszont még a régi polgári erkölcsöket kívánta megőrizni. Ez azonban már nem fért össze a testről és annak ápolásáról alkotott új nézetekkel, amely szerint az egészséges testnek minél több napfényt kell kapnia. A Madarász-strand elégtelennek tűnő szabálya éppen ezért sok pécsi körében felháborodást keltett: *„mondom mindent elnéz az ember a strand élményéért, csupán egy sérelmes furcsaság miatt kell interpellálnom a – város tanácsához. Arról kell ugyanis panaszkodnom, hogy az úszónadrág számúze van a strandfürdőből. Csak teljes és csukott fürdőruhát viselhetnek a férfiak is és ezzel az intézkedéssel megfosztják az embert a strand lényegétől: a napfürdőtől. Pedig én bizony úszónadrágban fürödtem a jobb napokban Füreden is, a Balaton legkonzervatívabb fürdőjében, ahol miniszteriális urakból, előkelő és elvonult magánzókból rekrutálódnak a fürdővendégek. Ha már le tudta nyelni a bölcs és tiszteletreméltó városi tanács a keserű pilulát, hogy a sandervári idők maradibb erkölcsseitől eltérve Pécsen is megengedte a közös fürdőt, úgy ezzel a kis csomóval az elhervadt régi kákán igazán nem érdemes a lelkiismeretét vigyázni. Mert*

¹⁵⁰¹ Dunántúl, 1926. július 15. 3.

¹⁵⁰² Dunántúl, 1926. július 18. 6.

¹⁵⁰³ Dunántúl, 1926. július 15. 3.

*bizonyisten én is és még sok százan férfiak csak a jótékony napért megyünk strandolni és ezentúl csupán nem tehetiünk róla, hogy a hölgyek is jelen vannak. Ez lehet érdekes, – de több semmiesetre sem.*¹⁵⁰⁴ A városvezetés nem enyhült meg,¹⁵⁰⁵ a szabály lényegében fennmaradt egészen a korszak végéig, annyi engedménnyel, hogy a teljesen elzárt külön férfi és női napozókban fedetlenül lehetett hagyni a mellkast.¹⁵⁰⁶ A fürdőviselet szabályozásából kiderül, hogy nem önmagában a meztelen test látványa volt probléma, hiszen a test edzése és ápolása kiemelt témája volt a 20. század elejének. A test kinézete és működése már nem számított tabutémának, az azonos neműek együtt lehettek egy térben hiányos öltözetben különösebb felháborodás nélkül. A feszültséget a szexualitás kérdése okozta, amelynek egyes szegmensei éppen a Horthy-korszakban váltak megvitathatóvá, például a nemi nevelés.¹⁵⁰⁷ A másik ilyen téma a férfiak és a nők közös fürdése volt, amely a régi és az új erkölcsök által generált konfliktusokból eredt. A korszak végéig ambivalens megítélése volt a strandoknak, hiszen a korabeli ideológia egyszerre hangsúlyozta a keresztény erényeket, illetve az egészséges test karbantartásának fontosságát.

Az országos helyzethez hasonlóan Pécsen is komoly vitát robbantott ki a közvéleményben a férfiak és a nők együtt fürdésének a kérdése. Már az első pécsi közös strand megnyitása előtt aktívan hirdették a város keresztény szervezetei az álláspontjukat: *„A korszellem táplálja a férfiak és nők együtt fürdésének gondolatát is. Néhány évvel ezelőtt egyik pécsi uszodában is bevezették ezt »családok fürdő órája« címen, de a rendőrfőkapitány – nagyon helyesen – betiltotta az érzékiségnek ezt a szolgálatát.*¹⁵⁰⁸ [...] *De valljuk be Őszintén, hogy ezeknek a strandfürdőknek nagy anyagi sikerét éppen az együtt fürdés biztosítja. Nem is annyira a fürdés itt a fő, mint inkább a szemek legeltetése ... Ha ezek előrebocsájtása után meggondoljuk, hogy a fürdőkosztümök — mindkét nemnél — hogyan haladnak az anyaggal való takarékoskodás terén, akkor a strandfürdőzés erkölcsi konzekvenciáit könnyű megállapítanunk.*¹⁵⁰⁹ Amíg azonban nem vált valósággá a városban a közös fürdés, addig nem kapott különösebb figyelmet ez a téma.

¹⁵⁰⁴ Pécsi Napló, 1926. július 18. 4.

¹⁵⁰⁵ Dunántúl, 1926. augusztus 5. 2.

¹⁵⁰⁶ MNL BaML IV. 1406 d-48353/1939.

¹⁵⁰⁷ Papp – Sipos, 2017. 161.; Szegedi, 2015. 62.

¹⁵⁰⁸ Ez 1917-ben történhetett, a korabeli sajtóból nem derül ki, hogy melyik intézményről lehetett szó. (Dunántúl, 1917. június 23. 7.)

¹⁵⁰⁹ Dunántúl, 1924. május 18. 2.

Amikor 1926-ban megnyílt az első strand, ahol férfiak és nők együtt fürödhetek, 1927-ben a pécsi keresztény szervezetek – az ország más pontjaival szinte egyidőben – levelet intéztek az államrendőrséghez,¹⁵¹⁰ valamint a helyi sajtó hasábjain követelték a közös fürdőzés visszavonását. A levél egyértelműen elítélte a testiséget, a strandot olyan térnek állította be, amely az erotikát szolgálta: „*A pécsi fürdőéletnek van azonban, egy másik kevésbé ragyogó és dicséretreméltó oldala s ez a pécsi közös strandfürdő. Ez ellen mi már az erkölcs nevében is a legélesebben felemlhetnők [sic!] tiltakozó szavunkat. Egész bátran mondhatnók, [sic!] hogy a közös strandfürdő egy jókora adag érzékiség felszínrehozását vonja maga után amire pedig a mai erkölcsileg amúgy is annyira degenerált atmoszférában szükség egyáltalában nincsen. Az erkölcsi lesüllyedésnek szomorú példáit eléggé látjuk nap-nap után, minek fokoznák azokat még a vegyes strandolás veszedelmével.*”¹⁵¹¹ A cikkekre rögtön másnap három válasz is érkezett, az első kettő az eredetit közlő újságban, a harmadik a konkurens lapban jelent meg. Az első válasz egy magát kereszténynek valló édesapától érkezett, aki a strand erkölcsében semmi kivetnivalót nem talált, hiszen a strand hétköznapi használói jó erkölcsű családok, akiknek nincs pénze elutazni nyaralni. Az illetlenül viselkedőket ő is megbüntetné, de nem azoknak a szegény családoknak a rovására, akiknek nyáron ez az egyetlen módjuk a felüdülésre. A második válasz a strand tulajdonosától érkezett, aki sorba vette az intézménye ellen érkezett vádakat, majd azokat pontról pontra cáfolta. A közös fürdőzés erkölcsromboló hatása ellen ekképpen érvelt: „*Ami az erkölcs szempontjából felhozott kifogást illeti, az szerény véleményem szerint tévedésen alapszik. Téves ugyanis az a megállapítás, mintha a közös fürdés az érzékiséget szolgálná. E megállapításnak ellentmond az a tény, hogy ily strandfürdő az egész művelt világon létezősültséget nyert [...] Ma már minden pedagógus tudja, hogy az érzékiség letompítására a legalkalmasabb a megszokás, a gyakori együttlét.*”¹⁵¹² A harmadik vélemény, amely a *Pécsi Napló* szerkesztősége részéről érkezett, szintén ugyanezt az indokot hozta fel: „*Ne feledjük el, az erkölcsöket sohasem az rontja, ami megvan engedve, hanem az, ami el van tiltva. Merjük állítani, hogy a közös fürdés kevesebb erotikának előidézője, mint tegyük fel akár a legelőkelőbb házibál. Nem akarunk itt túlságosan annak részletezésébe belemerülni, hogy az*

¹⁵¹⁰ MNL BaML IV. 1406. b. Pécs város Tanácsának közigazgatási iratai. Mutatókönyvek. 1927.

¹⁵¹¹ *Dunántúl*, 1927. augusztus 2. 2.

¹⁵¹² *Dunántúl*, 1927. augusztus 3. 4.

erotikának mi is tulajdonképp előidézője. Tény azonban az, hogy a közös fürdő nemhogy előidézője, de lényegénél fogva egyenesen taglószerűen bunkóz le minden erotikus hajlamot. A közös fürdő bizony sok illúziót rombolt már széjjel. Bármennyire is súlyosabb haragnak tesszük ki magunkat e megállapítással, mint szóbanforgó cikk írójává, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy hölgyeink 99 százaléka előnyösebben hat felöltözve, mint a fürdőruhának mindent eláruló, kíméletlenül őszinte leple alatt. Állítjuk, hogy a strand meztelensége nincsen hatással az erkölcsökre éppen tömeges voltánál fogva.”¹⁵¹³ Az ügyből végül nem lett semmi, a közös fürdőidő megmaradt a Maléter-féle strandon.

A válaszlevelek nem tagadták, hogy a strand olyan tér, ahol többet lehet látni a másik ember testéből, viszont azt állították, hogy éppen a testük valóságossága öli meg azt a vágyat, amely igazából az erotikát szolgálná. Ez a megállapítás abból eredhetett, hogy a korszak mozifilmjeiben, valamint magazinjaiban látott színészek, színésznők és modellek megtestesítették és közvetítették a korszak testideálját, amelyek egyszerre voltak napbarnítottak, ruganyosak, lecsupaszítottak és erotikus hatást keltők.¹⁵¹⁴ Az átlagos városlakók ellenben aligha feleltek meg ezeknek a magas elvárásoknak, és ennek a leglátványosabb tere mégiscsak a strand volt.

1933-ban az újonnan nyílt Balokány népfürdőben szintén bevezették a délutáni közös fürdőt. Ez sokkal nagyobb tömeget vonzott be, mint a délelőtti férfi és női órák,¹⁵¹⁵ viszont a városi fürdőrendelet miatt – amely kimondta, hogy minden fürdő vagy uszoda köteles fenntartani minimum 1–1 órát, amikor férfiak és nők külön fürödhetnek – nem számolhatták fel.¹⁵¹⁶ A városvezetés ezt a kompromisszumos megoldást választotta, hogy mind a keresztény szervezeteknek, mind a tömeg igényeinek megfeleljen. Utóbbiból profitált is, hiszen a Balokány a város tulajdonában volt. A viták az évtizedben emiatt már nem is arról szóltak, hogy sérti-e a közerkölcsöt a közös fürdés,¹⁵¹⁷ hanem hogy mikor és mennyit úszhatnak külön a férfiak és a nők, hiszen erre még továbbra is maradt igény.¹⁵¹⁸ A

¹⁵¹³ *Pécsi Napló*, 1927. augusztus 3. 2.

¹⁵¹⁴ Gyáni, 2006b. 90–91.

¹⁵¹⁵ *Pécsi Napló*, 1933. augusztus 17. 5.

¹⁵¹⁶ MNL BaML IV. 1406 d-48353/1939.

¹⁵¹⁷ Maga a polgármester is azon az állásponton volt, hogy a közös fürdés, illetve a strandviselet nem sérti a közerkölcsöt. (*Pécsi Napló*, 1934. május 3. 2.)

¹⁵¹⁸ A Balokány fürdőbeosztása a következőképpen alakult: 6–8 óráig férfiak, 8–11.30 nők, 11:30–13 óráig férfiak és 1–8 óráig nők és férfiak közös fürdő. Amennyiben a délelőtti 12–1 óras fürdőidő alatt csekély volt a forgalom, akkor ezt is már a közös fürdő idejéhez csatolták. (*Pécsi Napló*, 1934.

szétdarabolt időbeosztás legnagyobb vesztese a diákok voltak, akik ha katolikus fenntartású intézetbe jártak, akkor egyáltalán nem látogathatták a strandokat.¹⁵¹⁹ Erre végül 1938-ban találtak megoldást, amikor is a két strand fürdőidejét összehangolták, így amíg az egyik intézményben a fiúk fürödtek délelőtt, addig a másikban a lányok.¹⁵²⁰

A strandok olyan újonnan létrejött társadalmi terek voltak, amelyeket az a modern szemlélet hívott életre, miszerint a testet ápolni és edzeni kell. A strandok egyszerre hozzájárultak ahhoz, hogy az egyén a saját testét minél esztétikusabbá tegye és hogy alakját közszemlére tegye. A konzervatív keresztény körök elviekben támogatták a sportolást, azonban tiltakoztak az ellen, hogy a két nem hiányos öltözetű teste egy és ugyanazon nyilvános térbe kerüljön. A társadalom nagyobb részének ellenben igénye volt arra, hogy közösen fürödjének a férfiak és a nők, ráadásul az úszás és a napozás miatt minél kényelmesebb és lazább viseletben, és mivel ez hozott nagyobb bevételt a fürdőintézményeknek, ezért általában a városvezetés sem zárkózott el előle. A strandfürdő azon kevés modern szórakozás közé tartozott, amely valószínűleg hivatása miatt nem vált teljesen visszatetszővé a Horthy-kor keresztény-nemzeti rendszere számára – a modern táncokkal ellentétben.

4.10.2.3. Téli sportok

Amíg a strandoknál megosztó fogadtatása volt annak, hogy a két nem ugyanazon nyilvános térben tartózkodik, addig a téli sportoknál – elsősorban a korcsolyázásnál – ez az adott tevékenység lényegéhez tartozott már a 19. század második felében is. A téli sportok ugyanis nem csupán a testedzés miatt voltak fontosak, hanem azért is, mert a bálókhoz, a korzóhoz és a strandokhoz hasonlóan a társasélet és a szórakozás helyszínei is voltak.¹⁵²¹ Az olyan téli sportok, mint a korcsolyázás vagy a szánkózás, a strandoláshoz hasonlóan felszabadultságról és az élményről

május 27. 5.) A férfiak keveselték a déli másfél órát és meghosszabbítást kértek délután 2-ig. (*Dunántúl*, 1934. május 29. 7.) A pécsi tisztviselők pedig dél és délután 2 között szerették volna igénybe venni a fürdőt és kérték, hogy a közös fürdőre már déltől lehetőség legyen. (*Pécsi Napló*, 1934. július 14. 4.) A Hullámfürdőben reggel 6–9 óráig férfiak, 9–11 óráig terjedő idő hölgyek részére volt fenntartva. Délelőtt 11 órától már elkezdődött a közös fürdés. (*Dunántúl*, 1935. június 9. 4.)

¹⁵¹⁹ *Dunántúl*, 1934. július 18. 5.

¹⁵²⁰ *Dunántúl*, 1938. május 29. 5.; *Pécsi Napló*, 1938. május 29. 5.

¹⁵²¹ Hadas, 2003. 213–218.

szóltak,¹⁵²² azonban nem estek olyan erkölcsi megrovás alá, mint a fürdőzés, hiszen nem kötődtek olyan szorosan a testiséghez. A téli sportoknak régi hagyománya volt már a Horthy-korszakban, viszont a modernitás ezt az időöltést sem hagyta teljesen érintetlenül, hiszen az első műjégpályák, sí- és szánkópályák ekkor kerültek kiépítésre.

Az első világháború idején a legnépszerűbb téli sport még a korcsolyázás volt, de egyre többen hódoltak a síelésnek is. A szánkózás (ródlizás) gyerekjátékból téli sporttá nőtte ki magát.¹⁵²³ A háborút követő években egyre többen hódoltak a téli sportoknak, már nemcsak a módosabbak, hanem a középosztály tömegei keresték fel a síelésre, szánkózásra vagy korcsolyázásra alkalmas üdülőhelyeket, illetve a városokhoz közeli domboldalakat.¹⁵²⁴ Ennek oka lehetett egyrészt, hogy egyre szélesebb társadalmi köröknek lett igénye a testmozgásra és a téli havazások és jegesedések nem igen engedtek más opciót, mint a téli sportokat, másrészt pedig az évekig elhúzódó háború miatt sokkal többen voltak kénytelenek megismerkedni a sílécekkal és a különböző szánokkal.

4.10.2.3.1. Korcsolyázás

Magyarországon a korcsolyázás az 1860-as végén honosodott meg feltehetőleg bécsi mintára. Az első olyan sportok egyike volt, amelyet a nők és férfiak együtt űzhettek. Az 1880-as évek végén legalább 80 korcsolyázóegylet működött az országban, de a korcsolyázók száma ennél jóval magasabb lehetett, hisz a többség valószínűleg nem egyesületi keretek között korcsolyázott, hanem a városok és a falvak befagyott vizein.¹⁵²⁵ 1926-ig, azaz az első magyar műjégpálya megnyitásáig, a korcsolyázás merőben az időjárástól függött, mivel a hőmérsékletnek tartósan fagypont alatt kellett maradnia. Ha ez nem volt adott, akkor a tavakon képződő jégpáncél nem volt biztonságos.¹⁵²⁶ A műjégpályák esetében egy enyhébb tél már nem okozott problémát, hiszen a pálya alá beépített hűtőcsövek segítségével a betonra eresztett vizet meg tudták fagyasztani.¹⁵²⁷ Az új technikától a korcsolyasport újjászületését várták, hiszen az már nem volt kitéve az időjárás

¹⁵²² Hadas, 2003. 222–223.

¹⁵²³ *Új Idők*, 1916/3. 75.

¹⁵²⁴ *A Pesti Hírlap Nagy Naptára*, 1930. 279.

¹⁵²⁵ Hadas, 2003. 216–217.

¹⁵²⁶ Kindzierszky, 1968. 43.

¹⁵²⁷ *Révai Nagy Lexikona*, 21. 1935.614–615.

szeszélyeinek és így megkönnyítette a versenyszerű űzését is, amely korábban a kiszámíthatatlanság miatt nehézkes volt.¹⁵²⁸ A megújulás azonban csak Budapestre korlátozódott, a vidéki városokban még az 1930-as években sem sikerült műjégpályát nyitni, hiába lett volna rá igény. Az alföldi települések különösen aktívan agitáltak a műjégpályák mellett, hiszen domborzat híján a korcsolyázás maradt az egyedüli űzhető téli sport.¹⁵²⁹ A műjégpályák helyett a legtöbb város beérte mesterséges jégpályákkal, de ezek használata továbbra is az időjárástól függött: *„Hogy miért mesterséges és nem műjégpálya? A pálya természetes fagyás, de mesterségesen van szabályozva a terület és a víz nívója, amely alig 10–20 cm és úgy, hogy a víz hamarabb befagy és mesterségesen lesz alkalmassá téve a korcsolyázásra s a szülőknek sem kell aggódni, hogy az úszó jég beszakad és bajt okoz. A jégkéreg egy kettőre fenékig fagy és a jég felülete locsolószánnal lesz alulról felfelé nevelve állandóan simán tartva.”*¹⁵³⁰ Ilyen típusú jégpályákat még olyan településeken is lehetett építeni, ahol nem állt rendelkezésre nagyobb mennyiségű folyó vagy állóvíz, így a két háború között sokakhoz eljuthatott a téli sportolásnak ez a formája.

A korcsolyázás eleinte az elit szórakozása volt, majd az egyesületek létrejötte, valamint a pályák és a korcsolyák fejlődése egyre több ember számára teremtett lehetőséget a bekapcsolódásra.¹⁵³¹ Ez nemcsak a középosztályt jelentette, hanem már a kispolgárságot is: *„A műkorcsolyázás sportja igen sokáig csak az előkelőségek kiváltsága volt. Ma már igen népszerű a kispolgári ifjúság körében is.”*¹⁵³² Egyedül a munkásság körében nem vált széles körben népszerűvé a korcsolyázás. Ennek oka lehetett, hogy sokan nemcsak a korcsolyacipőt,¹⁵³³ hanem a megfelelő ruházatot sem tudták megvenni, ráadásul a korszerű pályák is belépődíjhoz voltak kötve,¹⁵³⁴ továbbá a korcsolyázáshoz mint téli sporthoz egyáltalán nem kötődtek a munkáshagyományok.

¹⁵²⁸ *Sporthírlap*, 1926. november 23. 9.

¹⁵²⁹ *Szegedi Friss Újság*, 1928. február 15. 3.; *Kecskeméti Közlöny*, 1924. január 3. 1.; *Délmagyarország*, 1936. január 30. 4.; *Békés*, 1936. december 3. 2.

¹⁵³⁰ *Körösvidék*, 1927. december 18. 3.

¹⁵³¹ Kéri, 2008. 165–167.

¹⁵³² *Tolnai Új Világlexikona* 17. Bp., 1930. 21.

¹⁵³³ 1927-ben a Corvin Áruházban 3,60 pengő volt a legolcsóbb és 40 pengő a legdrágább korcsolya. (*Népszava*, 1927. december 2. 7.)

¹⁵³⁴ *Népszava*, 1925. november 22. 17.

4.10.2.3.2. Síelés és ródlizás

A síelés a két háború között az egyik legdivatosabb téli szabadidős tevékenységnek számított, a szánkózás örömeit pedig már nemcsak a gyerekek élvezték. A korcsolyázással ellentétben ezek a szórakozások továbbra is ki voltak téve az időjárásnak, emiatt még mindig különleges eseménynek számított a lejtőkön lesiklás. Azokon a településeken, ahol egy-egy meredekebb hegy- vagy domboldal volt, a havasabb napokon tömegével jártak ki az emberek csúszni.

A síelés a századforduló környékén terjedt el Magyarországon, de akkoriban leginkább csak Erdélyben és a Tátrában üzték. Az első magyar síegyesület Brassóban jött létre 1905-ben, Budapesten pedig 1908-ban, viszont nem kizárólag a sísporttal foglalkoztak, hanem más téli sportok is bekerültek a programjukba.¹⁵³⁵ A síelés mint téli szabadidős tevékenység az 1920-as években vált népszerűvé, a filmhíradók téli sportokról szóló bejátszásain a budai hegyekben síelő tömegek kerültek fókuszba.¹⁵³⁶ A sportnak csak nagyobb havazáskor lehetett hódolni a városokhoz közeli hegy- és domboldalakon, emiatt a sokan határon túli nagyobb hegyekbe jártak síelni.¹⁵³⁷ Egy jó minőségű komplett sífelszerelés 30 pengő körül alakult,¹⁵³⁸ emiatt nem számított olcsó mulatságnak. Ennek ellenére a *8 Órai Újság* arról számolt be, hogy a síelés tömegsporttá vált az 1930-as évek elejére.¹⁵³⁹

A ródlizás elsősorban gyermekjátékként volt a köztudatban, viszont ahogy egyre több ródlipályát hoztak létre a városok közelében, úgy a felnőtt lakosság is újra felfedezte saját magának ezt a téli sportot. 1914-ben országszerte megtiltották, hogy a közutakat szánkózásra használják,¹⁵⁴⁰ a két háború között néhány település belterületén szabályozták, hogy hol lehet ródlizni.¹⁵⁴¹ A legnagyobb problémát nem a forgalom akadályozása jelentette, hanem hogy az utak síkossá váltak és

¹⁵³⁵ *Turisták Lapja*, 1908. 47–49.

¹⁵³⁶ Téli sportélet a Svábhegyen (1926) <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=8398> (letöltés ideje: 2020. április 30.); Téli sportélet a budai hegyekben (1926) <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=8400> (letöltés ideje: 2020. április 30.); Téli sportélet a budai hegyekben (1931) <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=9546> (letöltés ideje: 2020. április 30.)

¹⁵³⁷ *A Pesti Hírlap Nagy Naptára*, 1930. 279.

¹⁵³⁸ *Népszava*, 1927. december 2. 7.

¹⁵³⁹ *8 Órai Újság*, 1931. január 9. 3.

¹⁵⁴⁰ *Baranyavármegye Hivatalos Lapja*, 1914. december 17. 630.; *Biharvármegye Hivatalos Lapja*, 1914. december 17. 475.; *Borsodvármegye Hivatalos Lapja*, 1914. december 24. 349.; *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, 1914. december 10. 518.; *Szatmárvármegye Hivatalos Lapja*, 1914. december 24. 557.; *Vasvármegye Hivatalos Lapja*, 1915. január 7. 16.

¹⁵⁴¹ *Délmagyarország*, 1937. január 27. 4.; *Eger-Gyöngyösi Újság*, 1933. december 29. 2.; *Fővárosi Közlöny*, 1923/2. 96.; *Fővárosi Közlöny*, 1925/45. 1525.; *Fővárosi Közlöny*, 1935/65. 1859.; *Tolnamegyei Újság*, 1923. január 20. 7.,

közveszélyessé. Ennek ellenére sokan még mindig az utcákat használták pályának, hiszen például az előkelő svábhegyi ródlipálya fizetős volt.¹⁵⁴² A kispolgárság és a munkásság ráadásul a szánkókat gyakran otthon barkácsolta meg. Évente rengeteg balesetet okoztak a gyenge szánkók és a veszélyes pályák.¹⁵⁴³

4.10.2.3.3. A pécsi téli sportok előzményei

Pécsett a dualizmus időszakában mind a korcsolyázás, mind a többi téli sport ismert és közkedvelt volt, hiszen a város rendelkezett mindazzal a földrajzi adottsággal, amely ezekhez ideális volt. A várost északról határoló Mecsek számos ródlipályát biztosított, a déli vizenyősebb területeken pedig egy-egy hidegebb télen mesterséges korcsolyapályákat létesítettek. 1871-ben az országos trendeknek megfelelően megalakult a pécsi Korcsolyázó Egylet, amely nem bizonyult hosszúéletűnek, hiszen 1893-ban újjáalakult. Tagjai között megtalálhatóak voltak a város előkelőségei, köztük nők is.¹⁵⁴⁴ A város első korcsolyapályája a belvárostól dél-nyugatra, a Rét utcában létesült még 1871-ben, majd 1887-ben a Siklósi út közelében, a századforduló környékén a mai Köztársaság tér akkor még üres területén nyílt meg újabb jégpálya, amely népszerűbb volt, mint elődjei.¹⁵⁴⁵ Ezek a pályák mind a belváros és a vasút közötti részen, az úgynevezett Ispitalja nevű városrészen terültek el, amely ekkor még javarészt beépítetlen volt. A várostól dél-keletre, a Balokány ingoványos területén nem működött hivatalosan jégpálya, viszont igen valószínű, hogy a környéken lakók gyakran kimentek csúszkálni a Balokány-tó befagyott vizére, ami közel sem volt veszélytelen vállalkozás.¹⁵⁴⁶

A korcsolyázás polgári kedvtelés volt, nem volt ritka, hogy egy-egy télen nagyszabású jégünnepélyt tartottak a pályán.¹⁵⁴⁷ A szegényebbek nem engedhették meg, hogy vasból készült korcsolyát vásároljanak, valamint a Korcsolyázó Egylet tagdíját és korcsolyapályák belépődíját se tudták megfizetni.¹⁵⁴⁸ A melegedőkkel és villannyal felszerelt pályákat¹⁵⁴⁹ ugyanis csak az egylet tagjai, valamint az iskolák használhatták.¹⁵⁵⁰ A szegényebbek számára a város 1906-ban tervezett kijelölni egy

¹⁵⁴² *Friss Újság*, 1929. január 27. 2.

¹⁵⁴³ *Fővárosi Közlöny*, 1925/29. 825.; *Friss Újság*, 1929. január 27. 2.

¹⁵⁴⁴ Bödő, 1987. 51–52.

¹⁵⁴⁵ Márfi, 2017. 192.

¹⁵⁴⁶ Bödő, 1987. 141.

¹⁵⁴⁷ Bödő, 1987. 80.; Bödő, 1987. 86.

¹⁵⁴⁸ Bödő, 1987. 46.

¹⁵⁴⁹ *Pécsi Napló*, 1893. január 1. 4.

¹⁵⁵⁰ Bödő, 1987. 77.

ingyenes pályát, de mivel a belterületen költséges lett volna erre alkalmas beton burkolatot lerakni, ezért inkább a város határára tervezték.¹⁵⁵¹ Arról, hogy ez megvalósult-e, nem számoltak be az újságok.

A Korcsolyázó Egylet a századforduló után megszűnt, a jégpályákat ezt követően magántársaságok üzemeltették.¹⁵⁵² 1910-ben két korcsolyapálya volt a városban, az egyik a Horváth-féle pálya,¹⁵⁵³ a másik valószínűleg a Madarász-uszodához közeli Vitéz utcai Barta-féle volt, amely nyáron teniszpályaként üzemelt.¹⁵⁵⁴ A következő évben a Pécsi Tornaegylet bérelte ki ezt a területet, hogy jégpályát üzemeltessenek rajta.¹⁵⁵⁵ A Horváth-féle pálya a Vasfürdő melletti réten volt,¹⁵⁵⁶ amely manapság a Köztársaság tér környékének felel meg. Feltehetőleg több oka volt annak, hogy a pécsi elmeógyógyintézet és a vasút közötti területen üzemeltették a magántársaságok is a saját jégpályáikat. Egyrészt ekkoriban még nem vezették le az itteni talajvizet, emiatt könnyű volt vizet nyerni a jégpályához. Másrészt az üzemeltetőknek nem kellett félniük attól, hogy a területet beépítik egyhamar, mivel jelentősen visszavetette az építkezési kedvet, hogy a város kisajátítási pere a Rét utcában lévő pécsi elmeógyógyintézethez közeli részekért elhúzódott.¹⁵⁵⁷ Harmadrészt a városrész nem esett olyan negatív megítélés alá, mint a Budai Külvároshoz tartozó Balokány és Basamalom környéke, hiszen itt a lakosok nem gyári munkások és iparosok voltak zömmel, hanem tisztviselők, valamint a közeli Schlauch villatelep módos lakói.¹⁵⁵⁸ Miután az első világháború után megindult a terület beépítése,¹⁵⁵⁹ az önálló jégpályák is eltűntek innen.

A Mecseket ekkor még csak ródlizásra használták,¹⁵⁶⁰ a legtöbben a Tettye nyugati oldalának meredek útjaira jártak szánkózni.¹⁵⁶¹ Mivel a kicsúszkált utak közveszélyessé váltak, a rendőrség megtiltotta, hogy a lakott utcákat bárki ródlizásra használja.¹⁵⁶² Később a hatóságok részletesen szabályozták, hogy mely pécsi utcákban szabad csúszni. Elviekben figyelembe vették a közönség igényeit,

¹⁵⁵¹ *Pécsi Közlöny*, 1906. június 7. 6.

¹⁵⁵² Bödő, 1987. 128.

¹⁵⁵³ *Pécsi Napló*, 1910. november 27. 8.

¹⁵⁵⁴ *Pécsi Napló*, 1911. november 19. 7.

¹⁵⁵⁵ *Pécsi Napló*, 1911. január 18. 3.

¹⁵⁵⁶ *Pécsi Napló*, 1911. február 9. 4.

¹⁵⁵⁷ Pilkhoffer, 2005b. 311.

¹⁵⁵⁸ Pilkhoffer, 2002. 63–66.

¹⁵⁵⁹ Pilkhoffer, 2005b. 311.

¹⁵⁶⁰ *Pécsi Napló*, 1911. január 15. 7.

¹⁵⁶¹ *Pécsi Közlöny*, 1909. január 6. 4.

¹⁵⁶² *Pécsi Napló*, 1909. január 6. 7.

így lehetett szánkózni a Radnics és Sándor utcában is.¹⁵⁶³ Előbbi a dombtetőn álló megyei árvaházzal¹⁵⁶⁴ volt éppen szemben, utóbbi a Budai Külváros egyik meredek utcája volt. Feltételezhetőleg a környéken élő szegényebb sorsú gyerekek iránt érzett jószándékból jelölték ki ezeket az utcákat. Mivelhogy a városi gyakorlatok miatt már viszonylag korán szükséges volt a szánkózást szabályozni a városban, emiatt az 1914-es országos tiltás nem érte váratlanul a pécsi szánkósokat.¹⁵⁶⁵

A síelés divatja a dualizmus időszaka alatt még nem terjedt el a városban.¹⁵⁶⁶ Az első kísérletezők 1908-ban jelentek meg a hegyoldalban.¹⁵⁶⁷ A természetjáró Mecsek Egyesület már ekkor látta a Mecsekben rejlő lehetőséget,¹⁵⁶⁸ viszont valószínűleg érdeklődés hiányában ekkor még nem foglalkoztak a sípálya ötletével.

A háború alatt nem voltak keretei a téli sportok üzésének, a város ugyanis sem korcsolya-, sem ródli pályát nem jelölt ki.¹⁵⁶⁹ Egy-egy magánfenntartású jégpálya megnyílt ugyan a háború alatt, de sem az enyhe telek, sem a hangulat nem kedvezett a téli sportok üzőinek.¹⁵⁷⁰ 1919 elején, az időjárásnak köszönhetően, újra felélénkült a téli sportélet, azonban eddigre nem maradt jégpályája a városnak, a gyerekek az I. Ferenc József úton (ma Szabadság út) korcsolyáztak.¹⁵⁷¹ A ródlizók a Mecsek lankáit keresték fel, de ezek még sok esetben lakott területek voltak. A *Dunántúl* hasábjain már megfogalmazódott az az igény, hogy jobb lenne egy külön szánkópálya melegedővel és büfével a Mecsek erdei részén,¹⁵⁷² mert a belterületen mind a gyalogosok testi épségét veszélyeztetik a kicsúszkált utak, mind a ródlizókét. A rendőrség emiatt betiltotta, hogy a városon belül szánkózzanak az emberek.¹⁵⁷³ Ősszel felmerült, hogy a Balokány tavat lehetne korcsolyázásra használni, mert még mindig jobb helyszín, mint a siklósi vámnál elterülő Lajos-telep, ahová a fiatalok jártak ki már egy ideje korcsolyázni.¹⁵⁷⁴ Végül mégis a Lajos-telep közelébe, a Börgyár felett elterülő réten létesítettek jégpályát melegedővel,

¹⁵⁶³ *Pécsi Napló*, 1913. január 15. 3.

¹⁵⁶⁴ Pilkhoffer, 2005a. 177–178.

¹⁵⁶⁵ *Pécsi Napló*, 1914. december 24. 5.

¹⁵⁶⁶ *Pécsi Napló*, 1910. november 27. 8.

¹⁵⁶⁷ Bödő, 1987. 137.

¹⁵⁶⁸ *Pécsi Napló*, 1908. március 22. 3.

¹⁵⁶⁹ Bödő, 1987. 170.

¹⁵⁷⁰ *Pécsi Napló*, 1917. január 26.

¹⁵⁷¹ *Pécsi Napló*, 1919. február 1. 2.

¹⁵⁷² *Dunántúl*, 1919. február 2. 3.; *Pécsi Napló*, 1919. február 4. 2.

¹⁵⁷³ *Dunántúl*, 1919. február 5. 2.; *Munkás*, 1920. december 17. 2.

¹⁵⁷⁴ *Dunántúl*, 1919. szeptember 26. 3.

villannyal és büfével.¹⁵⁷⁵ A két háború között napirenden maradt egy állandó jégpálya létrehozása.

4.10.2.3.4. Téli sportélet a két háború közötti Pécssett

Az 1921-es testnevelési törvény javasolta a korcsolyázást, a sielést és a szánkózást a tanuló ifjúság számára, így számos nagyobb pécsi tanintézet – például a jezsuita Pius Gimnázium, a Miasszonyunkról Nevezett Női Kanonok Szerzetes Rend Leánygimnáziuma, valamint a Zrínyi Reál- és Hadapróiskola – területén igyekeztek kisebb pályákat kialakítani a diákoknak.¹⁵⁷⁶ A városiak számára azonban bizonytalan volt a legtöbb télen, hogy lesz-e lehetőségük ezeket a téli sportokat űzni valamilyen hivatalos keretek között. A háborút követő évtizedben nem történt jelentős előrelépés a téli sportokat illetően. A börgyári pálya igen szerény körülmények között üzemelt, ez azonban sokaknak nem felelt meg. A korábbi pályák már nem jöhettek szóba, mivel megszüntek vagy beépítették őket.¹⁵⁷⁷ A különböző sportegyesületek az időjárás kiszámíthatatlansága miatt nem kockáztatták, hogy saját pénzen létesítsenek pályát, egyedül a Pécsi Torna Egylet engedett át egy kis részt a sporttelepéből 1924-ben, amely a siklói városrész vásárterén terült el.¹⁵⁷⁸ A vállalkozás valószínűleg nem térült meg, mert a következő télen továbbra is probléma volt a korcsolya- és ródlipálya hiánya.¹⁵⁷⁹ Bár utóbbi nem különösképpen zavarhatta a szánkózókat, a csúszásra alkalmas utcákat önkényesen birtokba vették.¹⁵⁸⁰ 1927-től az államrendőrség kijelölte azokat az utcákat, ahol nem volt tilos szánkózni, ezek mind távolabb a központtól, többnyire a Tettyén kerültek kijelölésre.¹⁵⁸¹ Ezeket a lejtős utcákat eddigre nemcsak a szánkósok keresték fel, hanem a kezdő sielők is.¹⁵⁸² A sielés keresettebb sporttá vált a pécsiek körében az évtized végére, mint a korcsolya.¹⁵⁸³ A következő évben már a Misina-hegytető közelében lévő sétatukat is birtokba vették sportolás céljából,

¹⁵⁷⁵ *Dunántúl*, 1919. december 20. 3.

¹⁵⁷⁶ Huszár, 1987. 202–222.

¹⁵⁷⁷ *Pécsi Lapok*, 1924. december 15. 2.

¹⁵⁷⁸ *Pécsi Lapok*, 1924. december 21. 2.

¹⁵⁷⁹ *Dunántúl*, 1925. december 11. 8.

¹⁵⁸⁰ *Pécsi Napló*, 1925. december 19. 5.

¹⁵⁸¹ *Dunántúl*, 1927. december 17. 5.

¹⁵⁸² *Dunántúl*, 1928. január 5. 2.

¹⁵⁸³ *Pécsi Napló*, 1928. január 6. 4.

ami a természetjárók számára okozott problémát.¹⁵⁸⁴ Az 1920-as évek végére nem lehetett már figyelmen kívül hagyni a ródlizó és síelő tömegeket.

Az 1930-as évekre az országos trendekkel egyidőben fontos presztízskérdéssé vált a téli sporthelyek megléte, hiszen azok jelentős turisztikai vonzerőt jelentettek a településeknek.¹⁵⁸⁵ Emellett a hatalom felismerte, hogy a téli sportok közül a síelés igen alkalmas egyéb célokra is: „*Testneveléssel foglalkozó hatóságok és egyesületek kialakult felfogása, hogy a turisztikát és a sí-sportot tömeg sporttá kell fejleszteni, mert igen alkalmasak a nemzeti erő és egészség edzésére és katonai szempontból is igen értékes tulajdonságok kialakulását segítik elő.*”¹⁵⁸⁶ Ez a felismerés, valamint az a tény, hogy a téli sportok egyre divatosabbá váltak, lehetővé tették, hogy ezek üzésére egyre több teret jelöljenek ki a hatóságok.

Pécs a Mecsek közelségével viszonylag szerencsés helyzetben találta magát, viszont így is szükséges volt anyagiakat és energiát áldozni a téli sportok fejlesztésére. A helybeliek élményét valószínűleg jelentősen javíthatta volna egy-egy kiépített pálya, azonban nem gátolta őket abban, hogy hiányuk miatt ne élvezzék ki az évszak adta szórakozási lehetőségeket. A hatóságok a téli sporthelyek kijelölésével igyekeztek szabályozni a szórakozás tereit, viszont mivel még egy darabig nem kínáltak megfelelő alternatívát, vagy amit kínáltak az nem volt elegendő, ezért a helyiek saját maguk próbálták meg ezeket a tereket megtalálni és kisajátítani az adott tevékenységre. Ennek hatására a várostól távol, például a Kelet-Mecsekben vagy Orfű és Abaliget közelében, kezdtek el hódolni a síelésnek, ahol a pécsi hatóságok már nem tudták őket korlátozni.¹⁵⁸⁷ A sportegyesületek az évtized elején kezdtek el nagyobb számban téli szakosztályokat alakítani és ezzel párhuzamosan a megfelelő pályák létrehozásáról gondoskodni a saját tagjaik számára.¹⁵⁸⁸ Céljuk elsősorban a téli sportok versenysporttá fejlesztése volt, és nem a városi közönség szórakoztatása.

Az 1930-as évekre már nem a korcsolyázás volt a legkeresettebb sport Pécsen, viszont továbbra is volt rá igény. A sportegyesületek szokatlan módon a gazdasági válság közepén elvállalták, hogy a korábban kockázatosnak minősített

¹⁵⁸⁴ *Dunántúl*, 1929. január 8. 3.

¹⁵⁸⁵ *Pécsi Napló*, 1935. január 10. 7.

¹⁵⁸⁶ *Dunántúl*, 1935. január 6. 6.

¹⁵⁸⁷ *Dunántúl*, 1931. január 13. 5.; *Dunántúl*, 1931. december 13. 4.; *Pécsi Napló*, 1931. december 18. 4.

¹⁵⁸⁸ *Dunántúl*, 1933. február 5. 7.

korcsolyázáshoz télen pályát biztosítanak saját sporttelkeiken. A Pécsi Vasutas Club a Hun utcában (ma Verseny utca) létesített egy pályát,¹⁵⁸⁹ amely valamelyest északabbra volt a korábbi börgyári jégpályától. Egy új pályát a korábbi helyszínekhez képest távol, a város keleti felében a Balokány szomszédságában alakítottak ki.¹⁵⁹⁰ Ezek mellett a Börgyár szomszédságában működött egy ingyenes jégpálya, amely annak dacára volt népszerű, hogy nem volt sem villany, sem melegedő.¹⁵⁹¹ Ezek a pályák nem voltak hosszúéletűek. 1930-as évek első felében a Hullámfürdő közelében, a Ráth utcában nyitotta meg az OMTK (Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ) sporttelepén a jégpályáját, amely akkoriban szinte a belvárosnak számított és rendkívül nagy népszerűsége tett szert.¹⁵⁹² A pályát elsősorban a szórakozni vágyó fiatalok vették birtokba: „*Rengetegen vannak. Innen kívülről nézve édes látvány ez a rendetlen kavargás, az ember eleinte minden pillanatban azt várja, hogy összeütköznek a keringelő, rohanó alakok, aztán egy nyomás, serceg a jég és máris kikerülték egymást, összezsomósodnak és szétrobbannak, rajokban és egyenként suhannak a jégen. Egymásba karoló párok csinálnak remek piruettekét, bátortalan kezdő apróságok előredülő testtel veszik a tempót, kígyózva ostoroznak az egymásba kapaszkodó vidám lánykák, aki legvégére jutott az »ostornak«, a lendülettől kiperdül és éles sikollyal vágódik bele a tömegbe, de baj nem lesz.[...] Átlagban 400–500 ember fordul meg a pályán naponta, öregek, fiatalok, nők, férfiak vegyest. Persze túlnyomórésztben diákok.*”¹⁵⁹³ A korcsolyasport eddigre már nem egy vidám alkalmi szórakozás volt. A megváltozott szórakozási és sportolási igények miatt a pályák egyre inkább szolgáltatássá váltak. Ezt jelzik a műjégpályát követelő kérések is, melyek ezeknek a pályáknak a szükségszerűségével érveltek.¹⁵⁹⁴ A korcsolyázás továbbra is a polgárok kedvtelése volt, a szegényebb rétegek számára időnként a használt korcsolyacipő megvásárlása sem volt lehetséges, főleg nem a gazdasági világválság időszakában.¹⁵⁹⁵ A mesterséges korcsolyapályákat sem használták, a legtöbben valószínűleg a

¹⁵⁸⁹ *Dunántúl*, 1931. december 25. 12.

¹⁵⁹⁰ *Dunántúl*, 1931. december 20. 6.

¹⁵⁹¹ *Dunántúl*, 1932. január 30. 5.

¹⁵⁹² *Pécsi Napló*, 1935. január 22. 6.

¹⁵⁹³ *Dunántúl*, 1938. január 6. 4.

¹⁵⁹⁴ *Dunántúl*, 1937. december 23. 4.

¹⁵⁹⁵ *Pécsi Napló*, 1932. február 9. 6.

befagyott Balokány-tóhoz jártak ki csúszkálni, ahova a hatóságok – feltehetőleg a megnövekedett forgalom miatt – számos figyelmeztető táblát tettek ki.¹⁵⁹⁶

A Mecsek Egyesület a várossal karöltve tervezte meg az első sí- és ródli pályát,¹⁵⁹⁷ amelyből a ródli pályát az 1930-as évek közepére készült el. A pálya használatáért fizetni kellett, valamint szigorú biztonsági előírásokra kellett a csúszkálókknak figyelni.¹⁵⁹⁸ A pálya nem volt olcsó: *„Egyszeri lesiklás díja kétszemélyes szánkón tagoknak és gyermekeknek 20 fillér, nem tagoknak 30 fillér. Egyes szánkók egyszeri lesiklás díja tagoknak 10 fillér, nem tagoknak és gyermekeknek 20 fillér. Kétszemélyesnél nagyobb szánkót nem engedélyezünk a fordulók miatt.”*¹⁵⁹⁹ Mivel az államrendőrségnek minden télen ki kellett jelölnie a ródli pályákat a városban,¹⁶⁰⁰ emiatt valószínűleg a városlakók továbbra is a meredek utcákat preferálták.

A síelők számára később alakítottak ki külön pályát a Tubes és Kantavár között, valamint a Kilátó és a Kisrét között. A két pályát használhatták a pécsi sportegyesületek, a Pius és a Ciszterci-gimnázium, a Zrínyi főreáliskola, a Természetbarátok Turista Egyesülete és a nagyközönség.¹⁶⁰¹ Ez alapján viszonylag széles társadalmi kör hódolt a síelésnek, például a Természetbarátok Turistaegyesülete a munkások körében népszerűsítette a ródli- és sísportot, eszközöket kölcsönöztek és sítúrákat vezettek.¹⁶⁰² A fenntartási költségekhez a pályát igénybe vevők járultak hozzá,¹⁶⁰³ az egyesületek tagjai így valószínűleg a tagdíj befizetése esetén használhatták a pályát, de volt lehetőség egyéni fizetésre is.

A második világháború kitörése után nem szüneteltették a téli sportokat, sőt a korábbi sípálya már nem bizonyult elégségesnek, elsősorban a versenyzőknek, 1942-ben ezért kibővítették.¹⁶⁰⁴ A síelés fellendítését a hatalom is támogatta, mivel a hadi készültség miatt szükség volt a téli terepen is jól képzett katonákra: *„A téli hadviseléshez a népet is hozzá kell szoktatni. Honvédelmi érdek, hogy a polgári, főleg fiatalság, a hideggel szemben edzett és a téli sportokban jártas legyen. Mert*

¹⁵⁹⁶ MNL BaML IV. 1406. b. Pécs város Tanácsának közigazgatási iratai. Mutatókönyvek. 1932.

¹⁵⁹⁷ *Pécsi Napló*, 1933. szeptember 17. 2.

¹⁵⁹⁸ *Dunántúl*, 1934. január 14. 7.

¹⁵⁹⁹ *Dunántúl*, 1935. január 10. 4.

¹⁶⁰⁰ A város növekedésével egyre több téli sporthelyet jelölt ki az államrendőrség. MNL BaML IV. 1406. b. Pécs város Tanácsának közigazgatási iratai. Mutatókönyvek. 1931. 1932. 1933. 1934. 1935. 1936. 1942.

¹⁶⁰¹ *Pécsi Napló*, 1935. december 24. 2.

¹⁶⁰² Karádi, 1987. 353.

¹⁶⁰³ *Pécsi Napló*, 1935. december 24. 2.

¹⁶⁰⁴ Csernus, 1987. 323.

csak ezzel, az egész nemzet előkészítésével érhetjük el, hogy a hadsereg – ha arra alkalom adódik – csapatainak minél nagyobb részét foglalhassa össze gyors és ügyes síosztagokba és a maga számára is kihasználhassa a tél meglepetéseket tartogató lehetőségeit.”¹⁶⁰⁵ A síelés annyira keresett lett, hogy az újságokban kellett az érdeklődőket figyelmeztetni, hogy már csak korlátozott számban tudnak a télisport-szakosztályok tagokat felvenni.¹⁶⁰⁶

A korcsolya és a ródli egyre inkább az ifjúság szórakozása maradt: „Ellátogattunk az OMTK korcsolyapályájára, amely egyszersmind Pécs egyetlen modern korcsolyapályája, mely délelőtt 8–12-ig és délután 2–8-ig van nyitva, a belépőjegy diákoknak 40 fillér, felnőtteknek 50, vasárnaponként 60 fillér. A korai sötétedésben villamos ívlámpák világítják meg a pályát, hangszóró röpti szét a divatos tangók, keringők és indulók fülbe simuló melódiáit. A tündéri fényben csillogó jégen fiatal párok keringenek, mosolyogva és boldogan, a zenébe lágy kacagások olvadnak bele és a korcsolyák ezüstös csilingelőse [...] A téli sport igazi arcát a »melegedő« mutatja meg. Jókedvű diáklányok, egyetemisták és más iskolások pihennek meg a jólfűtött terem fapadjain, mintha báltermek zsöllyeszékeiben ülnének merengve és boldogan két tánc között a szupé alatt. Kacagás, könnyű csevegés, friss pereg ropogtatása tölti be a pillanatnyi csendet, aztán megint felharsan a zene, hullámszik, tolong kifelé a diákság megint: viszi ki-kí a párját a jégre.”¹⁶⁰⁷ A szegényebb gyerekek számára továbbra is túl drága volt a városi jégpálya, viszont a tél örömeit a háború dacára is élvezhették. Ők leginkább a Balokány környékén a Basamalom út vizenyős befagyott rétjein korcsolyáztak: „Túlzás volna azt állítani, hogy a közönség előkelő, viszont annyira lármás, hogy pontos irányjelző már három kilométer távolságból is. Megafon nem nyaggat megunt slágereket és nincsenek szólószámok, mikbe belekapaszkodhatna a gyámoltalan kezdő, De nem is fél itt a hasravágódástól senki. A jég lehet ötcentiméteres, a rajta levő víz majdnem ugyanannyi. Ha valamelyik külvárosi polgár jelölt elveszti az egyensúlyát, a víz magasra csap és az ember egy pillanatra zavarba jön: jégpálya ez avagy uszoda? Akik körül állják az elesettet, nem sokat morfondíroznak ezen. Pompásan mulatnak a jégen is, a vízen is, azon is, aki váratlan fürdőt vett. Mert itt minden csupa tiszta öröm. A Basamalom út közepe

¹⁶⁰⁵ Dunántúl, 1940. január 21. 2.

¹⁶⁰⁶ Tegzes, 1987. 250–251.

¹⁶⁰⁷ Pécsi Napló, 1940. január 16. 7.

táján csillog ez a pálya, amelynek legelő jellegét nem tudta teljesen elvenni a jég sem. [...] A jégpálya ezalatt benépesül. Jönnek a Gyárváros, az Ullman-telep, a Bányatelepi ut, a Temető utca és más sugárutak képviselői. Az öltözék nem kifejezetten alpesi jellegű. Sőt. Túlteng a félcipő, sőt a félpár korcsolya is. Harisnya se látható mindenütt Egyik-másik cipő folytonossági hiányait régiminőségű zsákdarabok helyettesítik. [...] Érdemes egyébként megnézni itt a korcsolyákat is. Jubiláns példány is látható közöttük. Olyan, amelynek típusát még Stephenson konstruálta meg, mielőtt megalkotta volna az első gőzmozdonyt. Ezekkel az ódon tárgyakkal szemben látható vadonatúj, nikkelezett példány is. Ebből viszont csak egy van és azt is hárman használják felváltva. Látható egy darabka fába belepréselt vaslemez is. Ez az igazi őse a korcsolyának annál is inkább, mert tavaly még szánkónak használták valahol a Jász utca kör nyékén. A népszerű anyaggazdálkodás eme szempontjainak érvényesítése semmiképpen nem befolyásolja az általános jókedvet, amely szíu-indiánokat is megszégyenítő, állandó üvöltőzésben jelentkezik.”¹⁶⁰⁸ A Balokány tava ekkor már rég nem jöhetett szóba, hiszen a strand és a liget fejlesztése miatt a környék lakói már közel egy évtizede nem használhatták olyan módon a területet, mint korábban.

A Horthy-korszakban azok a téli sportok, amelyek korábban elsősorban a szórakozásról és a társaséletről szóltak, alárendelődtek a hagyományos értelemben vett sportolásnak. Emiatt fokozatosan elveszítették alkalmi jellegüket, egyre fontosabbá vált, hogy a lehető legtöbben rendszeresen üzhessék ezeket a sportokat az időjárás és a földrajzi adottságok korlátozott volta dacára. A sportegyesületeken belül versenysporttá nőtte ki magát a korcsolyázás, a sielés és a szánkózás. A háborús hangulattal egyidőben egyre inkább nemzeti érdek volt a téli sportok fejlesztése, főleg a sí, hiszen az első világháborúban szerzett téli tapasztalatok még sokakban élénken éltek. Egyedül a fiatalok, főleg a gyerekek esetében őrizték meg a téli sportok azt a fajta kötetlen, ünnepélyes szórakoztató jelleget, amely még a 19. században jellemezte őket.

¹⁶⁰⁸ Pécsi Napló, 1944. január 11. 6.

5. Az elemzés főbb tanulságai.

A társadalmi rétegződés és a szabadidős intézmények rendszerének, elemeinek összefüggései

Munkám során a történeti antropológia eszközeivel dolgoztam, hogy megismerhessem a pécsi társadalom sajátosságait és határait. A módszertan megfelelő választásnak bizonyult, mivel a rendszeres szabadidős és szórakozási formák felfoghatóak olyan rituáléknak is, amelyek fenntartják egy-egy csoportnak a világnézetét. A jobboldali és keresztény középosztály az irredentizmus eszméjét ápolhatta egy-egy ünnepségen, a baloldali szervezetek munkásindulókat énekelhettek báljaikon.

Az antropológia megközelítés az alsóbb társadalmi rétegek vizsgálata során bizonyult különösen hasznosnak, hiszen ezekről a csoportokról sok esetben kevés forrás maradt fent. A szöveges források szoros olvasása, az újabb forráscsoportok bevonása, illetve a különböző párhuzamok keresése segített feltárni ennek a társadalmi csoportnak a szokásait és motivációit.

A mikrofolymatok feltárása aprólékos munkát igényelt, az egyes szegmensek vizsgálatakor sok esetben nem volt elegendő egyféle forrástípust használni. A levéltári iratok mellett párhuzamosan különféle szakirodalmat, sajtóanyagot, egodokumentumokat és audiovizuális forrásokat dolgoztam fel. Különös figyelmet szenteltem a korabeli résztvevők megfigyeléseire és érzéseire, törekedtem arra, hogy megértsem egyéni motivációikat. A tények és adatok összegyűjtését követően értelmeztem a mögöttes tartalmat, a forrásokat kritikai olvasat alá kellett vettem. Országos és más városok lapjaival vettem össze, hogy mennyire számított egy-egy szabadidős és szórakozási szokás tipikusnak.

A történeti antropológia munkák általában társadalmi kontextusban vizsgálják eseményeket, szokásokat. Az utóbbi évtizedekben a vizsgálataikban már nem a hatalom által elnyomott alsóbb társadalmi csoportok önálló kulturális törekvései kerültek a fókuszba, hanem a vizsgált alanyok reprezentációja.¹⁶⁰⁹ Munkám során én is e szempontok szerint dolgoztam. Törekedtem arra, hogy az egyes jelenségeket komplex összefüggéseiben vizsgáljam, az általam vizsgált

¹⁶⁰⁹ Apor, 2006. 449–468.

csoportokat a nyilvánosságban betöltött szerepük szerint mutassam be. A történeti antropológia szemléletének köszönhetően olyan forráscsoportokhoz nyúltam – például törvények, rendeletek – amelyek a szabadidő és szórakozás történetének feldolgozásakor nem feltétlenül magától értetődő. Ennek köszönhetően a kutatásból nemcsak egy szűk terület társadalmi gyakorlatai rajzolódtak ki, hanem a Horthy-korszak hatalmi-politikai rendszerének jellege is.

Az állam a kultúrát a saját politikai céljainak elérésére akarta használni. Szabályozta a tanítható táncokat és a társasági élet színtereinek működését, illetve filmcenzúrát vezetett be. Az állam által képviselt keresztény-nemzeti ideológia szemlélete így nem csupán a szoros értelemben vett intézményi rendszerekben (jogalkotás, oktatás, állami kulturális intézmények) jelent meg, hanem a mindennapok gyakorlatában is. A hivatalos ünnepeket, az elit rétegek reprezentációs eseményeit és az egyesületek nyilvános programjait lényegében ebben a szellemben szervezték, hiszen azok követték az állami kultúrpolitikát. Ezekkel az eseményekkel állították szembe az „alsóbbrendűbb” „nemzetidegen” és „erkölcstelen” szórakozásokat, például a jazz zenét vagy a kávéházi kártyázást. Ezeket a tevékenységeket számos módon szabályozták, illetve ellenőrzés alatt tartották a hatóságok országos és helyi szinten. A Horthy-korszak hivatalos művelődés- és kultúrpolitikája így egészen mikroszintig elért, közvetve vagy közvetlenül befolyásolta a társasági életet. A társadalom viszont nem viszonyult egységesen sem a szabályozásokhoz, sem az új szórakozási formákhoz.

A disszertáció elején kilenc pontban határoztam meg dolgozatom célját. Jelen összefoglalásban nem célom részletezni külön-külön az egyes szempontokat, mert azok sok esetben összefüggő, összekapcsolható tematikus egységet alkotnak, óhatatlanul ismételném magam az egyes gondolati egységeknél. Ehelyett megkísérlem komplexen összefoglalni az elemzés főbb tanulságait, figyelembe véve a társadalmi rétegződés és a szabadidős intézmények rendszereinek, elemeinek összefüggéseit.

Pécs lakóinak szórakozási igényei nem tértek el jelentősen más magyar városokétól. Folytatták a dualizmus időszakának hagyományait, de az új, divatos elfoglaltságok is gyorsan meghódították a pécsieket. A vendéglátóhelyek, az egyesületek, vállalkozók és a városi vezetők igyekeztek minél gyorsabban reagálni az új igényekre. A kávéházak megpróbálták bővíteni szolgáltatásaikat, az egyesületek jazzbandet hívtak a táncmultságaikra, a vállalkozók modern strandot

és korcsolyapályát építettek, a város rendezte a zöldterületeket. A fejlesztések a település presztízsét is növelték, bizonyos intézmények megléte (kávéház, strand, parkok, mozi, sportpálya) és fenntartható működése a városiasodás fokmérővé váltak.

A két világháború közötti társadalom minden rétege megtalálta társaséletének, szórakozásának formáit, kereteit a társadalmi helyzetének, foglalkozásának megfelelően, bár jellemzően egymástól elkülönülve.¹⁶¹⁰ Pécs esetében sem történt ez másképp. Ráadásul a város szerkezete, a városrészek távolsága és tagoltsága, továbbá az azonos társadalmi helyzetű népesség településen belüli tömbszerű elhelyezkedése tovább mélyítette a különböző csoportok közötti határvonalakat. Ez sok esetben látványosan megmutatkozott a városi terek használatának különbségeiben, legfőképpen a középosztály és a munkásság esetében. Noha a különböző rétegek szórakozási szokásai gyakran hasonlítottak egymáshoz, hiszen a munkásság jellemzően átemelte a polgári szabadidő-eltöltés formáit a saját közegébe, a társasági élet színtereit, amennyiben volt rá lehetőség, elkülönítették. Például a vendéglátóhelyek arculatát és működését jelentősen befolyásolta törzsközönségének szociokulturális háttere, valamint anyagi helyzete.

A 20. század első felében a kávéház még mindig meghatározó társasági színtérnek számított. Az első világháborút és a szerb megszállást követő időszakban több nagyobb múltú intézmény kénytelen volt bezárni Pécssett. Míg a belvárosban, ha mérsékelten is, de nyíltak újabb kávéházak a régiiek helyén, addig a centrum szélén fekvő kétes hírű intézmények teljesen megszűntek. Ezeket az egységeket korábban a kisebb keresetű, alsóbb társadalmi rétegek látogatták, de miután a kávéházi szolgáltatásokat pótolták a munkásotthonok és az egyesületi helyek, már nem volt akkora igényük saját kávéházra. Ráadásul az új szórakozási formák – például a mozi, a sport, a strand, a természetjárás – sokakat egyébként is elvont a kávéházi időtöltéstől; többek között a középosztály fiatal tagjait is.

Míg a kávéházak a belváros jellegzetes vendéglátóhelyei voltak, addig vendéglő és kocsmá minden városrészben volt. A pécsi vendéglők és kocsmák állandó törzsközönsége többnyire a környék lakóiból és munkásaiból került ki, így minden társadalmi csoport megtalálta a számára legszimpatikusabb egységet,

¹⁶¹⁰ L. Nagy, 1995. 372.

amely közösségi térként és szórakozóhelyként egyaránt funkcionált. A vendéglőkben gyakran asztaltársaságok, egyesületek jöttek létre és gyűléseiket is itt tartották. Az olyan alkalmi vendégek, mint az átutazók és a turisták, viszont inkább pihenőhelyként tekintettek a meleg ételt kínáló egységekre. Eközben a kocsmákban leginkább csak alkoholt szolgáltak fel, az ide betérő vendégek nem frissültek fel szellemileg és testileg, hanem a felgyülemlett feszültséget vezették le, gátlásaikat oldották fel az ital segítségével.

A cukrászdák a vendéglőkkel és a kocsmákkal ellentétben megmaradtak egyfajta exkluzív helynek, ahova jellemzően a középosztály tagjai jártak. Kínálatukban törekedtek az egyediségre és a magas minőségre, szolgáltatásaikat csak annyival bővítették, amennyi még belefért a polgári értékrendbe. Például Pécsen cukrászdákban helyeztek először üzembe eszpresszógépet. A cukrászdák emiatt a válságba került kávéházak versenytársa lett a korszakban.

A vendéglátóegységek száma és városon belüli elhelyezkedése lehetővé tette, hogy a különböző társadalmi csoportok a térben fizikailag elkülönüljenek egymástól. Egyes félnyilvános terek esetében ez azonban nem volt megoldható, hiszen bizonyos intézményekből csupán egynéhány volt a városban. A különböző társadalmi rétegek vagy kénytelenek voltak osztozkodni ezeken a tereken vagy teljesen kisajátítani. Az új, divatos elfoglaltságok helyszínein (mozi, sportpálya, strand) általában a társadalom széles rétegei megtalálhatóak voltak. Azokon a helyeken, amelyek tradicionálisan a középosztály szabadidejéhez kötődtek (színház, korzó), csak nagyon ritkán vegyültek az alsóbb társadalmi csoportok a polgárság középrétegeivel.

A háború utáni városi szabadidő-eltöltés fontos helyszínei voltak továbbra is az utcák, a terek és a zöldterületek. A pécsi korzó, azaz a Király utca, a Széchenyi tér és a Sétatér funkciója sem változott az évek során, továbbra is a társadalmi reprezentáció és érintkezés legfontosabb tereinek számítottak a polgári rétegek körében. A korzózás beletartozott a mindennapokba, a legújabb divat szerint öltözött nők látványa lényegében az állandó látkép részét képezte. A korzó mint nyilvános tér elméletben mindenki számára hozzáférhető volt, viszont a szigorú illemszabályok, valamint egyes rendeletek miatt kirekesztővé vált. A korzó állandó közönsége nem tűrt meg semmilyen kultúrájától idegen viselkedést, illetve ügyelt arra, hogy az utcakép is a saját ízlését közvetítse.

Sajátosan alakult a Balokány helyzete, amely eredetileg a cselédek, segédszemélyzet, közkatonák és más alacsony keresetű személyek számára nyújtott kikapcsolódást vasárnaponként. A terület a lakóhelyük szomszédságában feküdt, az árnyékos ligetbe szórakoztatásként vurstli költözött. A teret a polgári réteg elsődleges használói miatt negatívan ítélte meg. Amikor felmerült, hogy a szintén Balokányban lévő uszodát modern stranddá fejlessze a város, a városvezetés a liget rendezése mellett döntött. A területen korszerű parkot alakítottak ki, majd végül a területet körbezárták és belépődíjassá tették, hogy a tér korábbi használói ne férhessenek hozzá.

A Tettye város feletti elhelyezkedése lehetővé tette, hogy olyan térré váljon, amelyet egyszerre mindenki használ, de kizárólagosan senki sem birtokol. A második világháború előtt a hatóságok a Balokányhoz hasonlóan itt is rendezték a teret, de végül nem korlátozták a térhez való hozzáférést. A városközpont zöldterületeihez képest ezen a helyen jóval lazábbak voltak a társadalmi gyakorlatok, emiatt alkalmas helyszíne lehetett a városi népünnepélyeknek.

A két háború között olyan technikai vívmányok terjedtek el a kontinensen és Magyarországon, amelyek látványosan alakították át a korábbi szórakozási szokásokat. Ilyen volt a gramofon, a rádió és a mozi. Az új médiumon keresztül az információk és a divat is gyorsabban terjedt; szinte a társadalom egészére hatással voltak a friss találmányok. A keresztény-konzervatív hatalom veszélyt és lehetőséget egyaránt látott az új vívmányokban, emiatt igyekezett ellenőrizni és irányítani, amit lehetett. A hatalom intézkedései többnyire feszültséget okoztak. A rendeletek által érintett szakmák – tánctanár, kávész, zenész, mozis – tagjai hangot adtak és olykor fel is léptek az újonnan bevezetett szabályok ellen. Sikereségük függött az érdekképviselőjük erősségétől, valamint a társadalmi támogatottságuktól. Az új szórakozási szokásokhoz ugyanis a társadalom sem viszonyult egységesen.

A bálók és táncmulatságok nem tartoztak a mindennapi szórakozási formák közé, és viszonylag szűk réteg tudta magának megengedni rendszeresen ezt a fajta kikapcsolódást. Bár a farsangi naptárban évről évre felbukkantak a különböző alkalmazotti rétegek eseményei, kevés szakma volt képes képviseltetni magát minden szezonban. A pompás ruhák, a szigorú etikett és a tánctudás mind olyan gazdasági, szociális és kulturális háttérrel igényelt, amely gyakran a pécsi középosztály tagjai számára is terhet jelentett és amelyeket a farsanggal kapcsolatos

panaszokban és észrevételekben lehetett tetten érni. A báli kultúra válsága került. Ezzel párhuzamosan gyűrűzött be a modern zene és tánc Magyarországra. A jelenség olyan problémákkal szembesítette a konzervatív polgári rétegek tagjait, amelyben a saját identitásuk és értékeik kerültek veszélybe, ennek következtében elkezdték azt védeni. Fokozottabbá vált az ellenőrzés, valamint új szabályokat alakítottak ki úgy, hogy mindeközben a magyar nemzeti kultúra megőrzésére hivatkoztak. Ezen a módon sikeresen elkendőzték azt a jelenséget, hogy ezek az intézkedések csupán szűkebb rétegnek kedveztek.

A két háború között a moziba járás mindenki számára elfogadható szórakozási forma lett, a mozi látványosságból az elitkultúra részévé tudott válni. A mozgókép technikája folyamatosan fejlődött, a nemzetközi filmgyártás pedig már nemcsak a mennyiségre, de a minőségre is egyre jobban fókuszált. A magyar nézők is élvezhették a fellendülő filmipar termékeit, de a szórványos állami beavatkozások némileg korlátozták a lehetőségeket; nem minden filmet tekinthettek meg vagy csupán a cenzúrázott változathoz fértek hozzá. A közönséget – feltehetőleg azért, mert nem volt lehetősége összehasonlításra – nem foglalkoztatta komolyabban ez a probléma. Jóval fontosabbnak tartották a vetítések színvonalát, a némafilm korszakában a filmek történetét és látványát. A hangosfilm kezdeti időszakában a zene és az ének minősége vált egy újabb kritériummá. A pécsi közönség számára a külföldi filmek történetét eleinte nem a párbeszéd, hanem a dallamok tették érthetővé és élvezhetővé. Amint a nemzetközi filmgyártásban a párbeszédre épülő filmek kezdtek el hangsúlyosabbak lenni, a nézők kevésbé érdeklődtek a számukra nehezen követhető filmek iránt. A magyar filmgyártás fellendítése szükséges volt a moziközönség megtartásához. A pécsi mozikat különösen a szabad- és munkaszüneti napokon keresték fel, ilyenkor volt idejük az alkalmazotti és munkás rétegeknek beülni egy-egy vetítésre. A hétköznapiakban a fixfizetés hivatalnokok, tisztségviselők tartották fent az intézményt, a filmek témái és jellege is elsősorban az ő ízlésüket tükrözte.

A vidéki színházak a túlélésért küzdöttek a két világháború között. Pécssett folyamatosan csökkent a nézőszám, a színház bevételei alacsonyok voltak. Az épület állapota és az elavult színházi technika sokáig akadályozta a megfelelő színvonalú előadások tartását. Az intézmény próbált kedvező helyárral közönséget becsalni, de ez az akció csak a kiskeresetű kispolgárság, hivatalnokok

számára volt vonzó. Az alsóbb társadalmi csoportok, bár valószínűleg meg tudták volna fizetni az olcsó jegyeket, továbbra is kerülték a színházakat.

A két világháború között teljesedtek ki a nyilvános és félnyilvános terek határain a strandok, valamint a sport-, korcsolya-, sí- és szánkópályák. Ezek olyan újonnan létrejött társadalmi terek voltak, amelyeket az a modern szemlélet hívott életre, miszerint a testeket ápolni és edzeni kell. E szemlélet mind a polgári, mind a munkás rétegeken belül teret hódított, emiatt a legváltozatosabb csoportok gyűltek össze egy-egy strandon vagy pályán. A nyári és a téli szezonális elfoglaltságok különböző erkölcsi megítélés alá estek. A konzervatív keresztény körök elviekben támogatták a sportolást, azonban tiltakoztak az ellen, hogy strandokon a két nem hiányos öltözetű teste egy és ugyanazon nyilvános térbe kerüljön. A társadalom nagyobb részének ellenben igénye volt arra, hogy közösen fürödjének a férfiak és a nők, ráadásul az úszás és a napozás miatt minél kényelmesebb és lazább viseletben, és mivel ez hozott nagyobb bevételt a fürdőintézményeknek, ezért általában a városvezetés sem zárkózott el előle. A strandfürdők ellen nem hoztak az országos hatóságok korlátozó intézkedéseket, valószínűleg amiatt, mert az intézmények működésükkel támogatták az egészséges és sportos életmódot.

A korcsolya, amely a dualizmusban még a szórakozásról és a társaséletről szólt, a Horthy-korszakban alárendelődött a hagyományos értelemben vett sportolásnak. A sielés a háború után vált ismertté és kedveltté a civil lakosság körében. A szánkózás üzésének kereteit szintén ekkoriban fektették le a hatóságok. A téli sportok fokozatosan elveszítették alkalmi jellegüket, egyre fontosabbá vált, hogy a lehető legtöbben rendszeresen gyakorolhassák ezeket a sportokat az időjárás és a földrajzi adottságok dacára; a sportegyesületeken belül versenysporttá nőtte ki magát a korcsolyázás, a sielés és a szánkózás. A középosztály tagjai az összes sportágban képviseltették magukat, a munkásság elsősorban a sielésbe kapcsolódtak be egyesületeiken keresztül. Később a háborús hangulattal egyidőben egyre inkább nemzeti érdek volt a téli sportok fejlesztése, főleg a sí, hiszen az első világháborúban szerzett téli tapasztalatok még sokakban élénken éltek. Egyedül a fiatalok, főleg a gyerekek esetében őrizték meg a téli sportok azt a fajta kötetlen, ünnepélyes, szórakoztató jelleget, amely még a 19. században jellemezte őket.

A látványsportok közül a labdarúgás vált népszerűvé a pécsiek körében. Nemcsak a munkásság és a kispolgárság járt ki a pálya mellé szurkolni, hanem a

középosztály tagjai is. Az egyes pécsi sportegyesületek – és valószínűleg szurkolóik is – többnyire különböző társadalmi csoportokhoz, munkahelyekhez kötődtek.

A Horthy-korszakban, bár a szabadidős intézmények bizonyos esetekben lehetőséget biztosítottak arra, hogy csökkenjenek a társadalmi különbségek az egyes rétegek között, a távolságok az eltérő társadalmi csoportok között megmaradtak. A különböző foglalkozású és társadalmi helyzetű közösségek még ha hasonlóan is, de elkülönülve, saját kereteik között szórakoztak leginkább.¹⁶¹¹ Pécsen a szabadidő és szórakozás legfőbb központja a belváros volt, a különböző városrészeknek megvoltak a saját, jellemző szórakozóhelyei és törzsközönsége. Míg a centrum valamennyi társadalmi csoportnak kínált szórakozási lehetőséget, addig a külvárosi helyek jellemzően az ott lakó munkások, iparosok, vasutasok, kispolgárok igényeit szolgálták ki. A városi előkelőségek ritkán hagyták el a belvárost. Legkedvesebb vendéglátóegységeik általában a korzó mentén helyezkedtek el, báljaikat Pécs legfényesebb szállójában, a Pannóniában vagy a Nemzeti Kaszinó épületében tartották.

Végül érdemes kitérni a pécsi nők szabadidős és szórakozási lehetőségeire, hiszen az első világháború után megváltozott ennek a csoportnak a helyzete. Egyre több fiatal lány állt munkába és lett önálló keresete. Elkezdtek moziba, táncolni és strandra járni, ami aggasztotta a konzervatív rétegeket. A nők viselkedését a férfiakhoz képest jóval szigorúbban ítélték meg. A középosztálybeli nőknek számos illemszabályt kellett figyelembe venniük a nyilvános és félnyilvános terekben. Az alsóbb társadalmi csoportokhoz tartozó nőket – például a pincérlányokat, cselédeket, munkásnőket – társadalmi helyzetük miatt további hátrányok érhatték. Az éjszakai vendéglátásban dolgozó nőket sok esetben prostitúcióval is vádolták.

¹⁶¹¹ L. Nagy, 1995. 24–25.

6. Kitekintés – szabadidő és szórakozás a háborús években

1942-ig a pécsi szabadidős intézmények szinte zavartalanul tovább működtek. A vendéglátósokra a takarékosági intézkedések és a forgalom visszaesése hatott ki leginkább. Eleinte csupán a záróra-korlátozás okozott gondot, de a nagy pécsi vendéglátósok elérték, hogy éjfél helyett kettőkor kelljen csak bezárniuk. A forgalom 1943 elején esett vissza jelentősen. 1944-ben a háborús állapotok miatt a polgármester hétfői zárvatartást, valamint további takarékosági intézkedések betartását rendelte el.

A háború kitörésével visszafogottabb bálakat és tánccmultságokat vártak el a hatóságok. A pécsi rendőrkapitányság a hadba lépést követő első farsangon már csak a szerény keretek között tartott multságokra adott engedélyt arra hivatkozva, hogy ezekben az időkben nincs helye a zajos mulatozásnak. A jótékony célú rendezvények ellen, viszont nem emeltek kifogást. 1942-ben még több mint 20 estélyt és bált rendeztek meg az egyesületek; egy hétvégére 2–3 esemény is jutott. Az 1943-as farsangi szezon már sokkal csendesebb volt, mivel a belügyminiszter egy rendeletben felszólította a vidéki főkapitányságokat, hogy bálokra és táncestélyekre egyáltalán ne adjanak ki engedélyt, csupán néhány visszafogottabb estet lehet rendezni és azt is csak korlátozottan. Mindössze nyolc bált jelentettek be a hatóságoknál a szezonban. A farsangot követően minden multságot és estet megtiltottak. 1943 karácsonyán már minden tánccmultságot betiltottak, így sem karácsony másnapján, sem szilveszterkor, sem farsangkor nem lehetett mulatni. Szűk egyesületi körben tarthattak egy-egy csendes estet a pécsiek.

A háború kitörését követően nem zárták be a mozikat, a külföldi filmek aránya, viszont megváltozott. Amíg 1937-ben a legtöbb film az Egyesült Államokból, származott, addig 1940-re a pécsi mozivállalat svéd és olasz nyelvű mozgóképeket játszottak, valamint a korábban is jelentős német alkotások uralták a pécsi vásznakat.

1942-ben a pécsi színházban megszüntették a cseretársulati rendszert. A város új művészeti vezetőt választott Székely György személyében, aki kettős társulati rendszert hozott létre, azaz a pécsi együttes állandó lett, de a kerülethez tartozó településeket stagione-rendszerben továbbra is látogatták. A színház folyamatos működését a háború alatt két tényező akadályozta: az 1943-ban

megkezdődött felújítás és a színházi dolgozók, színészek, rendezők katonai behívói.¹⁶¹²

A pécsi sportesemények rendszeresek voltak a háború alatt is. A labdarúgó bajnokságokat 1942-ben átszervezte a Magyar Labdarúgó Szövetség, 1943-ig több mérkőzésre is sor került a városban. 1944-ben egyre több meccs maradt el, ősszel már a körzeti bajnokság legtöbb játékát nem tartották meg a rendkívüli időkre hivatkozva.¹⁶¹³

A pécsi strandokon még 1942 és 1943 nyarán is még élénk élet folyt annak ellenére, hogy időnként bombázók szálltak el a fürdőzők felett. A háborús korlátozások nem érintették még a strandokat, hiszen nemcsak szórakozóhelyként tekintettek rájuk, hanem mint kiemelt közegészségügyi intézményre. Bár a Hullámfürdőt 1943 szeptemberében bezárták, mivel az épületeit a hatóság használatba vette. 1944 júniusában viszont ismét kinyílt. A két pécsi strand rövidebb nyitvatartással a szezon végéig üzemeltek.

A második világháború kitörése után nem szüneteltették a téli sportokat sem, sőt a korábbi sípálya már nem bizonyult elégségesnek (elsősorban) a versenyzőknek és 1942-ben kibővítették. A sielés fellendítését a hatalom is támogatta, mivel a hadi készültség miatt szükség volt a téli terepen is jól képzett katonákra. Különösen a sielés vált népszerűvé.

A háborús helyzet nemcsak a katonai behívók, a takarékosági intézkedések és a háborús hírek miatt tette komorrá a pécsi mindennapokat. A pécsi zsidóságot számos jogától megfosztották és ez a város szórakozási viszonyaira is hatással volt. A zsidótörvények bevezetését követően a zsidók korábbi szórakozóhelyeiket nem látogathatták, az izraelita tulajdonosok nem üzemelhették tovább egységeiket és a művészi életből ki kellett vonulniuk, az izraelita egyesületeket a hatóságok feloszlatták. A gettósítást, a deportálást követően a többségük nem tért vissza sem a közönség soraiba, se a pult mögé.

¹⁶¹² Gajdó, 2005. 751–752.

¹⁶¹³ Csernus, 1987. 309.

7. Források

Levéltári és múzeumi források

- JPM Helytörténeti Gyűjtemény Arató Jenő naplói (1925–1941)
- JPM Helytörténeti Gyűjtemény Országos Gyógyszerészbál táncrendje, 1923. F.2000. b.
- MNL BaML Pécs Városi Tanácsának mutatókönyve, 1921–1944.
- MNL BaML IV. 1406. Pécs Város Tanácsának iratai
- MNL BaML IV.1407 Pécs város polgármesterének iratai
- MNL BaML IV.1418. Pécs város szabályrendeleteinek gyűjteménye
- MNL BaML IV. 1422. b. Pécs Város Elsőfokú (I. fokú) Közigazgatási Hatóságának iratai - I. fokú közigazgatási hatósági iratok
- MNL BaML IV. 1422.d. Iparlajstrom mutató I. II.
- MNL BaML IV.1422.d. „A” Iparlajstromkönyvek 15. kötet
- MNL BaML IV.1422.d. „B” Iparlajstromkönyvek 9. (1905–1937); 16. (1928–1948) kötet
- MNL BaML VII.2 Pécsi Királyi Törvényszék (1946-tól Törvényszék) iratai (Az Apolló Projectograph Rt. cégbírószági iratai)
- MNL BaML IX. 251. Pécsi Ipartestület iratai – Pécs-Baranyai Vendéglősök, Szállodások és Korcsmárosok Ipartársulatának iratai
- MNL BaML X.56 Pécsi Dalárda iratai és kottatára

Törvénycikkek, rendeletek

- 1920. évi XVI. törvénycikk a fényűzési forgalmi adóról
- 1920. évi XVI. törvénycikk indokolása a fényűzési forgalmi adóról
- 1921. évi III. törvénycikk az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről
- 1921. évi IV. törvénycikk az állami italmérési jövedékről
- 1922. évi XII. törvénycikk az 1884. évi XVII. törvénycikkbe iktatott ipartörvény módosításáról
- A m. kir. belügyminiszter 1921. évi 67.953. számú körrendelete, az állami italmérési engedélyek létszámának hivatalból való felülvizsgálatánál a rendőri közigazgatási hatóságok által követendő eljárásról

- A m. kir. belügyminiszter 1925. évi 229.230. számú körrendelete, a táncmesterképzés és a nyilvános tánctanítás szabályozásáról.
- A m. kir. belügyminiszter 1926. évi 159.544. számú körrendelete, nyilvános tánciskolákban a közös gyakorló leckeórák megtartásáról.
- A m. kir. belügyminiszter 1927. évi 107.475. számú körrendelete, az úgynevezett „rögtönzött” táncok szabályozása tárgyában kiadott körrendelet kiegészítéséről
- A m. kir. belügyminiszter 1927. évi 150.760. számú rendelete, a budapesti kávéházak zárójának újabb megállapításáról.
- A m. kir. belügyminiszter 1927. évi 151.000. számú körrendelete, a közerkölcsiség védelméről
- A m. kir. belügyminiszter 1927. évi 206.000/1926. számú körrendelete, az úgynevezett „rögtönzött” táncok engedélyezéséről.
- A m. kir. belügyminiszter 1928. évi 183.132. számú körrendelete, az ú. n. rögtönzött táncok tartásáról szóló rendelet kiegészítéséről.
- A m. kir. belügyminiszter 1928. évi 148.000. számú körrendelete, a rnozgófényképezemek számának városonkint és községenkint megállapításáról.
- A m. kir. belügyminiszter 1930. évi 129.361. számú körrendelete, tánciskolákban a közös gyakorló leckeórákon használható zenekíséretről
- A m. kir. belügyminiszter 1931. évi 191.219. számú körrendelete, a táncmesterképzés és a nyilvános tánctanítás szabályozásáról szóló rendeletek egyes rendelkezéseinek módosításáról és kiegészítéséről.
- A m. kir. belügyminiszter 1932. évi 118.125. számú körrendelete, az egyesületekben (klubokban, kaszinókban) táncok rendezéséről, táncmulatságok tartásáról.
- A m. kir. belügyminiszter 1933. évi 147.200 számú körrendelete, a munkásegysületek, szakszervezetek, valamint a szociáldemokrata párt szervezetei keretében működő szavalókórusok, dalkórusok betiltásáról
- A m. kir. belügyminiszter 1934. évi 198.098. számú körrendelete, a nyilvános tánciskolákban tartani szokott közös gyakorló leckeórára (ún. öszztáncra) vonatkozó rendelkezések módosításáról

- A m. kir. belügyminiszter 1936. évi 184.300/1935. számú rendelete, az automata billiárd asztalok felállításának és üzemben tartásának rendőrhatalósági engedélyezéséről
- A m. kir. belügyminiszter 1937. évi 112.600. számú rendelete, a nyilvános tánctanításra, valamint a közös gyakorló leckeórára (ún. ösztánra) vonatkozó egyes rendelkezések módosításáról.
- A m. kir. belügyminiszter 1939. évi 63.000. számú rendelete, mozgófényképezetekben az előadás rendjének biztosításáról.
- A m. kir. belügyminiszternek 225.724/1925. B. M. sz. körrendelete. A kávéházak zárójának újabb megállapítása.
- A m. kir. belügyminiszternek 9.600/1922. B. M. sz. rendelete a nyilvános étkező és szórakozóhelyiségek zárójának újabb megállapításáról.
- A m. kir. belügyminiszternek 154.776/1922. B. M. számú körrendelete. A nyilvános étkező és szórakozó helyiségek zárójának újabb megállapítása tárgyában kiadott 9.600/1922. B. M. számú rendelet értelmezése
- A m. kir. belügyminiszternek 10.802/1923. B. M. számú körrendelete. Asztaltársaságok egyesületi jellege.
- A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 1942. évi 27.600. K. K. M. számú rendelete, kávémérésekben leves kiszolgáltatásának megengedéséről.
- A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszternek 119.646/1940. K. K. M. számú rendelete. A vendéglőkben, kifőzésekben, korcsmákban, kávéházakban és kávémérésekben kiszolgáltatható ételek korlátozása
- A m. kir. kereskedelemügyi miniszter 1925. évi 32.250. sz. számú rendelete a rádióberendezésekről, valamint az ilyen berendezésekhez szükséges készülékek és alkotórészek előállításának, forgalombahozatalának szabályozásáról
- A m. kir. kereskedelemügyi miniszter 1927. évi 9.557. számú rendelete, a fémvezeték nélkül, vagy fémvezetéken nagy váltakozásszámú áramok segítségével működő (rádió-) táviró-, távbeszélő- és villamosjelző berendezésekről, valamint az ilyen berendezésekhez szükséges készülékek és alkotórészek előállításának, forgalombahozatalának szabályozásáról.

- A m. kir. kereskedelemügyi miniszter 1929. évi 37.944. számú rendelete, szentbeszédnek stb. korcsmai, kávéházi stb. rádióhírmondó-berendezéseken való felvételének tilalmáról
- A m. kir. kereskedelemügyi miniszter 1930. évi 155.102/1930. számú rendelete, a fogadóknak (szállodákban, penziókban), vendéglőkben, kávéházakban, kávémérésekben, tejivócsarnokokban, korcsmákban és cukrászdákban a nők alkalmazásának korlátozásáról.
- A m. kir. kereskedelemügyi miniszternek 1923. évi 78.000. számú rendelete, az 1884: XVII. törvénycikkbe iktatott ipartörvény módosításáról szóló 1922: XII. törvénycikk végrehajtásáról.
- A m. kir. minisztérium 1925. évi 6.292. M. E. számú rendelete, a magyar filmgyártás fejlesztéséről szóló kormányrendelet végrehajtásáról.
- A m. kir. minisztérium 1927. évi 11.300. M. E. számú rendelete, a magyar filmgyártás fejlesztéséről szóló rendelet módosításáról.
- A m. kir. minisztérium 1929. évi 2.900. M. E. számú rendelete, magyar filmgyártás fejlesztéséről szóló 4.963/1925. M. E. számú rendelet módosításáról.
- A m. kir. minisztérium 1930. évi 3.020. M. E. számú rendelete, a magyar filmgyártás fejlesztéséről szóló 4.963/1925., és 6.292/1925. M. E. számú rendeletek újabb módosításáról.
- A m. kir. minisztérium 1931. évi 3.080 M. E. számú rendelete, a magyar filmgyártás fejlesztéséről szóló 4.983/1925. és 6.292/1925. M. E. számú rendeletek újabb módosításáról.
- A m. kir. minisztérium 1932. évi 2.670. M. E. számú rendelete, a magyar filmgyártás fejlesztéséről szóló 4.963/1925. és 6.292/1925. M. E. számú rendeletek újabb módosításáról.
- A m. kir. minisztérium 1933. évi 5.200. M. E. számú rendelete, a magyar filmgyártás fejlesztéséről szóló 6.292/1925. M. E. számú rendelet részbeni módosításáról.
- A m. kir. minisztérium 1934. évi 8.484. M. E. számú rendelete, a magyar filmgyártás fejlesztéséről szóló 4.963/1925. és 6.292/1925. M. E. számú rendeletek újabb módosítása tárgyában 2.670/1932. és 5.710/1933. M. E. szám alatt kibocsátott rendeletek módosításáról és kiegészítéséről.

- A m. kir. pénzügyminiszter 1920. évi 90.000. számú rendeletével kiadott utasítás a fényűzési forgalmi adóról szóló 1920: XVI. törvénycikk végrehajtásáról
- A m. kir. pénzügyminiszter 1929. évi 108.999. számú rendelete, a cukrászipari és a cukorkaipari termékek fényűzési forgalmi adókötelezettségének megszüntetéséről
- *Pécs szab. kir. város szabályrendelete a női kiszolgálásnak vendéglőkben stb. való korlátozásáról.* 1910. Különlenyomat.
-

Korabeli sajtó

- *8 Órai Újság*
- *A Dunántúl 1911 és 1944 közötti számai*
- *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*
- *A Pécsi Lapok 1922 és 1925 közötti számai*
- *A Pécsi Napló 1895 és 1943 közötti számai*
- *A Pesti Hírlap Nagy Naptára, 1930*
- *Az Est*
- *Az Újság/Újság*
- *Baranyavármegye Hivatalos Lapja*
- *Békés*
- *Békésmegyei Közlöny, 1934. december 29.*
- *Belügyi Közlöny*
- *Biharvármegye Hivatalos Lapja*
- *Borsodvármegye Hivatalos Lapja*
- *Budapesti Hírlap*
- *Budapesti Közlöny*
- *Budapesti Szemle*
- *Debreczeni Újság – Hajdúföld*
- *Délmagyarország*
- *Dunántúli Napló*
- *Eger Napilap*
- *Eger-Gyöngyösi Újság*
- *Egri Népujság*

- *Esti Kurír*
- *Esti Újság*
- *Félegyházi Közlöny*
- *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*
- *Filmtechnika*
- *Fővárosi Közlöny*
- *Friss Újság*
- *Halasi Újság*
- *Harangszó*
- *Kecskeméti Közlöny*
- *Kis Újság*
- *Körösvidék*
- *Magyar Hírlap*
- *Magyar Közigazgatás*
- *Magyar Országos Tudosító*
- *Magyar Rendőr*
- *Magyarország*
- *Magyarság*
- *Miskolci Estilap - Reggeli Hírlap*
- *Munkás című lap 1916 és 1919 közötti számai*
- *Nemzeti Sport*
- *Népszava*
- *Nyírvidék*
- *Pápai Hírlap*
- *Pécsi Figyelő*
- *Pécsi Közlöny*
- *Pécsi Lapok*
- *Pesti Hírlap*
- *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*
- *Reggeli Hírlap*
- *Sporthírlap*
- *Szatmárvármegye Hivatalos Lapja*
- *Szeged*
- *Szegedi Friss Újság*

- *Szegedi Új Nemzedék*
- *Színházi Élet*
- *Tejgazdasági Szemle*
- *Tér és Forma*
- *Tolnamegyei Újság*
- *Turisták Lapja*
- *Új Dunántúl*
- *Új Idők*
- *Új Nemzedék*
- *Új Somogy*
- *Városok Lapja*
- *Vasvármegye Hivatalos Lapja*
- *Vendéglősök Lapja*
- *Világ*

Statisztikai kiadványok, évkönyvek, útmutatók, lexikonok

- *1920. évi népszámlálás 6. Végeredmények összefoglalása.* Bp., 1929.
- *Az 1930. évi népszámlálás. 4–5. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtok viszonyai. Részletes demográfia és a lakóházak és lakások adatai.* Bp., 1936.
- *1930. évi népszámlálás 6. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei.* Bp., 1941.
- *1941. évi népszámlálás 2. Demográfiai adatok községek szerint.* Bp., 1976.
- *1941. évi népszámlálás. 3/a. Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret.* Bp., 1983.
- *1949. évi népszámlálás 5. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények.* Bp., 1950.
- *A „Miasszonyunk”-ról Nevezett Női Rend Pécsi Polgári és Elemi Leányiskoláinak Értesítője az 1927/1928. iskolai évről.* Pécs, 1928.
- *A budapesti m. kir. államrendőrség hivatalainak útmutatója. Az utca rendje.* Budapest, 1936.
- *A család tanácsadója.* Bp., 1929.

- A m. kir. állami rendőrség budapesti őrszemélyzetének főparancsnoksága (Szerk.): *Rendőrségi zsebkönyv*. Budapest, 1929.
- *A művelt és udvarias ember a XX. században*. Budapest, [1935].
- *A Pécsi Pius-Alapítványi Jézus-Társasági Kath. Gimnázium Értesítője az 1928/29. iskolai évről*. Pécs, 1929.
- *A pécsi Zrínyi Miklós M.Kir. Reáliskolai Nevelőintézet Értesítője az 1932/1933. iskolai évről*. Pécs, 1933.
- Csánk, 1935 = Csánk Endre: Nő a korzón. In: *Az Est hármaskönyve. Asszony, szépség, szeretet*. Bp., 1935. 79.
- Császár Géza (Szerk.): *Pécs-Baranyai Címtár: 1942*. Pécs, 1942.
- Dálnoki-Kovách, 1929 = Dálnoki-Kovách Jenő (Szerk.): *A magyar ipar almanachja*. Budapest, 1929.
- Dobrovits, 1935 = Dobrovits Sándor: Kecskemét egyesületei. *Magyar Statisztikai Szemle 1935/5*. 435–440.
- Gerely, 1933 = Gerely Jolán: *A művelt leány*. Bp., 1933.
- *Illemtan és jellemnevelés*. Pécs, 1927.
- Kovács, 1928 = Kovács Alajos: Pécs lakosságának összetétele. *Statisztikai Szemle, 1928/4*. 349–374.
- Madzsar, 1928 = Madzsar József (Szerk.): *Társadalmi Lexikon*. Bp., 1928.
- Matolcsy, 1938 = Matolcsy Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. Bp., 1938.
- *Pécs-Baranyai Címtár, 1909*. Pécs, 1909.
- *Pécs-Baranyai Címtár, 1923-25*. Pécs, 1925.
- *Pécs-Baranyai Címtár, 1928*. Pécs. é.n.
- *Pécs-Baranyai Ismertető*. Pécs, 1934.
- *Révai Nagy Lexikona, 21*. 1935.
- Sándor – Bingert, 1925 = Sándor Jenő – Bingert János (Szerk.): *M. Kir. Országos Államrendőrségi Évkönyv, 1925*. H.n. 1925.
- Szabó, 1923 = Szabó István Andor: *Az úriember. A jó társaság szabályai*. Bp., 1923. [1990.]
- Szabó, é.n. = Szabó László: *Pécs sz. kir. város és Baranyavármegye ipari munkás viszonya*. Pécs, é.n.
- Szőnyi, 1926 = Szőnyi Ottó: *Pécs. Útmutató a városban és a környékén*. Pécs, 1926.

- *Tolnai Új Világlexikona* 17. Bp., 1930.
- *Tolnai Új Világlexikona* 8., Bp., 1927.
- Török, 1943 = Török Gyula (Szerk.): *Pécsi útmutató*. Pécs, 1943.
- *Új Idők illemkódexe*. Bp., 1937.
- *Új Idők Lexikona*, 5–6. Bp., 1937.
- *Új Idők Lexikona*, 15–16. Bp., 1939.
- *Új Idők Lexikona*, 23–24. Bp., 1942.

Publikált naplók, visszaemlékezések

- Csorba, 1975 = Csorba Győző: *Nekem: a város mindörökre*. *Tükör*, 1975/16. 16–17.
- Deésy, 1992 = Deésy Alfréd: *Porondon, deszkán, mozivásznon*. *Visszaemlékezések*. Budapest, 1992.
- Déri, 1939 = Déri Gyula: *Elmúlik minden*. Pécs, 1939.
- Hunyadi, 2002 = Hunyadi Sándor: *A női uszoda*. In: Háy János (Szerk.) *Nyári mulatságok*. Bp., 2002. 115–122.
- Kóbor, 1999 = Kóbor Tamás: *Budapest a kávéházban*. *Budapesti Negyed*, 1999/23. 52–87.
- Kovács, 1981 = Kovács Endre: *Korszakváltás: Emlékiratok*. Bp., 1981.
- Kresalek – Zeke, 1996 = Kresalek Gábor – Zeke Gyula: *A Japán: Kresalek Gábor és Zeke Gyula interjúja Kraszner Menyhért idősebb lányával*. *Budapesti Negyed*, 1996/2–3. 155–176.
- Tatay, 1983 = Tatay Sándor: *Hét szűk évtized. Meglepetéseim könyve*. *Lődörgések kora. Regények*. Bp., 1983.
- Várkonyi, 1976 = Várkonyi Nándor: *Pergő évek*. Bp., 1976.

Forrásgyűjtemények

- Fábri, 2001 = Fábri Anna (Szerk.): *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1798–1935)*. Budapest, 2001.
- Nagy, 2010 = Nagy Imre Gábor (Szerk.): *Források Pécs város polgárosodásáról (1867–1921) - Tanulmányok és források Baranya megye történetéből* 15. Pécs, 2010.

- Sárosi, 2012 = Sárosi Bálint: *A cigányzenekar múltja II. 1904-1944. Az egykorú sajtó tükrében.* Bp., 2012.
- Szederjesi – Tyekvicska, 2006 = Szederjesi Cecília - Tyekvicska Árpád: *Senkiföldjén. Adatok, források, dokumentumok a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról - Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 50.* Balassagyarmat-Salgótarján, 2006.

8. Felhasznált irodalom

- Agárdi, 2015 = Agárdi Péter: *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások, 1847–2014.* Bp., 2015.
- Apor, 2006 = Apor Péter: Történeti antropológia. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (Szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Budapest, 2006. 449–472.
- Árvai, 2015 = Árvai Tünde: *Városanyák. Mozaikok a pécsi nők 19-20. századi történetéből - Pécsi Mozaik 5.* Pécs, 2015.
- Ávedik, 1942 = Ávedik Félix: *Mozi és közönsége.* Bp., 1942.
- B. Horváth, 1990 = B. Horváth Csilla: A múzeum helytörténeti gyűjteményében lévő Pécszet ábrázoló képes levelezőlapok III. A Mecsek. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 34.* Pécs, 1990. 175–190.
- B. Horváth, 1993 = B. Horváth Csilla: A Mecsek Egyesület története II. (1917–1948). In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 37.* Pécs, 1993. 143–157.
- B. Horváth, 1999 = B. Horváth Csilla: A Mecsek Egyesület II. (1917–1948). *Pécsi Szemle, 1999/3.* 73–80.
- B. Horváth, 2010 = B. Horváth Csilla: Az Irányi Dániel (Búza) tér történetéhez. A harangöntőműhely és környéke. In: Márfi Attila (Szerk.): *Utcák, terek, épületek Pécszet - Baranyai történelmi közlemények 4. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve.* Pécs, 2010. 107–120.
- Babics – Szita, 1970 = Babics András – Szita László (Szerk.): *Válogatott dokumentumok a baranyai-pécsi munkásmozgalom történetéhez. II. 1918-1929.* Pécs, 1970.
- Babics – Szita, 1972 = Babics András – Szita László (Szerk.): *Válogatott dokumentumok a baranyai-pécsi munkásmozgalom történetéhez. III. 1929–1944.* Pécs, 1972.
- Balogh – Gyürey – Honffy, 2004 = Balogh Gyöngyi – Gyürey Vera – Honffy Pál: *A magyar játékfilm története a kezdetektől 1990-ig.* Budapest, 2004.

- Balogh – Király, 2000 = Balogh Gyöngyi – Király Jenő: „*Csak egy nap a világ...*” *A magyar film műfaj- és stílustörténete, 1929-1936*. Budapest, 2000.
- Balogh, 2000 = Balogh Gyöngyi: A magyar film születésétől 1945-ig http://www.filmkultura.hu/regi/2000/articles/essays/balogh.hu.html?fbclid=IwAR2SYeHdA2ZUxIULWig0r9c5Nx8xCermv-a9XvydUW0Eu_9YSLd07G-LYD8 (letöltés ideje: 2020.01.28.)
- Baronek, 2000 = Baronek Jenő: A Tettye múltjáról. In: Baronek Jenő (Szerk.): *Tettye park és környéke, a park növényei*. Pécs, 2000. 22–31.
- Baronek, 2001 = Baronek Jenő: Pécs-Baranya természetjárásának 110 éve. *Pécsi Szemle, 2001/2*. 80–107.
- Berger, 2018 = Berger Viktor: *Térré szőtt társadalmiság: a tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. Bp., 2018.
- Bevilaqua Borsody – Mazsáry, 1935 = Bevilaqua Borsody Béla – Mazsáry Béla: *Pest-budai kávéházak: Kávé és kávésmesterség, 1535–1935: Művelődéstörténeti tanulmány*. Bp., 1935.
- Blašková, 2015 = Blašková Eleonóra: Táncmesterek és tánciskolák a kassai polgári társadalomban 1848 és 1938 között. In: Kováts Dániel (Szerk.): *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 25*. Sátoraljaújhely, 2015. 475–489.
- Bódy, 2015 = Bódy Zsombor: Népesedés, életmód és a nők helyzetének változásai Magyarországon az I. világháború után. In: Tomka Béla: *Az első világháború következményei Magyarországon*. Bp., 2015. 227-255.
- Bolvári-Takács, 2014 = Bolvári-Takács Gábor: *Táncosok és iskolák. Fejezetek a hazai táncművészképzés 19-20. századi intézménytörténetéből*. Bp., 2014.
- Borsos, 2009 = Borsos Árpád: *A mozi mint innováció magyarországi elterjedése. A hálózat alakulásának földrajzi jellemzői napjainkig*. Pécs, 2009.
- Bödő, 1987 = Bödő László: Baranya megye testnevelés és sporttörténete (1867–1921) In: Bezeredy Győző (Szerk.): *Baranya megye testnevelés- és sporttörténete. I. 1867-1945*. Pécs, 1987. 13–188.

- Bősze, 1993 = Bősze Sándor: Az egyesületek helye és szerepe a magyar társadalom életében a XIX. és a XX. században. In: *Előadások Vas megye történetéből 2. Vas megyei levéltári füzetek 6.* Szombathely, 1993. 67–86.
- Briggs, Asa – Burke, Peter: *A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig.* Bp., 2012.
- Burke, 2000 = Burke, Peter: Mi a történelmi antropológia? In: Sebők Marcell (Szerk.): *Történelmi antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Budapest, 2000. 17–22.
- Burke, 2001 = Burke, Peter: *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence.* London, 2001.
- Csekey, 1964 = Csekey István: *Baranya és Pécs bibliográfiája.* Pécs, 1964.
- Csepely-Knorr, 2018 = Csepely-Knorr Luca: Tervezéselméleti irányvonalak a két világháború közötti magyar közparképítészetben In: *URBS. Magyar Várostörténelmi Évkönyv.13.* Bp., 2018. 11–34.
- Csernus, 1987 = A sportágak fejlődése 1921–1944 között. Az egyesületi sportélet 1921–1944 között. In: Bezerédy Győző (Szerk.): *Baranya megye testnevelés- és sporttörténete. 1. 1867-1945.* Pécs, 1987. 260–384.
- Csibi, 2022 = Csibi Norbert: Egyházak és felekezetek Pécsen 1867 és 1918 között. In: Kaposi Zoltán – Vonyó József (Szerk.): *Pécs története VI. Iparosodás – polgárosodás. Pécs a dualizmus korában (1867–1918).* Pécs, 2022. 246–280.
- Dévényi, 2020 = Dévényi Anna: *Nemzetnevelés-parafrázisok. A nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig.* Pécs, 2020.
- Droste, 1996 = Droste, Wilhelm: A kávéház az Osztrák-Magyar Monarchiában: létező, mert történelmileg megvalósult utópia. *Budapesti Negyed, 1996/2–3.* 9–26.
- Dusnoki-Draskovich – Erdész, 1997 = Dusnoki-Draskovich József – Erdész Ádám (Szerk.): *A hétköznapok historikuma.* Gyula, 1997.
- Elek Orsolya: A fénykép történelmi forrásként való alkalmazhatóságáról. *Korall, 2018/73.* 5–17.
- Eőry, 2016 = Eőry Gabriella: *Kaszinók Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti budapesti kaszinókra.* Disszertáció. Bp., 2016.

- Erdei, 1957 = Erdei Ferenc: *Futóhomok*. Bp., 1957.
- Erdei, 2016 = Erdei Lilla: (Multi)médiumok erőviszonyai a századfordulón. Az Uránia Tudományos Színház ismeretterjesztő előadásai. *Apertúra*, 2016/4. <http://uj.apertura.hu/2016/tel/erdei-multimediumok-eroviszonyai-a-szazadfordulon-az-urania-tudomanyos-szinhaz-ismeretterjeszto-eloadasai/> (letöltés ideje: 2019. 12. 11.)
- Erdősi, 1968 = Erdősi Ferenc: *A pécsi városszerkezet fejlődése és a városrészek funkcióinak alakulása a kapitalizmus korában*. Pécs, 1968.
- F. Dózsa, 1989 = F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok*. Bp., 1989.
- Fabó, 1997 = Fabó Beáta: A moziépítészet és a város. *Budapesti Negyed*, 1997/2-3. 191-230.
- Fábri, 2004 = Fábri Anna: "Eszmesúrlódások" A 19. századi magyar közirodalom a (pesti) társaséletről. *Budapesti Negyed*, 2004/4. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/fabri.html#fn2> (letöltés ideje: 2021. 03. 07.)
- Falussy, 1976 = Falussy Béla (Szerk.): *A szabadidő szociológiája. Tanulmányok*. Budapest, 1976.
- Farkas, 2006 = Farkas Csaba: *Csongrád megye jogszolgáltatási szervei a polgári korban 1872-1949. II. A Szegedi Népbíróság politikai peres ügyeinek katalógusa - A Csongrád megyei levéltár kiadványai. Segédletek 16*. Szeged, 2006.
- Federmayer, 2017 = Federmayer Éva: Milleniumi Budapest és ragtime: a faj, a nem és az osztály (rendiség) mintázatai a korai magyar jazzkorszakban. *Replika*, 2017/101–102. 41-66.
- Forrai, 1996 = Forrai Judit: Kávéházak és kéjnlők. *Budapesti Negyed*, 1996/2–3. 110–120.
- Frey, 2018 = Frey, David: *Jews, Nazis, and the Cinema of Hungary. The Tragedy of Success, 1929-44*. London–New York, 2018.
- Futaky, 1992 = Futaky Hajna: *A Pécsi Nemzeti Színház műsorának repertórium bibliográfiával, 1895–1949*. Bp., 1992.
- Futaky, 1995 = Futaky Hajna: Drámai előadások a Pécsi Nemzeti Színházban (1885-1949). In: Bezerédy Győző – Simon István – Szirtes Gábor (Szerk.): *Száz pécsi évad: a Pécsi Nemzeti Színház száz éve*. Pécs, 1995. 25–43.

- Fűzi, 2016 = Fűzi Izabella: Babits és a korai (magyar) mozi. *Apertúra*, 2016/4. <http://uj.apertura.hu/2016/tel/fuzi-babits-es-a-korai-magyar-mozi/> (letöltés ideje: 2019. 12. 11.)
- Gajdó Tamás: Kísérletek a kerületi rendszer újjászervezésére és a vidéki színházi központok megteremtésére In: Gajdó Tamás (Szerk.): *Magyar színháztörténet, 1920–1949*. Bp., 2005. 729–770.
- Gelencsér, 2017a = Gelencsér József: A tiltott és a kikényszerített tánc. *Honismeret*, 2017/3. 22–26.
- Gelencsér, 2017b = Gelencsér Gábor: *Magyar film 1.0*. Budapest, 2017.
- Gerencsér, 2016 = Gerencsér Péter: Elite Mozgó – Mozdulatlan elit? A mozi kulturális integrációja a rábaközi kisvárosokban a tízes években. *Apertúra*, 2016/4. <http://uj.apertura.hu/2016/tel/gerencser-elite-mozgo-mozdulatlan-elit-a-mozi-kulturalis-integracioja-a-rabakozi-kisvarosokban-a-tizes-evekben/> (letöltés ideje: 2019. 12. 17.)
- Gergely, 1975 = Gergely András: A Magyar Rádió megalakulása és az első évei In: Frank Tibor (Szerk.): *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből, 1925-1945*. Bp., 1975. 11–48.
- Gergely, 1986 = Gergely Jenő: A "keresztény nemzeti" ideológia (1919-1944). *Társadalmi szemle*, 1986/2. 81-93.
- Gergő, 1997 = Gergő Zsuzsanna: A magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesülete a két világháború között. *Múltunk*, 1997/3. 43-104.
- Gilbert, 2005 = Gilbert, Shirli: Music as Historical Source: Social History and Musical Texts. *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music*, 2005/1. 117–134.
- Glatz, 1975 = Glatz Ferenc: Kultúrpolitika, hivatalos ideológia és Rádió (1927-1937). In: Frank Tibor (Szerk.): *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből, 1925-1945*. Bp., 1975. 49-101.
- Gonda – Kaposi, 2019 = Gonda Tibor – Kaposi Zoltán: Pécs turizmusának első aranykora. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok*, 2019/2. 59–81.
- Gortvay, 1930 = Gortvay György: A kereső nő szociális helyzete és munkaviszonyai. *Városi Szemle* 1930/2. 353–404.
- Grafe – Bollerey, 2007 = Grafe, Christoph – Bollerey, Franziska: Cafés and Bars. *The Architecture of Public Display*. New York – London, 2007.

- Granasztói, 2000 = Granasztói Péter: Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében. In: Fejős Zoltán (Szerk.): *Megfoghatatlan idő. Tanulmányok*. Budapest, 2000. 103–117.
- Grasl, 2002 = Grasl Bernadett: Kávéház budapesti bérházakban, 1860-1945. In: Saly Noémi (Szerk.): *"Budapest nagykávéház": Ernst Múzeum, Budapest, 2001. november 25 - 2002. január 6.* Budapest, 2002. 33-56.
- Gundel – Harmath, 1979 = Gundel Imre – Harmath Judit: A vendéglátás emlékei. A pesti, budai és óbudai fogadók, vendéglők, korcsmák, serházak, kávéházak, mulatók, cukrászdák és egyéb vendéglátóhelyek életéből. Budapest, 1979.
- Güntner, 1997 = Güntner Péter: A soproni prostitúció története (1862-1918). *Aetas*, 1997/1. 49–64.
- Gyáni, 1996 = Gyáni Gábor: A kávéházba járó polgár. *Budapesti Negyed*, 1996/2–3. 57–68.
- Gyáni, 1997 = Gyáni Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. In: Nagy Ferenc (Szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 12*. Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltár, Nyíregyháza, 1997. 25–33.
- Gyáni, 1999 = Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Bp., 1999.
- Gyáni, 2006a = Gyáni Gábor: Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából. *Médiakutató*, 2006/1.
https://mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavasz/04_sajtotortenet/ (letöltés ideje: 2021.11.16.)
- Gyáni, 2006b = Gyáni Gábor: *Hétköznapi élet Horthy-Miklós korában*. Bp., 2006.
- Gyáni, 2020 = Gyáni Gábor: *A történeti tudás*. Bp., 2020.
- Gyarmati, 2000 = Gyarmati Zsolt: A hátország félnyilvánossága. *Korunk*, 2000/6. 106-118.
- Gyarmati, 2003 = Gyarmati Zsolt: Kávéházak a dualizmus kori Kolozsváron. *Korunk*, 2003/5. 24-35.
- Hadas, 2003 = Hadas Miklós: *A modern férfi születése*. Bp., 2003.

- Haiser, 2015 = Haiser Anna Klára: *Báli élet a két világháború közötti Pécsen egy napilap tükrében*. Szakdolgozat. Pécs, 2015.
- Hajnáczy, 2019 = Hajnáczy Tamás: *Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon*. Bp., 2019.
- Hajnáczy, 2018 = Hajnáczy Tamás: Magyar Cigányzenészek Országos Egyesület a sajtóforrások tükrében 1918–1933. *Kisebbségkutatás, 2018/3.* 216-246.
- Hála – Landgraf, 2001 = Hála József – Landgraf Ildikó: *Magyarországi bányászmondák*. Rudabánya, 2001.
- Hanák, 1974 = Hanák Péter: A kultúrtörténeti szintézis problémái. *Történelmi Szemle, 1974/3.* 447–453.
- Hantos, 1940 = Hantos Gyula: *Vázlatok Pécs földrajzához*. Bp., 1940.
- Hárs, 1998 = Hárs Éva: Zsolnay Vilmos emléke. A Pécsi Polgári Kaszinó serlegünnepélyei. *Pécsi Szemle, 1998/1.* 68–73.
- Harsányi, 2019 = Harsányi László: *A fényből a sötétbe. Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület évtizedei, 1909–1950*. Bp., 2019.
- Hoóz, 1995 = Hoóz István: Pécs népességének alakulása a két világháború közötti időszakban. In: Vonyó József (Szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből I. Pécs népessége: 1543-1990. Az 1993. december 15-én rendezett konferencia előadásai*. Pécs, 1995. 95-115.
- Horváth, 2005 = Horváth Barna: *Az erkölcsi norma természete*. Máriabesnyő – Gödöllő, 2005.
- Horváth, 2008 = Horváth István: A két világháború között. In: Sümegi József (Szerk.): *A pécsi egyházmegye ezer éve*. Pécs. 2008. 185–194.
- Huszár, 1987 = Huszár Zoltán: Az iskolai testnevelés és sport (1921–1945) In: Bezeredy Győző (Szerk.): *Baranya megye testnevelés- és sporttörténete. I. 1867-1945*. Pécs, 1987. 200–229.
- Jánosi, 1986 = Jánosi György: *A szórakozás történelmi funkcióváltozásai*. Bp., 1986.
- Jones, 1987 = Jones, Stephen G.: State Intervention in Sport and Leisure in Britain between the Wars. *Journal of Contemporary History, 1987/1.* 163–185.

- K. Horváth, 2013 = K. Horváth Zsolt: Természetközelség és közösség a munkáskultúrában. Művelődés, testkultúra és politikum a horányi Telepen a két háború között. *Múltunk*, 2013/2. 127–144.
- K. Horváth, 2015 = K. Horváth Zsolt: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. Bp., 2015.
- Kaposi, 2006 = Kaposi Zoltán: *Pécs gazdasági fejlődése, 1867-2000*. Pécs, 2006.
- Kaposi, 2014 = Kaposi Zoltán: Pécs gazdasági és társadalmi helyzete az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre költözése évtizedében. *Per Aspera ad Astra*, 2014/1. 26–48.
- Kaposi, 2015 = Kaposi Zoltán: Fürdők és fürdőélet Magyarországon a dualizmus korában. In: *A Fürdőélet és egészségturizmus a Dunántúlon az ókortól napjainkig című konferencia tanulmánykötete*. Kaposvár, 2015. 69–79.
- Kaposi, 2022 = Kaposi Zoltán: Népeség és társadalom Pécsen (1867–1914) In: Kaposi Zoltán – Vonyó József (szerk.): *Pécs történet VI. Iparosodás – polgárosodás. Pécs a dualizmus korában (1867–1918)*, Pécs, 2022. 193–245.
- Kaposi – Pilkhoffer – Vonyó, 2022 = Kaposi Zoltán – Pilkhoffer Mónika – Vonyó József: Az 1907. évi Pécsi Országos Kiállítás és Vásár In: Kaposi Zoltán – Vonyó József (szerk.): *Pécs történet VI. Iparosodás – polgárosodás. Pécs a dualizmus korában (1867–1918)*, Pécs, 2022. 415–420.
- Kaposi – Vonyó, 2022 = Kaposi Zoltán – Vonyó József (szerk.): *Pécs történet VI. Iparosodás – polgárosodás. Pécs a dualizmus korában (1867–1918)*, Pécs, 2022.
- Karádi Károlyné: Természetjárás 921–1944-ig In: Bezeredy Győző (Szerk.): *Baranya megye testnevelés- és sporttörténete. 1. 1867-1945*. Pécs, 1987. 351–356.
- Katics Antal (Szerk.): *Baranya vármegye és Pécs szab. kir. város. közigazgatási almanachja*. Pécs, 1933.
- Katona, 2010 = Katona Attila: „Nem volt olyan ügy, amely ennyi harci zajongással, ...csatazajjal járt volna az erkölcsvédelem tekintetében”. Hatalmi harc. közerkölcs és fürdőhasználat Szombathelyen az 1920-as

- években. In: *Előadások Vas megye történetéről V. - Archivum Comitatus Castriferrei 4.* Szombathely, 2010. 207–218.
- Kenyeres, 2019 = Kenyeres István (Szerk.): *URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv XIII.* Budapest, 2019.
 - Kenyeres, 2020 = Kenyeres István (Szerk.): *URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv XIV.* Budapest, 2020.
 - Kerekes, 1996 = Kerekes Imre: Egy pécsi napilap, a Dunántúl története (1911–1944). A Dunántúl Vállalat megalakulása és fejlődése 1910 és 1944 között. *Magyar Könyvszemle, 1996/1.* 67–81.
 - Kerepeszki, 2013 = Kerepeszki Róbert: *A Vitézi Rend, 1920-1945.* Bp., 2013.
 - Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867–1914.* Pécs, 2008.
 - Keszei, 2020 = Keszei András: Változatok a felejtésre: tér, társadalmi változás, történelem. In: Lengvári István - Pilkhoffer Mónika - Vonyó József (Szerk.): *Az ember helye - a hely embere. Emberközpontú történetírás - helytörténeti kutatás. A helytörténetírás módszertani kérdései.* Bp.-Pécs, 2020. 100–115.
 - Kindzierszky, 1968 = Kindzierszky Emil: A korcsolyasport kezdetei Budapesten. *Budapest, 1968/1.* 42–44.
 - Kolvalcsik, 2003 = Kovalcsik József: *A kultúra csarnokai.* Bp., 2003.
 - Kósa, 2003 = Kósa László: „Nemzetes uraimék”. Egy korai Mikszáth-mű társadalomtörténeti háttere. In: Kósa László (Szerk.): *Nemesek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történeti, antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok.* Bp., 2003. 320–339.
 - Kormány, 2021 = Kormány Ákos: A munkás természetjárók és a polgári világ kapcsolata a Horthy-korszakban. *Múltunk, 2021/2.* 101–139.
 - Kosárkó, 2005 = Kosárkó László: Kisvárosi térhasználat, kisvárosi életformák. Társadalmi térhasználat Kiskunhalason az 1880-as és az 1930-as évek között. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (Szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig.* Kiskunhalas, 2005. 311–348.

- Kosárkó, 2007 = Kosárkó László: A piac és a korzó: társadalmi térhasználat Miskolcon az 1850-es és az 1920-as évek között. *Századvég*, 2007/ 46. 3-40.
- Kovács, 1928 = Kovács Alajos: Pécs lakosságának összetétele. *Statisztikai Szemle*, 1928/4. 349–374.
- Kovács, 1981 = Kovács Endre: *Korszakváltás: Emlékiratok*. Bp., 1981.
- Kovács, 2000 = Kovács Lajos: *Kanyargós utcák, görbe esték. A pécsi bohémvilág a századfordulón*. Pécs, 2000.
- Kőhádi, 1996 = Kőhádi Zsolt: Magyar film hangot keres (1931–1938). *Filmspirál*, 1996/1. 67–131.
- Kővágó, 1984 = Kővágó Sarolta: Magánalkalmazottak túranaplói, 1926-1941. *História*, 1984/1. 30–31.
- Kövér – Gyáni, 2006 = Kövér György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp., 2006. Osiris Kiadó.
- L. Nagy, 1980 = L. Nagy Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. A liberális polgári pártok 1919-1931*. Bp., 1980.
- L. Nagy, 2000 = L. Nagy Zsuzsa: Életmód. In: Gyáni Gábor (Szerk.): *Magyarország társadalomtörténete II. Szöveggyűjtemény*. Bp., 2000. 361-372.
- Lénárt András: A film mint történeti forrás. *Aetas*, 2010/3. 159–171.
- Lengvári, 2008 = Lengvári István: A pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Karának női hallgatói (1919–1945). In: Czoh Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (Szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Bp., 2008. 395–405.
- Lippenszky, 1983 = Lippenszky István: *Pécs mozitörténete*. Pécs, 1983.
- Madas, 1989 = Madas József: A pécsi Balokány. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 33*. Pécs, 1989. 105–133.
- *Magyar néprajz VI. Népzene, néptánc, népi játékok*. Bp., 1990.
- Magyar, 2001 = Magyar Erzsébet: A nyilvánosság színterein. In: Fábri Anna (Szerk.): *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1798–1935)*. Bp., 2001. 206–254.

- Magyar, 2003 = Magyar Bálint: *A magyar némafilm története*. Bp., 2003.
- Mankó, 1989 = Mankó Mária: Elővizsgálat a szórakozási attitűd méréséhez. In: Mankó Mária (Szerk.): *Láttelel a szórakozásról I*. Nyíregyhéza, 1989. 1–50.
- Márfi, 1988 = Márfi Attila: Baranya megye egyesületeinek vizsgálata (1915-1950). In: Szita László (Szerk.): *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 1988. 251–287.
- Márfi, 1989 = Márfi Attila: Pécs Szabad Királyi város dualizmus kori egyesületeinek vizsgálata 1867-1918. I. rész. In: Szita László (Szerk.): *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1989*. Pécs, 1989. 133–161.
- Márfi, 2010a = Márfi Attila: Polgárosodási folyamatok Pécs kulturális életében a dualizmus alatt. *Győri Tanulmányok, 2010/31*. 57–108.
- Márfi, 2010b = Márfi Attila: Arató Jenő visszaemlékezései 1921-1945 I. In: *Pécsi Szemle, 2010/1*. 84-97.
- Márfi, 2010c = Márfi Attila: Pécs városképe, utcái, terei, s polgárainak mindennapjai dr. Arató Jenő visszaemlékezései alapján a 20. század elsőfeléből. In: Márfi Attila (Szerk.): *Utca, terek, épületek Pécsen - Baranyai történelmi közlemények 4. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 2010. 187–211.
- Márfi, 2010d = Márfi Attila: *Caflisch. A legendás cukrászda története*. Pécs, 2010.
- Márfi, 2017 = Márfi Attila: Pécs társasági és kulturális élete, szórakozási lehetőségei a dualizmus korában (1867–1914). In: Pilkhoffer Mónika – Kaposi Zoltán (Szerk.): *A dualizmus kori Pécs történetéből. Városgazdálkodás – társasági élet – szegénypolitika*. Pécs, 2017. 173–277.
- Márkus, 2016 = Márkus György: A kultúra útjai. Az előkelő kultúrától a magaskultúráig, a népszerű kultúrától a tömegkultúráig (Erdélyi Ágnes bevezetőjével) *Buksz, 2016/2*. 122-138.
- Mendöl, 1999 = Mendöl Zsuzsanna: A sétatéri kioszk. Kaufer Sándor építész (1863-1900) működése Pécs város mérnöki hivatalában. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 43*. Pécs, 1999. 301–317.

- Mészáros, 2003 = Mészáros Borbála: Zöldmulatság Kolozsvárott és Pécsen. Zöldterületek rekreációs szerepe két 19. századi kisvárosban. *Ethnographia*, 2003/3–4. 187–205.
- Mohácsi, 2002a = Mohácsi Gergely: Testkultusz és tömegtársadalom. A budapesti strandfürdők alapításának rövid története. *Századok*, 2002/6. 1471–1506.
- Mohácsi, 2002b = Mohácsi Gergely: Szép, Erős, Egészséges. Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében. *Korall*, 2002/7–8. 34–55.
- Molnár, 2020 = Molnár Ágnes: Néprajz, antropológia és történettudomány. A sok szempontú megközelítés előnyei egy lokális közösség kutatásában. In: Lengvári István - Pilkhoffer Mónika - Vonyó József (Szerk.): *Az ember helye - a hely embere. Emberközpontú történetírás - helytörténeti kutatás. A helytörténetírás módszertani kérdései*. Bp.-Pécs, 2020. 282–303.
- N.N., 2004 = N.n.: „A polgárság kezdi elveszíteni megkülönböztető értelmét.” Gyáni Gábor a két világháború közötti várostörténetről és polgárosodásról. *Limes*, 2004/3. 5–15.
- Nagy – Németh, 2017 = Nagy Andrea – Németh András: Az osztrák-német életreform-törekvések magyar recepciója a szentendrei Bubánkolónia és az Életreform című folyóirat példája alapján. In: Németh András – Vincze Beatrix (Szerk.): *Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciós hatások*. Bp., 2017. 9–34.
- Nagy, 1996 = Nagy Beáta: Nők a kávéházak és a kávéházi alkalmazottak között. *Budapesti Negyed*, 1996/ 2-3. 94-109.
- Nagy, 2007 = Nagy Imre Gábor: Pécs város közgyűlése és Zichy püspök kapcsolata. In: Horváth István – Kikindai András (Szerk.): *Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére*. Bp. – Pécs, 2007. 11–27.
- Nagy, 2009 = Nagy Imre Gábor: Pécs város monográfiájának tervei az 1880-as és az 1940-es évek között. In: Kaposi Zoltán–Vonyó József (Szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből 20. A 2006. és 2007. évi Előadások Pécs történetéből c. konferenciák válogatott előadásai*. Pécs, 2009. 377–411.

- Nagy, 2016 = Nagy Imre Gábor: Helyhatósági választások a két világháború közötti Pécsen. Előadások Pécs történetéből 2016. c. konferencia, Pécs, 2016. december 2. előadásának kézírata
- Nagy, 2019 = Nagy Imre Gábor: Az evangélikus Nendtvich család Pécsen a 19—20. században. In: Borsy Judit (Szerk.): *Reformáció a Dél-Dunántúlon*. Pécs – Kaposvár – Szekszárd, 2019. 295–313.
- Nagy, 2021 = Nagy Imre Gábor: *Pécs polgármesterei, 1875–1940*. Pécs, 2021.
- Newman – Houlbrook, 2013 = Newman, Sarah – Houlbrook, Matt: Introduction. The press and popular culture in interwar Europe. *Journalism Studies*, 2013/5. 640–650.
- Ormos, 2003 = Ormos Mária: Politikai ideológia a két világháború között. In: Vonyó József (Szerk.): *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19-20. században*. Pécs, 2003. 75–86.
- Ormos, 2009 = Ormos Mária: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20-21. században*. Bp., 2009.
- Ö. Kovács, 2006 = Ö. Kovács József: Fotók, filmek, mindennapok története. *Gesta*, 2006/1. 7784.
- Öhlmüller, 2006 = Öhlmüller Miklós: Volt egyszer egy irodalmi színpad. *Pécsi Szemle*, 2006/2. 90–103.
- Öze, 2020 = Öze Eszter: Ipari kapitalizmus és biopolitika. A munkásság teste és a Társadalmi és Népegészségügyi Múzeum. *Sic Itur Ad Astra*, 2020/72. 181–216.
- Paksy, 1999 = Paksy Zoltán: Nemzetgyűlési és országgyűlési választások Pécsen (1922, 1926, 1931). In: Font Márta – Vonyó József (Szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből 5–6*. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 1999. 219–240.
- Paksy, 2001 = Paksy Zoltán: A pécsi zsidóság társadalomtörténete. *Pécsi Szemle*, 2001/2. 64–71.
- Pap, 2002 = Pap Vera Ágnes: Kávéházi belső tér 1880 és 1940 között. In: Saly Noémi (Szerk.): *"Budapest nagykávéház": Ernst Múzeum, Budapest, 2001. november 25 - 2002. január 6*. Bp., 2002. 57-78.
- Papp – Sipos, 2017 = Papp Barbara – Sipos Balázs: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Bp., 2017.

- Parádi, 2011 = Parádi József: A polgári magyar állam rendőrségei, 1867–1945. *Rendvédelem-történeti Füzetek*, 2011/23. 124–140.
- Pásztor, 2010 = Pásztor Ágota: *Az egyesületi kultúra és változása a 20. században egy alföldi nagyhatárú településen*. Disszertáció. Debrecen, 2010.
- Pásztor, 2022 = Pásztor Andrea: A közoktatás a dualizmus korában In: Kaposi Zoltán – Vonyó József (Szerk.): *Pécs története VI. Iparosodás – polgárosodás. Pécs a dualizmus korában (1867–1918)*. Pécs, 2022. 281–324.
- Perényi, 2018 = Perényi Roland: A bűnös Népliget. Kriminalitás, (homo)szexualitás és öngyilkosság a főváros legnagyobb közparkjában, 1896–1945. In: *URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv. XIII.* Bp., 2018. 21–44.
- Pesovár, 1982 = Pesovár Ferenc: Tánciskola. In: Ortutay Gyula (Szerk.): *Magyar néprajzi lexikon, 5. kötet*. Bp., 1982. 178–179.
- Pilkhoffer, 2000 = Pilkhoffer Mónika: Építők és építettők a századfordulón: Adalékok Schlauch Imre munkásságához. *Pécsi szemle*, 2000/2. 64–73.
- Pilkhoffer, 2002 = Pilkhoffer Mónika: Schlauch-villatelep és lakói a századfordulón. In: Varga Lajos – Vonyó József (Szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből 10-11-12.* Pécs, 2002. 59–74.
- Pilkhoffer, 2005a = Pilkhoffer Mónika: Szociális intézmények épületei a századfordulón Pécsen. In: Ormos Mária – Harsányi Iván (Szerk.): *Kutatási Füzetek 11. Ünnepi szám Harsányi Iván 75. születésnapjára.* Pécs, 2005. 176–189.
- Pilkhoffer, 2005b = Pilkhoffer Mónika: Városrendezés Pécsen a dualizmus korában. In: *Kutatási Füzetek 12. Ünnepi szám Ormos Mária 75. születésnapjára.* Szerk.: Fischer Ferenc, Vitári Zsolt, Vonyó József. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2005. 297-313.
- Pilkhoffer, 2008 = *Bányászat és építészet Pécsen a 19–20. században.* Pécs, 2008.
- Pilkhoffer, 2022a = Pilkhoffer Mónika: Szellemi élet és művészetek, szabadidő és hétköznapiak In: Kaposi Zoltán – Vonyó József (Szerk.):

Pécs története VI. Iparosodás – polgárosodás. Pécs a dualizmus korában (1867–1918). Pécs, 2022. 325–376.

- Pilkhoffer 2022b = Pilkhoffer Mónika: Az épített környezet változásai In: Kaposi Zoltán – Vonyó József (Szerk.): *Pécs története VI. Iparosodás – polgárosodás. Pécs a dualizmus korában (1867–1918).* Pécs, 2022. 377–412.
- Püski, 2006 = Püski Levente: *A Horthy-rendszer.* Bp., 2006.
- Radnóti, 2012 = Radnóti Ilona: Temetkezési szokások a pécsi-baranyai zsidóság körében a dualizmus korában. In: Radnóti Ilona: *Weismayer és Fuchs. Fejezetek a baranyai zsidóság 18-20. századi történetéből - Pécsi Mozaik 1.* Pécs, 2012. 119–134.
- Rajczi, 1996 = Rajczi Péter: Pécs közoktatásügye a két világháború között. In: Vonyó József (Szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből 2–3.* Pécs, 1996. 181–192.
- Ránki – Hajdu – Tilkovszky, 1984 = Ránki György – Hajdu Tibor – Tilkovszky Loránt (Szerk.) *Magyarország története, 1918–1919, 1919–1945. 1–2. köt.* Bp., 1984.
- Rásky, 2003 = Rásky Béla: Az osztrák szociáldemokrata munkásmozgalom ünnepi kultúrája a két világháború között. In: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (Szerk.): *Munkástörténet - munkásantropológia: Tanulmányok.* Bp., 2003. 15–25.
- Raymann – Millei, 2009 = Rayman János – Millei Ilona: A pécsi Gutenberg dalkör. *Pécsi Szemle, 2009/3.* 70-85.
- Romsics, 1986 = Romsics Ignác: Kultúrpolitika és szellemi élet. In: Balogh Sándor (Szerk.): *Magyarország története a XX. században.* Bp., 1986. 160–166.
- Romsics, 2000 = Romsics Ignác (Szerk.): *Bethlen István. Válogatott politikai írások és beszédek.* Bp., 2000.
- Romsics, 2010 = Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Bp., 2010.
- Romsics, 2019 = Romsics Ignác: *Bethlen István.* Bp., 2019.
- Rosner, 2005 = Rosner Krisztina: Tettye, természet, teatralitás. Tettyei népiünnepélyek a (múlt) századfordulón. In: N. Kovács Tímea – Böhm

- Gábor – Mester Tibor (Szerk.): *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Bp., 2005. 143–153.
- Saly, 2004 = Saly Noémi: „Ide minden rangú ember és mindkét nem eljöhet...” A pesti kávéház mint a társasélet színtere. *Budapesti Negyed*, 2004/4. 39–66.
 - Sárai Szabó, 2019 = Sárai Szabó Katalin: A munkavállaló nő az első világháború után. In: Bódy Zsombor (Szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után*. Bp., 2019. 261–300.
 - Sármány – Juhász, 1996 = Sármány Ilona – Juhász Gyula: Amit a századforduló kávéházainak berendezéseiről tudunk. *Budapesti Negyed*, 1996/2–3. 243–260.
 - Schleicher Vera: *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*. Bp., 2018.
 - Schöpflin, 1932 = Schöpflin Aladár: Bemutató. A tűzmadár — Zilahy Lajos színműve a Művész Színházban. *Nyugat*, 1932/5. 287–289.
 - Schweitzer, 1994 = Schweitzer Gábor: Hitközségi elit – városi elit: adalékok a pécsi zsidóság két világháború közötti történetéhez. In: Stark András- Vargha Dezső (Szerk.): *Emlékezz! Emlékkönyv a Pécs-baranyai zsidóság 50. évfordulójára*. Pécs, 1994. 53-78.
 - Sebők, 2000 = Sebők Marcell (Szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Bp., 2000.
 - Simmel, 2001 = Simmel, Georg: A nagyváros és a szellemi élet. In: Simmel, Georg: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Bp., 2001. 223–233.
 - Sipos, 2011 = Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*. Bp., 2011.
 - Sipos, 2012 = Sipos Balázs: Globalitás-tapasztalatok és -értelmezések a Horthy-korszakban. In: Majoros István (Szerk.): *Háború, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves*. Bp. 2012. 491–502.
 - Stabbins, 2018 = Stebbins, Robert A.: Leisure as not work: a (far too) common definition in theory and research on free-time activities. *World Leisure Journal*, 2018/4. 255–264.
 - Stelcz István: Községi és állami elemi népiskolai építkezések Pécsen 1868 és 1931 között. *Pécsi Szemle*, 2006/4. 36–59.

- Stemlerné Balog Ilona: *Történelem és fotográfia*. Bp., 2009.
- Strange, 2007 = Strange, Julie-Marie: Leisure In: Carnevali, Francesca – Strange, Julie-Marie (Ed.): *Twentieth- Century Britain. Economic, Cultural and Social Change*. London – New York, 2007. 197–213.
- Sugár, 1979 = Sugár István: "Világnézeti" harc az egri strand körül 1933-ban. *Hevesi Szemle*, 1979/3. 43–46.
- Surján, 2008 = Surján Miklós (Szerk.): *Pécs bibliográfiája, 1960–2005*. Pécs, 2008.
- Szabó, 2010 = Szabó Ildikó: Az egyházak közreműködése a nemzeti identitás formálásában a Horthy-korszakban. *Iskolakultúra*, 2010/2. 33–52.
- Szántó, 1967 = Szántó Miklós: *Életmód, művelődés, szabadidő*. Bp., 1967.
- Szántó, 2002 = Szántó András: Pesti ember kávéházban, reggeltől reggelig. In: Saly Noémi (Szerk.): *"Budapest nagykávéház": Ernst Múzeum, Budapest, 2001. november 25 - 2002. január 6*. Bp., 2002. 89–100.
- Szegedi, 2015 = Szegedi Gábor: Tisztaság, tisztesség, fajgyalázás: szexuális és faji normalizáció a Horthy-korban. *Socio.hu*, 2015/1. 57–76. http://real.mtak.hu/33492/1/szegedi_57.pdf (letöltés ideje: 2020.04.20.)
- Szerb, 2007 = Szerb Antal: A világvárosi ember. In: Takáts József (Szerk.): *A magyar esszé antológiája, IV. Esszék a kultúráról*. Budapest, 2007. 131–135.
- Szijártó, 2010 = Szijártó Zsolt: A városi terek átalakulása. In: Szijártó Zsolt (Szerk.): *Köz/tér. Fogalmak, nézőpontok, megközelítések*. Bp. – Pécs, 2010. 55–70.
- Szirtes, 2000 = Szirtes Gábor: Reéh György. A Tettye koronázatlan királya. *Pécsi Szemle*, 2000/1. 78–85.
- Szita, 1977 = Szita László: *Munkásmozgalmi emlékhelyek Pécsen*. Pécs, 1977.
- Szita, 1985a = Szita László (Szerk.): *A baranyai - pécsi munkásmozgalom története I*. Pécs, 1985.
- Szita, 1985b = Szita László (Szerk.): *A baranyai - pécsi munkásmozgalom története II*. Pécs, 1985.
- Szívós, 2000 = Szívós Erika: Kartársak és harcostársak. Vázlat a professzionalizáció magyarországi történetéhez. In: Bódy Zsombor -

- Mátay Mónika - Tóth Árpád (Szerk.): *A mesterségek iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Bp., 2000. 33–59.
- Szolláth, 2011 = Szolláth Dávid: *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*. Bp., 2011.
 - Szóró, 2015 = Szóró Ilona: Olvasókörök, gazdakörök közösség-szervező szerepe a helyi társadalomban. In: Keszei András – Bögre Zsuzsanna (Szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Bp., 2015. 317–334.
 - T. Mérey, 1997 = T. Mérey Klára: A pécsi dohánygyár dolgozói, 1912–1948. *Történelmi Szemle*, 1997/2. 237–256.
 - Takáts, 2007 = Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Bp., 2007.
 - Tegzes, 1987 = Tegzes Ferenc: A leventesport Pécsen és Baranya megyében (1921–1944) In: Bezerédy Győző (Szerk.): *Baranya megye testnevelés- és sporttörténete. 1. 1867-1945*. Pécs, 1987. 230–259.
 - Tengely, 2008 = Tengely Adrienn: Katolikus egyesületek 1845 és 1950 között. In: Sümegei József (Szerk.): *A pécsi egyházmegye ezer éve*. Pécs. 2008. 178–184.
 - Tímár, 2000 = Tímár Lajos: Vidéki varoslakók (III.). Társasági élet, lakóhelyi szegregáció. In: Gyáni Gábor (Szerk.): *Magyarország társadalomtörténete II. 1920–1944. Szöveggyűjtemény*. Bp., 2000. 475–478.
 - Tomka, 2019 = Tomka Béla: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In: Bódy Zsombor (Szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után*. Bp., 2019. 47–79.
 - Tomsics, 1993 = Tomsics Emőke: A pesti korszak természetrajza. *História*, 1993/8. 27–29.
 - Torpey, 2001 = Torpey, John: The Great War and the Birth of the Modern Passport System In: Caplan, Jane – Torpey, John (Ed.): *Documenting Individual Identity. The Development of State Practices in the Modern World*. Princeton – Oxford, 2001. 256–270.
 - Tóth, 2005 = Tóth Árpád: *Önszervező polgárok - A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Bp., 2005.
 - Trebbin, 2006 = Trebbin Ágost: *A pécsi Nádor szálló regénye*. Pécs, 2006.

- Ujváry, 1980 = Ujváry Zoltán: *Népszokás és népköltészet. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 35.* Debrecen, 1980.
- Ujváry, 2014 = Ujváry Gábor: „Egy európai formátumú államférfi”. *Klebelsberg Kuno (1875-1932)*. Pécs, 2014.
- Ungváry, 2005 = Ungváry Krisztián (Szerk.): *A második világháború*. Bp., 2005.
- Vajdovich, 2001 = Vajdovich Györgyi: A magyar film 1918-tól 1945-ig. In: Hargitai György – Stemler Gyula (Szerk.): *Magyar Kódex 6. Magyarok a 20. században*. Bp., 2001. 269–273.
- Várady, 1896 = Várady Ferencz (Szerk.): *Baranya múltja és jelenje 1.* Pécs, 1896.
- Várdai, 2021 = Várdai Levente: Baranya vármegye első leventeversenye <https://ujkor.hu/content/baranya-varmegye-elso-leventeversenye> (letöltés ideje: 2022. 07. 20.)
- Varga, 1996 = Varga Éva: Hölgközönség a pesti kávéházakban. *Budapesti Negyed, 1996/2-3.* 69-93.
- Varga, 1999 = Varga Lajos (Szerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Bp., 1999.
- Varga, 2002 = Varga Éva: Belépés csak hölgyeknek. In: Saly Noémi (Szerk.): *"Budapest nagykávéház": Ernst Múzeum, Budapest, 2001. november 25 - 2002. január 6.* Bp., 2002. 137–150.
- Vargha, 1984 = Vargha Dezső: A Balokányi-tó rendezése és uszoda építése 1933-ban. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1983*. Pécs, 1984. 217–219.
- Vonyó, 2012 = Vonyó József: *Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919-1944. Tanulmányok, dokumentumok*. Pécs, 2012.
- Vonyó, 2018 = Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. Pécs, 2018.
- Vörös, 1982 = Vörös Károly: Pécs a 20. század elejének magyarországi városhálózatában. In: Sándor László (Szerk.): *Tanulmányok Pécs város történetéből. Pécs város szabad királyi rangra emelésének 200. évfordulója alkalmából rendezett II. várostörténeti konferencia előadásai 1980. november 14. Baranyai Krónikairás 6.* Pécs, 1982. 73–82.

- Vörös, 2016 = Vörös István Károly: „...háza imádság házána hivatik minden népek számára!”. *A Pécsi Izraelita Hitközség dokumentumok tükrében (1837-1950) - Pécsi Mozaik 6.* Pécs, 2016.
- Weis, 2013 = Weis István: *A mai magyar társadalom.* Bp., 2013.
- Wirth, 1993 = Wirth Zsuzsanna: Protestáns egyesületi élet Szombathelyen a két-világháború között. In: Tilcsik György(Szerk.): *Vas megyei levéltári füzetek 6. Előadások Vas megye történetéről II.* Szombathely, 1993. 143–150.
- Záhonyi-Ábel, 2012 = Záhonyi-Ábel Márk: Filmcenzúra Magyarországon a Horthy-korszakban. *Médiakutató, 2012/2.*
https://mediakutato.hu/cikk/2012_02_nyar/12_filmcenzura_magyarorszag
on (letöltés ideje: 2019. 12. 04.)
- Zeidler, 2002a = Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között.* Bp., 2002.
- Zeidler, 2002b = Zeidler Miklós: Irredentizmus gyermekeknek. In:Pásztor Cecília (Szerk.):*Ünnep – hétköznap – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén.* Salgótarján, 2002. 53–60.
- Zeidler, 2009 = Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat.* Pozsony, 2009.
- Zeidler, 2015 = Zeidler Miklós: A testgyakorlás mint az egészség és a szépség forrása az újkori magyar sportirodalomban. In: Eröss Zsolt - Gyarmati György: *Kor/Társ panoráma. Tanulmányok a 70 éves Vonyó József tiszteletére.* Pécs, 2015.
- Zeke, 2015 = Zeke Gyula: *Volt egy feketém: a budapesti eszpresszók története.* Bp., 2015.
- Zipernovszky, 2017 = Zipernovszky Kornél: "Ki fog győzni - a jazz vagy a cigány - nehéz megjósolni": a cigányzenészek megvédik a magyar nemzeti kultúrát. *Replika, 2017/101–102.* 67–88.

Mellékletek

1. Pécs egyesületei a két világháború között

a. 1924. évi kimutatás Pécs szab. kir. városa területén működő egyesületekről (MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.)

Sorszám	Név	Székhelye	Keletkezés éve	Hatósági engedély kelte	Tagok száma	Jegyzet
1	Pécsi Önkéntes Tűzoltó Egyesület	Pécs	1870	1870	503	Az egyesület Pécsi Torna Egylet néven alakult meg.
2	Pécsi Jótékony Nőegylet	Pécs	1871	-	200	
3	Pécsi Katholikus Legényegylet	Pécs	-	1892	520	
4	Pécsi Munkásképző Egylet	Pécs	1893	1893	60	?
5	Pécsi Szent Vince Egylet	Pécs	1894	1895	20	
6	a Pécsi Zenekedvelők Egyesülete	Pécs	-	1895	40	
7	Pécsi Keramikai Munkások Szakegylete	Pécs	1894	1895	76	?
8	Pécsi Nemzeti Casinó	Pécs	1896	1897	658	
9	a Pécsi Állami Megyei és Városi Közintézeti Hivatalszolgák Önművelődési Köre	Pécs	1898	1899	142	
10	Pécsbányatelepi Önkéntes Tűzoltó Testület	Pécsbányatelep	1900	1900	73	
11	Pécsi Polgári Daloskör	Pécs	1900	1900	51	
12	Pécsi Polgári Casinó	Pécs	1892	1901	706	
13	Pécsi Izraelita Jótékony Nőegylet	Pécs	1869	1903	488	
14	Pécsi Ingyenes Népkönyvtár Egyesület	Pécs	1904	1904	-	működése egyelőre szünetel
15	Pécsi Vasutas Olvasó Kör	Pécs	-	1905	333	
16	Pécsi Katholikus Kör	Pécs	1894	1906	1000	
17	Mecsek Egyesület	Pécs	1891	1906	2413	
18	Pécsi Iparosok Olvasóköre	Pécs	1906	1907	589	

19	Pécsi Budai Külvárosi Katholikus Kör	Pécs	1898	1907	704	
20	Pécsi Jogakadémiai Olvasó Kör	Pécs	-	1907	67	
21	Pécs Szab. Kir. Városi Tuberkózis Ellen Védekező Egyesület	Pécs	1907	1907	287	
22	Pécsi Athletikai Club	Pécs	1886	1907	575	
23	Pécsi Dalárda	Pécs	1862	1908	293	
24	Pécs Egyházmegyei Róm. Kath. Tanító Egyesület	Pécs	1907	1908	804	
25	Pécsi Chevra Kaddisa	Pécs	1909	1909	795	
26	Pécs-Baranyai Kertészeti Egylet	Pécs	1910	1910	125	
27	Pécs-Baranya Múzeum Egyesület	Pécs	1906	1910	202	
28	Első Pécsi Önszegélyező Temetkezési Egylet	Pécs	1910	1911	1001	
29	Pécsi Ipartestület	Pécs	-	1911	1850	
30	a Pécsi Posta Távirda Igazgatósági Kerületi Kezelési és Műszaki Segéd személyzetének Jótkony Egyesülete	Pécs	1912	1912	108	
31	Baranyavármegyei Gazdasági Egyesület	Pécs	-	1913	4141	
32	Pécs-Baranyai Patronage Egylet	Pécs	1886	1913	215	
33	Pécsi 48-as Jótkony Egyesület	Pécs	-	1913	236	
34	Első Pécsi Temetkezési Egylet	Pécs	-	1913	237	
35	Nemzeti Szabadtanítás Pécsi Egyesülete	Pécs	1907	1918	800	
36	Pécsi Tudományos Irodalmi és Művészeti Társaság	Pécs	1920	1920	416	
37	Erdélyiek Otthona	Pécs	1922	1922	279 287	
38	Pécsi Sport Club	Pécs	1921	1922	876 953	
39	Pécsi Vasutas Sport Club	Pécs	1919	1923	249 292	
40	Turul Sport Club	Pécsbányatelep	1921	1923	181 308	
41	Pécsi Háztulajdonosok Szövetsége	Pécs	1923	1923	(926) ?	
42	Pécsi Bőrgyári Torna Club	Pécs	1919	1923	350 600	

43	A D.G.H.T. villamostelepi Atlétikai Club	Pécs-Üszög	1921	1923	102	
44	Baranyai Méhészkör	Pécs	1920	1923	(578) ?	
45	Pécsi Bélyeggyűjtők Egyesülete	Pécs	1921	1923	(25) ?	
46	Pécsi Kertészek Egyesülete	Pécs	1922	1923	(52) ?	
47	Pécsi Kereskedők Testülete	Pécs	1919	1923	860	
48	Gyáriparosok Szövetsége	Pécs	1922	1923	52	
49	Pécsi Lakók Szövetsége	Pécs	1924	1924	-	

b. 1924. évi kimutatás Pécs szab. kir. városa területén működő fiókegyesületekről (MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.)

Sorszám	Név	Székhelye	Keletkezés éve	Tagok száma	Jegyzet
1	a Magyar Vöröskereszt Egyletének pécsi fiókja	Pécs	1881	193	
2	az Országos Orvosszövetség pécs-baranyai fiókja	Pécs	1910		
3	a Magyarországi Gyógyszerész Egyesület Baranyavármegyei kerülete	Pécs	-	-	
4	a Magyarországi Munkások Rokkant és Nyugdíj Egylete pécsi fiókja	Pécs	-	2000	
5	Báró Hirsch Mór Egyesület pécsi fiókja	Pécs	-	244	
6	Bethánia Egylet pécsi fiókja	Pécs	1910	53	
7	Természetbarátok Turista Egyesülete pécsi csoportja	Pécs	-	332	
8	Szociális Misszió Szövetség pécsi fiókja	Pécs	-	518	
9	Nyugdíjas katonatisztek Országos Szövetsége pécsi főcsoportja	Pécs	-	252	
10	Hadirokkantak, Hadiözvegyek és Hadiárvák Nemzeti Szövetsége pécsi csoportja	Pécs	-	-	
11	Baross Szövetség pécsi csoportja	Pécs	-	220	
12	Ébredő Magyarok Egyesülete pécsi csoportja	Pécs	-	1173	
13	a Ker. Szoc. Bánya és Kohómunkások Orsz. Szövetsége pécsi helyicsoportja	Pécs	-	-	
14	a Ker. Szoc. Dohánygyári Alkalmazottak Orsz. Szövetsége pécsi szakcsoportja	Pécs	-	70	
15	Ker. Szoc. Szállodai, Éttermi és Kávéházi Alkalmazottak Orsz. Szövetsége pécsi helyicsoportja	Pécs	-	110	
16	Ker. Szoc. Magántisztviselők Orsz. Szövetsége pécsi helyicsoportja	Pécs	-	54	

17	Ker. Szoc. Vill. és Helyiérd. Vasuti Alkalmazottak Orsz. Szövets. pécsi helyicsoportja	Pécs	-	69 71	
18	Ker. Szoc. Vas és Fémmunkások Orsz. Szövets. pécsi helyi csoportja	Pécs	-	373	
19	Ker. Szoc. Szabómunkások és Munkásnők Orsz. Szövetsége helyicsoportja	Pécs	-	45	
20	Ker. Szoc. Famunkások Orsz. Szakszervezete pécsi helyi csoportja	Pécs	-	75	
21	Ker. Szoc. Építőmunkások Orsz. Szövets. helyi csoportja	Pécs	-	162	
22	A Vármegyei Kéményseprő Munkaadók és Munkások Orsz. Egyesülete helyi csoportja	Pécs	-	26	
23	Keresztény Munkás Ifjak Orsz. Szövets. pécsi csoportja	Pécs	-	-	
24	Magyarorsz. Szabómunkások és Munkásnők Szakegyesülete pécsi szakcsoportja	Pécs	-	100	
25	Magyarorsz. Magántisztv. Szövetsége pécsi csoportja	Pécs	-	35	
26	Élelmezési Ipari Munkások Orsz. Szövets. pécsi szakcsoportja	Pécs	-	50	
27	Magyarorsz. Könyvkötő és Rokonszakmabeli munkások és Munkásnők Szakegyesülete pécsi csoportja	Pécs	-	13	
28	Magyarorsz. Könyvnyomdászok és Betűöntők Segélyzőegyesülete pécsi fiókja	Pécs	-	78	
29	Magyarorsz. Húsipari Munkások Szövetsége pécsi csoportja	Pécs	-	26	
30	Keresk. Alkalm. Orsz. Szövets. pécsi csoportja	Pécs	-	105	
31	Magyarorsz. Famunkások Szövetsége pécsi helyi csoportja	Pécs	-	-	
32	Magyarorsz. Cipész Csizmadia Munkások és Munkásnők Szakegyesülete pécsi csoportja	Pécs	-	40	
33	Magyarorsz. Földmunkások Orsz. Szövets. pécsi csoportja	Pécs	-	120	
34	Magyarorsz. Vas és Fémmunkások Közp. Szövets. helyi csoportja	Pécs	-	209	
35	Magyarorsz. Építőmunkások Orsz. Szövets. pécsi csoportja	Pécs	-	518	
36	Magyarorsz. Szállodai, Éttermi, Kávéházi Munkások és Szakácsok Szövets. pécsi csoportja	Pécs	-	13	
37	a Magyarorsz. Bőrmunkások Szövetsége pécsi csoportja	Pécs	-	-	működése fel van függesztve
38	Magyarorsz. Bánya és Kohómunkások Szövetsége pécsbányatelepi fiókja	Pécsbányatelep	1918	814	

c. 1932. évi kimutatás Pécs szab. kir. városa területén működő egyesületekről az 1932. évben kitöltött statisztikai kérdőívek adataival kiegészítve (MNL BaML IV. 1407 e-509/1933.)

Sor-szám	Egyesület	Székhelye	Alakuló év	Célja	Céljának elérésére szolgáló eszközök és módok	Tagok száma össz.	Férfi tag	Női tag	18 éven aluli	Ingtalan vagyon	Megjegyzés
1	Alsódunántúli Galamb és Céllövő Egyesület	Pécs, Ferenc J. út. 1.									
2	Baranyai Méhészkör	Pécs									
3	Baranyavármegye és Pécs Szab. Kir. Város Tűzoltó Szövetsége	Pécs									
4	Baranyavármegye Gazdasági Egyesülete	Pécs, Siklósi u. 17.									

5	Baranyavármegyei Hadastyánok Segélyező Egyesülete	Pécs, Ágoston u. 80.									
6	Baranyavármegyei Szarvasmarhategyesület	Pécs									
7	Chevra Kaddisa (Szent Egylet)	Pécs, Fürdő u. 1.									
8	Délmagyar Rádió Club	Pécs, Rákóczi út 80.	1925	A rádió ismertetése, meghonosítása, ismeretének terjesztése, fejlesztése és tudományos művelése. Előadások, tanfolyamok rendezése, az ifkúság technikai nevelése.		102	102	-	-		1930 óta szünetel.
9	D.G.H.T. Pécsbányatelepi Athletikai Club	Pécsbányatelep	1930	sportok művelése és versenyek rendezése	a Dunagőzhajózási Társaság tulajdonát képező és használatra átengedett 5130 nm kiterjedésű sporttelep és 33 játékos teljes football felszerelése	968	968	-	-		

10	D.G.H.T. Villamostelepi Athletikai Club	Pécs-Üszög, Pécsújhegy	1921	Az egyesület tagjainak túlnyomó részét kitevő munkás ifjúság hazafias szellemben való sportszerű nevelése, egyelőre labdarugó sporton keresztül.	A labdarúgáshoz kedvet mutató ifjúság rendszeres és szakszerű oktatása és edzése a DGHT által használtra díjmentesen átengedett 3200 ö12 nagyságú sporttelepen. A tagok sport iránti érdeklődésének felkeltése, fokozása s a közös munkába való bevonása az által, hogy az egyesület tagjai ezidőszerint belépődíj nélkül nézhetik végig mindazokat a labdarugó mérkőzéseket, melyeket az egyesület a saját pályáján rendez.	630	615	15			
11	Dunántúli Hírlapírók Szövetsége	Pécs									
12	Első Dunántúli Nemes Kanári Tenyésztők Egyesülete	Pécs, Majorossy Imre u. Régi Sörház Vendéglő	1928			14	14	-	-		
13	az Első Pécsi Ácsiparos Segédek Segélyező Egyesülete	Pécs, Tettye u. 40.									

14	Első Pécsi Önsegélyező Temetkezési Egylet	Pécs										
15	Erdélyiek Pécsi Otthona	Pécs, Pannónia										
16	Evangélikus Társaság	Pécs, Dischka Győző u. 4.	1919	Alapszabály 4. §. Társadalmi után a férfi egyház tagok egyházas vallásosságának Luther szellemében való megerősítése, a testvéri összetartozás érzésének ápolása, a magyar nemzeti szellem és hazafiasság szolgálta, az ev. hitelveitől áthatott műveltség terjesztése és a keresztény szeretet gyakorlása	Alapszabály 5. §. "a cél elérésére a társaság oktató és szórakoztató módon együttesen és három alosztályban külön-külön is törekszik általában igyekszik az egyes tagok között a kapcsolatot fenn tartani	52	52	-	-			
17	Gyáriparosok Szövetsége	Pécs										
18	Iparostestület	Pécs, Rákóczi út 24.										

19	Janus Pannonius Társaság	Pécs, Szepessy u. 3.	1931	Az írók egységes szervezetbe tömörítése, hogy a./ a tagok egymás irodalmi törekvéseit kölcsönösen figyelemmel kísérjék és egymást a magyar irodalom fokozottabb művelésére ösztönözzék b./ az irodalom és a tudomány szeretetét és megbecsülését előmozdítsák, végül c./ az őskultúrája Pécs város és a nagy történelmi időket élt baranyavármegye, valamint a Dunántúl múltjának tanulmányozásával és szellemi kincseinek feltárásával ezek méltó megismerését elősegítsék.	a/ Felolvasások, ünnepélyek rendezése b/ Jelesebb irodalmi termékek kiadása c/ Szépirodalmi, esztétikai és szellemtudományi pályadíjak kitűzése d/ Ilyen művek jutalmazása	35	31	4	-		
20	Keramikai Munkások Szakegylete	Pécs									
21	MÁV Ébredés Dal- és Önképzőkör	Pécs, Siklósi u. 52/4.	1911	A tagok önképzése, a magyar dal művelése, a társas szellemnek hazafias irányban való fejlesztése. A szolgálati valamint, politikai kérdések tárgyalása az egyesület működéséből ki van zárva.	Állandó helyiség, olvasóterem, könyvtár, dalkör fenntartása; ünnepélyek, estélyek, hangversenyek és kirándulások rendezése	68	68	-	-		Az egyesület többek között rendelkezik vendéglői felszereléssel.
22	M. Kir. Erzsébet Egyetem Tudományos Egyesülete	Pécs									

23	a M. Kir. Erzsébet Tudomány Egyetem Barátainak Egyesülete	Pécs, Rákóczi u. 80.	1921	l. a mellékelt alapszabály 2. §-át: "a) A Pozsonyból menekült és Pécsre helyezett M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem tudományos munkájának minden irányú támogatásával a magyar tudományos élet fejlesztése. b) Az Erzsébet Tudományegyetem tudományos törekvéseit a magyar kultúra javára előmozdítani akaró társadalomnak és az egyetem polgárainak az Alma Mater szeretetében való egyesítése abból a célból, hogy az egyetem székhelyén és környékén az egyetem munkáját megértő, méltányló, támogató és az önzetlen kutató tevékenységet élesztő milieu fejlődhessen ki."	l. a mellékelt alapszabály 3. §-át: " a) Kutató alapot létesít oly céllal, hogy azzal az egyetem különböző intézeteiben folyó és szűkre szabott rendes állami átalányból nem fedezhető tudományos vizsgálatokat műszerek, vegyszerek, könyvek beszerzésével és a tudományos szempontból valóban értékes kutatások közlésének lehetővé tételével előmozdítsa. b) Előadásokat rendez, melyeken az egyetemen folyó kutatásokról és a tudomány fontos előrehaladásáról számol be s ezzel ébren tartja az érdeklődést a tudományos munka iránt."	-	-	-	-			Csak alakuló ülése volt, azóta nem működik
24	M. Kir. Pécsi Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület	Pécs, Frigyes lakt., Alsó Malom utca	1924. április	A katonai és egyéb tudományok ápolása. A bajtársiaság és közszellem emelése. Társadalmi élet előmozdítása. Tagok anyagi érdekeinek előmozdítása.	Könyvtárt tart fenn, tudományos folyóiratokra és hetilapokra előfizet.	300	300	-	-			
25	Mecsek Egyesület	Pécs, Városház	1891	A Mecsek-hegység feltárása, hozzáférhetővé tétele, szépítése.	Utak építése, útjelzések készítése, menedékházak és kilátó tornyok emelése.	1478	1226	252	8	Dr. Nendtvich Andor menedékház a Dömörkapunál; Kiss József kilátó a Misinán berendezéssel; János kilátó és pihenő padok.		

26	Nagy Bercsényi Jótékony Egyesület	Pécs, Szigeti o.u. 10.	1926	Az emberbaráti és hazafias érzés ápolása, a közművelődés előmozdítása.	Könyvtárt, hírlapokat, folyóiratokat tartani, időnként társasösszejöveteleket rendezni, hazafias és történeti tárgyú előadásokat, felolvasásokat tartani és ezáltal a tagoknak a művelődésre és az önképzésre alkalmat nyújtani és ifjú tagjainkat a sportolásban támogatni és karácsonykor segélyeket kiosztani.	156	155	1	-		rendelkeznek rádióval
27	Nemzeti Szabadtanítás Pécsi Egyesülete	Pécs	1907	Nemzeti és valláserkölcsei alapon a társadalmi műveltség terjesztése	Szellemiek: előadások és tanfolyamok rendezése az egyesület székhelyén és a vidéken; Anyagiak: tagdíjak és belépődíjak, esetleg adományok és hagyományok	363	125	238	-		
28	Pécs-Baranyai Automobil Club	Pécs									
29	Pécs-Baranyai Kertészeti Egyesület	Pécs									
30	Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület	Pécs, Rákóczi út 11.	1906	az egyesület célja Pécs sz. kir. város múzeumának erkölcsi és anyagi támogatása	nyilvános üléseket tart tudományos előadásokkal, a múzeum fejlesztését erkölcsi támogatással elősegíti	280	-	280	-	-	(a tagok nemi eloszlása elírás lehet)

31	Pécsbányatelepi Bányász Önképzőkör	Pécsbányatelep									
32	Pécsbányatelepi Turul Sport Egylet	Pécsbányatelep									
33	Pécs Budai Külvárosi Katholikus Kör	Pécs, Kossuth Lajos u. 31.									
34	Pécs egyházmegyei Róm. Kath. Tanító Egyesület	Pécs, Káptalan u. 4./ Scitovszky tér 23. Püspöki palota	1907	A pécs egyházmegyei tanítókat szellemi, erkölcsi és anyagi erejük összefogásával a kath. magyar nevelés és a kebelében szervezett tagok javára állandóan együtt tartsa.	Pályadíjak kitűzése. Tudományos, vallásos, és a népies irodalom valamint művészet figyelemmel kísérése. Előadások tartása. A népben az egyház, vallás, haza és tudomány gazdálkodás ébrentartása és fejlesztése.	788	597	191	-	-	
35	a Pécsi Állami Megyei és Városi Közintézeti Altisztek /Hivatalszolgák Önművelődési Köre	Pécs, Király u. 1. I. em.	1898	Önművelődésre való törekvés a tagok segítése	Önművelődésre könyvtár, segélyezésre tagdíj	287	287	-	-		

36	Pécsi Állami Tanító Ének és Zeneegyesülete	Pécs, Szepessy u. 1.	1930	A magyar dalművészet ápolása, a karéneklés, zenei oktatás és a karirodalom fejlesztése és ezen a részen a magyar kultúra és nemzeti eszme előmozdítása	Ének és zenekari gyakorlatokat tart, hangversenyeket, estélyeket és előadásokat rendez, és dalosversenyeken résztvesz. Közreműködik jótékony hazafias és kulturális mozgalmakban.	57	24	33	-		
37	Pécsi Atlétikai Club	Pécs, Tüzér utcai sporttelep	1886	A testedzés különböző nemének gyakorlása, terjesztése és versenyek rendezése.	Rendszeres testedző gyakorlatok, versenyzés és verseny rendezés.	162	160	2	-		
38	Pécsi Bélyeggyűjtők Egyesülete	Pécs									
39	Pécsi Bórgyári Dalárda	Pécs, Majorossy Imre u. elemi iskola	1920. jan. 6.	A magyar dal ápolása és terjesztése	Hangversenyek, műsoros estek, matinék, népművészeti, előadások rendezése	64	64	-	-		
40	Pécsi Dalárda	Pécs, Szepessy u. 1.									
41	Pécsi Egyetemi Athletikai Club	Pécs									

42	Pécsi Evangélikus Diakónia	Pécs, Dischka Győző u. 4.										
43	Pécsi Fiú Kereskedelmi Iskolát Végzettség Szövetsége	Pécs										
44	Pécsi Guttenberg Dalkör	Pécs, Ágoston-téri fiúiskola	1910. nov. 23.	A magyar dal kultiválása.	A működő és pártoló tagok tagdíjai, valamint az esetleges nyilvános hangversenyekből eredő jövedelem.	30	30	-	-			1932. július 19-e óta szünetel
45	Pécsi Hárfa Dal- és Zeneegyesület	Pécs, Felső-vámház utcai elemi iskola	1926	A dalnak művelése az iparos és kereskedő osztály, valamint az ezekhez csatlakozó foglalkozásbeliek azon ifjúságának körében, amely a műveltségi fokán vagy fölül vagy alul állódalegyletekben elhelyezkedni eddig nem tudott.	A dalnak művelése hazafias alapon. Működő, alapító, és párttagok előírt befizetései, hangversenyek, műsoros előadások és hasonló hazafias vállalkozások jövedelmei	35	35	-	-			1928-ban működését beszüntette, 1932-től újból működik.
46	Pécsi Háztulajdonosok Szövetsége	Pécs										
47	Pécsi Helyőrségi Altiszti Kaszinó	Pécs										

48	a Pécsi Huszas Football Club	Pécs, Nyár u. 8.	1928	1. alapszabály 2. §		-	-	-	-		hiányoznak a statisztikai kérdőív oldalai
49	Pécsi Iparosok Olvasó Köre	Pécs, Rákóczi út 24./ Ferenc József út 3-4.	1906	A pécsi iparosság részére oly érintkezési gyűlpontot képezni, mely a művelt társaséletű élvezetek mellett alkalmas szolgáltat az iparosság közvetlen érdeklő ügyek felett és közvetlen ipari eszmecsere folytatására	Közös értekezések, művészi előadások, társas estélyek, tudományos és ipari tárgyú felvonások rendezése	427	411	16	-		
50	Pécsi Iparos és Polgári Betegsegélyező Egyesület	Pécs									
51	Pécsi Izraelita Jótékony Nőegylet	Pécs, Fürdő u. 1.	1869	házi szegények, különösen szegény nők, betegek, gyermekágyasok, özvegyek és árvák segélyezése. Szegény leányok segélyezése férjhezmenetel alkalmából. A hitközség kebelében létező jótékony intézmények gyámolítása.	Tagdíjak, templomi adományok, egyházi gyűjtések, vigalmi rendezésekből eredő beléptidíjak és felülfizetések	380	-	380	-	Szeretház fele ? (Rét u. 2.)	
52	Pécsi Jótékony Nőegylet	Pécs, Mária u.	1871	Szociális munka minél szélesebb körben való jótékonykodás anyagi és erkölcsi támogatás, tanácsadás, eligazítás	Tagsági díjak beszédés, teaestek rendezése, az egyesületi színház bérbeadása, adománygyűjtés. Vallás különbség nélkül.	330	-	330	-	Egyesületi székház, Szegényházak, Szent Vince u. 4 épület	

53	Pécsi Katholikus Kör	Pécs, Kardos Kálmán u. 11/13.	1894	a katolikusok szellemi, társadalmi és anyagi érdekeinek előmozdítása	A Kör nem politikai, hanem társadalmi és erkölcsi intézmény és mint ilyen a politika kizárásával (olvashatatlan szó) erkölcsi eszközökkel, amelyik (olvashatatlan rész) anyagi erejéhez mérven (olvashatatlan rész) a keresztény felebaráti szeretet (olvashatatlan rész)	528	528	-	-		
54	Pécsi Katholikus Legény Egylet	Pécs, Megye u. 20.	1863			112	112	-	18	1 emeletes ház, Pécs Megye u. 20.	
55	Pécsi Kereskedő Ifjúság Caszinója	Pécs									
56	Pécsi Kereskedők Testülete	Pécs, Király u. 5.									
57	Pécsi Keresztény Szocialista Egyesület	Pécs, József u. 15.									

58	Pécsi Kertészek Egyesülete	Pécs									
59	Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társasága	Pécs, városház	1926	képzőművészek tömörítése, képzőművészet minden ága felkarolása, szellemi, anyagi érdekeinek előmozdítása, műízlés fejlesztése, műszertet térhódításának elősegítése - főváros és a vidék kapcsolatának kiépítése - társaságok, egyes művészek kiállításainak megrendezése	kiállítások rendezése, tagjaitól művásárlás, e művek kisorsolása pártoló tagjai közt, művészeti irodalom, sajtó támogatása, előadások, felolvasások rendezése	72	62	10	-		
60	Pécsi Kölcsonös Jótékony Temetkezési Egyesület	Pécs									
61	Pécsi Lóverseny Egylet	Pécs									
62	Pécsi MÁV (Altiszti) Olvasó Kör	Pécs									
63	a Pécsi M. Kir. gr. Széchenyi István Gyakorló Reálisk. Diákszövetsége	Pécs	1931	Az intézmény jelenlegi és volt tanulóinak erkölcsi és anyagi támogatása, a "baráti" összetartás ápolása, az iskola és társadalom közti kapocs erősítése	tagdíjak, alapítványok és (olvashatatlan szó), adományok és egyéb bevételek	322	316	6	-		

64	Pécsi Munkásképző Egylet	Pécs, Zrínyi u. 13.											
65	Pécsi Napilapok Hivatásos Újságíróinak Segélyező Egyesülete	Pécs											
66	Pécsi 48-as Jótékony Egyesület	Pécs, Siklósi u. 32.	1914	elszegényedett tagjainak vagy azok családtagjainak segélyezése és könyvtárával a tagok kulturális igényeinek kielégítése	tagsági díjak, jótékony célú házi ünnepélyek és (olvashatatlan szó)adományok	138	136	2	-				
67	Pécsi Nemzeti Casinó	Pécs, Király u. 13.	1838	Társadalmi központül szolgálni a művelt közönség számára	A törvényszerű jogszabályok korlátai között társas szórakozások, könyvtár, szépirod., tud. folyóiratok, szaklapok és hírlapok tartása, hazafias közművel. és szépműv. célok támogatása és előmozdítása. Működése köréből ki van zárva minden politika és felekezeti jellegű tevékenység.	572	572	-	-	Egy emeletes épület kerttel. (Király u. 13.)			
68	Pécsi Önkéntes Tűzoltó Testület	Pécs, Tűzoltólaktanya, Rákóczi út 3.	1870	A város területén, esetleg a szomszéd községekben kiütött tűznek rendszeres oltása és egyéb vészesetekben segélynyújtás, illetve azon tevékenységekben a hivatásos tűzoltóság támogatása.	A működő tagoknak a tűzoltásban és mentésben elméleti és gyakorlati oktatása, őrszolgálatok, nyilvános előadás, ünnepélyek, gyakorlatok tartása.	67	67	-	-				

69	Pécsi Órangyal Kölcsönös Önsegélyző Temetkezési Egylet	Pécs											
70	Pécsi Petőfi Kör	Pécs											
71	Pécsi Polgári Casinó	Pécs, Kazinczy u. 4.	1883	Társadalmi központül szolgálni a művelt közönség számára	társas szórakozások, könyvtár, szépirod., tud. folyóiratok, szaklapok és hírlapok tartása, hazafias közművel. és szépműv. célok támogatása és előmozdítása. Működése köréből ki van zárva minden politika és felekezeti jellegű tevékenység.	333	333	-	-	Földszintes egyesületi székház			
72	Pécsi Polgári Dalos Kör	Pécs, Mária u. 4.	1884	A magyar dal művelése és annak fejlesztése	Hangversenyek rendezése, más társadalmi egyesületek ünnepélyein, előadásain hazafias nép és műdalokkal való közreműködés	70	70	-	-				
73	Pécsi Polgári Lövész Egyesület	Pécs, MÁV üzletvezetőség (I. Ferenc József út 37. 27. ajtó)	1927	A céllövészet iránti érdeklődésnek minél szélesebb körben való felkeltése, a tagoknak a fegyverek kezelésében való kioktatása, céllövő versenyek rendezése és új céllövő nemzetek nevelése	céllövés gyakorláshoz szükséges lőtér létesítése, versenyek rendezése, szakfolyóiratok és könyvtár (olvashatatlan szó)	255	255	-					

74	Pécsi Postatisztviselők Dalárdája	Pécs, Deák u. 10.	1924	A magyar dal művelése, ezzel hazánk a magyar postásság kulturális törekvéseinek szolgálata	A férfikar műveli a magyar hazafias, mű és népdalt. Évenként kétszer műsoros estélyt rendez, melynek műsorában szavakat, felolvasásokat és zeneszámokat ad elő.	40	40	-	-		
75	a Pécsi Posta Távirda Igazgatósági Kerület Kezelési és Műszaki Segédszemélyzetek Jótékony Egyesülete	Pécs, Deák u. 10.; Háltér 3.	1912	Az emberbaráti érzés és kartársi szeretet ápolása mellett a megbetegedett tagokat segélyezni és az elhanyagoltságtól megóvni, könyvtárt, hírlapokat és folyóiratokat tartani, időnként társas összejöveteleket, hangversenyeket és műkedvelő előadásokat rendezni, hazafias és történeti tárgyú felolvasásokat tartani, a tag elhalálása esetén annak özvegyét felkarolni és ügyes bajos dolgokban díjtalanul jogsegélyt adni stb.	Tagdíjak és előadások jövedelme és adományok	114	-	-	-		
76	Pécsi Polgári Tornaegylet	Pécs									
77	Pécsi Református Nők "Regnum Christianum" Egyesülete	Pécs	1927	A könyörülő szeretet munkáinak gyakorlása a pécsi református egyház szegényei között. Az egyház nőtagjainak buzdítása az egyház szeretetére és a hithűségre.	Kézimunkadélutánok, jótékony vásárok szervezése. Kultúrestek tartása, teadélutánok szervezése.	135	-	135			

78	Pécsi Rotary Club	Pécs, Aranyhajó/Pannónia Szálló	1918	-	-	29	29	-	-		
79	Pécs Szab. Kir. Város Tuberkulózis Ellen Védekező Egyesület	Pécs									
80	Pécsi Sport Club	Pécs	1911	labdarúgás, atlétika, tenisz, úszás, ökölvívás, vívás, és egyéb testedző sport művelése	sportversenyek rendezése, tagdíjak, adományok, rendezése	75	65	10	15	-	
81	Pécsi Szent Vince Egylet	Pécs, Káptalan u. 3.									
82	Pécs Szigeti "Vas" Jótékony célú Asztaltársaság	Pécs, Megyeri u. 35./Szigeti országút 27.	1919	Szegény és árva gyerekek felruházása. Saját helyiségekben levő perselygyűjtés. Társas vacsora és estélyek rendezése.	Saját helyiségekben levő perselygyűjtés. Társas vacsora és estélyek rendezése.	78	78	-	-		
83	Pécsi Tornaegyesület	Pécs									
84	Pécsi Tornaegylet	Pécs, I. Ferenc József út 2.	1924	Az iparos ifjúság test kultúrájának fejlesztése.	Versenyek és kirándulások rendezése	141	141	-	45		

85	Pécsi Vadásztársaság	Pécs											
86	Pécsi Vasutas Sport Club	Pécs											
87	Pécsi Városi Polgári Kör	Pécs											
88	Pécsi Zenekedvelők Egyesület	Pécs, Majláth tér 1./HUnyadi u. 15.	1895	művelni és előadások által ismertetni a komoly zene minden ágát	hangversenyeket rendez, úgyszintén mások által rendezett ily előadásban közre működik	31	28	3	-				
89	Szent Mór Collegium Egyesület	Pécs											
90	Pécsi Tanítónők Egyesülete	Pécs, Mária u. 4.	1895	A pécsi tanítónőknek egyesületbe való gyűjtése, a közös hivatás és összertartás érzetének ápolása, a nőnevelés napi kérdéseinek megfigyelése, a tanítónők önképzésének előmozdítása, segélyre szorult tanítónők és nevelőnők támogatása	Előadások rendezése, működő tagok havi értekezlete, könyvek beszerzése	60	-	60	-				

91	Emberbarátok Jótevény- és Kultúr Egyesülete	Pécs, Tompa Mihály u. 38.	1920	Tagjai általános műveltségének fokozására ismeretterjesztő és kulturális előadásokat rendez és állandó könyvtárt létesít. Tagjainak keresztény és nemzeti alapon való nevelése az árvák, szegények és nincstelenek segélyezése.	Tagdíjak, táncz és egyéb mulatságok utáni jövedelem.	84	84	-	-		Alapszabályok látamozásáig szünetel.
92	Pécsi Autótaxi Egyesület	Pécs, Garay u. 16.									
93	Szigeti Külv. Kath. Kör.	Pécs, Szigeti o.u. 7.	1932. nov. 6.	A katolikus erkölcsi felfogás terjesztése, művelése a katolikus szellemi, anyagi érdekek előmozdítása, a katolikus öntudat fejlesztése, a katolikus hitélet felvirágoztatása, a katolikus vallás szellemében művelődés, szórakozás. A hazafiás a nemzeti érzés ápolása a politika kizárásával.	Társas összejövetelek rendezése. Jótevény hazafias kulturális ünnepek, művelődést terjesztő előadások tartása. Könyvtár létesítése, keresztény hírlapok folyóiratok beszerzése.	177	177	-	-		
94	Egyetemi Luther Szövetség	Pécs									

95	D.G.H.T. Pécsbányatelepi Vállalati Leventegyese t	Pécsbányatelep, Gesztenyés-sétatér	1931. szept. 8.	A nemzet erejének gyarapítása, a testben és jellemben erős, tiszta, erkölcsű leventék nevelése által. A leventék nevelésének eszköze az iskolai testi nevelés folytatása és szélesebb alapokon fejlesztése.	Rendszeres testgyakorlás, fegyelemre szoktatás, előadások tartása, zenekar szervezése, műkedvelői előadások rendezése, ifjúsági otthon fenntartása, politikai és munkás kérdések feszegetésének mellőzése.	181	181	-	87		
96	Pécsi Dohánygyári Munkások Dalárdája	Pécs, Dohánygyár									
97	Corvin Mátyás Olasz Egyesület	Pécs									
98	Pécsi Mozdonyvezetők Otthona	Pécs, Siklósi u. 54.	1932	Kartársi együttérzést nevelni, önképzés, hazafias szellemben nevelni, társadalmilag fejlődni.	Helyiség fenntartása, hírlapok, folyóiratok előfizetése, könyvtár fenntartása, felolvasások, estélyek rendezése.	60	60	-	-		
99	Pécsi Sakk Kör	Pécs									
100	Pécsi Bőrgyári Sport Club	Pécs									

101	Pécsi Lakók Szövetsége	Pécs											
102	Pécsi Tanító Egylet	Pécs, Szepesy utca 1./Belvárosi áll. al. fiúiskola	1867. szeptember 12.	A magyar népnevelés és népoktatás előbbrevétele, magyarosítás. A tanítószegény anyagi és erkölcsi helyzetének javítása és kiképzés (olvashatatlan szó).	Pedagógiai tanfolyamok tartása, tanulmányi utak szervezése, könyvtárak létesítése. A segélyre szoruló kártársak és családjaik támogatása. A tanítógyermeknek a főiskolákra való (olvashatatlan szó).	71	30	41					
103	Pécsi Credo Egyesület	Pécs											
104	Pécsi Iparosasszonyok Kongregációja	Pécs											
105	Pécsi Szerafi Kórus	Pécs											

106	Pécs-Baranyai Vendéglősök, Szállodások és Korcsmárosok Ipartársulata	Pécs, Siklósi u. 32.		Az ipt. tagok jogainak megvédése, közös ipari érdekek előmozdítása, vendéglős ipar emelése, hazafias jogviszony fejlesztése és állandósítása. Az iparban foglalkozó tanoncok és segédek szakbeli kiképzését támogatni, szakiskolák segélyezése, azok támogatásának előmozdítása stb. alapszabály 2. §- szerint.	Hetenként 1 napon az Országos Vendéglős Szövetség iparunkat érintő közleményeinek úgy szintén az időközben megjelenő és a vendéglős iparosokat érdeklő italmérési stb. törvények ismertetése. Szakmai dolgok feletti eszmecsere.	134	111	34	-		
107	Árpád Bajtársi Egyesület (Turul Szöv. pécsi bölcsészek)	Pécs, Központi Egyetem, Rákóczi u. 80.	1923			59	37	22			
108	Baross Szövetség	Pécs									
109	Bányaiskolát Végzetek Országos Egyesülete	Pécs									
110	Bethánia Egylet	Pécs									
111	Délvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete	Pécs									

112	Egyesült Keresztény Nemzeti Liga Pécsi Osztálya	Pécs, Mária u. 13.											
113	Ébredő Magyarok Egyesülete	Pécs, Citrom u. 3.	1922	Nagy Magyarország és a keresztény magyar faj védelme.	A törvény keretein belül, minden mód és lehetőség. (Pécsi fiókegyesülete 301. számú Sas sportcsapat és a 664. számú Szent László cserkészcsapat.)	92+1 jogi szem ély	86	6	-				
114	Felsőkereskedelmi Iskolát Végzettség Szövetsége	Pécs											
115	Foederatio Emericana Corporatio Quinque Ecclesieusis	Pécs											
116	Foederatio Stefánia	Pécs											
117	"Honsz" Hadirokkantak, Hadiözvegyek, Hadiárvák Orsz. Szöv.	Pécs											

118	Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetsége	Pécs									
119	Keresztény Munkásifjak Országos Szövetsége	Pécs									
120	Ker. Szoc. Bánya és Kohómunkások Orsz. Szövetsége	Pécs									
121	Ker. Szoc. Borbély és Fodrász Munkások Országos Szövetsége	Pécs, József u. 15.	1921								1927 óta születel
122	Ker. Szoc. Cipész és Csizmadia Bőrmunkások és Munkásnők Országos Szakszervezete	Pécs, József u. 15.	1925			36	32	4	-		
123	Ker. Szoc. Dohánygyári Alkalmazottak Orsz. Szövetsége	Pécs									

124	Ker. Szoc. Építőmunkások Orsz. Szövets.	Pécs									
125	Ker. Szoc. Famunkások Orsz. Szakszervezete	Pécs									
126	Ker. Szoc. Festők és Mázolók Országos Szövetsége	Pécs									
127	Ker. Szoc. Keramikai Munkások Szakszervezete	Pécs									
128	Ker. Szoc. Magántisztvisel ők Orsz. Szövetsége	Pécs									
129	Ker. Szoc. Pincér Szakszervezet. Szállodai, Éttermi és Kávéházi Alkalmazottak Orsz. Szövetsége	Pécs									

130	Ker. Szoc. Szabómunkások és Munkásnők Orsz. Szövetsége	Pécs									
131	Ker. Szoc. Vas és Fémmunkások Orsz. Szövets.	Pécs									
132	Ker. Szoc. Vill. és Helyérdekű Alkalmazottak Orsz. Szöv.	Pécs, József u. 15.				45	45	-	-		
133	Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete	Pécs									
134	Magyar Cserkész Szövetség	Pécs									
135	Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Orsz. Egy.	Pécs, Színház tér 1. II. em.	1932. nov. 13.	-	-	183	-	-	3	-	

136	M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi "Csaba" Bajtársi Egy.	Pécs									
137	a M. Kir. Posta Jogász és Mérnök Tisztviselőinek Orsz. Egy.	Pécs									
138	M. Kir. Szénbányász Iskola "Jó Szerencse" Törzse	Pécsbányatelep									
139	M. Kir. Posta Táv., Távbeszélő Nőtisztviselők Orsz. Egy.	Pécs									
140	a M. Kir. Posta és Távirat Üzemi Tisztviselők Orsz. Egy./ a M. Kir. Postaüzemi és Műszaki üzemi tisztviselők orsz. egy.	Pécs, Deák u. 10. postapalota	1921			63	30	33	-		Csak az anyaezred működik

141	Magyarorsz. Bánya és Kohómunkások Szövetsége	Pécsbányatelep									
142	Magyarországi Bőripari Munkások Orsz. Szövetsége	Pécs									
143	Magyarországi Élelmezési Munkások Orsz. Szövetsége	Pécs									
144	Magyarországi Építőipari Munkások orsz. Szöv. Kőműves csoportja	Pécs									
145	Magyarorsz.Fa munkásokSzöve tsége	Pécs									
146	Magyarorsz. Földmunkások Orsz. Szövets.	Pécs									
147	Magyarországi Gépjárművezető k Egyesülete	Pécs									

148	Magyarorsz. Ker. Szoc. Vasutasok Gazdasági Egyesülete	Pécs, Ferenc József út 39.	1921	A keresztény, szociális és nemzeti alapon álló keresztény magyar vasutasok és vasúti munkások erkölcsi, gazdasági, jóléti és kulturális érdekeinek és törvényes kereteken belül való megvalósítása	fenti	264	249	15	-		
149	Magyarorsz. Könyvnyomdás zok és Betűöntők Segélyző Egy.	Pécs									
150	Magyarorsz. Magántisztv. Szövetsége	Pécs									
151	Magyarorsz. Munkások Rokkant és Nyugdíj Egylete	Pécs									
152	Magyarorsz. Szabómunkások és Munkásnők Szakegyesülete	Pécs									
153	Magyarorsz. Szállodai, Éttermi, Kávéházi Munkásokés Szakácsok Szövets.	Pécs									

154	Magyarorsz. Vas és Fém munkások Közp. Szövets.	Pécs									
155	Magyar Nemzeti Szövetség	Pécs									
156	Magyar Nők Szentkorona Szövetsége Pécsi Szervezete	Pécs									
157	Magyar Országos Esperantó Egyesület	Pécs									
158	Magyar Országos Gyógyszerész Egyesület	Pécs									
159	a Magyar Szent Korona Országainak Vöröskereszt Egylete	Pécs									

160	Művezetők Országos Szövetsége	Pécs									
161	a Nemesfémiparo sok Kereskedők és Órások Orsz. Szövetsége	Pécs, I. Ferenc József út 2-4.	1923	a tagok, illetőleg szakmabeliek ügyeinek felkarolása minden téren	Gyűlések, felolvasások stb. rendezése, szaklap fenntartása	27	25	2	-		
162	Nyugállományú Katonatisztek Országos Szövetsége	Pécs									
163	az Országos Frontharcos Szövetség Pécs- Baranyai csoportja	Pécs									
164	Országos Orvos Szövetség	Pécs									
165	Országos Stefánia Szövetség, az anyák és csecsemők védelmére	Pécs									

166	Pécsi Vasutas Nyugdíjasok Ker. Szoc. Egyesülete	Pécs									
167	Protestáns Egyetemi Hallgatók Bethlen Gábor Köre	Pécs, Ferenc J. út. 31.	1925	a pécsi prot. egy. hallgatók önszegélyezése, világnézeti nevelése, erkölcsi és anyagi támogatása	Vita- és előadóestek, szeretetvendégségek, tankönyvkölcsönzés, segélyek, korepetitorok közvetítése	35	25	10			
168	Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete	Pécs									
169	Szociális Misszió Társulat	Pécs									
170	Természetbarátok Turisták Egyesülete	Pécs, Majorossy Imre u. 8.	1911	-	-	60	51	9	-	Menedékház Csurgódülőben.	
171	"Turul Szövetség" a magyar egyetemi és főisk. bajtársi egyesületek pécsi Attila helyi szerv.	Pécs									

172	Vármegyék és Városok Országos Mentőegyesülete	Pécs									
173	Werbőczy Bajtársi Egyesület	Pécs, Központi Egyetem, Rákóczi u. 80.	1923	Fiók-e.		80	80	-	-		
174	Ciszterci Diákszövetség	Pécs									
175	Magyar Mérnök és Építész Egylet Pécsi Osztálya	Pécs									
176	Magyar Birkózó Szövetség	Pécs, 2. számú postahivatal	1932								Az egyesület tagjainál csupán a tagegyesületek vannak feltüntetve.(Pécs: 1)
177	Magyar Orsz. Torna Szöv.	Pécs, 2. számú postahivatal	1932			-	-	-	-		Az egyesület tagjainál csupán a tagegyesületek vannak feltüntetve.(Pécs: 2)
178	Magyar Kerékpáros Szöv.	Pécs, 2. számú postahivatal	1932								Az egyesület tagjainál csupán a tagegyesületek vannak feltüntetve.(Pécs: 3)

179	Magyar Kádárparos Szöv.	Pécs											
180	Magyar Posta Altisztek Orsz. Egyesülete	Pécs, Deák u. 10.	1921	Az emberbaráti érzés és szaktársi (?) szeretet ápolása, megbetegedett tagok gyámolítása, könyvtár, társas összejöveteleket tartani és keresztény nemzeti szellemben működni, tagok elhalálása esetén özvegyeket és árvákat felkarolni	Tagdíjak, előadások (olvashatatlan szó), adományok stb.	119	116	3	-				
181	Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége pécsi fiókja	Pécs											
182	Országos Bírói és Ügyészi Egyesület	Pécs											

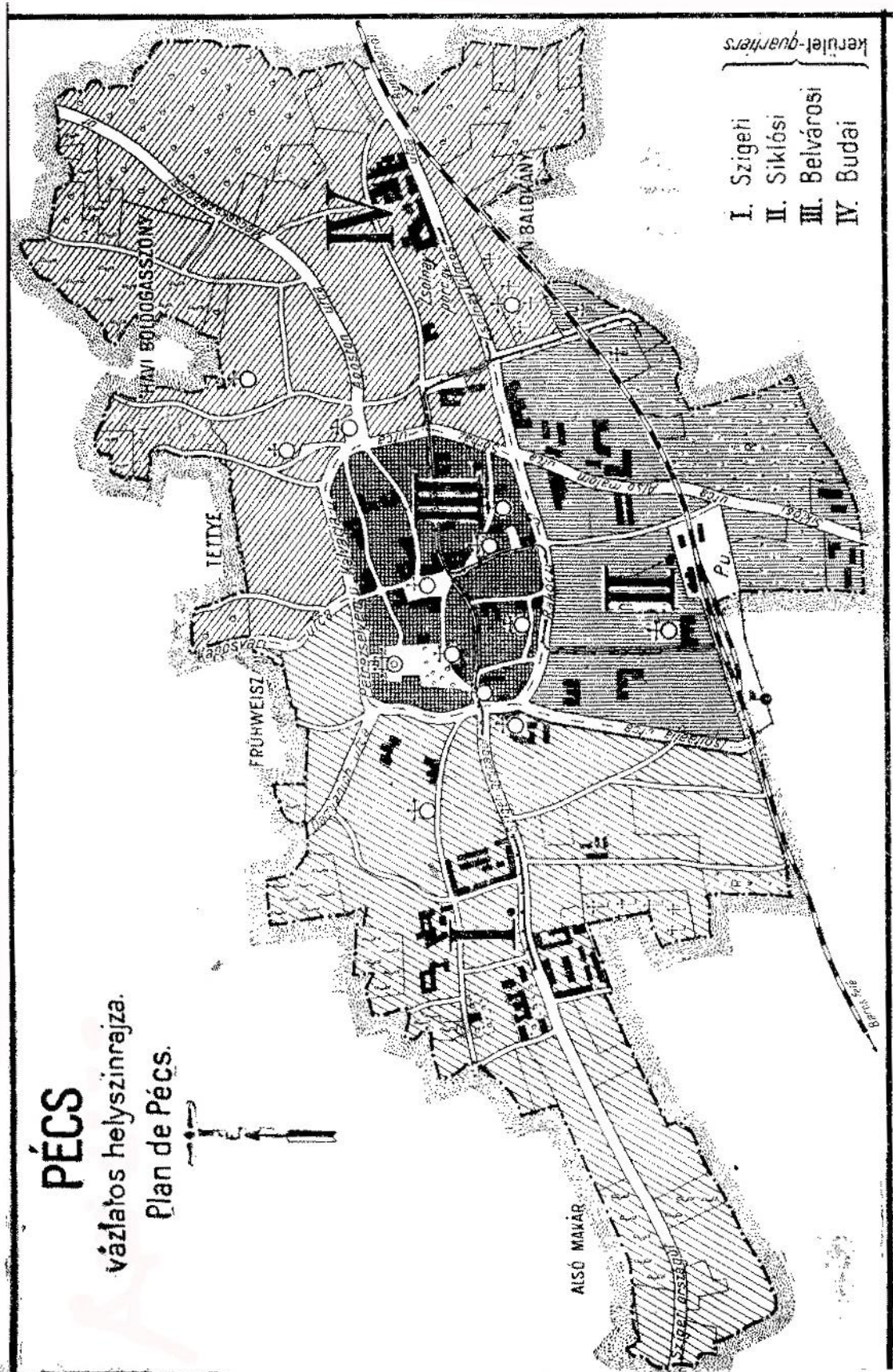
183	Országos Turul Szöv. Bercsényi Bajtársi Egyesület (Felsőkereskedelmi Iskolát Végzettek)	Pécs, Káptalan u. 2.	1929	A magyar felső kereskedelmi iskolát végzettek megszervezése keresztény nemzeti érzés és hazaszeretet jegyében. A Szövetség tagjainak kulturális, gazdasági és szociális kérdések megoldása és biztosítása. Szövetség tagjainak jólétét elősegítő üzemek és vállalatok felállítása. A magyar ifjúsági testnevelés ápolása: lövészet stb. A színház magyar társadalomnak, a magyar nemzetnek a bajtársi eszmén keresztül való összeforrasztása. A magyar rokonnépek kultúrájának ismertetése és a rokonszenv fenntartása.	A Szövetség céljainak megvalósítására igénybe veszi mindazokat az eszközöket, melyek a Szövetség szellemével, a magyar állam törvényeivel és az egyesület kötelekébe tartozó bajtársak érdekeivel összeférnek.	leventék 74; darva k 20	94	-	-		
184	Országos Turul Szöv. Baranya B. Törzs	Pécs, Rét u. 2.	1930			85	85	-	-		
185	Szállító Munkások Orsz. Szövetsége	Pécs									
186	Szociális Missió Társulat Pécsbányatelepi fiók	Pécsbányatelep									

187	Útbiztosok és Útmesterek Orsz. Szövetsége és Segélypénztára	Pécs											
188	Vörös Kereszt Egylet	Pécs											
189	Bányatisztviselői Kaszinó	Pécsbányatelep, Gesztenyés u. 25.	1927	A tagok társadalmi érintkezést folytassanak. Könyvtár létesítése. Tenisz, tekepálya és fürdőmedence fenntartása. Táncos szórakozások és estélyek rendezése.	Könyvtár, tekepálya, fürdő, tenispálya, táncterem, amelyek az I. DGT tulajdonát képezik.	82	79	3	-				
190	Börgyári Torna Club	Pécs, Siklósi u. 78. (Börgyár)	1932. szept. 29.	A gyár kebelén belül a magyar (?) erők edzése, a sport céltudatos kultiválása.	A Club tréneinek irányításával rendszeres tréninget tartanak.	264	208	56	30				
191	Pécsi Vasutas Altiszti Kör	Pécs, MÁV műhely/Siklósi utca	1905	Az államvasutasok kebelébe tartozó altisztek szellemi műveltségének önképzés útján való fejlesztése és kartársi összetartozásának előmozdítása	hírlapok, szakközlönyök és könyvek olvasása, társas estélyek és tudományos előadások rendezése	79	79	-	-				
192	Ker. Szoc. Ipari és Kereskedelmi Segédmunkások Orsz. Szöv. Pécsi Csoportja	Pécs, József u. 15.	1919			85	66	19	-				1931 óta szünetel

193	Magyar Ökölvívó Szövetség Déli Kerülete	Pécs, Király u. 1. I. em.	1932	Az Országos Ökölvívó Szövetség alapszabályai alapján.							Az egyesület tagjainál csupán a tag egyesület ek vannak feltüntetve. (6)
-----	--	------------------------------	------	--	--	--	--	--	--	--	---

2. Pécs város vázlatos térképe a városrészekkel (1928)

(Kovács Alajos: Pécs lakosságának összetétele. Statisztikai Szemle, 1928/4. 354.)

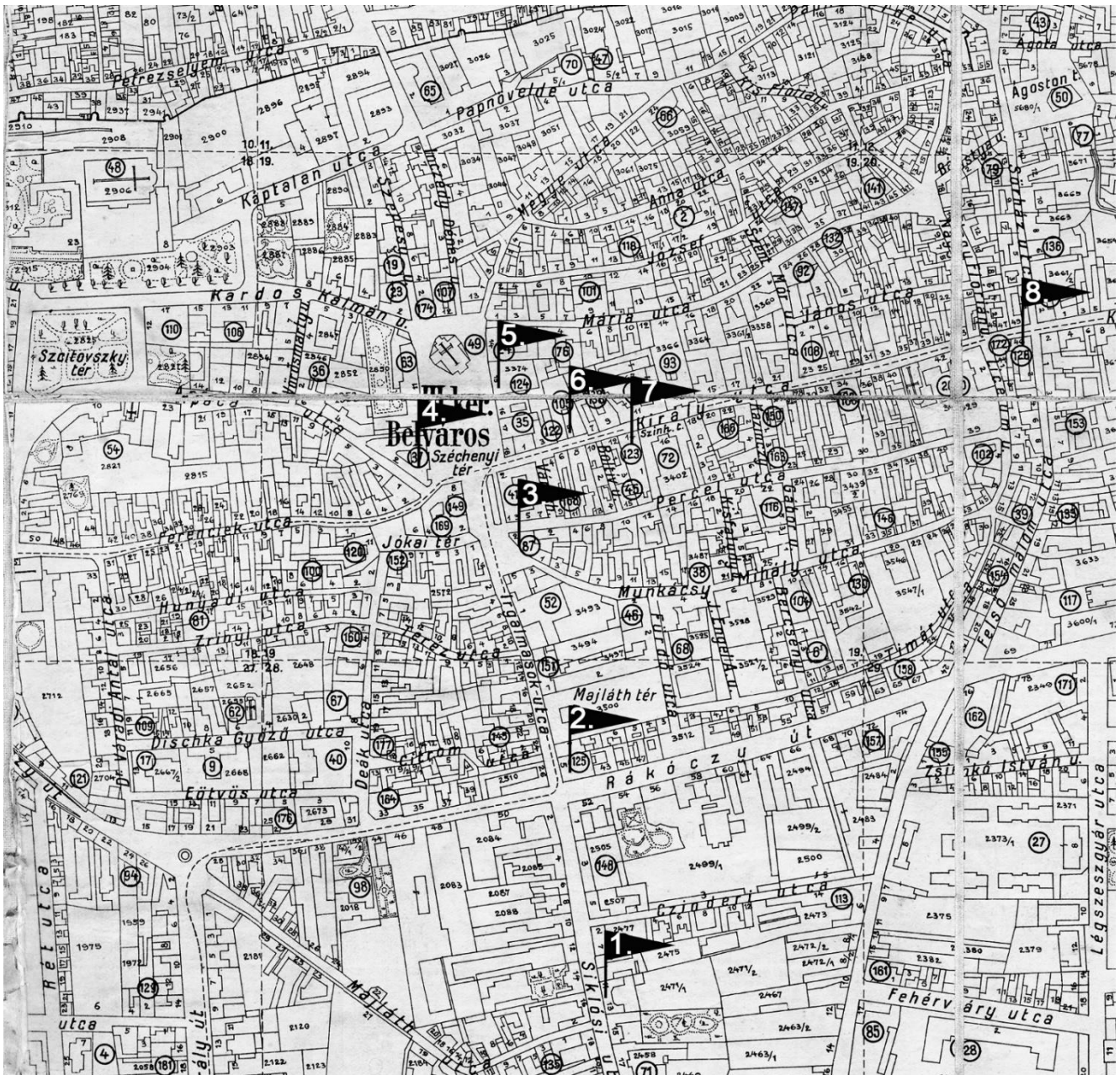
3. Pécsi egyesületek székházai, központjai

(MNL BaML XV.9 Pécs város térképeinek gyűjteménye 170.)

4. Pécs kávéházai a város 1926. évi térképén jelölve

(MNL BaML XV.9 Pécs város térképeinek gyűjteménye 170.)

1. Orfeum Kávéház (1913–1924)
2. Hungária Kávéház (Bedó [1885] 1903–1940)
3. Belvárosi Kávéház (Központi [1888] 1905–1923)
4. Royal Kávéház (1898–1935)
5. Nádor Kávéház (1846–1989)
6. Pannónia Kávéház (1915–1923)
7. Korzó Kávéház (Otthon [1894–1921?] 1923–1948)
8. Magyar Király Kávéház (186? –1927)

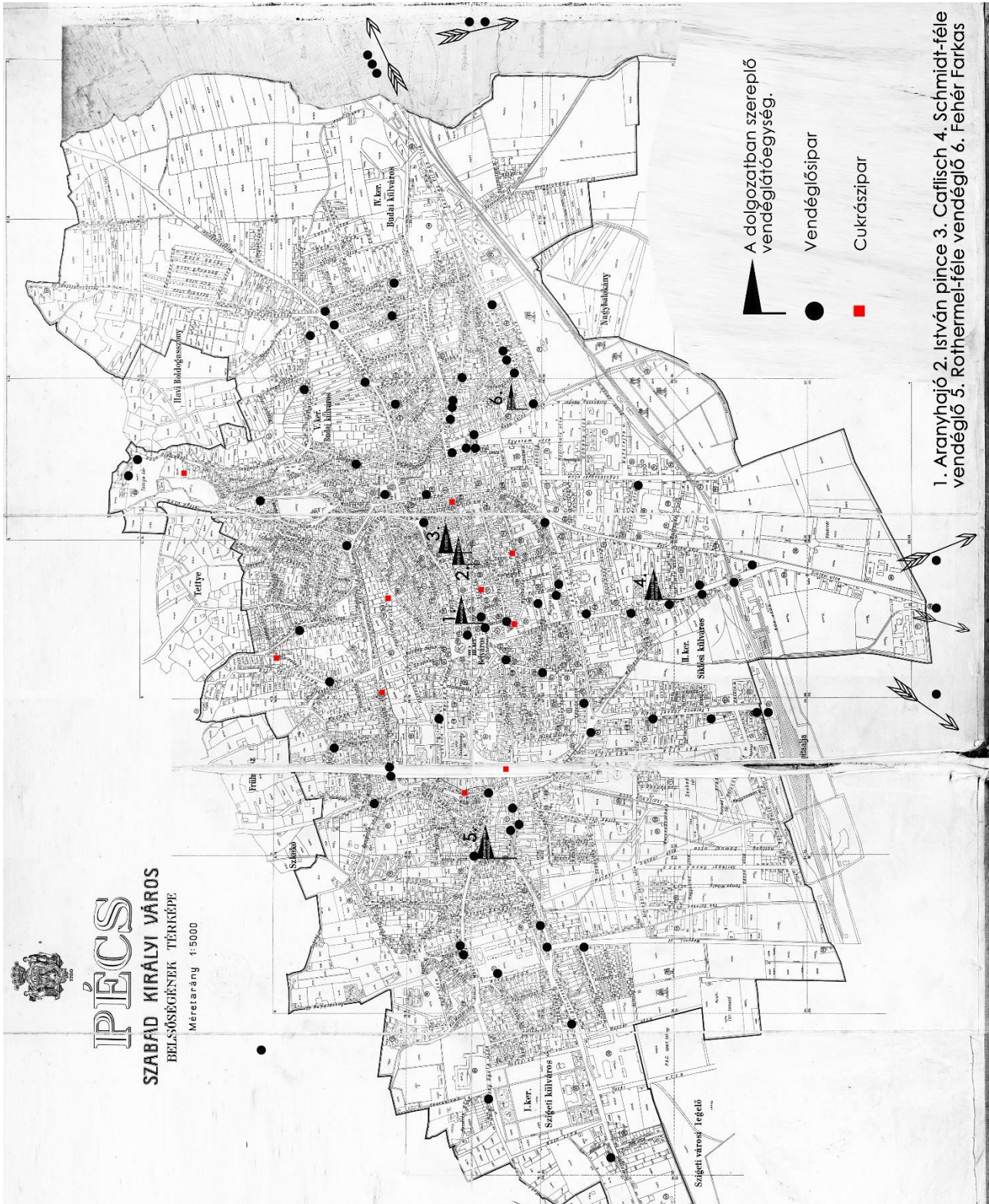
5. Kép a Nádor Kávéház belsejéről
(Csorba Győző Könyvtár Helytörténeti Gyűjtemény)

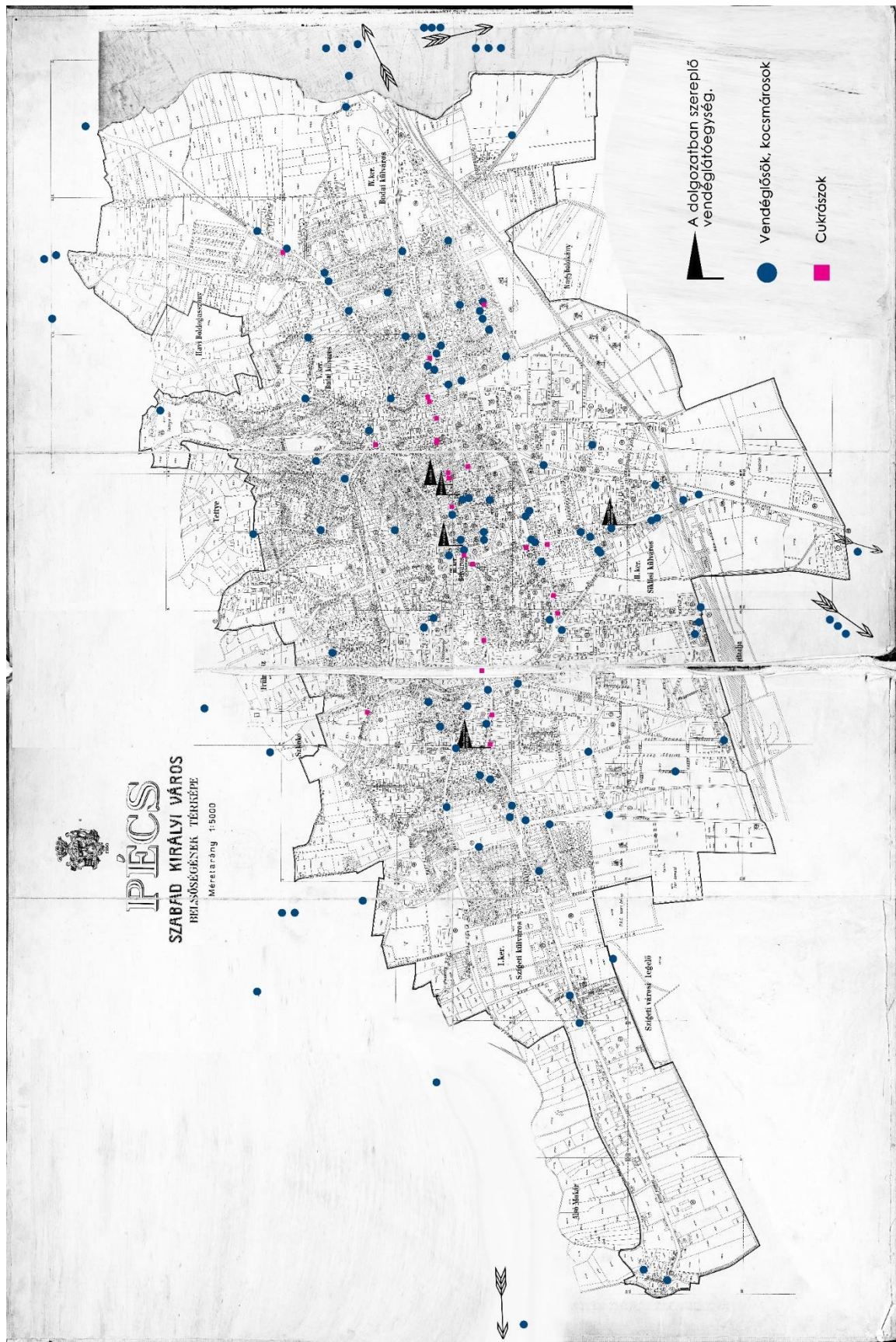
6. Pécs vendéglői, cukrászdái

(MNL BaML XV.9 Pécs város térképeinek gyűjteménye 170.)

a. Az 1923–25. évi Pécs-Baranyai Címtár alapján

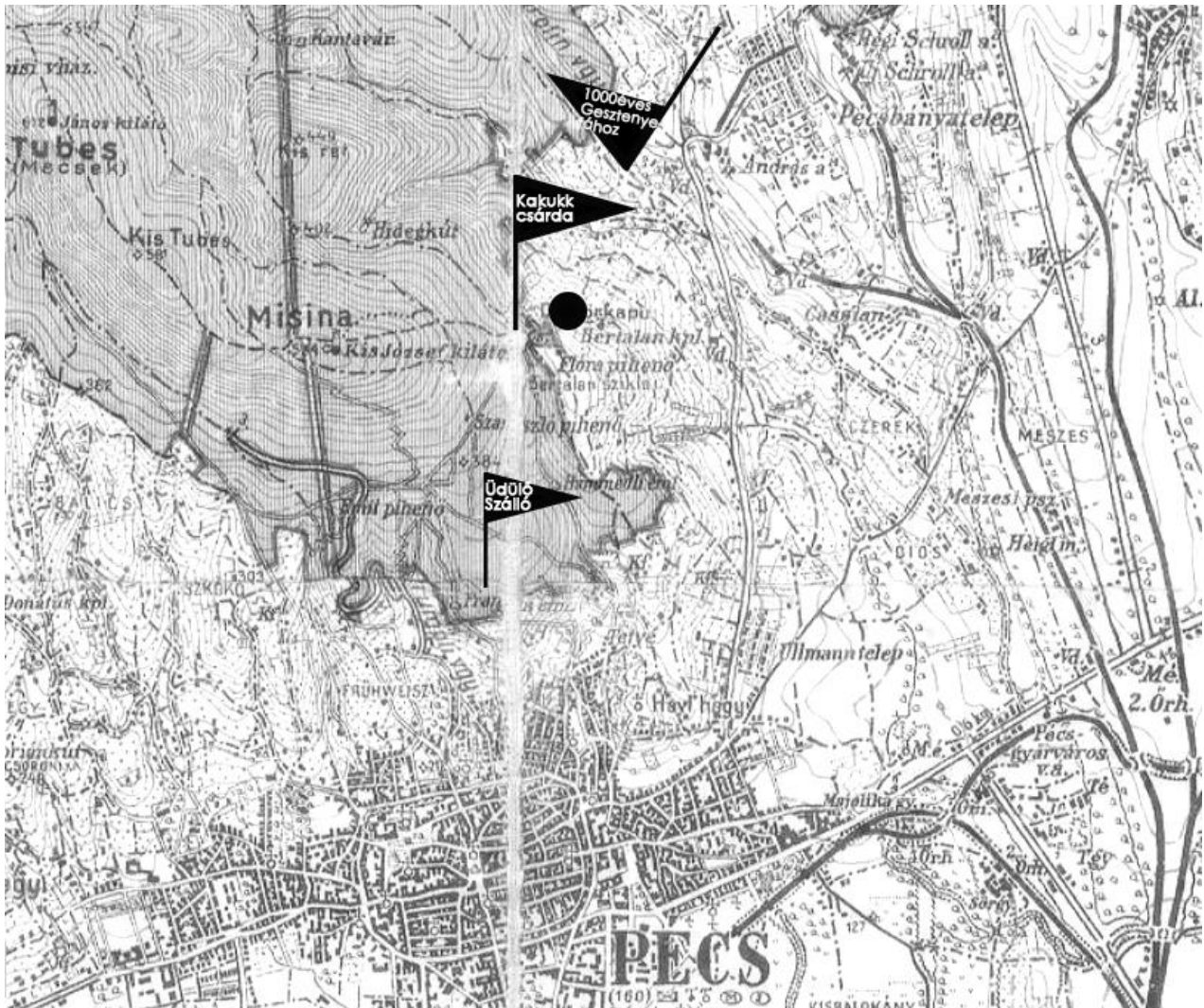
b. Az 1942. évi Pécs-Baranyai Címtár alapján

c. A Mecsek vendéglátóhelyei

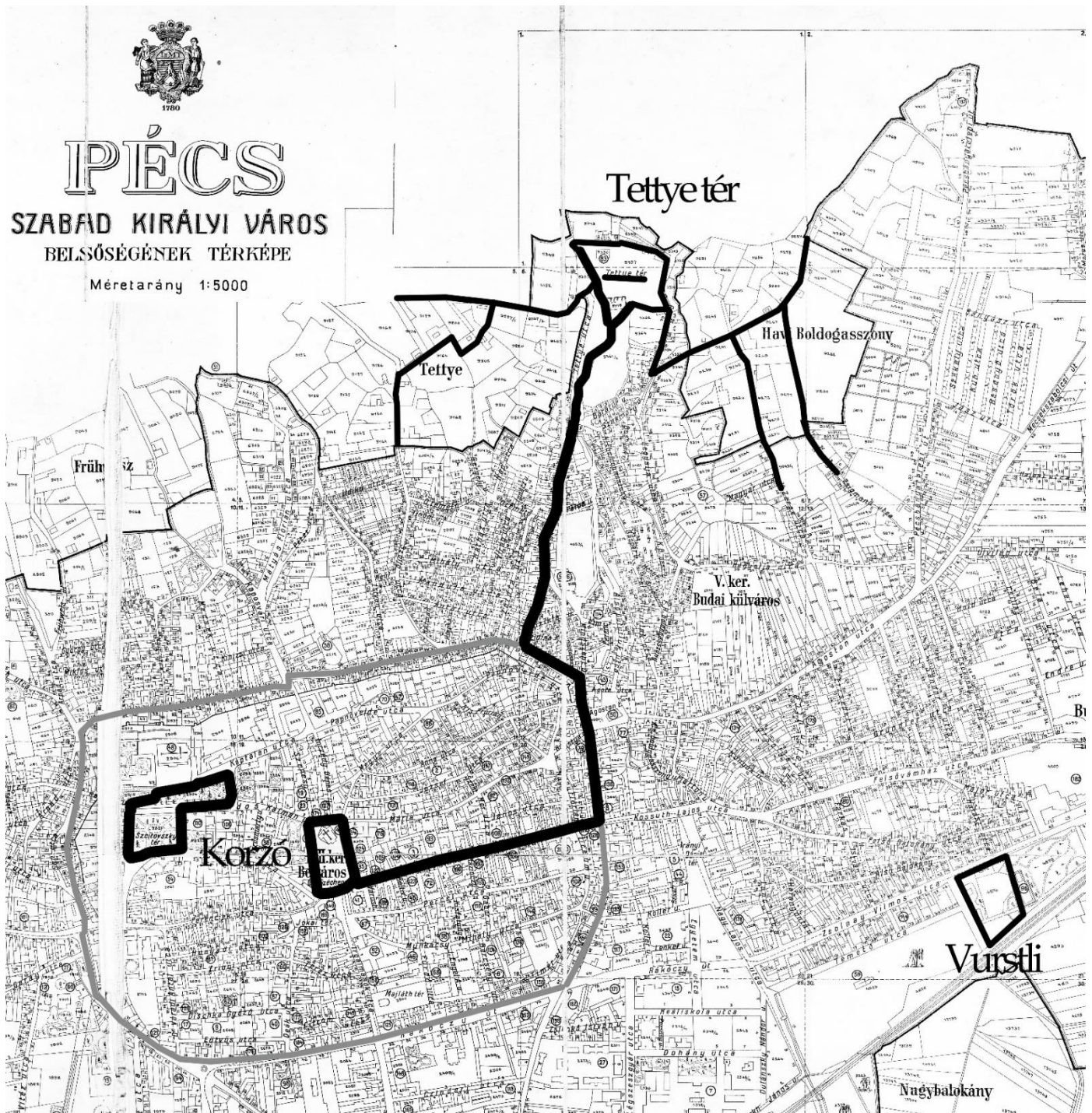
(Mecsek, 1926 – *Hadtörténeti Intézet és Múzeum/Hungaricana*

<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/33840/?list=eyJxdWVyeSI6Ik1lY3NlayIsImZpbHRlcniMiOnsiU09VUkNFIjpbIk1VWkVFT1JTWI9IQURUII0sIIBJQyI6WyJZRVMiXX19> letöltés ideje: 2022.08.17.)

7. A korzó, a vurstli Pécsett, valamint útvonalak a Tettye felé

(MNL BaML XV.9 Pécs város térképeinek gyűjteménye 170.)

8. Képek a pécsi korzóról

(*Színházi Élet*, 1924/33. 34–35.)

